

ANALÓGIA
ÉS
MODERN NYELVLEÍRÁS

ISKOLÁK, ISKOLAMESTEREK, DIÁKOK ERDÉLYBEN

ISKOLÁK, ISKOLAMESTEREK, DIÁKOK ERDÉLYBEN

Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok

Szerkesztette Keszeg Vilmos

Kolozsvár, 2011

Megjelent

az

és a Magyar Tudományos Akadémia

támogatásával

Szerkesztette: Keszeg Vilmos

© Erdélyi Múzeum-Egyesület

© szerzők

Felelős kiadó: Biró Annamária

Korrektúra: Demeter Zsuzsa

Tördelés: Virág Péter

Borítóterv: Bodó Zsolt

Nyomdai munkálatok: Gloria Nyomda, Kolozsvár

Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben : iskola- és oktatástörténeti tanulmányok /

ed.: Keszeg Vilmos. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2011

ISBN 978-606-8178-37-0

I. Keszeg, Vilmos (ed.)

37(=511.141)(498.4)

TARTALOM

Egy konferencia előadásairól	7
Róth András Lajos: Iskolatörténeti rekonstrukciós adatbázis – az iskolai értesítő.....	9
Sebestyén Kálmán: Az erdélyi magyar népiskolák eredményessége a XVIII–XIX. század fordulóján a vizitációs jegyzőkönyvek tükrében.....	19
Boldizsár Zeyk Imre: Adatok Kalotaszeg magyar oktatás- és iskolatörténetéhez.....	27
Bartis Erika: Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék iskolatörténete (1540–1848)	57
B. Garda Dezső: A gyergyói iskolák történetéből a XX. század második évtizedéig.....	85
Szőcs János: Elemi oktatás Csíkszékben (1571–1800).....	105
Farkas Aladár: Másfél évszázados a borszéki oktatás	111
Bura László: Szatmárnémeti 1948-ban létesített magyar tannyelvű állami középiskolájának hat évtizede.....	135
Kiss Székely Zoltán: Adalékok a Marosvásárhelyi Református Kollégium Természettudományi Katedrájának történetéhez.....	143
Vida Tekei Erika: A marosvásárhelyi ev. református kollégium történetének története....	152
Gaal György: Diákkörök és -egyesületek a XX. századi kolozsvári Unitárius Kollégiumban (1900–1948).....	168
Lőrinczi Réka: Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról	176
Oláh Anna: „...Tanítani kell, de jól tanítani – mindent...” Korszerű, komplex gyakorlati ismeretek oktatása Bolyai Farkas matematika-, fizika- és kémialeckéin	194
Szabó-Thalmeiner Noémi: Az erdélyi magyar pedagógusképzés összehasonlító vizsgálata (1990–2006).....	214
Ozsváth Imola: Néptanítók néprajzi munkássága.....	224
Vajda András: Egy sáromberki néptanító biográfiája	264

EGY KONFERENCIA ELŐADÁSAIRÓL

2007. november 24-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület szervezésében iskola- és oktatástörténeti konferencia zajlott, *Az erdélyi (a magyar) iskolai oktatás története* címmel. A szervezőket annak idején meglepte a rendezvényre jelentkezettek nagy száma. Akkor derült ki, hogy néhány korábbi jeles kezdeményezés és eredmény után Erdélyben megnőtt az érdeklődés az oktatás múltja iránt. Az oktatás története különböző diszciplínák képviselőinek érdeklődési körébe került, történészek, pedagógusok, néprajzkutatók, nyelvészek és irodalomtörténészek számára egyaránt megkerülhetetlennek bizonyult az erdélyi oktatás története. Ugyanakkor, a levéltárakhoz való hozzáférés a helytörténészek számára korábban évtizedeken keresztül zárolt forrásanyagot tett elérhetővé.

Jelen kötet az említett konferencia előadásaiból közöl válogatást. Tematikája egységes és ugyanakkor szerteágazó. Egyaránt érinti az erdélyi köz- és felsőoktatás, a jeles erdélyi oktatási intézmények történetét. Szőcs János a csíki, Farkas Aladár a borszéki, Boldizsár Zeyk Imre a tordaszentlászlói elemi oktatás korszakait tekinti át. Bartis Erika Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék, Garda Dezső Gyergyó iskoláiról készít szintézist. Két tanulmány szól a marosvásárhelyi református kollégium, egy a szatmárnémeti Kölcsey Ferenc főgimnázium múltjáról, egy pedig a kolozsvári unitárius kollégium diákjainak szakmai szervezkedését tárja fel (Kiss Székely Zoltán, Vida Tekei Erika, Bura László, Gaal György). Szabó-Thalmeiner Noémi a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen újraindult óvó- és tanítóképzést mutatja be. Két tanulmány jeles pedagógusok (Bolyai Farkas, Nagy Ödön) tanári habitusát rekonstruálja (Oláh Anna, Kiss Székely Zoltán). A néprajzkutató Vajda András egy néptanító biográfiáját állította össze, Ozsváth Imola a néptanítók néprajzi kutatásaira vonatkozó adatokat gyűjtötte össze. S nem kevésbé izgalmas tanulmányt mutatott be Lőrinczi Réka, az úttörő jellegű Kolozsvári Grammatika európai párhuzamainak áttekintésével. A kötetet indító tanulmányban Róth András Lajos azt szemlélteti, hogy az iskolai értesítők hogyan használhatók fel forrásként az oktatástörténet megírásához. Sebestyén Kálmán tanulmánya a vizitációs jegyzőkönyvek alapján a XVIII–XIX. századi „erdélyi magyar népiskolák eredményességét” elemzi.

A kutatók által felvetett kérdések: az iskola mint intézmény (épület, adminisztráció) története, a pedagógus- és diáktársadalom életkörülményei és szakmai teljesítményei, az iskolalátogatás feltételei és körülményei, az oktatás módszerei és segédeszközei, az oktatást meghatározó szakmai, politikai, ideológiai és társadalmi körülmények, az oktatástörténet kutatásának forrásai és módszerei.

A jelen kötet önmagában is jelentős tudományos teljesítmény. A szerzők több településen végeztek átfogó munkát. Nem kevésbé fontos azonban a kötet kutatómódszertani hozadéka. A feltételezhetően sokakhoz eljutó új forrásokra hívja fel a kutatók figyelmét, az új források kutatásának módszertanát népszerűsíti.

2011. október 10.

A szerkesztő

Róth András Lajos

ISKOLATÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓS ADATBÁZIS – AZ ISKOLAI ÉRTESÍTŐ

A Magyar Országos Levéltárban őrzik a legelső, 1744-ben Kassán keltezett iskolai értesítőt. 33 évre rá az osztrák császárnő, az Ürményi József királyi tanácsos, Tersztyánszky Dániel, Makó Pál és Kollár Ádám által kidolgozott *Ratio Educationis* 235., *Azon intézkedések, melyek az ifjúság között a vetélkedés fölébresztésére és táplálására szolgálnak* című paragrafusában előírta, hogy „a tanév vége felé az egész évi érdemek szerint megállapított osztályzatok minden iskolában és minden karon nyomtatásban fognak kiadatni.”¹ Hogy mennyire volt hatályos intézkedés, arról az tudósít, hogy az 1806-os úgynevezett *II. Ratio Educationis* 222. paragrafusának újból meg kellett erősítenie ezt a követelményt. Thun Leo minisztersége alatt a bécsi kultuszminisztérium kiadásában, 1849-ben jelent meg Franz Serafin Exner (1802–1853) filozófus, valamint Hermann Bonitz (1814–1888) klasszika filológus alkotásaként, az akkor Magyarországot még nem érintő, az Osztrák Birodalom oktatásügyét szabályozó *Organisationsentwurf*,² amely 116. paragrafusának 90. pontja egy évszázadra mederbe terelte az iskolák évenkénti, kötelező módon nyomtatásban is kiadott jelentéseit. 1850-ben már Szabóky Adolf (1821–1880) – igaz, nem teljes terjedelmű – magyar fordítása is megjelent *Tanrendszerterv a gymnasiumokat illetőleg* címmel.³ Az *Entwurf* vagy magyar fordítása általában eljutott a gimnáziumokhoz.⁴ Tulajdonképpen az állam mindent rendezni óhajtó beavatkozásának vagyunk tanúi. Erről írta Fináczy Ernő, hogy „Az egyéni munka kora lejárt, és beköszöntött a Norma összes fény- és árnyoldalaival; az iskolába bevonult a szabályozás szelleme, melynek nyomában járt az egységes rend egyfelől, de a kimutatások, jelentések, táblázatok tömege másfelől. Iktatókönyvek, jegyzőkönyvek, tanulmányi naplók, minősítő táblázatok készültek; a tanulók előmeneteléről és erkölcsi magaviseletéről félévenként részletes kimutatások mennek a főigazgatókhoz, sőt a királyi iskolák a tanév befejeztével nyomtatott érdemsorozatot kezdenek közzétenni.”⁵

Az iskolai értesítők elődjeinek tehát azon kevés, többnyire latin meg német nyelvű XVIII. századi, majd az 1840-es évektől kezdődően tömegesen magyar nyelven is megjelenő, úgy-

1 Gráberné Bösze Klára: *A magyarországi iskolai értesítők/évkönyvek évszázadai, és bibliográfiai feltárásuk*. Elektronikus Könyv és nevelés. IX. (2007) 1. http://epa.niif.hu/01200/01245/00033/gbk_0701.htm (2011.05.16.); http://www.tanszertar.hu/eken/seged/2007_01_pdf/gbk_0701.pdf (2011.05.16.)

2 *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Wien. 1849.

3 Szabóky Adolf: *Tanrendszerterv a gymnasiumokat és reáliskolákat illetőleg*. Közzétéve a bécsi közoktatásügyi minisztérium által. Buda. 1850.

4 Az *Entwurf* teljes magyar nyelvű fordítása *A tantervelmélet forrásai* című sorozatban (12. kötet) jelent meg 1990-ben: *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve*. (*Organisationsentwurf*). Sajtó alá rend. Horánszky Nándor. Ford. Schaffhauser Ferenc. Bev. tanulmány: Zibolen Endre. Budapest, OPI. 1990.

5 Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I–II. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1902. II. 185.

nevezett „érdemsorok”, „érdemsorozatok”, „classification juventutis”, „juventus gymnasii...” tekinthetők, melyek többnyire címükhöz igazodóan csak tanár- és diáklistán voltak.⁶

Az igazi értesítők az *Entwurf* előírásainak megfelelően az 1850/51. tanévtől kezdve készültek. Gimnáziumok, középiskolák, tanítóképzők, felső kereskedelmi, polgári és ipariskolák jelentettek meg tanév végi értesítőt. De a szakirodalom ismer elemi iskolai, sőt óvodai tudósításokat is. Hogy jelentőségüket már korán felismerték, arra szolgáljon bizonyítékul az, hogy a székelyudvarhelyi református kollégium 1823-ból fennmaradt harmadik könyvtári katalógusában – az 1850-es évektől bizonyára – külön kezdték kezelni a folyóiratokat, az iskolai programokat és a különféleket. A tizedik és tizenegyedik téka közé beszáruva, az itt feltüntetett 75 cím közül többnyire 1852–1859 között megjelent iskolai programok szerepeltek (Besztercebánya, Brassó, Buda, Chemnitz, Eger, Gráz, Hódmezővásárhely, Jászberény, Kécskémét, Késmárk, Kolozsvár, Künszentmiklós, Máramarossziget, Medgyes, Miskolc, Nagykőrös, Pozsony, Révkomárom, Schottenfeld [Bécs külvárosa], Segesvár, Szarvas, Tata, Trieszt, Ungvár, Vác, Zágreb).⁷

Az *Entwurf* diktálta alapértelmezés szerint az értesítők a tanárok egyikének tudományos vagy pedagógiai dolgozatát, az elmúlt tanév tantervét, statisztikai adatokat az iskoláról, a gimnáziumot érintő fontosabb hatósági rendelkezéseket, a gimnáziumban lefolyt, említésre méltó változásokat, a taneszközök gyarapodását, a gyarapodás forrásának megjelölését kellett tartalmaznia. Az idő teltevel ettől jelentős eltérések is keletkeztek, túllépve az általánosan elvárt és elfogadott, kötelező érvényű fejezeteket, a keret adta lehetőségeket. Az értesítők általában az iskola igazgatóinak szerkesztésében jelentek meg, legtöbb esetben a helyi nyomdákban nyomtatták ki őket. A korhangulat szellemében szerkesztett, különböző (25–100–150 lap) terjedelmű, tartalmukat meg méretüket is tekintve többnyire – kisebb eltérésekkel – egyöntetű kis füzetek voltak. Az iskola múltjára, az adott tanév történetére, a felügyelő bizottság működésére, a tanári testület névjegyzékére és munkakörére, a tanárok iskolán kívüli irodalmi és társadalmi tevékenységére, az esetleges tanulmányi kirándulásokra, a könyvtárak és szertárak gyarapodására, az ifjúsági egyesületek, az önképzőkör tevékenységének ismertetésére, a tanulók névjegyzékére és tanulmányi előmenetelére, a tantárgyakra és a heti órabeosztásra, a tanévre szóló statisztikai adatokra, a fenntartási költségekre, vagyoni állapotra, a műhelyoktatásban elért eredményekre, a végzett tanulók kihelyezésére, egy-egy fontosabb eseményre,⁸ a következő tanévvel kapcsolatos értesítésekre vonatkoztak.

Ezen utalások közül figyelemre méltóak a tanári testület tevékenységét feltüntetők. Ezekből ugyanis kiviláglik az az ügy- és munkaszeretet, amely nélkül elképzelni is nehéz lett volna a soron következő generációk nevelését. Megismerhetjük sokoldalú tájékozottságukat,

6 Alulírott a Helyismereti Könyvtárosok IV. Országos Tanácskozásán (1997. július 23–25., Miskolc) értekezett e témában *Iskolai értesítőink bibliográfiai és helytörténeti jelentősége* címmel. Az értesítők tartalmi egységesítése körüli korabeli elvi vitákat ott fejtette ki bővebben. L. Róth András Lajos: *Iskolai értesítőink bibliográfiai és helytörténeti jelentősége = Helyismereti Könyvtárosok IV. Országos Tanácskozása*. Miskolc 1997. július 23–25. Szerk. Laki-Lukács László. Szentendre, MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete. 1998. 103–107. http://www.vmmk.hu/hksz/konf19942002/WWW/1997_miskolc/0018.htm (2011.05.16.)

7 *Catalogussa a Székelyi Udvarhelyi evangelico reformatum kolégyom bibliothékájában lévő könyveknek, melyet az 1823 – esztendőben – július és augustus holdnapokban fő bibliothecae inspector, tiszteletes t. Karátsoni Sámuel professor úr felvigyázása alatt Dávid Mihály juratus assesor, azzon fungens v. b. thecarius Kováts Ferentzel ilyen rendel egybe szedett, és előszer impure, azután pedig len pure beírt*. Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára. Ltsz. 12827.

8 Pl. látogatás, évforduló, ünnepély, haláleset.

kreativitásukat, pedagógiai, művészi profiljukat, amelyek meghatározták saját maguk és diákjaik tevékenységét.

A tananyagra, a tantervre vonatkozó adatok a kor oktatásának általános és ugyanakkor iskolatípusonkénti egyedi, sajátos vonásait, szerkezetét mutatják be, valamint azt a szellemi tárházat és megkövetelt tudásszintet, amelyet elvártak a kor növendékeitől, és amelyet az iskola káderei igyekeztek átadni növendékeiknek. A diákok önképzőkori tevékenységét bemutató rovatból megismerhetjük azt az önálló alkotómunkát, amellyel a tanulók saját magukat képezték, túl a tantervi elvárásokon.

Aki akarja, ezen kiadványokból felépítheti a korabeli iskolai intézmények szerkezeti struktúráját. Hiszen az iskolák, intézetek rendtartási és fegyelmi szabályzatai, az intézetek története, a következő év meghirdetett programjai mind megtalálhatóak bennük. Érdekessége és ugyanakkor hasznosan forgatható része az értesítőknek a minisztériumokból és a felsőbb hatóságoktól, főigazgatóságoktól érkező, az iskolára vonatkozó rendeletek rövid, tartalmi kivonatú felsorolása, amelyből – gyakran előforduló esetben – maguknak az ügyiratoknak a hiányában is felépíthető a korabeli alakuló és fejlődő oktatás egész szervezete. Ez különösen érvényes pl. a többször átalakított, módosított ipari szakoktatás esetében.

1918 után a román hatóságok is szorgalmazták az értesítők anyagának összeállítását és rendszeres kiadásukat. Mindezek ellenére az új érában oldalszámuk egyre gyérebb (gyakran összevont számok jelentek meg, egy, két, sőt három évet összefogóan is), minden értelemben vett minőségük egyre gyengébb lett. Általában kétnyelvűek. Megjegyezzük viszont, hogy érdemes elolvasni mind a két nyelvi változatot, mert néha jelentős eltérések vannak bennük. Egyrészt a román nyelvi helytelenség, a pongyola fogalmazás, a szótározott fordítások néha furcsa hatást keltenek, de figyelembe kell vennünk az elvárásoknak megfelelő – a kiadvány fenntartására irányuló – erőfeszítést a románul alig tudó káderek részéről. A második világháborút követő általános zűrzavarban, az oktatás átszervezése, átminősítése korszakában pedig már nem tartottak igényt rájuk.

Mészáros István⁹ az egyik legfontosabb nyomtatott iskolatörténeti forrásként az iskolai értesítőt jelöli meg. Jogosan, hisz ezek az értesítők gazdag információk tárházai, melyek nélkül egy-egy iskola történetének megírása majdnem lehetetlen lenne. Gráberné Bősze Klára és Lécés Károly „a magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51 – 1948/49” első kötetének előszavában szintén így nyilatkoznak: „Iskoláink életéről leggazdagabban, a szemtanúk hitelességével az értesítők adnak számot. E műfaj nem az iskolák évi beszámolóit egyszerűen, hanem a tanárok tudományos megnyilatkozásainak fórumai, az iskolai élet színes lenyomatai, emberi sorsok induló szakaszának hírmondói. Köztük vannak a magyar és magyarországi szellemi élet kiválóságai. Az iskolatörténeti, tágabban a neveléstörténeti kutatások legfontosabb forrásairól van szó.”¹⁰

Visszatérve szerkezetükre, a tanárok tudományos igényű cikkeinek, tanári székfoglaló beszédeinek, pedagógiai vagy didaktikai írásai megjelentetésének kötelezővé tétele nemcsak érdekessé, hasznossá, hanem olvasmányossá is alakította ezeket a kis füzeteket. Nagyon sok esetben a mai tudományosságot is megszégyenítő magas színvonalú értekezések jelentek meg nemcsak tanügyi, de történelmi, irodalom-, tudomány- vagy szakmatörténeti, valamint

9 Mészáros István: *Az iskolatörténetírás forrásai = Iskola és polgárság*. Szerk. Mezei Zsolt–Tungli Gyula. Pápa, Pápai Művelődéstörténeti Társaság. 1998. 6–12. <http://mek.niif.hu/02100/02166/02166.htm#3> (2011.05.16.)

10 Gráberné Bősze Klára – Lécés Károly: *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49*. 1. kötet. A–C. (A magyar neveléstörténet forrásai XVIII.) Budapest, OPKM. [1996] 9.

természettudományi szempontból is. A helytörténet, helyismeret szempontjából felértékelhetetlen fontosságúak ezek az írások. Itt csak egy-egy rovarfaj, növényfaj, geológiai, meteorológiai tárgyú írásra gondoljunk, amelyek azóta elmúlt jelenségeket, kihalt fajokat, fajtákat rögzítenek. Számtalan esetben az itt megjelent tanulmányok a később megszülető tudományos munkák előmunkálatait jelentették. Azt is mondhatnánk, hogy egy-egy helységben az iskolai értesítők – más lehetőség nem lévén – igényes módon megírt munkáikkal a tudományos folyóiratokat helyettesítették. Habár történt némi bécsi nyomás a német nyelvi szupremácia biztosítására, Gazda István *A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon* című tanulmányában arról ír, hogy az 1851–1855 között megjelent értesítők a legtöbb esetben (330) mégis magyarul készültek.¹¹

A modern tanügyi követelményeknek megfelelő eszköztárakról, szertárakról, összetételükről, kezelésükről ezekben is sokat vitatkoztak és írtak a különböző tanügyi lapok mellett. Az iskolai tanári és ifjúsági könyvtárak, a tanárok, de a diákok számára is fontos későbbi utóintézmények alapját is képező gyűjtemények gyarapodását ezekben követhetjük nyomon. Ahogy egy karánsebesi, század eleji iskolai értesítőben fogalmazódott meg, a minisztérium által engedélyezett tanszer-, és rendkívüli átalányok célszerű – a tanári testületeknek gondját képező – felhasználása az éppen pillanatnyi tantervi szükségletek arányában történt, „mert a szertárak fokozatos fejlesztését és az alsó osztályok tanulóinak didaktikai érdekeit tartván szem előtt, arra törekedtek, hogy elsősorban a jelen szükségletet elégítsék ki.”¹² A dévai nagy tekintélyű Téglás Gábor, a sokoldalú főreáliskolai tanár, 1873-ban úgy értekezik módszertanáról az ásványtan tanítását illetően, hogy szót ejt a szertárak kiképzéséről is. Ő a tárgyi eszközök kitapintására, látványára esküszik.¹³

Bibliográfiai szempontból is gazdag forrást képező fejezete az iskolai értesítőknek a tanárok iskolán kívüli, tudományos, irodalmi, társadalmi és hitbuzgalmi tevékenységére utaló rész. A gyakran kimerítő pontosságú bibliográfiai adatrögzítésnek köszönhetően állítható össze egy-egy tanerő szellemi arcéla, amely egyben vissza is utal az adott környezetben, helységben – de azon túl is – betöltött társadalmi és kulturális, gyakran meghatározó szerepére. Ezeket a kiadványokat ebben az értelemben lapozva könnyűszerrel megérthetjük, hogyan termelőd[het]tek ki a nagy tudású, nagy kaliberű, tudós középiskolai tanárok. Érdemes idéznünk egy erre vonatkozó meghatározást: „Az iskola mai sűrített és sokoldalú feladataival majdnem egészen lefoglalja a maga számára a tanár idejét. A tudományos avagy társadalmi foglalkozás már olyan többlet, amelyet a tanári élet csak áldozattal tud meghozni hivatása legteljesebb eszménye számára. Ezt az áldozatot is azonban szíves örömmel és készséggel vállaltuk — erőinkhez képest — mindenkor, mert át voltunk és vagyunk hatva attól a kötelességtudattól, amellyel érezzük, hogy ma mindenki erején felül tartozik szolgálatával a nemzeti művelődés ügyének. Az élet oly rohamosan bomlik és hanyatlik, hogy minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy veszteségeit, hanyatló értékeit részint pótoljuk, részint pedig tovább fejlesszük. Vajha az idők olyanok lennének, hogy mindazt megtehetnők, amit

11 Gazda István: *A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon = Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, Gondolat. 1988. 544–545. 83 iskola 446 értesítőjében megjelent mintegy 600 publikáció közül 330 magyarul, s csak 239 német, 30 pedig latin és 2 egyéb nyelven íródott.

12 *A karánsebesi magy. királyi állami főgimnázium III. évi értesítője az 1900–1910. iskolai évről*. Szerk. Kalkbrenner Antal. Karánsebes. 1910. 33.

13 Téglás Gábor: *Az ásványtan tanítása a középtanodák alsó osztályaiban*. Magyar Tanügy. Havi folyóirat. II. (1873) 209–210.

tenni kívánnánk és szeretnénk!”¹⁴ A tanulmányokat gyakran követő tudományos apparátus számbavételei pedig a korabeli ismeretek elterjedéséről, a legfrissebb tudományos vívmányok alkalmazási rátájáról tájékoztatnak.

Ide csatolhatjuk a diákoknak az iskolai önképzőkörökben kibontakozó irodalmi szárnybontogatásait elemző – néha a törzsszövegben megbúvó – részeket, jelentéseket, amelyek segítségével egy-egy majdani híresség ifjúkori tevékenységébe tekinthetünk be.

Nyomon követhető egy-egy korszak prioritásaihoz való felzárkózás az iskolák részéről. Álljon itt példaként a marosvásárhelyi állami fa- és fémipari szakiskola, mely, amikor a műszaki fejlődéshez való felzárkózás társadalmi igényt teremtett, építőipari szaktanfolyamot, de lokomobil- és gőzkazánkezelői, meg dinamógép-kezelői, valamint vízvezeték-szerelő tanfolyamot is indított a XX. század első évtizedében.

A hétköznapi szorgos munkája mellett nagyon sok, jól hasznosítható adatot találunk az iskolák belső intézményi, székhelyi vagy éppenséggel országos, nemzeti fontosságú, egyházi és világi ünnepnapjairól is. Az évnnyitó meg évzáró beszédek, a nyugdíjas- és tanárbúcsúztatók, az emlékbeszédek, a tanári jubileumi köszöntők, a tanárok és diákok alkalmi beszédei és versei, az iskolai ünnepek alkalmával elhangzott beszédek tartoznak ide. Kiemelhetjük ezúttal az év-, meg tanévzáró beszédeket, melyek a kor valóságos kis tanügyi programbeszédei.

Egy-egy új vagy pl. a görög nyelvet felváltó, azt helyettesítő tantárgy körül kibontakozó, s talán mai napig húzódo viták ezeken a lapokon zajlottak le. A túlnyomóan elméleti oktatás mellé betörő reáliskolai oktatás szükségességéről, létjogosultságáról szóló viták úgyszintén. Az értesítőben közzétett nekrológok kitűnő család-, intézmény-, művelődés-, nevelés- és mentalitástörténeti hozadékkal rendelkeznek Egy-egy tanár személyiségi és pedagógiai profilja, iskolai és tudományos, irodalmi tevékenysége van összefoglalva ezekben. Jól hasznosítható források tehát ebből a szempontból is.

Az iskolai értesítőben nevelésméleti kérdések fejlődését követhetjük nyomon. Az alapelvek tisztázása, család és iskola, vallás/egyház és iskola, háború és iskola viszonyának korabeli értelmezése mind tetten érhető, megjelenik a nőnevelés problémája, a társadalmi hanyatlás kérdésének elemzése. Néha a szocializmus pro és kontra érveivel is találkozunk. S megkerülhetetlenül felmerült mindkét (osztott és osztatlan) típusú oktatási intézményben a szexuális nevelés kérdése is.

A két világháború során az iskolai értesítőkből vehetjük számba egy-egy tanintézmény nevesített hőseit, de az iskolák ideológiai, erkölcsi, társadalmi, hadviselési szerepvállalására is választ kapunk. Tudnivaló, hogy ezek az intézmények épületi szerkezetüknél fogva is alkalmasak voltak szociális és katonai igények ellátására.¹⁵ Persze, ennek nagyon gyakran kárát is vallották. A háborút követő beszámolókból derül ki, hogyan válhattak a kultúra fellegvárai a kulturális és társadalmi süllyedés tárgyaivá.

Kitűnő forrásként fogható fel az iskolai értesítő mentalitástörténeti szempontból is. Az olyan társadalmi akciókra vonatkozó témák, mint az alkoholelleses küzdelem, a madár-, tágabban a természetvédelem, a nemzetgazdaság (a honipar) védelme, a tüdőbaj elleni védekezés, az ifjúsági, levante-, cserkész mozgalmak, vagy a nőmozgalom, de az új kulturális lehetőségek, mint pl. a filmszínház, a mozi társadalmi erkölcsi elemzése, kritikája, vagy az

14 *A tanári kar irodalmi és társadalmi munkássága = A ciszterci rend budapesti Szent Imre-gimnáziumának évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Közzétette Brisits Frigyes. Budapest, Az Intézet Igazgatósága. 1942. 124.

15 Kantin, katonai kórház, hadtest-parancsnoksági székhelyek lehettek.

érvényes vagy letiltott olvasmányok és tankönyvek listája mind ebbe a kategóriába tartoznak.

S ha már itt tartunk, akkor figyeljünk fel arra, hogy gyakoriak a belső borítókra elhelyezett tankönyvjegyzékek. Egyébként érdemes odafigyelni a borítók meglétére, ugyanis válságos időpontokban – háborúk esetén, de nem csak ekkor – spórlás céljából az értesítők szövegei (az említett könyv-, illetve tartalomjegyzékek, nyomdai kiadványjegyzékek, tanári címjegyzékek) gyakran áttekerednek a belső borítók felületére is.

Az értesítők a társadalmi kapcsolatépítés és -fenntartás szócsövei is. A hatalmi közegekkel, társadalmi rétegekkel (kereskedőkkel, iparosokkal stb.) vagy az említett családokkal kapcsolatban.

A hétfélig iskolai kirándulásokról, a diákok vagy tanárok év végi tanulmányi kirándulásairól számtalan beszámolót találunk. Ezek arról tudósítanak, hogy milyen mértékben járultak hozzá a hazaszeretet formálásához, amidőn a fiatal generációk megismerkedhettek – Illyés Gyulát parafrázálva – az egykoron Magyarországgá összeálló futóhomokkal, népekkel vagy házakkal. De informálnak a tanárok tudásszomjáról, szellemi kiteljesedéséről, az európai iskoláztatás megismerésének saját magukban vagy fölötteseikben támadt igényéről.

Új didaktikai eszközök, kísérletek bemutatása, az új tudományos eredmények népszerűsítése ezeken az oldalakon jutott el nem egy esetben a város, a körzet szélesebb rétegeihez.

A diákság korabeli testi és szellemi épségéről antropológiai tanulmányok, sportmegnyilvánulások eredménytáblázatai, néha akár a nemzetközi jellegű tornaversenyeken való szereplés beszámolóit adnak hírt, egyben a korabeli torna, a testnevelés- és sporttörténeti értelmezéséhez nyújtanak kiváló támpontot.

1896-ot – a millennium évét – közvetlenül megelőző vagy követő években, az esemény tiszteletére jelentették meg a néha csak később önálló iskolatörténeti monográfiákat, először épp az iskolai értesítőkben. Természetesen mindegyik értesítőben jelen van a kötelező, az elmúlt tanév történéseiről történt beszámoló is.

Alapítványok, intézeti alapok, segélyek, jutalmazások, vendiák-találkozók, iskolai egyesületek beszámolóit, az iskola népességi adatait, és nem csak azt rögzítő statisztikai adatok teszik még teljesebbé az elemzett kiadványokat és bővítik a rekonstrukciós adatbázis kínálatát.

Az értesítők tartalmi jelentőségük mellett gyakran esztétikai élményt is nyújtanak. Gondoljunk csak arra, hogy gyakran gazdagon díszített, nem ritkán többszínnyomású köntösben, nyomdai remekműként jelentek meg. Gyakran városcímereket, intézményi száraz pecséteteket is tartalmaznak. Néha dombornyomású portrékkal is találkozunk. Általában az egész iskolai értesítő külső aspektusa az illető tanintézmény pillanatnyi anyagi helyzetére is utal. Ezek a kora- és helybeli nyomdák ornamenszkeleteire is rávilágítanak, s természetesen a nyomdászok szépművészi érzékére is. Az ezek(b)en közölt iskolahomlokzatok, épületek képei iskola- és építészettörténeti vonatkozásokat hordoznak. A belső oldalak élőfejeinek ornamentikái a kor művészeti stílusát idézik. Új iskolaépületek emelésekor az értesítőkben megtaláljuk szövegközi képként is, de főleg mellékletekben az épületek szintenkénti tervrajzát, gazdasági épületek, gyakorlókertek helyszíni rajzait, képeit, műhelyenteriókat, kiállítások tárgyait stb.

Külön szint képviselnek a tanárok, az iskolafenntartók, az iskolai feljebbvalók gyakran rangos és ismert, de akár mára már teljesen elfeledett metszőműhelyekben, fényképészműtermekben (Drottelf, Dunky, Divald, Kurz, Traub, Vottitz, Weinwurm stb.) készült portréi. A külsőnek csak a nyomdatechnika és a papír minősége von határt. Mellékesen jegyezzük

meg, hogy nem ritka a nagyon jó minőségű, krétázott papírra nyomtatott értesítő, a mellékletnek szánt képekről nem is beszélve.

Az iskolai értesítők analitikus feldolgozását végezve, több ezer rekordot rögzítve, az adatgazdagságra vonatkozóan megállapítható, hogy egy iskolai értesítőre átlagban körülbelül 3–4 analitika esik. Természetesen, a rögzítés mélységétől függően, vannak ettől eltérő esetek is. Pl.:

A Maros-Vásárhelyi ev. ref. kollegium államilag segélyezett főgymnasiumának értesítője az 1902–1903. iskolai tanévről. – Marosvásárhelyt: Csiki Lajos, 1903 (Marosvásárhely: Benkő László ev. ref. koll. kny.). – 251 o.; 23 cm + 5 mell.

AN: Évzáró beszéd / Csiki Lajos. – III–XIII. o.

AN: Tanári székfoglaló: tartotta ... 1903. évi szeptember hó 6-án / Tróznér Lajos. – XV–XXXI. o.

AN: [Bolyai János levele Bolyai Farkashoz]. – Fénykép repró [26 x 20 cm] / Bolyai János. – melléklet

AN: Bolyai János síremléke. – rajz repró [10 x 15 cm]. – melléklet

AN: A Bolyai emlékünnepe. – 1. o.

AN: Ima: írta és elmondotta / Kóbori János. – 1–3. o.

AN: Lakatos Sámuel emlékbeszéde / Lakatos Sámuel. – 4–24. o.

AN: Schmidt Ferencz. – Fénykép repró [8 x 12 cm]. – melléklet

AN: Bedőházi János. – Fénykép repró [8 x 12 cm]. – melléklet

AN: Stäckel Pál. – Fénykép repró [8 x 12 cm]. – melléklet

AN: George Bruce Halsted. – Fénykép repró [8 x 12 cm]. – melléklet

AN: Bedőházi János előadása / Bedőházi János. – 25–28. o.

AN: Székfoglaló értekezés: tartotta ... Maros-Vásárhelyt, 1903. márc. 8-án / Dékány Kálmán. – 29–143. o.

Vagy egy másik:

Pap Tibor*Jakobinyi Péter*

A máramarosszigeti ref. lyceum jogakadémia és főgymnázium értesítője az 1912–1913. tanévről. / Pap Tibor, Jakobinyi Péter. – Máramarosszigeten: Wizner és Dávid Kny., 1913. – 235,[2] o.; ill.: orn. ; 23 cm + 10 mell.

Illusztrált címlap

AN: [Ref. líceum Máramarossziget]. – Fénykép repró [14 x 9 cm]. – 3. o.

AN: Az igazgató tanács működése az 1912–13. tanévben: gondnoki jelentés / Héder János. – 9–18. o.

AN: Jogakadémiai igazgatói jelentés az 1912–1913. tanévről / Papp Tibor. – 34–41. o.

AN: Tanári testület [főgymnáziumi]. – 144–148. o.

AN: [Régi zászlónk 1793]. – Fénykép repró [9 x 10 cm]. – borítólap

AN: Szilágy István: 1819–1897 ref. lyceumi igazgató-tanár szobra a Lyceum előtt. / Szabó János. – melléklet

AN: Abonyi Lajos. – Fénykép repró [6 x 8 cm] / Révai Testvérek. – melléklet

AN: Abonyi Lajos ifjúkori arcképe. – Festmény repró [6,5 x 6,5 cm] / Jókai Mór; Franklin Társulat. – melléklet

- AN: Abonyi Lajos kúriája Abonyban. – Fénykép reпрó [13 x 10 cm] / Franklin társulat. – melléklet
- AN: Nagy-Abonyban csak két torony látszik. – Fénykép reпрó [10,5 x 3 cm]. – melléklet
- AN: Abonyi Lajos szobra Abonyban. – Fénykép reпрó [7,5 x 10 cm]. – melléklet
- AN: Abonyi Lajos – Festmény reпрó [8 x 12 cm] / Thury Gyula. – melléklet
- AN: Arany János levele Abonyi Lajoshoz – fénykép reпрó [13 x 8 cm]. – melléklet
- AN: Kép a sport-estélyről [3 kép] / Szabó János. – melléklet
- AN: Vándordíj [céllövő versenyre]. – Fénykép reпрó [6 x 8 cm]. – melléklet
- AN: Recusationalis jog az esküdtszéki eljárásban / Rácz Béla. – 21–33. o.
- AN: Abonyi Lajos pályája: 1833–1898 / Györe János. – 73–100. o.
- AN: Szemelvények a tanulók pályamunkáiból: Velencei kirándulásunk / Bach Rezső. – 113–118. o.
- AN: Szemelvények a tanulók pályamunkáiból: A Magas-Tátrából / Szabó Béla. – 119–125. o.
- AN: Testi nevelés. – 163–167. o.

Szignált írások, nekrológok, az illusztrációk különböző fajai, összefoglaló statisztikai táblázatok, könyvjegyzékek, köri jelentések stb. kerültek be az analitikák közé.

Ennyit az iskolai értesítők hasznáról. Az értesítők forrásértékéből kiindulva már a millicentenáriumi jóval korábban megelőző években az Országos Széchényi Könyvtár szakemberei is próbálkoztak számbavételükkel. Végül is a Léces Károly szerkesztette *A magyar neveléstörténet forrásai* című sorozatban Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit és Pavercsik Ilona a Kárpát-medence alsó- és középfokú iskoláinak érdemsorozatait regisztrálták, és ez az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadásában jelent meg. A további bibliográfiai leírásokon Bakó Anna, Gráberné Bösze Klára, Tóthpál Józsefné és Verőcei Katalin dolgozott ugyanott. Később Gráberné Bösze Klára és Léces Károly, majd utóbbinak halála után már csak Gráberné Bösze Klára folytatta a felmérést. *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/1851–1948/1949 között* sorozat ma a Pécska–Segesvár értesítőit számba vevő kötet a 14. kötetnél tart.¹⁶ Az értesítőknek egy teljesen más jellegű, mélyebb szántású feldolgozását vállalták az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban, ahol Bakó Anna és Szilágyi Erzsébet irányításával egy közös pályázat révén az iskolai értesítők részletes tartalmi feldolgozásának előmunkálataként, az évkönyvekben rögzítettek alapján az egyes iskolák tanári testületének adatait, változásait, szakmai-tudományos tevékenységét vitték számítógépre 1996-tól, az InfoCare Ltd. által megírt Schola-Orbis adatbázis-építő program segítségével. Az 1000 Éves a Magyar Iskola Alapítvány határon túli munkatársakat is bevont a nagyszabású vállalkozásba.¹⁷

Egy pár szót bővebben az említett programról. A magyar iskolák történetének számítógépes feldolgozásán túl az Schola Orbis program célja, hogy az egyes intézményekhez kapcsolódó tanárok, kiemelkedő diákok élete, munkássága nyomon követhető legyen. Az egyes, fontosnak tartott eseményeket tanévenként rögzítették. A digitális úton történő képi rögzítés

16 A különböző megjelent repertóriumok bibliográfiáját megtalálhatjuk Jáki László forrásfeltáró kötetében (Jáki László: *A magyar neveléstudomány forrásai*. Budapest, OPKM. 1993.). http://www.kislexikon.hu/pedagogiai_bibliografik_a.html (2011.05.16.). A Gráberné Bösze Klára szerkesztette sorozat 15., 16. és 17. kötete 2011-ben megjelenés előtt áll.

17 Bakó Anna – Szilágyi Erzsébet: *Iskolatörténeti számítógépes adattár. Schola-Orbis. Tájékoztató*. Budapest, OPKM. [1996]

arra is lehetőséget kínál, hogy ritka, eredeti dokumentumokkal is megismerkedhessenek az érdeklődők. A könyvtári, levéltári dokumentumok, iskolai évkönyvek, monográfiák, bibliográfiák, tablóképek felhasználásával eddig elkészült adatbázisok tartalma az adott intézmények mellett az OPKM-nél is elérhetők, és CD formájában is napvilágot láttak.

Nagyon egyszerűen kezelhető, egymásután előhívható felületeken az iskolai értesítőkből foglalt összes adat rögzíthető, rendszerezhető és visszakereshető, teljes egészében vagy részleteiben kinyomtatható. Az állandó közvetett és a gyakori közvetlen – a programkiötlők és irányítók, valamint bel- és külföldi munkatársak közti – kapcsolattartás révén a program fokozatosan finomult, tökéletesedett, kezdeti tétovái, esetleges hibái kiküszöbölődtek. Amikor az iskolai értesítőkből foglalt összes adatokat említettem, akkor a szó szoros értelmében gondoltam, hisz ha akarja a közreműködő, akkor – mai szóhasználatával élve – akár teljes értékű szövegben kereshetünk. Az iskola névváltozatai, évenkénti tanár- és diáklisái, utóbbiak számszerű nemzetiségi, vallási, társadalmi rétegződései jól használható statisztikai adatokat szolgáltatnak. A tanárok életrajzát, tanügyi pályáját (tanévenkénti beosztását, tanított tárgyait) (prozopográfia), azon belül intézmények közti mozgását, saját írásainak vagy a róla készült írások jegyzetelt bibliográfiáját, azok könyvtári elérhetőségét, a diákok tanügyi előmenetelét, akár életrajzukat, iskolai vagy iskolán kívüli tevékenységüket, korszakhoz, iskola-típushoz köthető tantárgyaikat, első megjelenési formájukat (megnevezésüket) vagy azok idejét is rögzítették.

Az adatbázisba beépültek az értesítőkből rögzített évenkénti, bő események, történések, sőt teljes tömör iskolatörténetek, a rájuk vonatkozó irodalom és a hozzájuk kapcsolható fényképek, dokumentummásolatok is. Mindez oly módon, hogy mindenre visszakereshetünk, akár az egyes szavakra is. Ez a forrás egyik nagy erénye. A másik az, hogy Kézdivásárhely, Brassó, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda vagy Székelyudvarhelytől Zentáig, Muraszombatig, Csurgóig vagy Felsőőrre – 2007-es adat szerint – 33 ember munkájának köszönhetően 7 ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) 44 településének mintegy 118 iskolája szerepel az adatbázisban. Ez pontosan 2714 értesítőt és sok más információhordozót jelent, 3413 rögzített eseményt. 11 549 tanár szerepel benne 17 075 pályaképpel, 2185 (jeles) diák adatlapjával és 8077 bibliográfiai adattal.

Habár a Kárpát-medencei könyvtáros egyesületek 2004. júliusi kerekasztal-beszélgetésén megfogalmazódott az az ajánlás, hogy a Kárpát-medencei kiterjedésű Schola Orbis-projekt kapjon rendszeres állami támogatást, mivel alapvetően oktatási intézménytörténeti kutatásról van szó, így elsőrendűen az Oktatási Minisztériumtól, de – mert könyvtári intézmények történetének kutatására is kiterjed a munka – a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától is, sajnos ez a „rendszeresség” megszűnt, ami sajnálatos módon egy szépen fejlődő, nemzetközi összefogáson alapuló, határokon átívelő nagyszerű munkának vetett gátat.

Az iskolai értesítők – mint az eddigiekből is kiderült – a hely-, művelődés-, intézmény-, oktatáspolitikai-, mentalitás-, tantárgy- stb. történetírásnak szolgáltatnak konkrét, tematikánként jól csoportosítható, rendbe szedett adatokat. Ezeket jobban ki kell használnunk az elkövetkezőkben. Elérhetőségük lényegében egyszerű. Majdnem mindenhol megtalálhatók. Ez annak is köszönhető – s tulajdonképpen ez tette hatékonná az iskolai értesítőket –, hogy az iskolák szoros cserekapcsolatban álltak egymással; egymás értesítőit kölcsönösen kicserélték. Érdekesképpen említem, hogy a cseh köztársaságbeli Egerben (Cheb) található Körzeti Levéltár és Könyvtár 60 000 kötetes külön gyűjteményében – melyben a monar-

chia 606 iskolájából származó iskolai értesítőket őrzik – pl. brassói értesítők is találhatók.¹⁸ Így terjedhettek a szaklapok mellett az eszmék, a didaktikai és pedagógiai újítások, így alakulhatott a tantestületek közti összefogás, s ha nem lettek volna az értesítők, akkor ma nem lenne, miről értekeznünk: így jöhettek létre azon értesítőgyűjtemények, amelyek általában, jobbik esetben, a nagyobb középiskolákban vagy dokumentációs könyvtárakban ma is fellelhetők, használhatók, feldolgozhatók. Elkerülhetetlen lesz tartalmi és szerkezeti összehasonlításuk is, általában felekezetenként, iskolatípusonként. Ez a módszer sok érdekességre vetít(het) majd fényt. Így gondolja ezt pl. a budapesti Wesley János Lelkészképző Főiskola óraadó tanára, Biró Zsuzsanna Hanna is, aki a középfokú német nyelvi oktatást az olvasmány szerepe szemszögéből elemző tanulmányában ezt a megoldást mint célravezető lehetőséget emeli ki a német ajkú és német érdekeltségű régiók, illetve a „tisztá magyar” lakosú területek középiskoláinál, a német nyelv oktatási módszerében jelentkező esetleges eltérések, iskolánkénti specifikumok tanulmányozása esetében.¹⁹

Iskolai értesítőink tehát koránt sincsenek feldolgozva. Erre időt kell szánni.

18 http://134.76.163.162/fabian?Staatliches_Bezirksarchiv%28Eger%29 (2011.05.16.)

19 Biró Zsuzsanna Hanna: *Az olvasmány szerepe a középfokú német nyelvi oktatásban a 19. század végi Magyarországon*. Magyar Pedagógia 104. (2004) 2. 143–164.

Sebestyén Kálmán

AZ ERDÉLYI MAGYAR NÉPISKOLÁK EREDMÉNYESSÉGE A XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN A VIZITÁCIÓS JEGYZŐKÖNYVEK TÜKRÉBEN

Az erdélyi magyar iskolatörténeti kutatások történetében az 1979-es esztendő fordulópontot jelentett, iránymutató munkák láttak napvilágot a nagyenyedi kollégiumról, az erdélyiek középkori egyetemjárásáról és Kalotaszeg népoktatásáról.¹ Egyöntetű vélemény szerint ezek a művek jelentősen elősegítették a korszerű iskolatörténeti kutatásokat, az erdélyi művelődés alaposabb megismerését, a neveléstörténeti valóság feltárását.

Az akkor megfogalmazott kérdéseket azóta több kutató továbbgondolta, és az évtizedek során jelentős számú kutatási eredmény, publikáció, iskolatörténeti szakkönyv jelent meg. A feltárt kellő gazdagságú és differenciáltságú tényanyag lehetővé tette (volna) nagyobb ívű szintézisek megírását, de ez a népoktatás esetében nem történt meg.

A továbbiakban a XVIII. század második és a XIX. század első felének erdélyi magyar népoktatásáról kívánunk szólni: arról, hogy a felvilágosodás szellemében fogant therezianusz-jozefinista intézkedések hatására – amelyek nyilván a római katolikus iskolázás mellett jelentősen befolyásolták a protestáns oktatást is – milyen mértékben változott a népoktatás ebben az időszakban és a kisiskolák munkája mennyiben hatott a korabeli erdélyi társadalomra (elsősorban a falvak világára), vagyis ez a szellemi tevékenység mennyire volt eredményes.

Az iskolák és a tanulók száma

Első kérdésünk az erdélyi felekezeti kisiskolák számára vonatkozik: a történelmi Erdély területén az említett időszakban hány kisiskola működhetett?

Az erdélyi református kisiskolák számát Salamon József az 1840-es években 500 iskolára becsülte. Ezt a számot elfogadhatónak tartjuk, ugyanis az Erdélyi Református Névkönyv 1858-ban név szerint felsorolja azokat az egyházközségeket, amelyek iskolát tartanak fenn, összesen 504-et.² A Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltárban található kéziratos összeírás 1826-ból 210 római katolikus kisiskoláról tudósít, a Lázár István unitárius püspök vizitációja az 1788–1803-as évekről pedig 105 unitárius iskoláról tud.³ Forrásaink szerint tehát időszakunkban megközelítőleg 820 kisiskola működött. Ez az adat bizonyára megfelel

1 A hivatkozás a következő munkákra vonatkozik: Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion. 1979.; Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion. 1979.; Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig = Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion. 1979. 138–160.

2 Salamon József: *De statu ecclesiae evangelico-reformata in Transilvania*. Kolozsvár. 1840. 188. és *Az Erdélyi reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1858-ra*. Kolozsvár, 1858.

3 Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár. I. Püspöki Lvt, Összeírás, 1826. Az 1788 és 1789 években Torda-Aranyos, Keresztúr és Udvarhely körökben Lázár István püspök által tett Generális Vizitacio Jegyzőkönyve. Unitárius Püspöki Lvt Kolozsvárott.

a valóságnak, hiszen Kőváry László *Erdélyország statisztikájában* a kisiskolák számát az 1840-es években 823 iskolában adta meg.⁴

A korabeli kisiskolák eredményességét nagymértékben befolyásolta az iskolalátogatás milyensége, erről mit mondanak forrásaink, a vizitációs jegyzőkönyvek?

A feudalizmus kori elemi iskolázás egyik nagy kérdése a rendszertelen iskolalátogatás, melynek nyilvánvaló oka a fennálló jobbágyrendszer, a gyermekek munkára való igénybevétele mellett a szegénység, a betegség, a hideg, a nagy sár, a lábbeli és ruha hiánya. A cél a lehetőség szerint minél több gyerek beiskolázása, amelyet a felettes egyházi és világi hatóságok elérni szerettek volna.

Az iskolát elmulasztó gyerek szüleit a vizitáció többnyire pénzbüntetéssel sújtotta: Tasnádon 1789-ben 3 forinttal, Algyógyon 1796-ban 1–3 forinttal, Rápolton az 1 forintos büntetés harmadnaponként egy-egy forinttal növekedett. Igen szigorú, az egyházból való kiközösítéssel felérő határozatot hozott a vizitáció Körösbányán 1795-ben, amikor a papnak meghagyták, hogy az iskolát elmulasztó gyerek később „ha házasodni szándékozna ne eskesse... az úri szent vacsorához eljárulni ne engedje, ha halni találna el ne temesse... temessék mások rettentő példájára számár temetéssel”⁵

Az iskolalátogatás a vizitációs jegyzőkönyvek adatai szerint vidékenként igen változó; az 1830-as években a külküllői református egyházmegyében a gyerekek 32%-a, a hunyadzarándiba 45%-a, a székiye 50%-a, a kolozs-kalotaiba 60%-a járt iskolába.⁶ Az 1846-os évben a beiskolázás jónak mondható Marosszéken, ahol a gyerekek 74%-a és Udvarhelyszéken, ahol 88%-a látogatta az iskolát.⁷ Összesített adataink arról tudósítanak, hogy az 1830–1840-es években a református és római katolikus iskolák esetében a gyerekek 50–60%-a, az unitárius gyerekek 80%-a járt a vidéki kisiskolákba.

A tanító státusa, képzettsége

A XVIII. század második felében a tanító státusában jelentős változás történt, a tanítói pálya önálló értelmiségi foglalkozássá vált és a két-három évig időző diákok helyett letelepedett családos iskolamesterek vették át az oktatást. Érdekes, hogy a falu társadalmja igényelte ezt a változást, pedig a felettes egyházi hatóságok, a patrónus földesúr gyakran ellenezte azt. A kalotaszegi Gyaluban 1796-ban Bányai Jánost az egyházközség alkalmazta állandó tanítónak az egyházi hatóságok tiltása ellenére. A XVIII–XIX. század fordulóján Kalotaszentkirályon Szőnyi József alkalmazásakor a patrónus Bánffy család megvonta a kegyúri adományt az iskolától.⁸ Az állandó tanítók évtizedeket oktattak a falvakban, sokan több, egymást követő generációkat neveltek: Apáczai Csere Márton (1777–1820) Szucságon 43 évig, Gyalai

4 Kőváry László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, Tilsch János. 1847. 292–293.

5 *Protocollum Visitationum in Venerabili Tractu Hunyad et Zaránd*. A Kolozsvári Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában Kolozsvárott. (Továbbiakban: HZVjk a KvRefGyLvt-ban, csak a települést és az évet jelölöm.)

6 Külküllői Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában, FM 1 3710. (Továbbiakban: KüEhmVjk), Széki Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei (SZEhmVjk a KvRefGyLvt), Kolos-Kalotai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei (KKEhmLvt) a KvRefGyLvt-ban.

7 A Marosi ref. egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában (MEhmLvt a MvRefGyLvt). Esperesi iratok 189/1846.

8 A Kolos-Kalotai egyházmegye rövid ismertetése. Református Névkönyv. Kolozsvár. 1871. 18.

Sámuel (1774–1814) Kispetriben 40 évig,⁹ a Körösi Csoma Sándort útjára bocsájto Kónya Sámuel Csomakörösön évtizedekig tanított.

A falvak közössége az állandó tanítót valamelyik közép fokú oktatási intézményből, kollégiumból hozta és általában a felsőbb évfolyamba járók közül választotta. A református székiek 1828-ban a vizitáció határozata szerint „csak olyan mestereket hozhatnak, akik valamely kollégiumban deákságot értek el.” Középlakon 1822-ben a vizitáció feljegyezte, hogy tanítójuk „alkalmas mester, mert hét esztendő Deák volt Kolozsváron.”¹⁰

Az unitáriusoknál iskolamester csak az lehetett, aki elvégezte a felsőbb fokú filozófiai tanfolyamot. A római katolikus Kézdi-Orbai kerületben az 1840-es években összeírt 52 tanítóból Kantán 46-an, Csíksomlyón 3-an, Kolozsvárott 2-en, Udvarhelyt és Esztelneken egy-egy járt. A poéták osztályát 9-en, a réthorokét 7-en, a humaniorákat 2-en, a filozófiát 2-en végezték (ez utóbbi már az akadémiai fokozatot jelentette). A legtöbbben, 21-en azonban a grammatikai osztályba jártak.¹¹

Közismert, hogy időszakunkban tanítóképző még nem létezett, de a tanítók pedagógiai-didaktikai képzésére már figyelmet fordítottak. 1786-ban a Főkonzisztórium a református kollégiumok köteleességévé tette, hogy a mesterségre igyekvő ifjakat a tanulásban utasítsák, „de ne csak az éneklés mesterségében, hanem egyéb tudományokban is, melyek a jövőbeli szolgálatukra szükségesek, magokat gyakorolják.” 1829-ben pedig már arról intézkednek, hogy „minden héten két órán... egy arra kinevezendő professzor az iskolamesterségre magokat elszánt ifjakat készítse, a tanítás módját magyarázza.”¹²

A római katolikus iskolák tanítói az ún. norma-iskolákban sajátították el az akkor korszerűnek tartott oktatási módszert. Forrásaink beszámolnak arról, hogy a székelyudvarhelyi királyi és császári nemzeti főiskolában 1786-ban a téli gyakorlaton 24 iskolamester „a magyar nyelven megjobbított tanításunk módját tanulták és abból vizsgát tettek.”¹³ Megjegyezzük, hogy a római kisiskolákban a kezdő iskolamesterek néhány évig egy tapasztaltabb tanító mellett segédtanítóként működtek – ők voltak a promagisterek – és tanulták a mesterség elemeit.

A közép fokú iskolákból az iskolamesterségre hozott személy bizonyítványt, ún. testimoniumot mutatott fel, ennek hiánya esetén állásában nem alkalmazták, vagy abból elbocsátották. A Károlyfehérvári gimnázium 1812-ben Alamori Miklós későbbi alvinci római katolikus iskolamestert testimoniumában a tudományokban és az erkölcsben egyaránt kitűnőnek minősítette. Bővebb adatokkal szolgál az alábbi nagyenyedi bizonyítvány: „Nevemet alól írt adom ezen Bizonyítványomat arról, hogy Nagy Enyedi születésű evangelico Református és jelenleg 21 éves Ifjú Kovács Lajos a Nagy Enyedi ev. ref. Collegiumnak felügyelete alatt álló elemi és gymnasialis osztályaiban tanolván az 1847/8-ik tanévben bevégezte a szónoklati osztályt és átlépendő volt a költészeti (Poetica) osztályba. A szónoklati osztály tárgyaiban jelesen, a vallásban, magyar-német és latin nyelvben, históriában, természetrajzban és számtanban mennyire emlékezem – mert az illető jegyzőkönyvek Enyed várossának 1849 elején történt fölégtetése alkalmával elpusztultak – első osztályt nyert. Erköltsi tekintetben

9 A Kispetri Ref. Egyházközség anyakönyve. Zilahi Állami Levéltár, 775. sz.

10 KKEhmLvt, Középlak 1822.

11 Egyházlátogatási jegyzőkönyv a kézdi-orbai kerületből, 1848. *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. I. kötet. Szerk. Sávai János. Documenta Missionaria. I/II. Szeged, Agapé Kft. 1997. 491.

12 Benkő Samu: *A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt* = B. S.: *Sorsformáló értelem*. Bukarest, 1971. 85–123. 110., 115.

13 Erdélyi Kancellária Lvt 4170/2-1786. Országos Levéltár. Budapest.

szelíden és becsületesen viselte magát. Kelt Nagy Enyeden az ev. ref. Collégium szokott pecsétjével megerősítve Augustus 8-án 1853-ban. Vajna Antal Pedagógarcha Professor.”¹⁴

Ebben az időben a falvak közössége hangsúlyozottan igényelte a tanítók jó munkáját. Ádámoson 1823-ban a vizitáció panaszol, hogy a református tanulók egy része „az unitárius Mesterhez jár, mert nagy oskolájuk lévén azoknak itten.” Bethlenszentmiklóson 1840-ben a 22 református gyerek közül egy sem jár a református iskolamesterhez, a szülők gyermekeiket az unitárius mesterhez adják, mert ott „jobban tanítanak.”¹⁵

Az iskolamesterek munkáját a vizitáció minden alkalommal minősítette. Marosszéken pl. 1800-ban a tanítók több mint $\frac{3}{4}$ része jó és megfelelő minősítést kapott.¹⁶ Alsócsíkban 1836-ban 14 tanítót írtak össze, ebből 5 dicséretes, 8 közepes és csak egy volt a gyenge.

A vizitációs jegyzőkönyvek alapján megállapíthatjuk, hogy Erdély felekezeti iskoláinak tanítói – a vizsgált időszakban – nagy többségében megfeleltek a korabeli társadalom igényeinek.

Mit, miért és hogyan tanítottak?

A parasztság hagyományos tudásanyaga évszázadokon keresztül nemzedékről nemzedékre öröklődött. Az iskola megjelenésével erre az ismeretanyagra reáépült a betűvetéssel, a könyvműveltséggel, egyszóval az iskolázással megszerezhető többlet. Miben állt ez a többlet? Az új ismeretanyagot elsősorban az új tantárgyak jelentették.

Az 1786-os református népiskolai utasítás megállapította: „A falusi oskolák célja az, hogy tanuljanak a gyermekek olvasni, írni, énekelni, keresztény vallást... a polgári társaságbeli élet folytatására mulhatatlanul szükséges dolgok első kezdeteit.”¹⁷

A vizitációs jegyzőkönyvek hangsúlyozták, hogy az ifjaknak isteni félelemben való oktatása igen fontos, de nem mulasztják el az alapvető didaktikai elvekre felhívni az iskolamesterek figyelmét.

A lecke megfelelően a gyermekek életkori sajátosságainak, értelmi képességeinek. Utasítják a mestereket, ahogy Lózsárdon 1807-ben írták: „a tanító tanítványainak elméjéhez mérje magát.” Kiemelik a tudatos ismeretszerzés fontosságát: „a tanuló előbb a dolgokat megértse és csak azután tanulja memoriter” – írják.¹⁸

A falu életének mindennapos gondjaira is ügyelnek, utasítják a tanítókat, hogy a „paraszt durva szólásokat, mint amilyen a tudja a tatár, tudja az ördög, kigyomlálják a gyermekek beszédiből.” A félénk falusi gyermekeket illendő bátorságra neveljék, „azok mások előtt ne reszkessenek és az embereket ne kerüljék.” Alpestesen 1847-ben a vizitáció megleléssel fogadja, hogy a gyerekek előttük „sok szép erkölcsökre oktató verseket... valamint pálinka és italelles verseket szavaltak.”¹⁹

14 A bizonyítvány eredetije a Budapesti Postamúzeum Okmánytárában (823. sz.) található.

15 KüEhmVjk, Ádámos, 1823. Bethlenszentmiklós, 1840.

16 Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig = Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, Kritérion. 1980. 107–135. 116.

17 A Református Főkonzisztórium levéltára (FőkonzLvt) 187/1786, a Kv-RefGyLvt-ban.

18 HZVjk, Losád, 1807.

19 HZVjk, Alpestes, 1847.

Tantárgyak, tankönyvek, ismeretanyag

A felekezeti kisiskolák egyik alapvető tantárgya a katekizmus, mely a vallás főbb tételeinek kérdés-felelet formában való kifejtése mellett erkölcsi, társadalmi ismereteket is nyújtott. A reformátusok népszerű könyve Lácza József műve, a *Kisdedek katekizmus*, az az a keresztyén hitnek és kegyességnek fő ágazatai (Kolozsvár, 1832) volt. Kóródszentmártonban 1830-ban a vizitáció feljegyezte: „Látzai Cathekizmust 12-en egészen tudják”, Nagykendén 1840-ben pedig „Látzai Cathekizmust 8-an egészen elmondják 8-an félig.”²⁰

Csík római katolikus iskoláiban Petrus Canisius latin–magyar katekizmus a legismertebb, amelyet teljes egészében tanítják: „Catechismus ex Canisius totaliter” – szól a gyakori latin szöveg.

Az értelmes szövegmondást emelte ki a vizitáció Marosújváron 1823-ban. Az evangélium magyarázatát „emlékezetből, értelmét felfogva, más szóval adják elő”, Szászcsáváson 1830-ban „Hübner Históriát tudnak a nagyobbak Ó Testamentumból 11-et s ugyanannyi Históriát az Új Testamentumból is mégpedig igen értelmesen elmondani.”²¹

A felekezeti iskolákban fontos szerep jutott az éneklésnek, mely vallásos tartalma mellett szép élményszerű együtténeklést is jelentett. Minden erdélyi felekezetnek természetesen külön énekeskönyve volt, a római katolikusoknál különösen népszerű a Csíki Cationale, a híres Kájoni János-féle könyv. A vizitáció kitér az éneklés tanítására: Szászbonyhán 1818-ban: „a gyermekek szép előmenetelt mutatnak a Szent és világi éneklésben.” Ez utóbbi alatt a népdalokat értették. Gyakran az elsajátított énekek számát is feljegyzik: Héderfáján 1830-ban „40 Soltárt és Ditséretet tudnak”, Lozsádon ugyanebben az esztendőben „40–0 Soltárt énekelnek” a gyerekek.²² Ebben az időben jelennek meg a kisiskolákban a lineázott fekete táblák, amelyekre a kottát írták. Szászcsáváson 1830-ban a vizitáció meglepéssel nyugtázta: „Énekelnek mind külön-külön csak magokra, mind pedig együtt igen szépen és jó mód-dal. Nagyobbak kottából énekelnek.”

Alapvető tantárgynak számított az olvasás-írás tanítása. Az olvasást a silabizálással – a betűztető módszerrel – tanították, ami azt jelentette, hogy a mássalhangzókat nevük szerint és nem hangjuk alapján ejtették ki a tanulók. E nehézkes módszert Szőnyi Nagy István „nagy hiábavalóságnak, kerengő útvesztésnek” nevezte, ugyanis az olvasás megtanulásához 3 év, vagy még több volt szükséges. Ennek alapján az olvasás tanulása három szakaszban történt: először a betűket tanulták meg, majd silabizáltak, ezt követte az olvasás. Marosbogáton 1826-ban 4-en olvastak, 5-ön silabizáltak és 3-an tanulták a betűket.

A leggyakrabban használt ábécéskönyvek a reformátusoknál a *Debreceni ABC* (1681-től több kiadásban), a római katolikusoknál az *Alphabetico Csíkieni* (pl. Ditróban 1786-ban) és a *Libellus Alphabeticus* (pl. Csíksomlyón 1822-ben). Ez utóbbi kétnyelvű ábécéskönyv, mely a legismertebb imádságokat, parancsolatokat, szógyűjteményt, számvetéstáblát, kiskátét, li-tániákat tartalmazta.

Ellentmondásos a kisiskolákban folyó írástanítás és annak eredményessége. Az erdélyi falu ugyanis az írástudatlanság világának tűnik még azon a tájakon is, ahol aránylag sűrű iskolahálózat létezik. Statisztikai adataink azt bizonyítják, hogy pl. Maroszáron 1785-ben a jobbágyok, zsellérek 1,5%-a tudta csak leírni a nevét, és az 1819–20-as évek mutatói sem jobbák. Ezzel szemben a vizitációs jegyzőkönyvek igen gyakran tudósítanak az írástanítás

20 KüEhmVjk, Kóródszentmárton, 1830.

21 KüEhmVjk, Szászcsávás, 1830.

22 HZVjk, Lozsád, 1830.

eredményességéről: Szászbonyhán 1818-ban a tanulók „jól írnak”, 1840-ben pedig „10-en írnak papírosra, 13-an táblára”,²³ Dicsőszentmártonban ugyancsak 1840-ben „14 írnak papírosra.” A vizitáció Algyógyon 1838-ban kiemelte, hogy a tanító „12 tanítványa közül 10-en szépen írnak.” 1786-ban kísérleteznek először az új módszerrel az olvasás és írás egyszerre való tanításával. Megjelentek az elmaradhatatlan fekete táblák, a tantárgyak között a szépírás, a helyesírás, diktálás, sőt az oklevelek készítése is.

Erdély egyik nevezetes iskolájában, Makfalván 1836-ban a vizitáció abban látta az írástanítás célját, hogy a „falusi népi irományokat magok is készíthessenek.” Méltán kérdezhetjük: szüksége volt-e erre a jobbágy, illetve zsellér népnek? Válaszunk kérdéseinkre csakis nemleges lehet, az írástudásnak csak a szabad jogállásúak vehették hasznát. A falusi jobbágy lakosságának nagyon ritkán nyílt alkalma az írás gyakorlására, ha az iskolában azt meg is tanulta, néhány év alatt elfelejtette. A mezőgazdasági munkában elnehezült kéz nem volt alkalmas a penna forgatására, ezért szerepel a korabeli iratokban a névalírás helyett a keresztvonás (ez utóbbit is helyette az iskolamester végezte, ezért a tanító neve mellett gyakran szerepel a keresztvonó elnevezés).

Az iskolákban a tanítás anyanyelven folyt, de a műveltség fokmérőjének ebben a közegben is a latintudás számított. Korszakunkban éles vita bontakozott ki a latin nyelv tanításának szükségességéről vagy szükségtelenségéről. Végül egyházi és világi hatóságok elrendelték, hogy a latint csak a felsőbb iskolákba igyekvőknek tanítsák, a többi gyereket ne kínozzák vele. Lozsdáon 1796-ban a szülők is kérték, hogy a mester magyarul és ne latinul tanítson. Udvarhelyszéken 1830-ban 27 faluban magyarul és csak 6 faluban magyarul és latinul tanítottak, az udvarhelyi főesperesi kerület római katolikus kisiskoláiban a latin nyelv tanítása nem szerepelt. Makfalván 1836-ban a latint nem tanítják, de Torda-Aranyos kerület katolikus kisiskoláiban szerepel a „deák olvasás.” Azokban az iskolákban, ahol az iskolamester a latin nyelvet tanította, általában a deklinációig jutott el.²⁴

A XIX. század első évtizedeiben általánossá vált az a felfogás, hogy az iskola és elsősorban a magyar nyelv tanítása nemzetfenntartó erő. A magyar nyelv tanításának fontosságát különösen azokon a területeken hangsúlyozták, ahol a magyarság szórvány létre jényszerült.

Hunyad-Zaránd vidéken a református vizitáció gyakran panaszkodott a magyar nyelv háttérbe szorulása miatt, Rákosdon 1830-ban megjegyezte, hogy „a legszükségesebb a magyar nyelv tanulása”, Déván és Hesdátton szomorúan állapítja meg: „a román nyelv kihalással fenyegeti a nemzeti magyar nyelvet.”²⁵ Aranyos-vidéken 1840-ben mindenekelőtt a magyar nyelv tanítását hangsúlyozták, mert „Erdélyben a magyar nemzet jövője függ ettől”, Kővár-vidéken 1841-ben is ilyen értelemben nyilatkoztak: „a nemzeti megmaradás letéteményese a magyar nyelv” – mondták.²⁶

A gyakorlati élet követelte tantárgyak is mind nagyobb szerepet kaptak a tanrendben, közöttük a számtan, a földrajz, a történelem és a természettudomány szerepeltek a leggyakrabban.

A számvetést főbéli és táblai formában az iskolák döntő többségében tanították, erről a vizitációk pontosan beszámolnak. Hunyad-Zaránd református egyházmegyében 1781-ben

23 KüEhmVjk, Szászbonyha, 1818, 1840.

24 Torda-Aranyos kerület katolikus iskolái, 1848. Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár. I. Püspöki Levéltár, 14/b. Tanügyi jelentések.

25 Sebestyén Kálmán: *Erdély református népoktatása*. Budapest, 1995. 61.

26 Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidék társadalma*. Budapest, 1978. 159–160.

az aritmetika első négy részét tanították, Székelykeresztúron 1786-ban megemlítették, hogy a tanítványok az „Aritmetikából szépen épülnek”, Háromszéken 1787-ben az aritmetika tanításáért 24 krajcárt fizettek. Jobb hírű iskolákban az alpműveletek mellett a hármasszabályt, a törtek összeadását és a forintok átszámítását is tanították. Megjelentek a kockás fekete táblák, amit a jegyzőkönyvek „arithmeticas fekete tábláknak” neveztek.

A hagyományos paraszti műveltség bővítését szolgálta a földrajz és történelem alapismerteteinek tanítása. Földrajzból a Föld általános állapotát, Erdély leírását, a bérces haza productumait és a Szentföld geográfiáját oktatták. Egyes iskolákban a vármegye földrajzát és történelmét is tanulták: Gyaláron 1845-ben Hunyad vármegye földrajzát, Tusnádon 1847-ben Csíkszék rövid története szerepel a tanrendben.²⁷

Az egyházi és világi hatóságok 1786-ban és 1811-ben rendelkeznek arról, hogy a „latin nyelv helyett inkább természeti históriát és fizikát tanítsanak, melyek által sok babonás princípiumok megelőzhetők.”

Háromszéken 1820-ban a természeti jelenségek magyarázatára fektették a hangsúlyt, mert fontosnak tartották, hogy a tanulók „esmerjék meg miből lesz az eső, jégeső, mennykő és hogy az égi tűz nem lüderc, a Holdat nem a kutya eszik meg és mikor földrengés vagy on nem óriások mozgatják a Földet.” A vizitáció szerint Balavásáron 1830-ban „Természettudományokból tudnak versebe foglalva 9-en”, Szászbonyhán „Természethistóriából az állatok országát versebe foglalva elbeszélük”.

A XVIII–XIX. század fordulóján a mezőgazdasági ismeretek tanításáról is ellentétes vélemények alakultak ki. Az illetékesek közül többen azt hangoztatták, hogy tanítása nem szükséges, mert a gyermekek a mezőgazdasági praxist az atyai háznál úgyis elsajátítják. A mezőgazdaságtan csak az 1840-es években jelent meg a kisiskolások tantárgyai között.

A XVIII. század második felében a falusi kisiskolák a mai értelemben vett tankönyveket nem ismerték. Az ábécék, katekizmusok, grammatikák a tanítók kézikönyvei voltak, amelyekből előszóval tanítottak.

A XVIII–XIX. század fordulóján már felismerték, hogy az iskolázás helyzetén a szükséges tankönyvek nélkül javítani nem lehet. Ekkor jelentek meg a mai értelemben vett tankönyvek, amelyeket nagy példányszámban nyomtattak ki, és ezáltal eljuthattak jutalomkönyvek formájában a tanulók kezébe, azok használatába kerültek. Küküllőváron 1819-ben a református vizitáció arról panaszkodott, hogy „A Várban lakó Szerzetes Barát ingyen adván a könyveket... (a református gyermekek is!) ezek idegenkedni kezdtek Szent Vallásunktól.” Az ingyen kiosztott tankönyvek a gyermekek számára nyilván jelentős vonzerőt jelentettek, ilyen lehetőségekkel a református tanító nem rendelkezett.²⁸

A mai értelemben vett tankönyvek sorában az elsők között említhetjük a *Geographia – Erdély hazánk rövid földleírását*, amelyhez a „Két Haza színezett földabrosza” társult. Ez a tankönyv 10 000 példányban készült, majd ingyen szétosztották a református kisiskolák tanulóinak, az 500 iskola mindegyike kb. 20–20 geográfiát kapott.²⁹ A dési református egyházmegye 1836-ban pontosan beszámol a könyvek eljuttatásáról, eszerint Kide, Koltó, Magyarláros, Magyarberkesz 25 kötetet, Magyaragyzsombor 20-at, Kendilőna, Válaszút stb. 15-öt kapott. Ezek a tankönyvek valóban a tanulók kezébe, használatába kerültek, amit bizonyít a magyarderzsei eset is: 1838-ban a vizitáció bepanaszolta Barta Áron tanítót, aki eltávozott a

27 HZVjk, Gyalár, 1845.

28 KüEhmVjk. Küküllővár, 1819.

29 FőkonzLvt 301/1838.

faluból és a Geográfiák néhány példányát magával vitte, de a könyvecskék többsége helyben maradt, mert azokat már kiosztották a tanulóknak.³⁰

Következtetések

Az elmondottakból látható, hogy a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első felében a kisiskolások világában jelentős változások történtek: az iskolák száma fokozatosan növekedett, amelyek oktatták-nevelték az egyre gyarapodó gyermeknépet, a közvetített ismeretanyag egyre szélesedett a vallási-erkölcsi ismeretektől a számtan, valamint a természettudományok alapvető elemeinek oktatásáig. Az iskolák oktató-nevelő munkája biztosította a falvak szellemi életének folytonosságát, számottevő iskolai örökséget hozott létre, amelyet később a korszerű népiskolai oktatás hasznosított.

Az erdélyi népiskolai szintézis megírása még várat magára, pedig bizonyára ideje lenne, hogy a népoktatás-történet súlyának megfelelően elfoglalja helyét a művelődéstörténetben, és ezáltal hozzájáruljon a teljes erdélyi neveléstörténeti valóság feltárásához.

30 Dési Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. Magyarderse, 1838 a KvRefGyLvt-ban.

Boldizsár Zeyk Imre

ADATOK KALOTASZEG MAGYAR OKTATÁS- ÉS ISKOLATÖRTÉNETÉHEZ

Az egymást követő századokat és társadalmi rendszereket is túlélő legfontosabb felülepítményünk az iskola, vagy ahogy a régiek mondták: az *oskola* fogalma úgy él közösségi tudatunkban, mint az általános emberi civilizáció forrása, mint a nemzeti-nemzetiségi kultúra, az etnikai tudat kisugározatója, mint édes anyanyelvünk megtartó, ápoló tűzhelye. Feladata tehát, hogy szakavatott és tervszerű munkával segítse, irányítsa és kibontakoztassa a tanulókat fejlődésükben, előkészítse őket a társadalomba való hasznos, versenyképes tevékenységeikre. Mindezt sokoldalú neveléssel, a különböző, a történelmi korokkal változó társadalmi rendszerek célkitűzéseinek és elvárásainak megfelelő ismeretanyag, készség és gyakorlat átadásával átadásával valósította és valósítja meg.

Az iskolák a „bölcsség tűzhelyei” – vallotta már a XVIII. század nagy gondolkodója és pedagógusa, Apáczai Csere János –, mert belőle sugárzik szét a gondolkodást és az erkölcsöt megváltoztató erő, mely virágzóvá, fejlettebbé teheti az országot és annak népét. Ezért olyan órállók nevelése a cél, akik a tudományt és a tudomány művelőit is támogatják, hogy az ifjúság az összes tudományokat átfogó enciklopédikus műveltséget elsajátíthassa, a lelki műveltséget megszerezhesse és a technikai civilizációt meghonosíthassa, hogy az ország műipari dolgában se szoruljon idegenekre.

Az iskoláztatás kezdetei Erdélyben

Az iskola s maga az oktató-nevelői tevékenység szinte egyidős az emberi műveltséggel. Az időszámításunk előtti görög és római retorikai, filozófiai és grammatikai iskolák után, a kereszténység megerősödésével az iskolák egy évezredre az egyház kezébe kerültek, s már a középkor elejére három egyházi iskolatípus alakult ki: a kolostori iskolák a szerzetesek és a világi papoknak szánt ifjak nevelésére, a székesegyházi és a káptalani iskolák a püspöki székhelyeken a papi utánpótlás nevelésére, végül pedig a plébániai iskolák a plébániai székhelyeken.¹ A középkori városokban ezenkívül a kézművesek céh-iskolákat, a kereskedők pedig testületi iskolákat, *triviális* iskolákat létesítettek.²

1 A *Ratio Educationis* (1777) – számolva a települések (falvak, kisvárosok, nagyobb városok) eltérő adottságaival és igényeivel, az oktatás folyamatosságából adódó szintekkel – a következő iskolatípusokat különíti el: I. királyi egyetem, akadémiák, főgimnáziumok, gimnáziumok és grammatikai iskolák; II. első rendű népiskolák és nagyobb városi népiskolák; III. árvaházak; IV. érseki és püspöki liceumok, szerzetesrendi iskolák, papnevelő intézetek. *A szerk. megj.*

2 Az 1500-as évektől az egyházi hatóságok erőfeszítést tettek minél több gyermeknek az oktatásba való bevonására, a vallásos ismereteik bővítése, a vallásos irodalom olvasása, valamint a fegyelmezett viselkedésre szoktatás végett. A katolikus vallásos oktatásban nagy szerepet játszott a jezsuita rend, amely Magyarországon 1586-ban települt le. A *falusi kisiskolák* elsősorban azokat a fiatalokat vonták be az oktatási folyamatba, akik a kiemelkedés útját választották, papi, tanári, tanítói munkakörben, földesúri és uradalmi alkalmazásban kívántak elhelyezkedni. Továbbá a falusi mesteremberek és kereskedők is szívesen iskoláztatták gyermekeiket. Mind a királyi (civitas), mind a mezővárosi (oppidum) településeken azonos *kisvárosi iskolák* működtek. Ezek is a fennálló városi társadalmi és közigazgatási állapotokat legitimizálták és népszerűsítették. Ezért a tan-

Míg az egyházi iskolákban a legfontosabb tantárgy a hittan, az olvasás, az egyházi ének-lés, a latin nyelv, ritkán a számolás volt, addig a városi iskolákban az ipar és a kereskedelem érdekeinek megfelelő gyakorlati és művelődési tantárgyakat tanítottak – többnyire anyanyel-ven.

A magyar nyelvterületen, s ezen belül Erdélyben a XI. század elejéről a Szent Gellért-le-genda említi az első iskolát, amely 1020 táján, a püspökség székhelyén, az Arad melletti Csanádon működött, és a Csanád-vidéki papi utánpótlást szolgálta. Később, például a váradi és a gyulafehérvári iskolákban a külföldön tanult, művelt magisterek a papképzés mellett már a szabad művészetek, a jogi ismeretek és ezzel kapcsolatosan a feudalizmusban ugyan-csak fontos oklevélszerkesztés oktatására helyezték a hangsúlyt. Azok tehát, akik itt tanultak, nem feltétlenül kerültek egyházi pályára.

A török hódoltság előtti magyar népoktatásról részleteiben csak keveset tudunk, de ok-leveleink tanúsága szerint a falusi plébániai székhelyeken már a XIV. és XV. században or-szágszerte voltak iskolák: ebből az időből (1540) mintegy 54 falusi iskolát sorol fel a szakiro-dalom, s ezek közül 10 az akkori Brassó, 8 Nagyküküllő, 5 Kisküküllő, 4 Abaúj-Tolna, 2-2 Szeben, Alsófehér, Kolozs, Zemplén, Liptó, egy-egy pedig Hunyad, Csík, Sáros, Bihar, Sza-bolcs, Bereg, Torda-Aranyos stb. vármegyékre esik.

Erdély területén a plébániai iskolák előbb az ipar és a kereskedelem központjaivá fejlő-dött városokban, Brassóban, Besztercén, Szebenben, Kolozsváron, Nagybányán alakultak meg, s bennük gyakran már világiak, például a város nótáriusai is tanították a jómódú pol-gárok gyermekeit, a hittanon, olvasáson, latinon, egyházi éneklésen kívül a gyakorlati célú anyanyelvű írásra és számolásra. Ezekben az iskolákban – szemben a káptalani iskolákkal – nem hivatásos írástudók nevelése volt a cél, hanem a betűvetés elsajátítása, s ezzel a leendő polgárok gyakorlati hivatásának betöltésére való felkészülés.

Működtek plébániai iskolák a falusi plébániák mellett is, itt a *scolarisok* oktatását a város-ról kikerült vagy pappá nem szentelt írástudó férfi (a *scolasticus*) végezte, aki a falutól java-dalmazásban részesült s egyben a pap segítőtársa is volt a liturgiában. A gyermekeket egyhá-zi éneklésre, hittanra oktatta, ugyanakkor segítette a többre igyekvő értelmesebb falusiakat is, hogy az anyanyelvű betűvetést és a latin nyelv alapelemeit elsajátíthassák, s mint „paraszt-deákok” a szabadparashti közösségek, a jobbágyszervezetek s a feudális nagybirtok igazgatásának egyszerűbb írásos feladatait: dézsmajegyzékek, nyugták, elszámolások, kérvények stb. elké-sztését és vezetését elláthassák. Ezek az elnehezült kezű „írástudók” teremtették meg a tár-sadalmi alapját az erdélyi humanizmus befogadásának a falvakon is.

anyag is a falusi oktatáshoz hasonló volt. A falvaktól eltérően azonban sokkal nagyobb volt a látog-atottság, hiszen a városi foglalkozások feltételezték az alapszintű írás-, olvasás- és számolási kés-zséget.

A felekezeti oktatás megszervezése, a fiatalok bevonása, az oktatás szintjének biztosítása, a tan-anyag jellegének előírása egyházi érdek volt. A *plébániai iskolákban* a település plébánosa a papi pályára hajlamos fiatalokat vallási ismeretekre, latin szövegek olvasására, éneklésre tanította. En-nek az iskolának a népszerűségét a jobbágysorból való kiemelkedés perspektívája biztosította. Ebből az intézményi formából nőtt ki a *városi plébániai iskola*, ahol a tanítást gyakran egyetemet végzett vagy bakkalaureátusi fokozattal rendelkező tanító végezte. A tananyag gazdagabb volt (pl. gyakorlati számtan, egészségügy, csillagászat, fogalmazástan), s elsajátítása után a városi admi-nisztrációban lehetett elhelyezkedni. A XVI. század közepétől ezen iskolák egyik része protestáns felekezetűvé vált, s a XVII. században *protestáns kollégiummá* alakult át. Mészáros István: *Népok-tatásunk 1553–1777 között*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat. 1975. 13–28.

A reformáció előtt több kalotaszegi falunak is van iskolája: 1444-ben Egeres, 1447-ben Türe, 1466-ban Gyalu, 1486-ban Kispetri, 1541-ben Bikal iskolájáról történik említés a szakirodalomban. Nem vitás, hogy ehhez a vonulathoz tartozik többek között Magyargyerőmonostor és Szentlászló – a mai Tordaszentlászló is. Hiszen 1196-ban Magyargyerőmonostornak már nemzeti kolostortemploma van, Szentlászlóról pedig egy 1285-ből származó birtokosztózkodó levél bevezetőjében ezt olvashatjuk: „... in: partem superiorem iuxta Fenes in qua est sita eccl. S. Ladislai...” Majd – magyar nyelvre fordítva – így folytatódik: „... A hesdái (létai) uradalomhoz (Torda m.) tartozott, melyet Imre király (1196–1204) levele szerint (?) esperes vett meg, majd jogutódai, a Sukiak 1285-ben úgy osztózkodtak, hogy János kapta a Fenes melléki felső részt, a SZENT LÁSZLÓ TEMPLOMMAL. Demeter és Domokos pedig Hesdátot, s az uradalmat elválasztották a püspök birtokától (Fenes).”³ Más különben Szentlászló mint település az I. Béla, illetve Szent László királyunk alapította kolozsmonostori benedekrendi apátság birtoktestéhez tartozott, mely szintén alátámasztja az itteni plébániai iskola létének valószínűségét.

1541 után, amikor Erdély az akkor még gyermek János Zsigmond (1540–1570) jogara alatt önálló fejedelemséggé lett, intézkedések történtek a megmaradt iskolák rendbehozására, működésük biztosítására. Ezek az évtizedek a reformáció elterjedésének évtizedei is Erdélyben, amikor céhek szabályzatban mondták ki, hogy mit és mennyit adnak alamizsnaként a diákoknak, az erdélyi püspök pedig, hogy a tanítással foglalkozókat érdekelte tegye a tanításban, rendelkezéseiben a plébánosok s az iskolamesterek fizetését egymás mellett sorolja fel. A tehetősebb szülők igyekeznek gyermekeiket azokba a helységekre küldeni, ahol már volt iskola, s családokhoz adják be szállásra és kosztra. A mohácsi csatavesztés tehát megnyitja az utat ugyan a török hódítók előtt, de a sok megpróbáltatás mellett a társadalomba mozgást és friss levegőt, új eszméket is hoz Erdélybe: a humanizmus és a reformáció eszméit, amelyeknek népes rétegekben sikerült felkelteniük a művelődés igényét a falusi lakosság köreiben is.

Reformáció és anyanyelvű oktatás

A reformáció XVI. századi elterjedése az erdélyi városokban oktatástörténeti szempontból is nagy változásokat hozott. Megszüntette azokat a különbségeket, amelyek az előző századokban kialakultak, s az egyre gyarapodó egyházi iskolákban érvényesítette azt az elvet, hogy mindenki anyanyelvén hallhassa és olvashassa a Szentírást, a Bibliát. A latin nyelvű iskolából ugyanis nemcsak a természettudományok voltak száműzve, hanem az anyanyelv is. A reformáció karolta fel az anyanyelvű kultúrát is, mert a polgári haladás szükségszerűen megkövetelte az anyanyelvű oktatás bevezetését egyfelől, másfelől pedig az ismeretátadás korszerű módszereinek kidolgozását, hogy az addig felhalmozódott ismeretek közkinccsé válhassanak.

Minden történelmi kor kialakítja a maga embereszményét, és annak nevelésére törekszik. A reformációt követően a társadalom embereszménye a belülről irányított, a feudális kötöttségektől mentes, önállóan gondolkodó és cselekvő ember lett, aki képes együtt fejlődni a tudománnyal és a társadalommal. Ez az új gondolkodásmód készítette a XVII. században a

3 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1987. 376.

cseh Comeniust (1592–1670), a magyar Apáczai Csere Jánost (1625–1659), a német Wolf Ratkét (1571–1635) és az angol John Locke-t (1632–1704) az iskolai oktatással kapcsolatos reformtervek kidolgozására.

Ratke szerint a természet rendje követeli meg, hogy a tanuló anyanyelvén szerezze meg ismereteit. Előbb mindent anyanyelven tanítsunk – mondta –, s csak azután más nyelven. *Didactica Magna* (1628) című művében Comenius is azt állítja, hogy a latin nyelvet csak az sajátíthatja el jól, aki ismeri anyanyelvét. „Minden nemzetnek a maga nyelvén adjanak elő mindent az iskolában. A bűnök között a legnagyobb az anyanyelv elvétele, ez olyan vétek, amelyre nincs bocsánat” – írja és tanítja.

Erdélyben Apáczai is sürgette az anyanyelvű oktatás bevezetését, de előtte már Szenci Molnár Albert (1574–1634) 1621-ben Heidelbergben kiadott *Imádságos könyvetskéjének* előszavában már felveti az anyanyelvű oktatás fontosságát, s a nagyenyedi zsinat 1646-ban ki is mondja, hogy az írás és olvasás tanulása végett anyanyelvű iskolákat létesítsenek a magisztrátus segítségével. Mindezek mellett Apáczaié az érdem, hogy az anyanyelvű népiskolákat tette a felsőbb oktatási intézmények fundamentumává. Ezért tekintjük őt a hazai magyar nyelvű oktatás első igazi képviselőjének, elmékedőjének.

E nagyon vázlatos áttekintésből is kitűnik, hogy az anyanyelvű kultúra és oktatás Európában s így Erdélyben is mint a társadalmi és tudományos haladás alapkövetelménye jelentkezett a reformáció idején és az azt követő századokban. A XVII. század első felében erre a hajtóerőre támaszkodott a fejedelmi hatalom is a rendekkel szembeforduló központosítási törekvéseiben, mert az erdélyi társadalomnak mind nagyobb számú képzett munkaerőre volt szüksége. Ezt felismerve, már Bethlen Gábor fejedelem (1580–1629) utat nyitott a jobbágygyermekek továbbtanulásának. Törvényben biztosította, hogy a földesurak a jobbágy fiatalok iskolába járását ne akadályozzák, onnan őket ki ne vehessék, s büntetéssel fenyegette meg azokat, akik a tilalom ellenére mégis megkísérelték. Ez a törvény tette lehetővé, hogy a magyar fiatalok mellett sok román jobbágyfiú is tanuljon a gyulafehérvári, nagyenyedi és kolozsvári kollégiumokban. Ennek következtében a XVII. századi Erdélyben a román és német nyelvű iskolai oktatás is jelentős eredményeket ért el. A Nagyszeben melletti Szelistyén például a parasztság hozzájárulásával működött az iskola, míg a lugosi, karánsebesi, hátszegi, máramarosi és az 1657-ben Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony által alapított fogarasi román iskolát az erdélyi fejedelmek anyagi támogatásban részesítették. De szabályzatukba foglalták azt is, hogy a román lakosságú falvakban tanító oskolamestereknek jól kell ismerniük a román nyelvet. Ezek a tények a XVII. század legjelentősebb művelődéstörténeti vívmányai közé tartoznak, s minden bizonnyal e tényeket megelőző folyamat teremtette meg a feltételeket arra, hogy a plébániai latin nyelvű iskolák anyanyelvű iskolákká alakuljanak.

Az első írásos említésektől a kibontakozásig

Falvaink földrajzi helyzete, a városokhoz való közeli vagy távolabbi volta, a velük való élénk kapcsolat teszi érthetővé, hogy a községek lakói már a mozgalom kezdetén megismerkedtek a reformáció különböző irányzataival. Az 1600-as évek elejére már olyan egységes református egyházközségek alakultak ki Kalotaszegen és Aranyosszéken, amelyek az iskolát drága kincsnak, „veteményes kertnek” tartották, írja Thamó Gyula, a *Sacerdos de Sancto Ladislao* címmel kéziratban fennmaradt munkájában. A szentlászlói református falusi iskola létéről szóló első írásos bizonyíték 1606-ból származik. Erre Kelemen Lajos művészettörté-

nész bukkant rá 1935-ben, a magyarfenesi római katolikus templom renoválásakor, amikor a szentélyben a főoltár mögötti falon a mészréteg alól a Kálvária, az Imago pietatis és a Veronika kendője elnevezésű faliképek feltárással, a képek alatt latin nyelvű bekarcolt szöveg került napvilágra: „HF GASPARUS TÜREI RECTOR SCOLAE SZENTLÁSZLENSIS ET OLAFENESIENSIS ANNO Do 1606 DIE 20 DECEMBRIS” (más olvasat szerint „1609 DIE 7 DECEMBRIS”). Azaz: ITT VOLT TÜREI GÁSPÁR A SZENTLÁSZLÓI ÉS OLÁFENESI ISKOLA REKTORA 1606 DECEMBER 20-ÁN.⁴ A templom, amelyben a két falu iskolájának történetére vonatkozó forrásértékű adat fennmaradt, a XVI. század közepétől 1749-ig volt a reformátusok birtokában. Visszavételét a katolikus restauráció korában Bethlen Kata örököltette meg Önéletírásában, melyből a következőket idézem: „...1749-ben [...] Erdélyben is afféle erőszakos dolgok menének végbe, mint Györgyfalván Haller Gáborné asszonyom elvette Sz. György napján erőszakosan egy részét a református templomnak, hasonlóképpen B. Haller György uram a fenesi templomot, el akarván venni a Sz. Lászlóit is, a parasztság nem engedte, jöllehet maga jobbágysai voltak, kiket osztán tömlőre is hányatott.”

A falusi iskolák létét és folyamatos működését a későbbi dokumentumok, az 1754., 1783., 1848. évi összeírások, az 1780–1816 közötti eklézsia- és vizitációs jegyzőkönyvekben foglalt adatok, valamint az 1816–1949 közötti számadáskönyvek igazolják. Ezek közül az elsők a Mária Terézia utasítására készült 1754. évi inventáriumok. Többek között például ebből derül ki, hogy Szentlászlon az iskola rektora Parajdi Mihály iskolamester, akinek a díjlevele a következőket tartalmazza:

„A Szász-Szent-Lászlói Evangélikus Reformata Szentegyház Oskola Rektorának Conventiója:

1. Minden pár ember ad fél véka megrostált tavasz búzát: gazda van 126.
2. Minden ház ad félszekér fát: van ház 84.
3. Minden pár ember ad 24 krajcárt. A félbéresek 14 krajcárt és 4 kupa búzát.

4. Az özvegyasszonyok 6 krajcárt, de ha valamelyiknek Confirmáló fia vagyon egész bért adni tartozik.

5. A Tanításért: a. Az ábécidtaért: 4 garast.

b. A soltárt tanulóért: 30 krajcárt.

c. A vallást tanulóért: 1 Rénes forintot és félszekér fát adnak

6. A temetésért: 4 garast ezüstben.”

A 7. pont felsorolja a szántóföldeket, „melyeket a Rektor mível a maga hasznára”, határreszenként és fordulókként, összesen 24 és fél vékás szántó és három szekér szénát termő kaszáló.⁵

Az 1813-ban és 1815-ben a Szentlászlon vizitáltatott falvak vizitációs jegyzőkönyvében a következőket olvassuk. 1813-ban: „Szentlászlon: [...] a kántor Pap András [...]. Most actu 52 tanuló gyermek vagyon. Ezek a maguk tanulásának szép jeleit adták. Még ilyen szép iskolát sehol sem kaptunk.” „O.Fenes: [...] a kántor Varga Sámuel [...] nincs egyéb panasza, hanemhogy nincsenek tanítványai.” „Jára: [...] 22-e febr. Pap nincsen, kántor sincsen [...]. Az oda járó létai pap szorgalmasan véghez viszi kötelességét. Mesteri fizetés: minden ágytól fizetnek 10 garast. Gyermek tanításaért: az abécitáért 4 garast. A kis kátistáért 8 garast. Soltáristákért 1 Rénes forintot. Halotti éneklésért 4 garast a bérfizetőktől, a bért nem fizetőktől 8 garast.”

4 Dálnoki Teleki Mihály: *A Tordaszentlászloni Református Egyházközség története*. Nagyenyed, Keresztes Nagy Imre Könyvnyomdája. 1941. 24–26.

5 Uo., 15–18.

1815-ben: „M.Léta: [...] Kántor Bányai István. [...] A kántor panaszolja, hogy tanítványa nincsen. A szülék az oka. – A vizitátorok a Curator szoros kötelességévé teszik, hogy a Curatoriális Instructiók 15-dik pontja szerint az iskolába járható gyermekeket conscribáltassa, és bányon vélek az irt pont szerént, a számadásokba belé vétesse és számoljon rolla.” (Ugyan-ezen rendelkezés tétetett Oláhfenes kapcsán is.)

A falusi iskolának közvetlenül községivé, majd állami elemi népiskolává alakulása előtti helyzetéről, az iskolamesterekről, a tanulók iskolalátogatásáról, az oktatás anyagának és módjának mibenlétéről részletesebben a népiskolák 1848-as összeírása, valamint az 1869. évi vizitációs jegyzőkönyvek tájékoztatnak. A népiskolák, tanítók és jövedelmeik összeírásából szentlászlói vonatkozásban idézem a következőket:

„1. A helység s megye neve: Szent László a Kolozs Kalotai Evangélikus Református Egyház vidékén, Torda megyében.

2. Lakosainak összes száma: 839.

3. A lakosok száma vallás szerint: 775 evangélikus református, 38 római katolikus, 26 görög katolikus.

4. Iskola száma: 1. Minősége : Elemi.

5. Az iskolaház milyen karban van: Meglehető. Ki által építettett? Az Ev. Ref. Eklésia által. Elláttatik: ugyancsak általa.

6. Téli hónapokban a fiú tanulók száma: 18, a leány tanulók száma: 12. Nyári hónapokban fi- és leány tanulók száma: –.

7. Az iskolamester neve, életkora s a nyelv melyet tud: Balázs István, 36 éves, magyar és latin.

8. Tanult-e képezdében (preparandiában)? : Igen, a régi rendszer szerint.

9. Az iskolához tartozó földek: belső ½ hold, szántó 8 hold, évenként csak 4. Silány rét 6 és ½ hold, évenként kaszálható 4 és ½ hold.

10. Biztos jövedelme: 26 forint, terményekben gabona posonyi mérő: 8, a néptől 36, fa 9 öl, mely 10 évi piaci ár közepszámítása szerint pénzre változtatva pengőben 111 forint 18 kr, a néptől 57 forint 36 kr = 168 forint 54 kr. Mily kútforrásból: Mint az előbbiekből: föld, rétből és a községtől. Bizonytalan jövedelem mennyi kész pengőben? 13 forint temetésből, tanításból.

11. Iskolai könyvekkel ellátott gyermekek száma: 30

12. Milyen nyelven folyik a tanítás? Magyarul

13 Segédtanítók száma: –. Fizetése: –. Ki által viseltetik ezen évi fizetés? Az Eklésia által.

Helybeli észrevételek előadása a fentebbi egyes rovatokra: A kántori hivatallal egybe lépén kapcsolva a tanítói kötelesség, a fentebbi rovatokban kimutatott összeg mind kántori fizetés, és a tanítónak abból nem számíthatni többet 10 pengő forintnál.

Ezen helységben csak a fentebb látható szép számú Evang. Reformátusoknak van egyháza és iskolája, más felekezetekhez tartozó igen kevés számúaknak egynek sincsen.”

Szintén sokat tudunk meg az iskoláról az 1869-es vizitációs jegyzőkönyvből, azt kivonatossan idézem.

„1. Fiú-leánytanító: Kovács István.

2. Lélekszáma: 1011 – férfi 522 – nő 489. A vizsgálatot megelőző polgári évben született fiú: 24, leány: 22 – összeesküdött 19 pár, meghalt 31. A szaporulat reményfeletti

7. Konfirmált fiú: 13, leány: 14. Olvasni tudott 12, írni 2. Kik olvasni nem tudtak, volt konf. kisebb kátéjok. Énekkönyvük hogy volna-e, inkább nemmel lehet felelni.

8. Beoltatott fiú: 41, leány: 36.

10/a. Mindkét nemű gyermekek együtt taníttatnak.

b. Az iskola létszámának kimutatása:

iskolaköteles fiú	88
leány	67
összesen	155

Ebből iskolába jár:

fiú	36
leány	34

Iskolába nem jár:

ruhátlanság miatt	–
felsőbb iskolában van	1
szolgál	6

Nem kötelesek iskolába járók:

fiúk hitsorosaink közül	17
leány	1
fiú más hitűektől	1
leány	2

c. Az iskola kielégítően van felszerelve az iskolai pénzalap kamatjaiból. A tanító magyarázat és elbeszélés útján tanítván, a gyermekek szükséges tanszerük a zsoldár és a palatábláig terjed, ezek közül is az utóbbiak hiányoznak, mivel magokat kell ellátniuk.

d. A tanítás a régi módszer szerint vezetetik. A tantárgyaik: hit- és erkölcsstan, Terményrajz–Földrajz, Természettan, Főbeli számvetés, Magyar nyelv, írás, Éneklés. Csak télen taníttatnak.

12. Csak egy negyed részben szolgáltatott be az egyházi hivatalnokok fizetése. Egy régi rossz szokás meg nem semmisítéséig a fizetés Sz. György nap felé kerül be egyszer mind másszor. E valóban rossz szokás javítást vár a tekintetes vizsgáló széktől.

16. Az egyház középületei jó karban vannak.

20. Kegyhagyományi alapítvány: néhai Csáni Márton által az egyházi középületek javítására adományoztatott. Az összeg, melynek nagy részével iskola építtetett jelenleg 103 forint 65 kr. Továbbá: Harianum pium legatum iskolai alapítvány: 200 forint, összesen 303 forint 65 kr pontosan kezeltetnek.⁶

23. A néhány év óta fennálló magtár az iskola – tanítói fizetés nevelésér gyarapíttatik. Jelenben 170 nagy véka áll.”

Az összeírásban szereplő kegyhagyományi alapítványt később, 1872-ben Kovács Kapsi Ferenc 6, Gebefügi Mihály 60, ifjú Ambrus János 21 és ifjú Báza Lovász István (falusi gazdák) 44 forinttal gyarapították „Iskolai alap” néven. Mások kegyességének példájára a falu maga is gyakorolja a kegyességet, amikor 1870-ben a tordai Reáliskola felállítására 23 koronát fizet be a kegyhagyományi alapból.

Amint a korabeli dokumentumokból kitűnik, a tanító egy személyben az egyházközség kántora, a falu szeme, füle és esze, akinek a tanításon kívüli tevékenysége és kötelessége a harangozás és a temetéseken való éneklés is. Ehhez nemcsak rátermettség, hanem megfelelő

6 Megjegyzés: Bethleni Hari Jónathán Erdély Főkörmányszékének írnoka által a kolozsvári Református Kollégium, a Közép Magyar utcai és a Hídelvei előiskolák, valamint a szentlászlói és a beczei református falusi iskolák gyarapítására 1840. május 17-én, a Kolozsváron végrendeletileg meghagyott iskolai alapítványról van szó. Ez a végrendelet az akkori szentlászlói és beczei iskola jó hírének is a bizonyítéka.

szellemi felkészültség is kellett. A falusi iskolák mestereinek többsége a kolozsvári scholából, illetve a kolozsvári és a nagyenyedi Református Kollégiumból került ki, s megválasztásuk rendszerint a tavaszi nagyvásárkor, április 24-én, Szent György napján zajlott le. Megbízatásuk 1-3 évre szólt, de az évente ismétlődő vizitációk dönthettek a tanító további megtartásáról. Ugyanis ez az ellenőrzés alkalmat teremtett arra is, hogy megkérdezzék a gyülekezet elöljáróit és a falu népét: elégedett-e a tanító munkájával, magaviseletével, s megtartják-e a következő évre vagy sem. Noha az oskolamester választása vagy marasztása csak rövid időre szólt, többségük szívesen maradt a faluban hosszabb időre is. De olyan tanító is akadt elég, akit nem választottak újra, mint például Tordaszentlászlón Kiss Jánost, akit 1825-ben erkölcselen élete és iszákossága miatt supoltak ki a faluból.

Az oskolamesternek többsége a tanítói pályát nemcsak pénzszerzési lehetőségnek, megélhetési forrásnak tartotta, hanem mint élethivatást, értelmiségi foglalkozást gyakorolta, még ha fizetésének behajtásával sokszor késlekedett is a falu. Arra, hogy a faluközösség mindig megbecsülte az arra érdemes tanítóit, például szolgál az az 1781. január 3-án hozott eklézsiái határozat Szentlászlón, amely büntetést rótt ki azokra a szülőkre, akik az „oskolamesternek járó fizetést nem szolgáltatják be idejében”.

Az iskolalátogatásról, a tanulók létszámáról, a tanítás és a tanulók szellemi színvonaláról csak gyér adataink vannak és településenként más-más képet mutatnak. De ezekből is kitűnik, hogy a tanköteles tanulóknak kb. a fele maradt beiskolázatlan, olvasni nem tudó. Ezért rendelték a vénék és az elöljárók 1794-ben például Szentlászlón, „...hogy aki olvasni nem tud, ifjú férfi nem házasodhatik, hajadon leány férjhez nem mehet, míg vizsgát nem tesz hitének fő ágazataiból.” Így a fiúgyermeket 14-16, a leánygyermeket 12-14 éves korukig, tehát két éven át kötelezték, hogy évente a hat „penitenciális” hét minden napján iskolába járjanak, s olvasni megtanuljanak. Például Makfalvi Dózsa János prédikátorsága idején, 1777–1811 között Szentlászlón nemcsak a mesteri fizetés behajtásának módjáról, hanem arról is gondoskodnak, hogy mit és hogyan tanítsanak az iskolában. Például az olvasás-írás gyakoroltatásához a felsőbb rendeletekből rövid latin és magyar nyelvű szövegkivonatokat készítenek, 1783-ban pedig bevezetik, hogy a szokásos tantárgyakon kívül „a scholában az aritmeticanak mind a négy specissére taníttassanak a fiúk meg a leánygyermek is”.

A középkori falusi iskoláknak alapvető célja volt a gyermekek engedelmességre nevelése, a feudális társadalom munka- és szellemi igényeinek a kielégítése érdekében. Kiművelt főről Kalotaszeg, Kolozsvár és Torda térségében is csak néhányról tudunk. Az egyik Szentlászlói Bazileus, aki 1653-ban, egy hitvitában a Sacramentumok helyéről és a Keresztiségről értekezik latin nyelven Kolozsváron. A másik Maior Thordai Asztalos János, aki 1746-ban mint Kalotaszeg egyik festő-asztalos mestere Szentlászló templomának a remekbekészült reneszánsz, faragott-festett szószékkoronáját, valamit az 1750-ből származó barokk festésű díszes kántori pulpust csinálta. A Thordai Asztalos János Maior egyike azoknak a festő-asztalos mestereknek, akik az Umlingokat megelőzően vagy velük párhuzamosan Kalotaszegen dolgoztak s művészi tökélyre emelték a népi ízlésű festő-asztalos mesterséget. Ő készítette többek között a magyarlétai református templom szószékkoronáját, s valószínű, hogy ő festette Szentlászló 1888-ban lebontott templomának kazettás mennyezetét is.

A falusi iskolából induló kiművelt főkhöz tartozik a magyargyerőmonostori születésű Debreczeni Márton (1802–1851) bányamérnök is, aki 1848-ban tagja volt az erdélyi országgyűlés unió-bizottságának, emellett pedig műszaki és gazdasági vonatkozású újításaival a kohászatot lendítette fel, s a zalatnai kohóban a vasgálic gyártását indította útjára. Irodalmi

munkásságának kiemelkedő alkotása a halála után, 1854-ben megjelent *Kiovi csata* című eposza.

Vannak kapcsolatai vidékünkkel báró Jósika Miklósnak (1794–1865), az első jelentős magyar regényírónak is, aki ugyan Tordán született, de korai árvasága miatt 9 éves korában apai nagyanyja, özv. Jósika Imréné báró Bornemisza Anna udvarában nevelkedett Magyarfenesen, s innen vitték a kolozsvári piarista gimnáziumba. Mint Wesselényi Miklós barátja, az 1834-es kolozsvári országgyűlésen a sajtószabadság ügyében szólal fel. *Abafi* című regényének (1836) tájleírásait a vidék szépsége ihlette, hiszen a Jósika család birtokai Szentlászlón és Magyarfenesen kívül Kalotaszentkirály-Zentelkére, illetve Várfalvára is kiterjedtek. S mert 1848–1849-ben a Honvédelmi Bizottmány tagja volt, Világos után emigrálnia kellett, majd Lipcsében és Brüsszelben élt. Ő vezette Kossuth emigrációs irodáját is. Drezdában halt meg, hamvai 1894-től Kolozsváron a Házsongárdi Pantheonban pihennek.

Az ősi falusi iskolák nemcsak számottevő iskolai örökségeket hoztak létre Erdélyben s benne vidékeinken, hanem olyan szilárd anyagi és tudati alapot is, melyre ráépülhetett a következő korszak magyar tannyelvű népoktatásának intézménye a községi, majd az állami elemi népiskola.

A polgári átalakulás áramában

A falusi népoktatás intézményei az 1848–1849-es polgári demokratikus forradalom és szabadságharc után is szoros összefüggésben változtak a kialakuló polgári társadalom gazdasági és politikai szükségleteivel és fejlődésével. Azonban a népoktatás tartalma csak a magyar oktatásügy legnagyobb XIX. századi alakja, a nemzetiségi kérdésben is messze tekintő Eötvös József (1813–1871) fellépte óta, 1868-tól jelentett egyet az elemi oktatással. 1848-ban sor került ugyan az egységes tanrendszer, a világi iskolázás alapelveinek kidolgozására, de a megvalósítását 1849-ben a forradalom és szabadságharc vérbefojtása, valamint ezt követően a Habsburg reakció önkényuralma megakadályozta, a németesítés szolgálatába állítva az iskolarendszert. A feltörő kapitalizmus igényeinek megfelelően a kiegyezést követően, 1868-ban Eötvös József kultuszminiszter kezdeményezéséből született aztán meg a kötelező, állami felügyelet alatt álló népoktatásról szóló törvény, amely lehetővé tette a hatosztályos oktatás megszervezését a 6–12 éves gyermekek számára. Ennek alapján indult meg a községi, majd az állami elemi népiskolák megalakítása. Ezt a folyamatot a volt Torda-Aranyos vármegye példája kapcsán igyekszem bemutatni.

Aranyosszék, illetve Torda, Alsófehér, Maros-Torda és Kolozs megye kapcsolt részeiből az 1876. évi XXXIII. törvénycikk alapján létrehozott Torda-Aranyos vármegyének 142 faluja, két rendezett tanácsú városa (Torda és Felvinc) és 137 856 lakosa volt, s 11 járásra oszlott. Ebből a szentlászlói járás 21 falut és 12 339 lakost foglalt magába. Akárcsak az ország többi megyéiben, a meglévő iskolák túlnyomó részben felekezeti jellegűek voltak, s Moldován Gergely, a megye első állami tanfelügyelőjének feljegyzései szerint, Máramaros és Torda-Aranyos megye képezték az ország „legsötétebb Afrikáját”. II. József császár ugyan felvilágosult abszolutista iskolapolitikája részeként létrehozta az ún. „közös iskolákat”, az állami iskola azonban továbbra is mostoha intézmény volt, s emellett sem elegendő iskolaépület, sem megfelelően felszerelt tantermek, sem pedig megfelelő számú képesített tanító nem állt a tanügy rendelkezésére. Mi több, az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk alkalmazását is csak akkor lehetett megkezdeni, amikor a tanítóképzők már kezdték kibocsátani a „rajokat”, a

képzett tanítókat, vagy amikor a falusi lakossággal sikerült felismertetni az iskola és a rendszeres iskolalátogatás előnyeit. Borbély József a tordaszentlászlói állami elemi népiskola első tanítója így emlékezik a megye tanügyi állapotára: „A faluk nagy részében a legjobb esetben kántorok, máshelyt írni és olvasni tudó egyének voltak a tanügy munkásai, a népműveltség terjesztői. A tanítás akkor kezdődött, mikor a marha a legelőről az istállóba került, és akkor végződött, amikor a libákat ki lehetett hajtani.” A kezdeti nehézségeket még az is fokozta, hogy az iskolának nem volt pontosan körülírt tantervük, nem voltak tankönyvek, sőt a tanítás még vezérkönyvekkel sem rendelkezett.

Ilyen körülmények között fogott iskolaalapítói és tanfelügyelői munkájához 1876 szeptemberében Moldován Gergely (alias Grigore Moldovan, 1845–1930) író, etnográfus, műfordító, Torda-Aranyos vármegye első állami tanfelügyelője. Az ő fáradozásainak köszönhető, hogy viszonylag rövid idő, alig 10 év (1876–1886) alatt több mint negyven községi, majd állami népiskola alakult a megyében. Az ő biztatására kéri Tordatúr, Felvinc, Újtorda, Marosludas, Bágyon, Kövend, Aranyosegerbegy és Tordaszentlászló a községi iskola felállítását. Rohamosan következnek a többi községek is: Alsójára, Mezőbodon, Marosbogát. Aztán jóformán még be sem fejeződött a községi iskolák szervezése, máris kéri azok államosítását: 1881-ben Tordaszentlászló, Bágyon, Aranyosegerbegy, s a rákövetkező években a többi községek iskoláját is államosítják. Moldován azonban az állami iskolák felállítására fordítandó pénzalap hiánya miatt korlátozni kényszerül az igényeket, így csak a nagyobb, a népesebb, gazdaságilag fejlettebb, kompakt településű, a városokhoz közelebb fekvő falusi központokban hoztak létre községi majd állami elemi iskolákat. Ezeket azonban Moldován úgy igyekezett elhelyezni, hogy megközelíthetőek legyenek azon környező havasi vagy havasalji települések számára is, ahol az akkori gazdasági és társadalmi viszonyok nem tették lehetővé az állami iskola létrehozását.

Az így létrehozott állami elemi népiskolákban az 1887/1888-as tanévtől kezdődően az I–VI. elemi osztályokon kívül rendszeresen működtek a gazdasági ismétlő iskolai osztályok is, ahol a tanítás november elsejével kezdődően heti két napon, szerdán és szombaton zajlott le, a Páll Ferenc és Kiss Sándor által szerkesztett ipariskolai olvasókönyv alapján az iskolák mellett tangazdaságot is létesítettek. Itt sajátíthatták el a tanulók hat, illetve nyolc év alatt a korszerűbb mezőgazdasági, gyümölcsstermesztési, takarmány- és iparinövény-termesztési, valamint a vidéknek megfelelő háziipari ismereteket, készségeket és gyakorlatokat egyaránt. A tanulók érdeklődését mi sem bizonyítja jobban, mint hogy például Tordaszentlászlón már a kezdet kezdetén 33-an látogatták rendszeresen az órákat és végezték a gyakorlatokat a tangazdaságban, s így a tordaszentlászlói állami elemi népiskola, mely négy tanerős, hat elemi és két gazdasági ismétlőiskolai osztályával – az akkori mérce szerint – Torda-Aranyos megye legkorszerűbb népiskolájává lett.

Hogy mennyire igényelték már akkor is a korszerű iskolát, arra ismét Borbély József megállapítását idézem: „... dacára annak, hogy a régi tandíj fizetési rendszer megszűnt és törvényes díjak vétettek, hogy kényszer sem alkalmaztatott az előjáróság részéről, mégis olyan tömegesen jelentkeztek a növendékek helyből és vidékről, hogy igen sok nem magyar anyanyelvű növendék kimaradt.”⁷ A XIX. századból fennmaradt felvételi naplók bizonyítják, hogy a magyarsági gyermekeken kívül Tordaszentlászlóra jártak iskolába Hesdátáról, Kisfenesről, Rákosról, Magyar- és Románlétáról, Álsó- és Felsőfüléről, Sütmegről, Csűrűjé-

7 Borbély József: *A Turda-Szent-Lászlói Állami-Elemi Népiskola 18 éves története*. Torda, Stupjár Kiadó. 1895. 50.

ról, Magyarszilvásról, Szelicséről, Hagymásról, Magyaróságról, Járavizéből, Asszonyfalváról, Pusztaszentkirályról, sőt a távolabbi Hideg- és Melegszamosról is a tehetősebb magyar és román parasztok, illetve a magyar, román, zsidó, örmény, német polgárok, tisztviselők és értelmiségiek gyermekei. De akadt tordai, kolozsvári, szilágysági, háromszéki sőt budapesti születésű gyermek is, aki gazdatiszt, postamester, kereskedő, mészáros, erdész, jegyző, orvos, gyógyszerész stb. rokonainál lakott és itt járt iskolába. A vidéki gyermekek számára 1884-től gróf Mikes Miklós naponta egy cipőt és egyszer meleg ételt biztosított, szállást pedig a helybeli iskolás gyermekek szüleinél, ezek családjában kaptak, így a más falukból-helységekből való tanulók az itteni gyermekekkel együtt szívták magukba a tudományt, érezték meg a környező vidék polgárosultabb életformáját, s az is nyilvánvaló, hogy a tordaszentlászlói iskola már az 1918-at megelőző korszakban jelentősen hozzájárult az együtt élő magyarok, románok közeledéséhez, az együtt élő nemzetiségek testvériségének a lehetőségéhez.

Egy megye, sőt egy község esete is példázza, hogy az állami elemi népiskola-hálózat kialakítását 1868 és 1918 között milyen nagy mértékben befolyásolták a középkortól már létező falusi egyházi iskolák, az iskolafejlesztés rendelkezésére álló vagy hiányzó anyagi alapok, mint az iskolaházak, épületek, iskolai vagyonok, magtárak, alapítványok, s nem utolsósorban az iskolával és az iskoláztatással szemben már kialakult pozitív közgondolkodás, a megyei vezetők magatartása és a falusi néppel kialakult viszonya, a tanítók és tanfelügyelők képzettsége, szervezőképessége, a faluhoz való kötődése és egyénisége, a nagybirtokosok és volt jobbágyaik közötti viszony, a nagybirtokosok magatartása a népművelés intézményeivel szemben.

Moldován Gergelynek mint állami tanfelügyelőnek gondja volt arra is, hogy a létrehozott fiatal népiskolák élére ügybuzgó vezetőket állítson, s az iskolák zavartalan működéséhez szükséges anyagi fedezet előteremtése érdekében iskolai gondnokságokat, ún. iskolaszékeket is szervezzon. A gondnokság tagjainak sorába igyekezett megnyerni mindenkit, aki nem riadt vissza az anyagi áldozatoktól sem, ha az iskolák érdekeiről volt szó. Így nyeri meg iskolatámogatónak és mecénásnak – mint láttuk, eredményesen – gróf Mikes Miklóst, gondnoknak pedig két másik helyi birtokost: Soós Ferenc gazdatisztet és Püspöky András körjegyzőt, és kilenc gazdát a gondnokság tagjainak, akik a tantestülettel, a szülőkkel és a tanulókkal, valamint az egyház- és a politikai község vezetőivel karöltve évről évre előteremtették az iskolafenntartás költségeit, mert az állam, az osztrák–magyar állam is, csak a tanítók fizetését fedezte-biztosította akkor, ha a közösség rendelkezett iskolatelekkel, iskola- és mesteri házzal és bútorzattal.

Amint azt az események bizonyították, 1848 után a társadalom gazdasági szerkezetének megváltozása szükségszerűen hozta magával a népoktatás magasabb fokú és a társadalom minden rétegére kiterjedő megszervezését. Ennek az új, sok tekintetben a régivel kombinált építménynek volt egyik intézménye az eredményesen működő állami elemi népiskola.

A bevezetett kötelező népoktatás tartama megnőtt, az oktatás-nevelés tartalma és minősége az előbbi korszakhoz viszonyítva lényegesen magasabb szinten valósult meg. A Kolozsváron, Nagyenyeden, Déván, Csíksomlyón, Székelykeresztúron és más városokban létesített tanítóképzőkből egyre több tanító rajzott ki. A kezdeti tandíjfizetés és a tanítói nyugdíjalaphoz való hozzájárulás ellenére is jó volt az óralátogatás. Tordaszentlászlón például, ahol a politikai község az elmúlt századok során azonos volt a református egyházközséggel, az esperesi vizitáció már 1896-ban megállapította, hogy „analfabéta a konfirmáltak között nincs”. Mi több, a századfordulóra a leánygyermekek legalább a négy, a fiúk pedig a hat elemi osz-

tályt, sőt a gazdasági ismételő osztályokat is elvégezték, mert felismerték ennek előnyeit, az egyénre kiható gazdasági hasznosságát.

Az 1868–1918 közötti korszakban jelentek meg a tudomány eredményeit népszerűsítő, gondolkozás-fejlesztő, az erkölcsi, esztétikai, higiéniai, a nemzeti hazafias és a testi nevelést szolgáló tankönyvek is, amelyekkel az előző korszak iskolái nem rendelkezhettek. Így került sor többek között 1899-ben Torda-Aranyos vármegye földrajza (III. osztály), 1901-ben a Gazdasági Káté (a gazdasági ismételő osztályok számára szükséges tankönyv) kiadására Tordán. Mindkettőt Borbély József, a tordaszentlászlói állami elemi népiskola igazgató-tanítója írta és szerkesztette.

Ebben a korszakban indul meg nagyobb méretekben és az állandóság igényével az iskolai és az iskolán kívüli népnevelés, a falusi közművelődési egyesületek megszervezése. 1877-ben iskolai takarékpénztár alakul, 1887–1888-ban Borbély József és Thamó Gyula férfikkal és vegyeskarral működő Ifjúsági Daloskört alakít, Székely László pedig 1892–1893-ban létrehozza az iskola első gyermekkórusát, 1898-ban pedig a Községi Olvasóegyletet, és Műkedvelő Kört alapít. Ekkor épül meg a falu első művelődési háza is, a Dalárdaház.

A tudás- és műveltségszint, a művelődési igények emelkedésével együtt fokozatosan nő a könyvek iránti kereslet. Ebben az időben jönnek létre ország- és Erdély-szerte az iskolai és népkönyvtárak, valamint a tanítók önművelését szolgáló egyleti és tanítói könyvtárak. Tordaszentlászlón az 1881-től működő Tanítói Könyvtárban 82 kötet, az Iskolai- és Népkönyvtárban 114 kötet található, a tanítói vezérkönyvek és segédkönyvek száma 126 kötetre emelkedik. Ekkor váltak általánossá és rendszeressé a kollégiumi művelődési élet mintájára szervezett műsoros iskolai ünnepélyek, melyeknek jövedelmét rendszerint az iskola könyvtára, szertára felszerelésének gyarapítására, valamint a tanulásban, munkában, a művelődési rendezvényeken kitűnt tanulók jutalmazására fordítják. A tanítók és általában a falusi értelmiségiek közül egyre többen kapcsolódnak be az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Országos Daláregyesület, a Magyar Néprajzi Társaság munkájába. Ugyanakkor a tanítók létrehozzák érdekvédelmi egyesületüket: a Vármegyei Tanítótöbbséget, valamint sajtószervüket, a Tordán havonta megjelenő Tanítótöbbségi Értesítőt, melyet éveken át ugyancsak Borbély József szerkeszt Tordaszentlászlón.

Minden gazdasági ismételőiskola mellett tangazdaságot és faiskolát is létesítenek, ezek száma a megyében 1902-ben 11-re emelkedik. A tudományos színvonal, valamint a szemléltetés érdekében az iskolákban megteremtik a természettani, vegytani, ásványtani gyűjteményeket és a régiségtárat. Következésképpen ilyen feltételeket biztosított az állami elemi népiskola, ilyen körülmények között készülhetett fel a már 1848-tól saját földjén gazdálkodó földműves ember gyermeke az életre, akár kigazda maradt, akár pedig ipart tanult. Az iskola által kiművelt falusi parasztyermekek tömege – ha közülük csak kevesen is juthattak értelmiségi pályára –, a földművelő munkát, a háziipart és a kisipart, sokszor e három foglalkozást együtt, olyan művészi tökélyre emelte, hogy nemcsak a megélhetést biztosította, de ez a munka széppé is tette számára a falusi életet.

A közoktatási hálózat kettős – egyházi és világi – rendszere persze inkább a vagyonos osztályok számára biztosította a középiskolákban és az egyetemeken a magasabb műveltség megszerzésének lehetőségeit. Míg az akkori Magyarországon a munkásság és a szegényparasztok aránya a lakosságban 55,4% volt, addig gyermekeiké csupán 5,1%, a főiskolákon pedig 5,4%. Sokszor az anyagiak miatt vagy a szülők makacssága következtében a jó képes-

ségű gyermekeknek is be kellett érniük az ipariskolával, a főiskolákba pedig csak a kiváló képességű gyermekek–fiatalok juthattak be, bár mindkét kategória előtt nyitva állt az út.⁸

Iskolák a két világháború között

Az 1918. december 1-jén meghozott gyulafehérvári Határozatok III.1. pontja kimondotta, hogy „Minden egyes nemzet, saját fiai által, saját nyelvén látja el a közoktatást”, mely a nemzetközi jog részévé, s egyben Románia alaptörvényévé lett akkor, amikor a román törvényhozás törvénybe iktatta az 1919. december 9-én aláírt Kisebbségi Egyezményt. Ennek 9. pontja többek között leszögezi, hogy „Azoknak a román állampolgároknak, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak, [...] joguk van saját költségükön [...] iskolákat és más nevelő intézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhassák.” Nos ezek alapján vizsgáljuk meg, hogy hogyan alakult a magyar nyelvű közoktatás Erdélyben, Erdélynek Romániával való egyesülése után.

Köztudott, hogy az impériumváltozás teljesen kiépített iskolahálózatot talált Erdélyben. Ezzel párhuzamosan a magyar történelmi egyházak is szétágazó iskolai szervezettel rendelkeztek, melyeknek száma 1918-ban az óvodától a főiskolákkal, egyetemekkel, akadémiákkal bezáróan 3392 tanintézetet tett ki, melyeknek számát a román hatalom fokozatosan csökkentette s működésüket akadályozta. A magyar tannyelvű állami iskolák túlnyomó részét már a nagyszebeni Román Kormányzótanács román tannyelvűekké tette, minek következtében a történelmi magyar egyházakra nehezedett az a feladat, hogy a magyarság iskolai igényeit részint meglévő iskoláival, részint újakkal, újaknak felállításával kielégíteni igyekezzék. Ez magyarázza azt, hogy az impériumváltozás után az erdélyi magyarság iskolaügye szorosan összefonódott a történelmi egyházak életével. Amikor tehát az erdélyi magyarság iskolaügyéről szólunk, lényegében a magyar kisebbségi egyházak felekezeti oktatásügyét tárgyaljuk – írja az 1930-ban, Kolozsváron kiadott erdélyi Magyar Évkönyv erről a témáról.⁹

Az 1918/1919. tanévben az államhatalom átmenetileg a régi iskolai szervezetet tartotta érvényben. A Kormányzótanács I. számú Dekrétuma, amikor az oktatásügy irányelveit megállapította, kimondta, hogy a községi, felekezeti, alapítványi és magániskolák oktatási nyelvét az iskolafenntartó állapítja meg. Az állami iskolák nyelvére vonatkozóan úgy intézkedik, hogy az elemi iskolákban a község, a középiskolákban a megye, főiskolákban pedig az országrész többségét alkotó lakosság nyelvén történjék az oktatás. Az állami iskolák tanszemélyzetét pedig a Kormányzótanács 1919. február 16-án hűségeskü letételére hívja fel, azzal

8 A magyar középiskolai elitképzés 1849-ben kezdődött és a XX. század elején zárult. A rendszer tulajdonképpen favorizált bizonyos társadalmi kategóriákat. A négy elemi osztály elvégzése után mindössze szelekció, más, párhuzamos képzésből pedig különbözőzeti vizsga alapján lehetett középiskolába kerülni. A klasszikus középiskola (*gimnázium* vagy *reáliskola*) diákjai érettségi után egyetemi oklevelet szerezhettek. A 12 évig tartó *elemi ismétlő*, továbbá a *polgári iskola*, az ezután választható *kereskedelmi iskola* és a tanítóképző nem tette lehetővé a továbbtanulást. Karády Viktor: *Elitképzés, elitkiválasztás, elitlegitimáció (A középiskola társadalmi funkcióinak alakulása Magyarországon 1948 előtt)* = *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája. 1992. szeptember 10–12. Szombathely*. Szerk. Sasfi Csaba. Szombathely, Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár. 2001. 105–118.

9 *Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve = Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1928. I.* Kolozsvár, Juventus. 73–84. 73–75.

a következménnyel, hogy akik azt nem teszik le, állásukról önként lemondottaknak tekintik, és Romániában semminemű állást nem nyerhetnek.

Az 1919/1920. tanévben már jelentős változások következnek be. Kezdetét veszi az oktatás teljes román nacionalizálása. Az I. számú Dekrétum elveinek sorozatos megsértésével, csaknem mindenütt teljesen kitiltják a magyar tannyelvet az állami iskolákból. A Kormányzótanács 1919 őszén rendelettel szabályozza az elemi iskolák újjászervezését, és megteremti a „nemzeti elemi iskolák és óvodák típusát”, amelyekből teljesen kitiltják a magyar anyanyelvet. Ugyanakkor a felekezetek iskolafenntartási jogát már csak erős megszorításokkal ismeri el. Új felekezeti iskolák nyitását engedélyezi ugyan, azonban az oktatásügyet kizárólag az államnak tartja fenn azokban a községekben, amelyeket román eredetűeknek minősít. Mindezek mellett, s ezekkel párhuzamosan a magyar felekezeti oktatás ellensúlyozására a tanügyi kormányzat megkezdte a magyar tannyelvű állami elemi iskolák és osztályok felállítását és működtetését, azonban ezekben csak a hűségesküt tett pedagógusokat hagyja meg, vagy pedig román nemzetiségű tanítókat nevez ki, vagy megtartja azokat a tanítókat, akik nyugdíj előtt állnak, így igyekezett megosztani a magyar tannyelvű iskolákat és pedagógusokat egyaránt. S így megkezdheti a felekezeti iskolák zaklatását, üldözését és egyre gyakrabban ezek bezárását is.

Az 1920/1921. tanévben a felekezeti iskolák megbénítása nyíltabban és fokozatosabban folytatódik. Az Averescu-kormány megtagadja a felekezeti oktatásnak járó államsegély kifizetését, s az állami iskolák benépesítése érdekében valóságos háború indul a felekezeti iskolák ellen. A növendékeket és a szülőket minden eszközzel elvonni igyekeznek a magyar tannyelvű felekezeti iskoláktól eladdig, hogy megvonják ezek nyilvánossági jogát vagy mindössze I–IV. osztály működését engedélyezik, de ezt is csak legtöbb 50 gyermek számára (lásd Tordaszentlászló esetét), a többieknek át kell iratkozniuk a román tannyelvű állami elemi népiskolákba. A kormányzat ezekkel párhuzamosan visszaveszi a magyar felekezeteknek ideiglenesen átengedett iskolaépületeket is. Mindezek ellenére, a felekezetek – látva az ellenük irányuló hivatalos állami hatalom elnyomó politikáját – megalkotják az egységes típusú középiskolát, s megkezdte működését a református tanárképző a Református Theológiai fakultás tagozataként hat tudományszakkal, 198 hallgatóval és 37 előadóval.

Az 1921/1922. tanévvel kezdődik a hírhedt Anghelescu-korszak, amelyből a felekezeti és a magyar tannyelvű iskolák ügyei iránt minden megértés hiányzik. Azon a címen, hogy a tanárképzés az államnak van fenntartva, 2 félévi működés után felosztatja a református tanárképző intézményt, 1922. május havában, néhány héttel a vizsgák előtt, kötelezővé teszi a román nyelvet az érettségi vizsgákon. Közvetlenül az év végi vizsgák előtt több felekezeti iskola nyilvánossági jogát megvonja, elkobozza a felekezeti tanerők vasúti kedvezményét, s akadályt gördít a szülők szabad iskolaválasztási joga ellen azzal a tilalommal, hogy a felekezetekhez tartozó iskolák létszámát más felekezetekhez tartozó gyermekekkel nem engedi kiegészíteni. Ugyanez a tilalom sújtja a tanszemélyzetet is.

Az 1922/1923. tanévben, közvetlenül a tanév befejezése előtt, a tanügyi kormányzat elrendeli, hogy a IV. osztályos középiskolai tanulók abszolváló vizsgáikat csak kiküldött állami megbízott előtt tehetik le, megtiltja, hogy az abszolváló vizsgák tárgyai között a magyar nyelv és irodalom is szerepelhessen.

Az 1923/1924. tanév a felekezeti magyar nyelvű oktatás ügyét a legnagyobb megpróbáltatás elé állítja. Megjelenik Anghelescu miniszter 100 088. és 100 090. számú újabb diszkrimináló rendelete, amely az anyanyelven való tanítás törvényes jogát teszi kérdésessé, s egyben igyekszik megfosztani egyházainkat az iskolafenntartás jogától.

A felekezeti elemi iskolai oktatást szabályozó első rendelet a IV. elemi osztály után azokból a tárgyakból, melyeket románul adnak elő, kizárólag román nyelvű abszolváló vizsgára kötelezi a tanulókat. Különleges rendelkezései közül kiviláglik, hogy az I. és II. osztályokba más vallású és anyanyelvű tanulók nem vehetők fel, és bevezeti, kötelezővé teszi ezekben az osztályokban a napi 1 órában a román nyelv tanulását, a III. és IV. osztályban pedig Románia földrajzának és történelmének román nyelven való előadását és tanulását.

Seregestől vonják meg a felekezeti iskolák nyilvánossági jogát, köztük az ősi, nagynevű zilahi református kollégiumét, a kolozsvári református leánygimnáziumét, bezárják a tordai református polgári leányiskolát, valamint a szászvárosi református Kuun Kollégiumét és a református felső kereskedelmi iskolát. A rendeletnek egyébként nyilvánvaló célja az volt, többek között, hogy a Kuun Kollégium egész épületének az állami liceum céljaira való elvételel készítse elő, s hogy a vidéki, szétszórta élő magyarságot iskola nélkül hagyja.

Ugyanebben a tanévben az eddig érvényben tartott érettségi vizsgák helyébe az okiráltsági rendszer szerinti abszolváló vizsgákat hoznak be, melyeknek a szóbeli részét minden tantárgyból, tehát még a természettudományokból is román nyelven kell letenni.

Az 1924/1925. tanévben léptették életbe azt az állami elemi iskolai törvényt, amely szabad kezét adott a tanügyi hatóságoknak a felekezeti oktatás megfojtására. Ez a törekvés nyilvánvalóvá vált azokban az intézkedésekben, amelyek az óvodákra, az elemi iskolai beiratkozásokra, az állami iskolák felállítására és fenntartására vonatkoztak. Ennek Erdélyre vonatkozó különleges intézkedései az ún. „kultúrzóna” kialakítása, amely Erdély 10 vármegyéjére terjedt ki. Ezek közé tartozik Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Udvarhely, Csík, Háromszék, Maros-Torda, Torda-Aranyos és Hunyad megye, ahova csak az Ókiráltságból toborzott tanítókat neveznek ki, akik nem tudnak magyarul, s az állami óvodákban és elemi iskolákban ennek folytán csak román nyelven tanulhatnak a magyar tanköteles gyermekek is. Az elrománosítás kompenzálására ezek a pedagógusok 50% fizetéspótlékot is élveznek, s nem helyezhetők át más iskolákba. Azokat a tanköteles gyermekeket, akik a lecsökkentett helyek következtében nem iratkozhatnak be anyanyelvű felekezeti iskolákba, az állami román tantervű iskolákba kényszerítik beiratkozni büntetések terhe mellett.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az elemi iskolai törvénynek az ún. „névelmezési” rendelkezéseit sem, melyek szerint azok a román származású polgárok, akik anyanyelvüket elvesztették, kötelesek gyermekeiket kizárólag román tannyelvű nyilvános vagy magániskolákban taníttatni. Az 1925/1926. tanévben az iskolaügyi rendelkezések folytán a magyar felekezeti iskolák önképző-, gyorsíró- és tornaköreiből működését a teljesíthetetlen feltételek miatt felfüggeszteni kénytelenek. Ennek az iskolai évnél a végen rendszeresítik az ún. baccalaureatust s ennek vizsgabizottságait magyarul nem tudó tanárokból nevezik ki. Ezeknek az intézkedéseknek tudható be az, hogy az első évben a római katolikus, református és unitárius líceumok 401 jelöltje közül 300-an buknak el.

Az 1925. december 22-én kihirdetett magánoktatási törvény az ősi felekezeti iskolákat magániskolákká degradálja, és nyilvánossági jogukat ismételt vizsgálat alá vonja, majd jó részüktől a nyilvánossági jogot megvonja.

Az 1926/1927. tanévben folytatódik a nyilvánossági jogok megvonása, s a még megmaradt magyar tannyelvű elemi iskoláinkban román nyelven kell tanítani a III. osztálytól kezdve a földrajzot és történelmet egyaránt. A kinevezett pedagógusokat is drákói intézkedésekkel sújtják, mivel megvonják tanítási autorizációjukat, a katonai szolgálat alól nem mentik fel, s tanév közben hívják be őket fegyvergyakorlatra.

Az év végi értesítők előzetes kéziratossá cenzúra alá kerülnek, bekérlik a vizsgai jutalomkönyvek jegyzékét; elrendelik az iskolai ünnepélyek programjának előzetes jóváhagyását, sőt az elmondandó beszédek is előzetesen kell bemutatni, azokat román nyelven kell tartani, az összes műsorszámoknak legalább fele román kell, hogy legyen. Az inspektorok, vizsgai ellenőrző közegek százai járnak egy-egy iskolában, hogy valami okot találjanak a nyilvánossági jog megvonására és megkezdődik a névelmezés alkalmazása is. A közoktatásügyi miniszter 98.405/1926 számú rendelete megtiltja a zsidó és a magyar gyermekek átlépését saját tannyelvű kisebbségi iskoláikba, amennyiben román tannyelvű iskolába voltak beírva.

Az 1927/1928. tanévben a 70.423/1926 számú miniszteri rendelet kimondja, hogy a kisebbségi iskolákban a hét három napján, még a tízperces szünet alatt is csak románul szabad a tanulóknak egymás közt is beszélni. Ezt a rendeletet aztán sovinszta román pedagógusok „tovább fejlesztik”, minek következtében egyáltalán nem szabad magyarul beszélni az iskolában, sőt tíz tenyeres, körmös, fenekes vagy kancsuka jár annak a tanulóknak, aki padtársával, testvérével egyáltalán magyarul próbál beszélni. Mindezt a „boule”, „bozgorule”, „bozgoroaica”, „toporule”, „bangil”, „bangila” jelzők között osztogatja a magyarul nem tudó román tanító a gyermekeknek. Ezt nemcsak én, hanem az előttem és utánam járó magyar gyermekek is megtapasztalták többek között Tordaszentlászló állami elemi iskolájában az V–VII. osztályban.

Tösgyökeres magyar nevű tanulók esnek áldozatul a névelmezésnek is, amely valósággal megtizedeli a magyar felekezeti iskolák növendékeit. Így például a Zsil-völgyi római katolikus elemi iskolából a tanév folyamán 242 magyar anyanyelvű tanulót tiltottak ki nevük idegen hangzása miatt.

Az 1928/1929. tanév még tovább súlyosbítja a magyar oktatási intézmények helyzetét, ugyanis a módosított „baccalaureatusi törvény” szerint a természettudományi tantárgyak vizsgáját is románul kell letenni, noha ezeket a nemzetiségi iskolákban anyanyelven tanulták a diákok. Így a törvény a kisebbségi iskolákat elsősorban román nyelvtanfolyammá teszi, hiszen egy hétfosztályú középiskolában például heti 182 órában csak románul tanulhatnak a diákok.

A névelmezés most is folyik, főleg a magyar többségű megyékben. Így a vegyes házasságokból származó gyermekeket román nemzetiségűnek minősítik, ha akár az anya, akár az apa görögkeleti vagy görög katolikus vallású. Olyan tanulókat is kitiltanak a magyar tannyelvű iskoláinkból, a névelmezés alapján, akiknek szülei 100–150 évre visszamenőleg is igazolják magyar eredetüket.

Az iskolabezárások ebben a tanévben is folytatódnak, s a tanév elején a tanítókat kezdik eltiltani a tanítástól, a román nyelv nem tudása címén, jöllehet a törvény 1930. december 22-ig enged haladékot.

Alapjaiktól és vagyonuktól is megfosztották az iskolákat és egyházakat. Az 1921–1923-as román földreform előtt az intézmények és az egyházak több mint 371,756 kataszteri holddal rendelkeztek, amiből 1929 végére alig 57,526 kataszteri holdat hagytak meg, a többi kisajátították, ellenben államsegélyben mindössze 1921-ben és 1929-ben aránytalanul alacsony összeget folyósítottak a magyar tannyelvű intézményeinknek. Így ebben a tanévben a felekezeti elemi és a középiskolák szellemi és anyagi tekintetben egyaránt a teljes válság állapotába jutottak. Tehát Románia a kisebbségi egyezmény 10. szakaszában foglalt anyagi kötelezettségeit sem teljesítette, noha a magyarok adófizető állampolgárai voltak Romániának. Ilyen előzmények után 1930-ra a magyar tannyelvű tanintézetek száma az előbbi oldalakon említett 3302-ről 1244-re csökkent, hiszen megszüntették teljesen a magyar tannyelvű állami

óvodákat, a polgári középiskolákat, a tanító- és óvónőképzőket, az állami és felekezeti ipari és gazdasági szakiskolákat, a főiskolákat, az egyetemeket, a felső ipari és kereskedelmi iskolákat.¹⁰

A megmaradt magyar tannyelvű oktatási intézményeinkben folyó munka minőségének szemléltetésére Nicolae Nistor, Torda megye tanfelügyelőjének 1932/1933. évi jelentéséből idézem a következőket: „Néhány szót a magánoktatásról. Van 18 kisebbségi felekezeti iskolánk, amelyeknek a megoszlása a következő: 9 református, 4 római katolikus, 3 unitárius és 2 izraelita. Ezek közül 12-nek van nyilvánossági joga, 6-nak pedig működési engedélye. Az iskolákban 31 tanító van alkalmazásban. Minden egyes tanítóra jut 33 tanuló. Az iskolák megfelelő épületekben vannak elhelyezve. Érdemes kiemelni azt a tényt, hogy a kisebbségek az utóbbi években nyolc iskolahelyiséget fejeztek be, amelyek monumentálisak és teljesen felszereltek.

Iskoláikban szorgalmas munka folyik. Azonban itt is hiányzik az az aktív szellem, amelyre az egész oktatásnak épülnie kellene. A gyakorlatban meglévő kétnyelvűség végzettszerűen steril gépiességre vezet, különösen a nemzeti tantárgyak (román nyelv, történelem, földrajz, amelyeket a nemzetiségi iskolákban is román nyelven tanítottak) esetében.

A tanítók magatartása lojális.

Az utóbbi hét évben egyetlen, a kisebbségi tanítói karhoz tartozó személy ellen sem indult fegyelmi vizsgálat.

Jelenleg a kisebbségi iskolák nehézségekkel küzdenek, mind az iskolák anyagi fenntartása, mind a tanítók fizetésének fedezése tekintetében.

Torda, 1932. április 4.

Nicolae Nistor Torda megye tanfelügyelője”

Később, a következő évben ezeket írta, idézem: „Megállapítások Torda megye elemi iskoláira vonatkozólag.

I. Állami elemi iskolák: Tekintettel arra, hogy a 30 953 iskolaköteles lélekszámból csupán 15 594 tanuló látogatja rendszeren az órákat, következésképpen mindenféle oktatás nélkül marad 50%. Ezt a számot kizárólag románok teszik ki, mivel a magyaroknak megvannak a maguk magániskolái – ezekre külön fejezetben térek ki – s ezen kívül a magyar tagozatok, amelyek a mi állami iskoláink mellett működnek és amelyek felölelik a megye egész kisebbségi iskolaköteles lélekszámát. Azt lehet tehát mondani, hogy a kisebbségeknek nincsenek analfabétáik. [...]

Az említett iskolákban 340 állami tanító működik, akiknek nemzetiségi megoszlása a következő: 290 román, 50 magyar, akik 27 állami tagozaton vannak elosztva, s itt magyar és román nyelven oktatnak.”¹¹ Mindezek ellenére a kért és többször sürgetett második, harmadik tanítói állásokat és az V–VII. magyar tannyelvű osztályok létesítését sohasem engedélyezték, noha a szülők, a magyar szülők vállalták az iskolafenntartás költségeit, csak hogy gyermekeik magyar oktatásban részesülhessenek.

Ilyen képet mutat az erdélyi magyar iskolák helyzete közvetlenül a második világháború kitörése előtt.

Az 1940. augusztus 30-i II. bécsi döntés ugyancsak kedvezett az iskolákat és falvakat ért elrománosító törekvéseknek. Az történt ugyanis, hogy egy sor kalotaszegi és aranyosvidéki

10 Nicolae Nistor minisztériumi tanfelügyelő jelentése a Torda-Aranyos megye iskoláinak helyzetéről.

11 Uo.

magyar vagy döntő többségében magyar lakosságú falu maradt az Erdélyt két részre osztó országhatár déli oldalán Romániában, mint például Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor, Magyarfenes, Tordaszentlászló, Györgyfalva, Ajton stb., minek következtében a fasiszta-vasgárdista hatalmat kiszolgáló vám-és pénzügyőrség, határőrség, járási és községi adóhivatalok, rendőrség, csendőrség, szolgabíróság, közjegyzőség, postahivatal községi és járási körorvosi rendelő és hivatal költözött át Dél-Erdélybe, köztük Tordaszentlászlóra, Magyarfenesre, Györgyfalvára stb, amelyeknek csak román nemzetiségű alkalmazottai lehettek, s ezek gyermekeivel töltötték fel a helybeli magyar tankötelesek számát és szüntették meg a faluk által alapított községi, majd állami elemi népiskolák magyar jellegét, noha a jövevény román tankötelesek az óslakos magyar tanköteleseknek – a megmaradt anyakönyvek és osztálynaplók szerint is – alig néhány százalékat tették ki. Ezek miatt, s a magyarul nem tudó tanítók miatt, valamint az 1940 és 1944 őszén az iskolák épületeibe beszállásolt román katonaság által pusztultak el az iskolák magyar könyvtárai, történelmi gyűjteményei, ásványtárak, pénz- és érme gyűjtemények, a magyar térképátlomány-, szemléltetőeszköz-tárak, valamint évszázados levéltárak, szinte minden magyar nyelvű iskolai dokumentum.

Kitekintés Kolozs megye második világháború utáni I–VII. osztályos falusi magyar iskolahálózatára s benne Tordaszentlászló iskolájára

A második világháború még be sem fejeződött, s már 1945 elején megindult az erdélyi magyarság küzdelme Észak-Erdélyben a létező magyar tannyelvű iskolahálózat megtartásáért és működtetéséért, Dél-Erdélyben pedig az első világháborút követő és a második világháború alatti atrocitások és magyarellenés törekvések nyomán bezárt vagy megszüntetett magyar tannyelvű egyházi és világi I–IV. és I–VII. osztályos népiskolák újraindításáért, akár csak a líceumi hálózat kibővítéséért és a magyar tannyelvű állami egyetem, a Bolyai Tudományegyetem megteremtéséért. Így még a békeszerződések megkötése előtt, s ezt már a fél évszázad történéseiből tudjuk és tapasztaltuk, azért hogy Romániának a teljes Erdélyre vonatkozó területi igényei kielégítést nyerhessenek és a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldására tett intézkedéseket a nagyhatalmak előtt az akkori román politikusok demonstrálni tudják, megengedték a Magyar Tankerületi Főigazgatóság felállítását. A román kormány, személyesen Ștefan Voitec közoktatási miniszter megbízásából dr. ifjú Nagy Géza és dr. Venczel József megszervezték Erdélyben az önálló magyar tannyelvű oktatási hálózatot. Ennek irányítására és ellenőrzésére két magyar tankerületet hoztak létre Kolozsvár és Brassó központtal, melynek keretében megyénként megalakultak az önálló állami magyar tanfelügyelői hivatalok a megfelelő szakszeméllyel. Ezeket azonban a békeszerződések aláírását (1947) követően, alig háromévi működés után, 1948-ban a tanügyi reform és az államosítás végrehajtása során vagy után azzal az indokkal szüntették meg, hogy a vezetésnek, akár csak az oktatásnak egységesnek kell lennie Romániában. Ennek az indoknak megfelelően jöttek létre vagy alakultak újjá az 1948/1949-es tanévtől kezdődően az akkori Kolozs megye magyar lakosságú falvaiban is az új I–VII. osztályos iskolák. A román Közoktatási Minisztérium 204.991/1946 számú rendelete alapján Kolozsvár vidékén a Kolozs megyei Magyar Tanfelügyelőség 2887/1948-as iktatószámot viselő, 1948. augusztus 30-án Kolozsvárról keltezett és a magyar tannyelvű állami, református, római katolikus és unitárius elemi iskolák igazgatóihoz címzett XVII. számú magyar és román nyelvű Körlevele (Circulara nr. XVII.) a következőket sorolja fel, ebből idézem:

„... A tanulók létszáma osztályonként 25-40. Ott, ahol arra lehetőség van (tanterem, tanterő) felállítható, ha szükséges, a párhuzamos osztály.

A 7 osztályú iskoláknak egyetlen igazgatásuk van.

Szeptember 5-én a beírások befejezendők. Ennek eredményéről ciklus, osztály és nemek szerint összeállított kimutatás szeptember 8-án reggelig beterjesztendő.

Vidéken az alábbi helyeken létesülnek 7 osztályú iskolák:

– Magyarbikal. Hozzá tartozik Ketesd. – Körösfő. Hozzá tartozik Sárvasár és Nyárszó. – Kalotaszentkirály. Hozzá tartozik Kalotadamos és Magyarókereke. – Egeres-gipszgyár. Hozzá tartozik Egeres, Bogártelke és Inaktelke. – Nagykapus. Hozzá tartozik Kiskapus. – Magyarlóna. Magyarfenes. Tordaszentlászló. Kolozs. Györgyfalva. Vajdakamarás. Méra. Magyarvista. Kisbács. Nagysármás. Magyarorszóvat.

Internátussal szervezett iskolák: Bonchida. Mezőkamarás. Szucság. Gyalu. Kide.

Az igazgatók a helyi hatóságokkal együtt gondoskodjanak bérlet, rekvirálás vagy kisajátítás útján megfelelő számú tanteremről, ha szükséges, bútorzattal és fölszereléssel való ellátásról.

A Kolozsvárt beállítandó 7 osztályos népiskolákról később fogunk rendelkezni. A beírásra jelentkezőket minden osztályra vegyék fel.”

A romániai tanügyi reformmal és az iskolák államosításával kapcsolatban nem mellékes tudnunk az alábbiakat is, amelyeket szintén a fent nevezett körlevélből idézem: „2887/1948 Tf. sz. – Tárgy: Felekezeti iskolák javainak bejelentése. Másolatban közlöm a Tankerületi Főfelügyelőség 11.137/1048 számú következő rendeletét: »A felekezeti iskolák ingatlan vagyoniának közlése tárgyában kiadott telefon rendelkezésre hiányos adatok, vagy egyáltalán semmi adat nem érkezett be. A minisztériumba felterjesztett kimutatásunk így nem teljes, amit sürgősen előírás szerint újból el kell készíteni. Felhívom, hogy jelen rendelkezés kézhezvételétől számított 48 órán belül hivatalomnak kimutatást terjesszen fel a megyéjében lévő összes felekezeti óvodák, népiskolák ingatlan vagyoniáról alábbi rovatok szerint: 1. Nr. curent. 2. Denumirea școalei. 3. Localurile școalei și cele independente. 4. Clădirile ce servesc exclusiv locuința pentru corpul didactic sau administrativ. 5. Imobile sau bunuri orice fel care au servit susținerea acestor școli. 6. Terenul în hectare: a/arabil, b/fânețe, c/păduri, d/grădini, e/neproductiv. 7. Atelier. 8. Unde se află imobilul.

A harmadik rovatban fel kell tüntetni, hány épületben van az iskola elhelyezve, hány tanterem van, milyen mellékhelyiségek tartoznak hozzá és milyen állapotban találhatók. A négyes sorszám alatt felsorolandók azok az épületek, amelyek tanítók, igazgatók, óvónők, iskolai adminisztrációs személyzet vagy altiszt részére szolgálnak lakásul. Ideveendő azok a lakások is, amelyek az egyházi iskola tulajdonát képezik, de magánszemélyeknek vannak bérbe adva. Itt is fel kell tüntetni, hány épület, hány helyiségből áll az ingatlan.«

A fenti kimutatást három példányban kell kiállítani, melyből kettőt föl kell terjeszteni, egy pedig az iskola irattárában marad. Jelen munka elvégzésére az iskola új, megbízott igazgatója köteles, aki az adatok helyességéért felelős.

Esetleges fellebbezések elkerülése céljából szükségesnek tartjuk, hogy a volt felekezeti iskolák ingatlan vagyoniát a községhezán található telekkönyvi adatok alapján szerezzék be. (A kizárólag kántori jövedelmet képező ingatlanokat nem kell fölvenni a kimutatásba.)

[...] 3196/1948. Tf. sz. Tárgy: Az iskolák feliratainak megváltoztatása. Másolatban közlöm a Köznevelésiügyi miniszter 192.154–1948. számú rendeletét: »Aven onoarea a Vă face cunoscut că Ministerul a dispus ca să se schimbe, de urgență, firma școlilor, în felul următor:

REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI PUBLIC
ȘCOALA

Binevoii! a lua nota și de dispozițiuni de urgență. « Fenti felirat magyar nyelven is kiírható.¹²

A Körlevél rendelkezéseit a kolozsvári Magyar Tankerület részéről Sipos András népis-kolai főfelügyelő és Péterffy Emília s. tanfelügyelő, míg a Kolozs megyei Magyar Tanfelügye-lői Hivatal részéről Tóth Dénes v. tanfelügyelő, Szeikovits Ferenc irodavezető s. tanfelügyelő és a kiadvány hitelül Bedőné Király Erzsébet írják alá és látják el kétnyelvű pecséttel.

Nyilván a fenti intézkedések többek között az akkori (1948) Kolozs megyére vonatkoz-tak, de így sem teljes a magyar tannyelvű hétosztályú iskolák névsora, mert pl. Szászfenes, Szamosfalva is kimaradtak a sorból, nem beszélve a vidéki városokról pl. Bánffyhunadról. De lássuk röviden, mi lett a sorsuk az újonnan létrehozott vagy újjáalakult fentebbi iskolák-nak az elmúlt negyvenöt év alatt.

Kezdetben az államosított épületek elosztásáért indul meg a küzdelem a vegyes lakossá-gú falvakban. Ugyanis az anyanyelvű műveltség terjesztése érdekében az egyházi iskolahá-zak már a reformációt megelőzően vagy azt követően megépültek a hívek filléres adománya-iból, míg az állami iskola mint intézmény Erdélyben jobbra az 1868-as magyar Közoktatási Törvény elfogadása után fokozatosan valósul meg, mert kezdetben nincs megfelelő iskola-épület, berendezés, minden szempontból, polgári értelemben igényelt szakképzett tanítótés-tület. Ezért a nagyobb, tehetősebb falvakban előbb községi iskola épül vagy alakul a lakosság pénz-, munka- és más anyagi hozzájárulásával, s amikor készen van az iskolaház, csak ez-után kerül sor nem az épület, hanem a falusi oktatási intézmény államosítására, mert az ál-lam, az osztrák–magyar állam is, csak a felszerelés és a tanítók fizetésének költségeit vállalja magára. A kisebb falvak iskolái, épületei pedig az EMKE anyagi támogatásával épülhetnek fel a XIX. század második felében vagy a XX. század első negyedében. Ennélfogva az állami iskola intézményei a falvakban fizikailag jobb, fiatalabb épületekben fejthetik ki tevékenysé-güket, mint az évszázados hagyományokkal rendelkező egyházi iskolák. Tehát 1948-ban nemcsak az intézmény, hanem az épületek megszerzéséért is harc, küzdelem folyik a vegyes lakosságú falvakban. Így pl. Kolozson a Kós Károly tervei alapján 1913-ban a városka által épített állami népiskola épületéből egy tanterem kivételével kiszorították a magyar anyanyel-vű iskolát és osztályait, s a kiszorított magyar iskola számára, a lakosság nagy megbotránkó-zására, az unitárius egyházközség kántori lakását rekvirálták el, kibővítve a más udvaron levő államosított református iskolaházzal és a magyar szövetkezeti üzletházzal, míg a magyar római katolikus iskola termeibe a román és a magyar tannyelvű óvodát szállásolták be.¹³ Mindezt akkor, amikor Kolozs lakossága nemzetiségi megoszlás szempontjából az 1948-as hivatalos statisztika szerint a következő képet mutatja: magyar 1651, román 1641, magyar római katolikus vallású cigány 417, zsidó 3, szász pedig 2. A többi falvakban sem különb a helyzet. A többé-kevésbé vegyes lakosságú Egeres, Nagykapus, Magyarlóna, Kisbács, Nagy-sármás, Magyarszovát, Bonchida, Mezőkamarás, Szucság, Gyalu, Szászfenes magyar tan-nyelvű iskoláit, gazdasági és egységesítési okokra hivatkozva, egy igazgatás alá vonják, meg-szüntetik önállóságukat és a helységbeli román tannyelvű hétosztályos iskolák magyar tago-zatává vagy osztályaivá alakítják át. Ebben az összevont formában az iskola vezetését nem-

12 A kolozsi állami magyar tannyelvű iskola levéltára.

13 Az adatok a szerző emlékezetében őrződtek meg. Az államosítási jegyzőkönyv a kolozsi állami magyar tannyelvű iskola levéltárában található.

zetpolitikai szempontból megbízható (egy-két, rövid időre szóló kivételtől eltekintve, mint pl. Gyalu, Kisbács) román nemzetiségű igazgatókra bízta még akkor is, ha a magyar tagozat diáklétszáma jóval meghaladta a román tagozatokra beírt román nemzetiségű tanulók, vagy az adott helység román nemzetiségű összes tanulóinak a számát, melyre ma is példa Magyarlóna. Az ilyen összevont iskolákban a megbízott vagy kinevezett magyar nemzetiségű aligazgató vállára nehezedett az iskolák anyagi gondjainak a megoldása, és sok esetben a „kifutó fia” szerepét bízta rá. Az így összevont iskolák tanári konzíliumában a tanácskozás és a társalgás nyelve is csak a hivatalos román nyelv lehetett, nem beszélve az ülések dokumentumairól, a jegyzőkönyvekről, a haladási- és osztálynaplók, anyakönyvek, leckekönyvek stb. csak román nyelven való vezetéséről, sőt a diákok vezeté- és személynévének román helyesírás szerinti beírásáról, hogy azonosak legyenek a diákok anyakönyvi kivonatával, amelyekben elferdítve pl. a magyarlétai Halmi családnév Holmi-ra változott, a Czako Gazsi pedig Taco Gagi lett, míg a Gyöngyi keresztnév Ghenghi-vé, a Boldizsár családnév pedig Boldijarra változott.

A magyar tannyelvű iskolák vagy tagozatok igazgatói vagy aligazgatói kiválasztásakor és kinevezésekor társadalmi származásukon kívül, előzetes etnikai eredetnyomozás révén azok részesültek előnyben, akiknek nagyszülei vagy szülei között egyik fél, illetve akinek felesége vagy férje román származású. Többek között ilyen szempontból lehetett Lajosi István Gyaluban mind a két tagozat igazgatója, Kovács Árpád a magyarlónai iskola aligazgatója, Madam Ioan alias Kiss János majd később Mátyás Istvánné Filiuța Ecaterina alias Mátyás Katalin a szentlászlói iskola igazgatója. Sőt többek között az erőltetett kollektivizálás tordaszentlászlói egyik végrehajtóját és felelősét, Madam Ioan alias Kiss János igazgatót ezért a munkájáért Torda rajoni tanfelügyelővé léptették elő, hogy az 1960-as évek közepén vele számoltassák fel a Torda környéki kistelepülések I–IV. osztályos magyar tannyelvű iskoláit is. Persze ezekkel a tényekkel nem a fenti személyek magyarságtudatát vagy magyar kultúráját kérdőjelezem meg, csupán a hatalom politikájának körmondfonságát tárom az olvasó elé.

Az 1948-ban létrehozott hétosztályú iskolák jó néhány, Magyarfenes, Magyarvista, Nagysármás, Bonchida, Mezőkamárás, Kide – a természetes szaporulat csökkenése, az erőszakos kollektivizálást követő tudati proletarizálódás és a közeli vagy távolabbi városokba való elvándorlás, a vegyes házasságok számának növekedése, majd a kivándorlást követően a falvak lakosságának elöregedése miatt – I–IV. osztályos elemi iskolává degradálódtak, mert a gimnáziumi osztályok működéséhez megkövetelt (15–36 fő) létszámot nem tudták biztosítani. A végzős negyedikesek megnyeréséért a tanév végén és elején valóságos versengés folyik, hogy melyik vagy milyen tannyelvű iskolába iratkozzanak be, hogy a kötelező osztálylétszámot, az engedélyezett vagy előírt beiskolázási tervet a megmaradt és időközben 8, majd 10 osztályossá alakult általános iskolák teljesíteni tudják és a tanszemélyzetnek katedrát tudjanak biztosítani. Ilyen körülmények között a magyarbikali végzetek Bánffyhunyardra, a magyarfenesiek Tordaszentlászlóra, a magyarlétaiak nagyobb része a szecseli (Asszonyfalva) vagy kisbányai román tannyelvű iskolába, kevesebb része Tordaszentlászlóra, a magyarvistaiak Kisbácsba, a bonchidaiak, a válaszütiak, a mezőkamárásiak az ottani román tannyelvű iskolába, a szászfenesiek részben Magyarlónára, Kolozsvárra, részben pedig a helybeli román tagozatra, míg az alsójárai tanköteles magyar vagy vegyes házasságból született gyermekek kivétel nélkül a helybeli román tannyelvű általános iskolába iratkoznak be és ott végzik el tanulmányaikat.

A természetes szaporulat szempontjából nem jobb a helyzet a tiszta román lakosságú falvakban sem, így például a Szentlászló községhez tartozó, 322 lelket számláló Románlétán

(a hajdani Barbátfalva) alig 5 tanulója van az I–IV. osztályos elemi iskolának, a 134 lelkes Rákoston pedig születés hiányában szinte évtizedekkel ezelőtt megszűnt az I–IV. osztályos iskola is, míg a Szászfenes községhez tartozó Magyarlóna általános iskolájának román tannyelvű tagozata csak a Szentlászló községhez tartozó Isztolna IV. osztályt végzett tanulóinak beiskolázásával tudja teljesíteni a gimnáziumi (V–VIII.) osztályok beiskolázási tervét, mint ahogy a fentebb említett Szecsel is.

Az etnikai arányok megváltozásával a vegyes lakosságú falvakban is sajátos helyzetek alakultak ki. A román többségűnek tudott vagy nyilvánított Kolozson, Szászfenesen, Gyaluban, de Alsójárában is a román tagozat, illetve a román tannyelvű iskola elemi és gimnáziumi tagozatának működtetéséhez hivatalosan megkívánt osztálylétszámokban benne foglaltatnak a cigány nemzetiségű gyermekek is, akiknek a száma osztályonként, sőt iskolánként is meghaladja a beírt román nemzetiségű tanulók számát, míg Kalotaszegen, Mérában és Magyarlónán a cigány nemzetiségű tanulók a magyar tannyelvű iskolában folytatják tanulmányaikat, és növelik a magyar nemzetiségű tanulók számát, s kevésbé problematikus a beiskolázásuk is.

Sajátos helyzetűek a vegyes házasságokból született gyermekek is. Míg Erdélyben évszázadokon át az volt a szokás, hogy a vegyes házasságból született fiúgyermek az apa, a leánygyermek pedig az anya vallását és nemzetiségét veszi fel vagy örökli, inkább a román származású és nemzetiségű szülő anyanyelve szerinti iskolába íratják be őket, és, kevés kivétellel, meg sem tanulnak vagy elfelejtenek magyarul beszélni. [...]

A jelenlegi és a múltbeli nevelés- és oktatáspolitikai román sajátosságoknál maradva, a homogenizálás, magyartalanítás és a figyelemelterelés céljából az iskolák nevéből hivatalosan kihagyják az oktatás nyelvének megjelölését, s a „Școala Generală” megnevezés után csak román nyelven írják ki a község, a helység és a megye nevét. Ugyanígy a naplókban, anyakönyvekben és a többi hivatalos dokumentumokban. [...]

Hogy mire alapozhatjuk ebbeli igényeinket, elvárásainkat? A demokrácia elvein és a jogállammal szemben támasztott európai követelményeken kívül arra az etnikai örökségre, annak szívósságára, amely a 90 év alatt a diktatúrákat, etnikai tisztogatásokat és atrocitásokat, a magyarság ellen folytatott lelki, biológiai és kulturális genocídiumot, a totalitárius pártállamot is túlélte, s amely oktatáshálózati és beiskolázási szempontból az 1990. év áprilisában végzett felmérés alapján Kolozs megyében a következő képet mutatta:

1. Magyar tannyelvű és vegyes tannyelvű óvodák száma, ahol magyarul vagy magyarul is tanítanak: 81

- osztott csoportok száma: 15
- osztatlan csoportok száma: 76
- Összes magyar csoport: 91
- óvodába járó magyar gyermekek száma: 352
- magyarul tanító óvónők száma: 67
- ebből nyugdíjas korhatárt elérték száma: 12

2. Magyar tannyelvű és vegyes tannyelvű I–IV. osztályos iskolák száma, ahol magyarul tanítanak:

- osztatlan osztályok száma: 89
- osztott osztályok száma: 151
- Összes magyar osztályok száma: 240
- A magyarul tanuló gyermekek száma osztályonként:

– az I. osztályban:	1142
– a II. osztályban:	1310
– a III. osztályban:	1358
– a IV. osztályban:	1520
Összesen:	5330

A hivatalos statisztika szerint román tannyelvű iskolában vagy osztályokban tanuló magyar gyermek: 950.

A magyar tannyelvű osztályokban tanító pedagógusok száma: 170.

3. Magyar tannyelvű V–VIII. gimnáziumi osztályok száma: 216

A magyarul tanuló gyermekek száma osztályonként:

– az V. osztályban:	1498
– a VI. osztályban:	1468
– a VII. osztályban:	1546
– a VIII. osztályban:	1547
Összesen:	6059

A hivatalos statisztika szerint román tannyelvű iskolában vagy osztályokban tanuló magyar anyanyelvű diákok száma: 1000.

4. Magyar tannyelvű IX–XII. líceumi osztállyal működő iskolák száma:

- magyar tannyelvű IX–XII. líceumi osztályok száma nappali tagozaton: 44,5
- magyar tannyelvű IX–XII. líceumi osztályok száma esti tagozaton: 24

A magyar líceumi diákok száma osztályonként nappali tagozaton:

– a IX. osztályban:	591
– a X. osztályban:	608
– a XI. osztályban:	217
– a XII. osztályban:	208
Összesen:	1624

5. A román tannyelvű líceumokban vagy osztályokban tanuló magyar diákok számára vonatkozóan egyelőre nem találtunk adatokat.

6. A magyar nyelvet és irodalmat tanító magyar szakos tanárok száma 70-re csökkent.

7. I–VIII. osztályos magyar tannyelvű általános iskolák a következő falvakban maradtak meg:

1. Bálványosváralja
2. Györgyfalva
3. Kalotaszentkirály-Zentelke
4. Körösfő
5. Jára
6. Szamosfüzes
7. Szék
8. Tordaszentlászló
9. Vajdakamarás
10. Várfalva
11. Visa

8. Román tannyelvű iskolák mellett működő magyar tagozatú és magyar tannyelvű I–VIII. osztályos iskolák a következők:

1. Aranyosegerbegy
2. Búza
3. Egeres
4. Gyalu
5. Kisbács
6. Kolozs
7. Magyarlóna
8. Magyarnagykapus
9. Magyarszovát
10. Tordaszentmihály

Nyilván a kép nem lehet teljes, ha hiányzik a magyar tannyelvű I–IV. osztályos iskolák vagy tagozatok, valamint Kolozs megye hat városa iskolahálózatának magyar vonatkozású adatainak felsorolása, jóllehet az előbbi szám szerinti statisztikai adatok ezeket is felölelik.

A dolgozat terjedelme miatt nem tér ki részletesen az 1989 utáni teljes megyei változásokra sem. [...]

Az iskola a kommunista diktatúrában

Az iskolák 1945 után, a proletárdiktatúra körülményei között is megőrizték magyar tannyelvű jellegüket, bennük a nevelés a proletár nemzetköziség szellemének kívánalmai szerint alakult, amely teljesen mellőzte, sőt igyekezett visszaszorítani és kiirtani nemcsak a valóságos, de az évszázados paraszti és népi-nemzeti kultúrát és hagyományokat is. Ennek érdekében már a tanintézetek államosításával eredeti állomáshelyükről áthelyezték még a „végleges” címet nyert szakképzett tanszemélyzetet is.

A proletárdiktatúra eszméinek az iskola oktató-nevelő munkájában való meghonosítását azonban nemcsak a tantervek, tankönyvek, segéd- és módszertani eszközök segítségével, a tanszemélyzetnek a szünidőkben való állandóan ismétlődő ideológiai-politikai átképezésével igyekeztek biztosítani, hanem egyrészt a proletár származásúaknak a tanügyi vezető tisztségekbe való kinevezésével, másrészt pedig a Kolozsvár és Kolozsvár környéki proletárok, munkások, munkásmozgalmi aktivisták, adaptálódott kispolgárok, párt és állami tisztségekbe emeltek ritkábban szakképzett, de gyakrabban szakképzetlen gyermekeiből toborozták a tanszemélyzet tagjait.

Amikor a közeli Kolozsvár üres vagy megüresedett tanítói-tanári állásai beteltek, ezt a gyakorlatot az ingázási lehetőséget biztosító Kolozsvár környéki falvak tanintézeteire is kiterjesztették, minek következtében ezek tanszemélyzete a kiküldött párt- és állami aktivisták, valamint az 1951-ben megalakult községi ideiglenes bizottságok, majd néptanácsok bizalmi vezető tisztségviselői és tisztviselői soraiból kerültek ki, akik az akkori politikai akaratnak megfelelően teljesen vagy részben elszigetelték vagy háttérbe szorították a paraszti és értelmiségi családból származó régi vagy újonnan képzett pedagógusokat is. Így állt elő az a fonák helyzet, hogy az iskolaigazgatói tisztséget az 1970-es évek végéig többnyire a tanároknál alacsonyabb képzettségű párttag személyekre, legjobb esetekben tanítókra bízták, akik mint a megyei, később pedig a rajoni és tartományi pártbizottságok helyi bizalmi emberei, a falutól, a parasztságtól idegen, velük szemben ellenszenvvel viselkedő falusi párttitkárok-

ként, pártaktivistaként kiskirályoskodtak a falukon, gondolkozás nélkül, janicsárként hajtották végre 1949–1962 között az erőszakos kollektivizálást az Erdélyi Szigethegység peremterületein települt magyar falvakban, ahol sem a domborzati, sem az éghajlati, sem pedig a talajviszonyok nem felelnek meg a nagyüzemi-szövetkezeti növénytermesztés követelményeinek. Ezzel a ténykedésükkel, a hatalom korlátlan kiszolgálásával nemcsak a paraszti kultúrának vágták el évezredes ütőerét, hanem a magyar falvak és magyar falusi intézmények, egyházak, iskolák, gazdakörök, dalkörök, közművelődési egyesületek, könyvtárak, EMKE, Hangya-szövetkezetek, népfőiskolák, ezüst- és aranykalászos gazdatanfolyamok, közbirtokossági és úrbéres közösségek stb., egyszóval az erdélyi magyarság évszázadokon át megteremtett kollektív gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai önvédelmi intézményeit számolták fel, létének gazdasági és szellemi biztonságot nyújtó bázisa alól húzták ki a talajt, miközben az azonos vagy hasonló helyzetű román falvakban és tanyákon érintetlenek maradtak a parasztgazdaságok, megmaradt a föld magántulajdona, és az adó és kötelező termény- és húsbeadás megszüntetésével ezek a falvak meggazdagodtak, egy helyben maradtak, míg a magyar falvak lakosságának körében felgyorsult az anyagi és szellemi proletarizálódás, a megélhetési gondok és az erőltetett iparosítás miatt a munkaképes férfiaknak az elvándorlás maradt osztályrészül, s így megindulhatott az elrománosítás is.

Ez a folyamat a két világháború közötti jól bevált gyakorlatnak megfelelően, Tordaszentlászló iskolájában a tanszemélyzet elrománosításával vette kezdetét. Már 1972 szeptemberétől román nemzetiségű tanárt neveztek ki az iskola testnevelés-sport katedrájára a kolozsvári illetőségű Viorel Oloşuteanu szakképzett fiatal tanár személyében, aki csak román nyelven tudott tanítani, s emiatt a katedráját kiegészítő tantárgyakat is román nyelven tanította. Az Általános Iskolák Működési Szabályzatára hivatkozva a többszöri szó- és írásbeli tiltakozásomra nemhogy áthelyezték volna, hanem a megyei tanfelügyelőségtől azt a választ kaptam, hogy a hadseregben is román a vezényszó, s így már az iskolában előkészítik a magyar gyermekeket a román hadseregben való szolgálatra, hogy jobban elsajátítsák a román nyelvet.

Az 1965/1966-tól betegnyugdíjas majd nyugdíjas Kiss Jánosné Enyedi Júlia biológia szakos tanárnő katedrájára 28 éven keresztül nem neveztek ki végleges tanárt, noha ezt többször is kértem, pályázati úton való betöltését többször is javasoltam a megyei tanfelügyelőségnek, hiszen alkalmas, jól képzett, megfelelő gyakorlattal rendelkező, de helyettes státuszban dolgozó tanárok, mint például Almási István és Schimmert Erika évről évre megpályázták és kinevezésüket kérték a megüresedett biológia-mezőgazdaságtan katedrára. Ennek több oka is volt/van. Proletár származásán túl férjének mint a párt és az állambiztonság helyi bizalmi emberének (Kiss János alias Ioan Madam) Torda rajoni tanfelügyelővé, majd a Kolozs megyei pártlap, az Igazság belső munkatársává, párttitkárává, majd főszerkesztő-helyettesé kinevezésével a család bekerült a párt nomenklatúrájába, s így fenntartották számára a katedrát. Ennek az állapotnak az évről évre való meghosszabbításában állandó támaszt kaptak a hírhedt Mihalcea rendőrfőnöktől és ennek renegát magyar feleségétől, a megyei pártpropaganda osztályának beosztottjától, a magyarul beszélni nem akaró Mihalcea elvtársnőtől, aki mindig közbelépett, amikor a fenti katedrát véglegesen be akartuk tölteni szakértett tanárral. Így teremtettek alkalmat arra, hogy 1988-ban a moldovai Iaşi megyéből Andrieşeni (Andrásfalva) faluból neveztek ki tanárt iskolánk biológia-mezőgazdaságtan katedrájára a magyarul egy szót sem tudó Dochiţa Pascariu tanárnő személyében.

A fentihez hasonló machinációnak esett áldozatul iskolánk fizika-kémia katedrája is. Az történt ugyanis, hogy a fentiekől pártfogolt Zsigmond Mártonné – akinek férjét korábban

(1965) a többször említett Kiss János igazgató utódjának szemeltek ki a szentlászlói iskolába – megunva a Kolozsvárról való ingázást, lemondott szentlászlói tanári állásáról és laboráns lett egyik kolozsvári üzemben. A család helyzetéből adódó együttérzésből azonban Mátyás Istvánné igazgatónő sem hirdette meg pályázati úton való betöltésre az üresen maradt fizika-kémia katedrát, s így akarva-nem akarva a románosító törekvések malmára hajtotta a vizet. Ugyanis 1988-ban erre a katedrára is magyarul nem tudó végleges szaktanárt nevezett ki a hatalom Gabriela Bulinachi tanárnő személyében. Amikor már tanítás közben a szülők tudomására jutott a dolog, Szőke Zoltán szülő és református lelkész, Gyurka János szülő és matematikatanár szerkesztésében a többi szülő megbízásából és aláírásával tiltakozó levelet küldtek a megyei pártbizottságnak és a Nevelési és Oktatásügyi Minisztériumnak, amelyben kérték a két tanárnő visszahívását és helyükbe magyarul tanító tanárok kinevezését. A helyett, hogy orvosolták volna ezt a magyarság elleni sérelmet, a helyszínre küldött megyei főtanfelügyelő, Mariana Răduțiu megfenyegette a panaszosokat, megerősítette állásukban a magyarul nem tudó két tanárnőt, sőt meghagyta az igazgatónőnek, hogy az évi szokásos tatarozás miatt leszerelt kétnyelvű iskolatáblát ne merje visszatétetni az iskola homlokzati falára.

A hatalom magyarellenessé szándéka azonban hamarosan lelepleződött, lévén, hogy a román, szakképzett és jóérzésű Dochița Pascariu tanárnőt akarata és tiltakozása ellenére helyezték szülőfaluja iskolájából a moldovai Andrieșeni-ből az erdélyi Tordaszentlászló magyar iskolájába, mely tény az egyik szülői értekezleten kénytelen volt védekezésként önként bevallani, mivel a szülők követelték, hogy a fenti tantárgyakat mind a két tanárnő magyarul tanítsa. Ugyanakkor megígérte, hogy a növények magyar nevét ő maga is megtanulja és a gyermekeknek is megtanítja. A román nyelven kívül immár hét tantárgyat tanítottak románul Tordaszentlászló magyar tannyelvű gimnáziumi osztályaiban, nem is beszélve a líceumi osztályok (IX–X.) szaktantárgyaikról.

Ilyen előzmények után, ahogy erre 1990 januárjában lehetőség nyílt, a két tanárnő áthelyeztette magát Arieșeni-be, illetve Nagyváradra, míg a testnevelő Viorel Oloșutean Kolozsvárra távozott az 1989-es decemberi események előtt, abban a reményben, hogy bekerül a Securitate tisztjeinek sorába. Erre azonban a felgyorsult események miatt akkor nem került sor.

Az iskola elrománosítására azonban helyi és községi indítványok is születtek, így 1971. december 13-án a községi vegyes szakszervezeti választási közgyűlésen Balogh Istvánné Vaida Ana, a helyi tudószanatórium egészségügyi nővére a hozzászólások során a gyűlés elnökségéhez intézte kérését, hogy mivel Kisfenes messze van (2 km), két gyermeke számára Tordaszentlászlón létesítsenek román tannyelvű iskolát, mert ő román iskolába szeretné járattatni gyermekeit. Balogné kérésére, alighanem összejátszás révén, meg is született az első, számára pozitív reakció. Brazdau Maria, a Szanatórium főorvosának, dr. Liviu Brazdaunak a felesége, aki akkor Kisfenesen volt román szakos tanár, fel is vállalta a segítséget a román iskola létrehozásához, hiszen így neki sem kellett volna Kisfenesre ingáznia. Ezt az indítványt és vállalkozást azonban tanteremhiányra és a jelentkező tanulók alacsony létszámára hivatkozva sikerült visszautasítanom.

A második indítvány már Kisfenesen született meg 1980 szeptemberében és októberében az V–VIII. osztály alacsony létszáma miatt és a IX–X. osztályos oktatás bevezetése érdekében tartott közös szülői és tantestületi gyűlés keretében. Runcan Maria kisfenesi óvónő az akkor új tanügyi törvényre hivatkozva indítványozta, hogy a községközpontban, Tordaszentlászlón hozzanak létre román tannyelvű tízosztályos iskolát, ahova lejárnának mind a

kisfenesi, mind pedig a 8 km-re levő hesdái román tanulók. Mivel újból tanteremhiányra hivatkozva próbáltuk elhárítani a veszélyt, Runcan Maria óvónő tovább szőtte nyakunk köré a hurkot: Tordaszentlászló saját anyanyelvű iskolájából „költözzön át Magyarfenesre”, s így jut hely a két román falu gyermekei beiskolázására a községközpontban. Természetesen falunk és iskolánk elrománosításának ezt a változatát is a jelen levő Antal Gyula megyei főtanfelügyelő-helyettes segítségével visszautasítottuk, érvül hozva fel azt, hogy embertelen dolog naponta a tanulókat gyaloglásra kényszeríteni, csak azért, hogy egy ilyen abszurd álom megvalósulhasson. Szerencsénkre a román szülők sem fogadták el gyermekeik gyalogos ingázását a faluból a községközpontba. Ez a törekvés azonban ma is (1994) él, amelynek tüztét a Kolozsvárról a román falvakba ingázó tanszemélyzet is állandóan szítja.

Az 1987/1988-as tanévvel kezdődően a hivatalosan meghirdetett és a sajtóban is közölt beiskolázási tervben fél román és fél magyar IX. osztály létrehozását tervezte a hatalom Tordaszentlászlón, amelyben a magyar tanulók csak a magyar nyelvet és irodalmat tanulhattak volna magyarul. Szerencsénkre a kisfenesi román szülőknek nem tetszett az osztály mezőgazdasági-ipari jellege, s ezért a magam és Gebefügi László tanácsára hallgatva mindent elkövettek, hogy a hivatalból a IX. osztályba Szentlászlóra beírt gyermekeiket a megyén kívüli (Temes megye és Temesvár) csak ipari jellegű líceumokba írassák át, attól sem riadva vissza, hogy formailag, rokon családokba adva gyermekeiket, nevüket is megváltoztassák. Ennyire lenézett, riasztó és visszataszító volt a falusi IX–X. osztályok mezőgazdasági jellege.

A falu magyar helységnevével is meggyűlt a bajunk. Az történt ugyanis, hogy 1972. június 30-án a hivatalos „tanítónapon” (Ziua Învățătorului – a pedagógusnap hivatalos román elnevezése), két megyei pártaktivista, „Albu elvtárs” és „Dănilă elvtársnő” érkezett a faluba. A közebed után látni akarták Tordaszentlászló falumúzeumát, majd az iskola társadalomtudományi kabinetként szolgáló tantermét vették szemügyre. Itt ugyan Nagy Márta pionírparrancsnok, történelemtanár és pártpropagandista igyekezete révén nem találtak semmi kivételről, de a folyosón alaposabb mustra alá vették végzett növendékeink jellegzetes kalotaszegi díszítésű és magyar feliratú tablóit. Szemlélődésük eredményeként „megrovásban” részesítettek, hogy miért használjuk a tablókön még mindig a falu nevét és az iskola elnevezését magyarul, arra hivatkozva, hogy a hivatalos helységnevjegyzékben (Nomenclatorul localităților din R. S. R.) csak a falu román elnevezése, a Săvădisla szerepel, s ezt nem lehet Tordaszentlászlóra fordítani. Vítába keveredve velük, etimológiailag veztettem le nekik, hogy előbb (1196, 1285, 1332, 1337) volt a falu magyar neve Szentlászló, és ebből alakult ki a falu Sinladislav – Savadislav – Săvădisla román neve, utóbbit is csak 1926-tól használják a hivatalos román iratokban, addig a román köznyelvben Sînt Laslau néven ismerték, de így is csak 1824-ben jelenik meg először. Ez azonban nem érdekelte az „elvtársakat”, csupán az, hogy a magyar falu neve a magyar írásbeliségben se legyen használható. Ennek ellenére azonban 1988-ig továbbra is Tordaszentlászlónak írtuk a tablókön, amikor is véglegesen el kellett távolítani minden tablót az iskolából. Így kerültek „védett”, majd 1989 decemberétől újra a helyükre.

Ilyen körülmények között is tartani kellett a lelket, a magyarságtudatot mind a diákokban, mind a szülőkben, mind a falu és a község magyarságában. Erre szolgáltattak jó alkalmat részben a magyar nyelv- és irodalom órák keretében előírt népköltészeti-néprajzi órák, az iskolai gyakorlati körök, a helyi és országos kirándulások, színház- és operalátogatások, a személyi könyvtárak létrehozására szervezett könyvaukciók.

Az egyik legeredményesebb ilyen jellegű nevelői munkát a Népköltészet – Néprajz – Helytörténeti Körben fejthettük ki a tanulókkal. Ennek eredményeként összegyűjtöttük, le-

jegyeztük és archívumban őrizzük Kalotaszeg „peremfalvainak” (Tordaszentlászló, Magyarfenes, Magyarléta, részben Magyarlóna) népköltészeti-néprajzi hagyományait. A gyűjtés anyagából 2-5 évenként a VII–VIII., IX–X. osztályos nagyobb diákok tudományos ülésszakokra dolgozatokat állítottak össze és mutattak be. Így például 1979-ben 10, 1981-ben 9, 1984-ben 9, 1986-ban 10, összesen 38 néprajzi-helytörténeti jellegű anyag került bemutatásra az iskolai kör tanulói, tanszemélyzete és a Kolozs megyei magyar szakos tanárok pedagógiai köre és vándorgyűlése előtt. Ezt egészítette ki aztán a módszertani munka kapcsán a szentlászlói magyar katedrához tartozó Magyarlóna, Gyalu, Nagykapus magyartanárai által végzett tanulóköri munka, irodalmi séták és kirándulások, múzeumok és képzőművészeti kiállítások, író-olvasó találkozók helyben és Kolozsváron, majd az évente rendezett országos kirándulások keretében *Petőfi útján Erdélyben* címen ismerték meg nemcsak a környék hely- és művelődéstörténeti eseményeit, néprajzi sajátosságait, hanem Kolozsváron kívül Nagyszalontát, Nagyváradot, Szatmárt, Nagykarolyt, Nagybányát, Koltót, Érmindszentet, Zilahot, Csucsát, Marosvásárhelyt, Székelyudvarhelyt, Csíkszeredát, Segesvárt, Fehéregyházát, Vajdahunyadot, Nagyszeben, Gyulafehérvárt, Nagynyedtet, Torockót, Tordát, s mindazt, amit rajtuk keresztül Erdély adott a magyarságnak. Ebben a munkában jó szorgalmazója és kezdeményezője volt a megyei magyar szakos tanárok tevékenységének Tibádné Csögör Enikő megyei szakfelügyelő, aki komolyan megkövetelte a tudományos-módszertani munkát, az osztályban és az iskolában folyó oktató-nevelői tevékenységet s az ebből következő eredményeket. A tanárok ilyen irányú továbbképzésének voltak jó alkalmak az őszi (október) és a tavaszi (április), Erdély jellegzetes etnikai, néprajzi és kulturális központjaiba szervezett 2-3 napos tapasztalatcserék, találkozók, vándor pedagógiai körök, ahol megismerkedhettünk az illető vidék sajátos és közös gondolataival, eredményeivel, s talált időt, alkalmat, indokot és fedőnevet a magyarságtudat bátorításához, erősítéséhez.

Az egyre nyomasztóbbá váló magyarellenesség és politikai nyomás ellenére iskolánk pedagógusai is – kevés kivétellel – folytatták azt a 100 éves múltú visszatekintő hagyományt, amely az iskolán kívüli közművelődési munkában: a kórusmozgalomban, színjátszásban, a népfőiskolai jellegű szabadegyetemi előadásokban, a szülők iskolájában, a könyvtárterjesztésben, a Szentlászlói Galéria nyaranta megismétlődő kiállításában csúcspontot ért el. A széleskörű dalos és szervezett közművelődési hagyomány elindítója a Tordaszentlászlói Dalkör utódjaként és munkája folytatásaként alakítottuk meg 1988-ban, a legválságosabb időkben, többnyire pedagógusokból és szülőkből a Tordaszentlászlói Női Kart, hogy majd az 1989-es események után erre a daloshagyományra alapozva 1990-nel kezdődően évről évre megszerveztük a Szent László-napi kórustalálkozót, hogy időt, helyet és alkalmat biztosítsunk az erdélyi és a régióbeli magyar dalosok találkozásának, az együvé tartozás és közös sors tudatosításának azért, hogy megmaradhassunk itt embernek és magyarnak.

A jelen s jövő mezsgyéjén

Népünk, az erdélyi magyarság és benne anyanyelvű oktatási intézményeink jövőképe a többségi nemzet politikai vezetőinek politikai akarata hiányában homályos és nehezen körvonalazódik. Erre enged következtetni a parlamenti vitára bocsátott Oktatási Törvénytervezet és a körülötte zajló hangos vita, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség tervezetének, indítványainak és kiegészítő javaslatainak gyakori visszautasítása. Tény azonban, hogy hosszú pangás és tétovázás után a magyar ifjúság képességeinek megfelelően tanulni és dolgozni

akar, s mint az előző fejezet adataiból is láthattuk, számaránya nem lebecsülhető, ami azonban, sajnos, nem szaporodik, inkább stagnál.

A természetes szaporulatot tekintve nem jobb a helyzet, inkább rosszabb, a községhez tartozó öt román faluban sem, így például a 134 lelket számláló Aranyosrákoson (1992) több mint egy évtizede nem működik I–IV. osztályos iskola sem, noha egy, a Ceaușescu idejéből származó törvény erejű rendelet kimondja, hogy egyetlen gyermekkel is indítható román tannyelvű iskola vagy osztály. A 260 lélekszámú Isztolnán és a 322 lelkes Románlétán létszám hiányában megszűnt az óvoda, a két tanerős I–IV. osztályos elemi iskola személyzete pedig egy-egy tanerőre zsugorodott.

A községhez tartozó három magyar falu, Tordaszentlászló, Magyarfenes és Magyarléta I–VIII. osztályos tanulóinak (magyar) összlétszáma az 1993/94-es tanévben 170, míg az öt román falu (Kisfenes, Hesdát, Románléta, Rákos és Isztolna) román tanulóié 164, a következő, falvak és osztályok szerinti megoszlásban.

A tanulók száma osztályonként (1993/1994):

1. Magyar falvak	I.	II.	III.	IV.	I–IV. össz.	V.	VI.	VII.	VIII.	V–VIII. összesen	I–VIII. összesen
Tordaszentlászló	6	10	9	7	32	9	12	9	12	42	74
Magyarfenes	3	8	10	10	31	6	9	9	11	35	66
Magyarléta	7	5	3	4	19	1	3	3	4	11	30
Összes magyar	16	23	22	21	82	16	24	21	27	88	170
2. Román falvak											
Kisfenes	7	8	6	11	32	11	9	8	10	38	70
Hesdát	9	9	14	15	47	5	5	13	9	32	79
Románléta	–	4	2	2	8	–	–	–	–	–	8
Isztolna	1	2	3	1	7	–	–	–	–	–	7
Rákos	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes román	17	23	25	29	94	16	14	21	19	70	164

A tanulók száma osztályonként (1994/1995):

1. Magyar falvak	I.	II.	III.	IV.	I–IV. össz.	V.	VI.	VII.	VIII.	V–VIII. összesen	I–VIII. összesen
Tordaszentlászló	14	6	10	9	39	21	16	24	21	82	121
Magyarfenes	5	3	8	10	26	–	–	–	–	–	26
Magyarléta	6	7	5	3	21	–	–	–	–	–	21
Összes magyar	25	16	23	22	86	21	16	24	21	82	168
2. Román falvak											
Kisfenes	12	7	8	6	33	12	11	9	8	40	73
Hesdát	8	9	9	14	40	6	5	5	13	29	69
Románléta	3	–	4	2	9	–	–	–	–	–	9
Isztolna	1	1	3	3	8	–	–	–	–	–	8
Rákos	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes román	24	17	23	25	89	18	16	14	21	69	158

Tehát a számok tükrében biztosítottnak látszik a tordaszentlászlói I–IV., I–VIII., Magyarfenesen az I–IV. osztályos, két tanerős és Magyarlétán az I–IV. osztályos, egy tanerős magyar tannyelvű általános iskola folyamatossága, az ezredfordulón túlmutató működése.

Célunk azonban az önálló és államilag támogatott erdélyi/romániai magyar iskolahálózat kialakítása az óvodától az egyetemig, illetve az egyházi magyar tannyelvű iskolarendszer

visszaállítása, amely a két világháború között az erdélyi magyarság meg- és ittmaradását, az ifjúságnak az életre való magas színvonalú felkészítését biztosította. Ilyen igényeinknek és elvárásainknak megfelelően, valamint a magyar Nemzeti Alaptanterv elveinek figyelembe vételével hirdette meg a Collegium Transsylvanicum Alapítvány az új alternatív tantervek összeállításának és a tankönyvek megírásának pályázatát, amelyen magam is részt veszek.

A magyar tannyelvű oktatási hálózat kialakításáért, illetve annak helyi anyagi bázisa megteremtéséért Tordaszentlászló is megtette a kezdeti lépéseket. Azonnali célunk az, hogy Kalotaszeg, az Aranyos-vidék és a Mezőség fiatal, VIII. osztályt végzett gyermekei számára a községhez tartozó közeli Magyarfenesen magyar tannyelvű ökumenikus egyházi szakiskolát hozzunk létre és bentlakást rendezzünk be a tordaszentlászlói és magyarfenesi református, illetve a magyarfenesi és szászfenesi római katolikus egyházközségek védnökségével. Ennek kezdeményezői Szőke Zoltán tordaszentlászlói református és Köllő Gábor szászfenesi római katolikus lelkész.

A román állam által 75 éven át elhanyagolt tordaszentlászlói községi iskolaház felújítása és modernizálása érdekében Szőke Zoltán református lelkész és Boldizsár Zeyk Zoltán magyar–angol szakos tanár, az iskola végzettje közvetítésével a hollandiai oldebroek-i református egyház Kelet-Európa és testvérgyülekezete 1994. június 16-ig 10 000 német márkával, a falu lakosságának 1 200 000 lejt meghaladó pénze és közmunka hozzájárulásával Tamás Balha András presbiter és építésmérnök, az iskola végzettje tervei alapján megindultak a munkálatok, melynek megszervezését és kivitelezését az iskola és az osztályonkénti szülőbizottságok támogatásával Mátyás Istvánné igazgató, ifjú Gebe István, az iskola karbantartója és ifjú Enyedi János községi képviselőtestületi tag koordinálják és vezetik. [...]

Bartis Erika

CSÍK-, GYERGYÓ- ÉS KÁSZONSZÉK ISKOLATÖRTÉNETE (1540–1848)

Az 1970-es években megindult oktatás-, neveléstörténet-kutatás eredményeként több tájegység iskolatörténetét tárgyaló résztanulmány jelent meg. Ilyen például a Sipos Gábor által írt *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*, vagy *Kalotaszeg népoktatása* Sebestyén Kálmántól. Albert Dávid *Udvarhelyszéki népoktatása* ugyancsak ezt az időszakot fogja át.¹ A háromszéki oktatástörténet is napvilágot látott. Az általam tárgyalt tájegységről azonban még nem jelent meg sem tanulmány, sem ennél átfogóbb mű. Ezért láttam szükségét egy olyan hiánypótló kutatás elvégzésének, amely főként a kiadatlan forrásokra támaszkodik, ugyanakkor összefoglalja a már szétszórtan hozzáférhető – ellenőrizhető – kiadott forrásokat is. Alapforrásaim: adásvételi szerződések, végrendeletek, bíraskodási feljegyzések, tanácsok, korabeli ferencesek, tanítók munkái, egyházi feltejtészek, sorozatos egyházmegyei látogatások iskolára, oktatásra vonatkozó feljegyzései, az 1700-as évektől pedig a különböző egyházi tanügyi iratok és végül a Csík-, Gyergyó- és Kászonszék plébániáinak levéltáraiban található, iskolára vonatkozó adatok. Másodlagos forrásként szolgáltak az 1614-es, 1619-es és az 1643-as összeírások, lustrák, amennyiben iskolamestert vagy tanuló ifjút említettek. Harmadsorban pedig az eddig megjelent falumonográfiák nyújtanak támpontot, azonban – habár általában külön fejezetet szentelnek az iskolának – ezek a korai időszakot vagy nem tárgyalják, vagy pedig nem jelölik meg a forrásokat vagy azok hiányosak.

1540 előtről semmilyen írott bizonyíték nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy ezen a vidéken plébániái iskolák léteztek volna, ellentétben az erdélyi szász falvak példájával vagy a magyarországi gyakorlattal. 1848 után a források száma robbanásszerűen megugrik, ezért szükségszerű a falvankénti kutatás.

I. Történelmi háttér és az iskolai oktatás

Az egyházi összeírások, az egyházmegyei látogatások jegyzőkönyvei nem a történelmi besorolást (Csík, Gyergyó és Káson) követték, hanem a főesperesi kerületek szerint jegyezték fel a falvakat. Így a tárgyalt részek három főesperesi kerületbe tartoztak: az alsíki (a kászoni falvakkal), a felcsíki és a gyergyói kerületbe.

Felvetődik a kérdés: hol voltak plébániák, és minden plébániás faluban volt-e iskola is? Megvizsgálva az egyházi adatokat, arra a következtetésre jutottunk, hogy a XVI–XVIII. században az oktatás korántsem jutott el minden faluba, hiszen plébánia sem volt mindenhol.

Először nézzük meg a tárgyalt terület településstatistikáját. 1614-ben Csíkban 36, Gyergyóban 8 és Kásonban 4 falut jegyezték fel,² 1722-ben pedig Felcsíknak 20, Alsíknak

1 Lásd: Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig* = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion. 1980. 107–135.; Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig* = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion. 1979. 138–140. és Albert Dávid: *Udvarhelyszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. Kézirat.

2 *Székelj felkelés 1595–1596*. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Kriterion, Bukarest. 1979. 186–188.

16 – összesen tehát ugyancsak 36 falu –, Gyergyónak 10 és Kászonnak 4 faluja van.³ Az egyházi adatok alapján a XVI. században Felcsíkon 7, Alcsíkon 7, Gyergyóban és Kászonnban 1-1 egyházközség, illetve ugyanannyi templom van. Ez a szám 1731-re a következőképpen alakul: Csíkban 19, Gyergyóban 7 és Kászonnban 2 egyházközség van.⁴ A XIX. század közepéig pedig minden faluban építenek templomot és mellette megjelenik az iskola is. Ez a kép táblázatban összefoglalva a következőképpen alakul:

XVI. század végi és a XVII. század eleji falvak és plébániák száma:

Terület	Csík	Gyergyó	Kászón
Faluszám	36	10	4
Plébániaszám	14	1	1
Faluszám/plébánia %	38 %	10 %	25 %

XVIII–XIX. század eleji falvak és plébániák száma:

Terület	Csík	Gyergyó	Kászón
Faluszám	36	10	4
Plébániaszám	19	7	2
Faluszám/plébánia %	53 %	70 %	50 %

A közigazgatási felosztás vizsgálata után megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt időszak alatt folyamatosan kiépült az egyházi adminisztráció. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék területén lassú fejlődés észlelhető, amelynek eredményeként a XIX. század elejére minden településen létezik már templom, s az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint minden feljegyzett faluban működik iskola is.

Az évszázadok során Csík-, Gyergyó- és Kászonszék megmaradt katolikus vidéknek, így a települések megalakulásától beszélhetünk az oktatás bevezetéséről, de annak fejlesztése vidékünkön alig észlelhetően alakul. A reformáció ezen a területen nem járult hozzá az iskolázás kibővítéséhez, gyakorlatilag a katolikus egyház hagyományainak megőrzéséhez, valamint sajátos megerősödéséhez vezetett. A tárgyalt időszakban a szék oktatása a katolikus egyház feladatai közé tartozott, amely az 1500–1600-as évek során éppen az egyház válsága miatt nem mindig tudta ellátni azt, azonban a feltárt források alapján megállapítható, hogy a vizsgált területen az iskolák túlnyomó többsége a XVI. századtól létezik. Ez elsősorban a vidék gazdasági, társadalmi fejlődésének megkésett voltával, valamint művelődési életének elszigeteltségével magyarázható. Különösen igaz ez, ha a külföldön tanulók számát vizsgáljuk, hiszen azok száma Háromszék, Udvarhely- és Marosszék esetében meglehetősen magas, a szász székekről nem is beszélve, ahol már a XV. században kiépült az iskolahálózat.

Az 1500-as évek második felében főként a katolikus egyház válságával magyarázható vidékünk művelődési elmaradottsága: 1585-ben a Székelyföldön 24 pap volt, ebből Csíkban 15, Háromszéken 9, Orbai-széken 4 és Kézdiszéken 5.⁵ A püspöki szék nem volt betöltve, két esperes látta el az egyházvezetői szerepet. 1591-ben Csíkszéken 17 templom volt, mind-egyikhez megközelítőleg 300 család tartozott, pap általában mindenütt volt, ehhez a szám-

3 Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, Mentor. 2002. 109.

4 Dr. Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1994.

5 Dr. Bíró Vencel: *A Báthoriak kora (1571–1605) = Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Rt., 1925. 47.

hoz járult az a 8-10 ferences, aki Somlyón tartózkodott. Gyakorlatilag ők vezették a helyi egyházat, többek között az oktatást is.

A folyamatos egyházlátogatások csak a katolikus püspökség visszaállítása után indulhat meg, az általam kutatott területről az első ilyen összeírások 1716-ból maradtak fenn. A sorozatos egyházmegyei feljegyzésekből ráláthatunk az oktatás szerepének fokozatos növekedésére: amíg az 1700-as évek elején a hetedik pontban írták össze a tanítók nevét, nyelvtudását és az iskola állapotát, az 1800-as évektől külön fejezetet szentelnek az iskolának, amelynek alpontjai: I. az iskoláról, II. a tanítómesterről, aki kántor is, III. a segédtanítóról, aki néhol harangozó is, IV. jövedelmeikről, V. az iskolaházról és az iskolalátogatásról tudósítanak, beleértve a tantárgyak felsorolását is.

Az iskolahálózat kiépítését Csík-, Gyergyó- és Kászonszék területén is nagymértékben befolyásolták e vidék viszontagságai, a különösen hideg éghajlat, a természeti csapások, az időnként előtörő járványok, nem utolsósorban a földműves-katonaéletmód sajátosságai.

A szegénység, az éhség, a háborús időszakok gyakran ellehetetlenítették a székely közösségen belüli művelődési életet. Míg Gyergyót inkább a járványok sújtották, addig Csík területét a török–tátár hadak pusztították. Az 1643-as összeíráskor Gyergyóban 887 családot jegyeztek fel, 1654-ben pedig csupán 439 családfőt találtak az összeírók. Feltételezések szerint pestisjárvány pusztította el a lakosság több mint felét.⁶ A XVII. század végén, 1694-ben hét csíki falu hamvadt el a tatár betörés következményeként. 1719-ben pedig a lakosság csaknem fele pusztult el a nagy szárazság következtében.⁷

A XVIII. század második felétől a lassan korszerűsödő Habsburg-állam egyre inkább kötelességének érzi az oktatás korszerűbbé tételét, s ezáltal lényegesen jobb helyzet alakul ki az iskolázásban. Minden pozitívum ellenére is az új rendszer hátráltatta az oktatást: nem vette figyelembe a helyi sajátosságokat, s legfőképpen célja nem a lakosság műveltségi szintjének emelése volt, hanem jó adózó polgárok és engedelmes katonák kinevelése. Ennek érdekében gyakran megakadályozták a gyermekek továbbtanulását. Egy példa erre a Csík-szentkirályon 1776. augusztus 28-án keltezett beadvány. A bánkfalvi Keresztes János arról panaszkodik a nemes táblának, hogy „arestummal valo büntetéssel fenyegetnek ha Jskolaba tanulo fiamot eddig valo tanittatására költségemnek s jo tanulasa felbe szakasztásanak nagy kárával fejgyverrel valo szolgálat alá elő nem hozom.”⁸ Gyakran találkozunk olyan esetekkel is, amikor az édesanyát vagy testvért fenyegetik meg bezárással, veréssel, ha a tanulni távozott gyermek, illetve fivér nem jelenik meg a hadban. A tanulás és a költségek kárának veszélye miatt többen lemondanak tanulmányaik folytatásáról.

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a történelmi körülmények szervesen hozzájárultak az iskolázás fellendüléséhez vagy hanyatlásához. Egyik vagy másik befolyásoló tényező ismerete nélkül nem tudunk hasznos képet alkotni Csík-, Gyergyó- és Kászonszék iskoláiról.

6 Garda Dezső: *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban*. Csíkszereda, Státus Kiadó. 1999. 85.

7 A kortárs kozmási plébános, Lukács Mihály adatai szerint Felcsíkon 3472 halott és 4663 élő, Alcsíkon 3887 halott és 5029 élő, Kászonban 980 halott és 1227 élő, valamint Gyergyóban 2409 halott és 3989 élő volt 1719-ben. *Székely oklevéltár*. VII. kötet. Szerk. Demény Lajos. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 2004. 233. L. Losteinernél is megjelennek ezek a számok, valószínű, hogy ismerte a plébános adatait. P. Losteiner Leonard: *Cronologia topographico-chorographica provinciae Transilvaniae et Siculiae*. Kézirat. Csíksomlyó, 1777. 487 szak.

8 Cs. Á. L. *Csíkszéki*... XXXII/ 18.

II. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék iskolái a XVI–XVII. századokban

1. Scholamesterek

A csíki, gyergyói és kászsóni oktatás XVI. századi történetének feltérképezéséhez nagyon kevés forrás maradt ránk. Ezen a területen is az 1560-ban Nagyszombaton tartott zsinat határozatai alapján szervezték meg az iskolákat. Az Oláh Miklós vezetésével megtartott zsinat elrendelte, hogy minden egyházközség köteles tanítót tartani és annak ellátásáról gondoskodni.⁹

Első szórványos adataink csak a XVI. század második feléből maradtak fenn. Ezek közül a legelső egy 1571. február 25-én Marosvásárhelyen kelt tanúkihallgatási parancsban található (II. János király vallató parancsa a szentkirályi Andrassy Péter és Bors György, András és Lukács szentkirályi örökségének peres ügyei kapcsán).¹⁰ A csíkszentkirályi iskolában tanító Literatus Palról, azaz Pál deákról van szó, aki mint tanú szerepel. A XVI. század végéről még öt tanítóról tudunk: 1575-ben Csíkszenttamáson van tanító,¹¹ 1585. március 20-án Lőrinc deák, a nagyboldogasszonyi iskolamester egy perben tanúskodik,¹² 1590-ben Báthory Zsigmond felmenti Literatus Gergelyt, a csíkmindszenti iskola mesterét az adófizetés kötelezettsége alól,¹³ 1597-ben a csíkszentdomokosi Miklós Deák saját kezűleg jegyzi be nevét, címét és az évszámot – *NICOLAE ZEN DAMOKOSY 1597 SENIOR RECTORU(M)* – az általa használt tankönyvbe.¹⁴ A bejegyzés szerint ő lehetett Felcsíkon a legidősebb tanító. S végül 1598-ban egy adásvételi szerződés megkötésekor a csíkszentsimoni iskolamester, Lőrincz Deák mint tanú van jelen.¹⁵

Korai iskolatörténeti adataink rendkívül hézagosak. Dankanits Ádám, aki a székelyföldi iskolák történetét kutatta, felhívta már a figyelmet arra, hogy valójában sokkal több iskolával kell számolnunk, mint amennyiről a források alapján tudunk. Például alig hihető, hogy Csíksomlyón, ahol ferences kolostor létezett, a XVI. század folyamán nem működött elemi szintű oktatás, hiszen 1613-ban már az eleminél magasabb fokú oktatás folyt itt.¹⁶

A XVII. századból már több tanítómester nevét ismerjük, ami egyrészt azt bizonyítja, hogy az egyház sikeresebben oldja meg a tanítás feladatát, másrészt pedig a források szerencsésebb fennmaradásáról beszélhetünk. Habár viszonylag magas számú tanítót sikerült összeírni,¹⁷ ez korántsem jelenti azt, hogy a korabeli oktatásról pontos képet kapunk. Az azonban megállapítható, hogy minden egyházközségben ekkor már folyt oktatás, még ha ennek megléte csak periodikusan bizonyítható.

9 Mészáros István: *Katolikus kisiskoláink 1714–1773 között = Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Szerk. Mészáros István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. 59–85. 60.

10 Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. 2. köt., Kolozsvár, 1876, s. n. 318.

11 Szócs János: *Falusi iskolák Csíkyban – XVII. század. Lapok a csíkszéki oktatás történetéből*. RMDSZ Értesítő. 10. 1990. május 13.

12 Uo.

13 Csíkszeredai Állami Levéltár. Kovács Dénes gyűjtemény. F. 357.

14 Csíki Székely Múzeum. Könyvgyűjtemény. 1591. A könyv leírását lásd: Munchenhaupt Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteménye*. Erdélyi Múzeum LV.(1993) 3–4. 1–23. 4.

15 Cs. Á. L. i. m.

16 Dankanits Ádám: *Az oktatásügy kezdeteiről Székelyföldön*. Korunk XXIX. (1970) 11. 1733–1736.

17 Lásd: Mellékletek. Schola-mesterek, rektorok és scholák.

Az 1600-as évek iskolatörténetét nagymértékben meghatározták az Erdélybe betelepült ferences szerzetesek, akik az ismertetett területen is hozzájárultak a lakosság tanításához. Gyakran látták el a scholamester feladatát is, így Csíkvacsárcsiban 1622-ben Dániel deák az első eddig ismert tanítómester.¹⁸

A tanítók gyakran elláttak közéleti szerepet is: végrendeletet írtak, jegyzői feladatokat láttak el, részt vettek a bíraskodásban vagy mint megbecsült személyek, tanúként szerepeltek. Így például 1612. szeptember 29-én Várdotfalván (a mai Csíksomlyón) Gergely Deák „Delnej Schola mester” jelenlétében írják alá azt az adásvételi szerződést, amelyben leszögezik, hogy Ferenc Péter és Péter András egy hold földet ad el a somlyai konventnek.¹⁹ 1627. január 28-án a csíkszentgyörgyi Kovács György testamentumát a szentgyörgyi Péter pap és az „ugian ot ualo schola mester Miklos Deak eleöt”²⁰ írták meg. Egy harmadik forrás szerint 1638. március 23-án a csomafalviakat kérdezik ki János Deák és András Deák örökségével kapcsolatban, a vizsgálatban a szárhegyi scholamester, Kozma Mihály fogott bíróként volt jelen.²¹ Ugyancsak a törvénykezés körébe tartozik az 1651. augusztus 12-éről fennmaradt okirat is. Ekkor a mindszei Ferencz Deák nemes ember házához hívták a tanúvallató bizottságot Bors Tamás, csíkszentkirályi nemes ember leányának titokban született gyermeke ügyében. A vallomások hitelességét bizonyítva, többek közt aláírta „Andreas Fonta Rector Scholae Sancti Steph.”²²

A tanítók társadalmi szerepének fontosságára vall az a tény, hogy az 1614-es, 1619-es és 1643-as katonai lustrákban és adóösszeírásokban feltüntették a foglalkozásukat is.²³ Így több mint húsz tanító nevét, tevékenységének helyét, származását ismerjük ezekből az összeírásokból. Forrásaink a tanítókat „scholasticus”, „ludimagister”, „rector scholae” névvel illetik, míg magyarul *oskola-mesternek*, *mesternek* vagy *tanítónak* nevezik. A tanítók megnevezésére használják a *deák* fogalmát is, de nem minden deák volt tanító. Ezt leginkább alátámasztja az a tény, hogy az említett lustrákban egy-egy faluban 5–10 deák neve is szerepel, ami azt jelzi, hogy a latin nyelvben járatosak szép számban előfordultak.

A katonai összeírásokból is következtethetünk a scholamesteri állás apáról fiúra való származtatásának tényére, illetve arra, hogy a tanítók gyermekeiket nagyobb arányban küldték magasabb iskolába, mint más társadalmi rétegek. Egy példa a csomafalvi Incze Ferenc Deák, aki az 1640-es években mindkét fiát, Jánost és Istvánt tanulni küldte.²⁴

A XVI–XVII. századi csíki, gyergyói és kászoni tanítók képzettségi szintjéről semmit nem tudunk, valószínű, hogy középfokú végzettséggel rendelkeztek. Az iskola elvégzése után visszatértek szülőfalujukba vagy a szomszéd faluba, és életpályájuk azt mutatja, hogy mozgásterük a vidéken belülre korlátozódott. A tárgyalt időszak alatt három kivétellel találkozunk: az 1616. augusztus 10-én kelt okirat szerint „Gregorius Litteratus de Kozmás” Kézdivásárhelyen „rector scholae”,²⁵ 1635. március 14-én a csíkkozmási Benedek Deákot jegyezték

18 Dr. Endes Miklós: i. m. 109.

19 A székelőföldi katolikus plébániák levéltára. I. kötet. Szerk. Sávai János. Documenta Missionaria. I/II. Szeged, Agapé Kft. 1997. 23.

20 Cs. Á. L. Csíkszék iratai. Protocollumok. F. 27. I/5.

21 Uo. Gyergyói iratok. Protocollumok. F. 26, 15 sz.

22 Uo. Csíkszék... I/16.

23 Lásd: Mellékletek. Schola-mesterek...

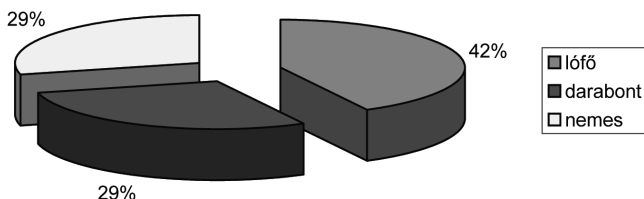
24 Demény Lajos: Fejedelemségi székelő schola-mesterek = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Budapest, ELTE BTK. 1998. 281–290. 288.

25 Cs. Á. L. Kovács Dénes gyűjtemény. Valószínű, hogy őt említi az 1590. február 1-jén Báthori Zsigmond által kibocsátott oklevél „Gregorius Litteratus rector scholae In possessionem sicularis

fel, aki Esztelneken tanítómester,²⁶ az 1643-as összeírás szerint a csíkszentmihályi Kosa Máté fia, Tamás Moldvában schola-mester.²⁷ Tehát e vidékről elsősorban Háromszékre és Moldvába mentek tanítani, természetesen a feltárt források még bővítésre szorulnak.

Csik-, Gyergyó- és Kászsonszék tanítói a darabontok, a lófők és a nemesek társadalmi rétegéhez tartoztak. Az eddig ismert 84 feljegyzésből 46 tanító rendi hovatartozását nem ismerjük, a fennmaradó 38 adat tanulmányozása során a következő eredményekhez jutottunk:

A tanítók rendi hovatartozása

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a tanítók majdnem fele a lófők társadalmi kategóriájából került ki, ezt a réteget követi fele-fele arányban a darabontok és a nemesek kategóriája. Amint láthatjuk, egyetlenegy tanító sem származott jobbágyi családból. 1683-ban Pataki Pétert azért idézik székbírák elé, mert egy kászoni tanítót, Péter Deákot megsértett, mondván: „te úgymond csak egy jobbágy vagy.”²⁸ Az ítélet szerint az alperes köteles volt megkövetni a sértettet.

A scholamester jól meghatározott szerepkörrel bírt a falu társadalmában. Mint egyházi ember látta el az oktatás feladatát, kántorként tevékenykedett, gyakran részt vett a falu közigazgatásában, mint írástudó ember jegyzőként, megbízható tanúként, végrendeletíróként, bíróként, énekeskönyvíróként, a segédtanító pedig harangozóként stb. Az 1633-ból ránk maradt gyergyói papi földről szóló okiratban „János Deák gyergyai hites notárius és szárhegyi scholamester” szerepel.²⁹ 1639. február 15-én a rákosi Dániel deák „több egész falubeli esküdt emberekkel együtt, az 1622. március 29-én hozott falutörvényt kiegészítették”³⁰ Egy 1649. március 28-án kelt irat Benkő Istvánt, a nagyboldogasszonyi iskolamestert csíki közbíróként említi.³¹

A tanító, aki egyben kántor is volt, állása elfoglalása előtt fogadalmat tett. A plébánostól függött, megkívánták tőle, hogy a gyermekeket erkölcsösen nevelje s maga is erkölcsös életű legyen.³² Vidékünkéről nem maradt fenn ilyen eskü, de a tanító erkölcsére igyekeztek vigyáz-

Mindszent²⁶ bejegyzése. Ha mégsem órála, egy eddig nem ismert Kozmásról származó kézdí-vásárhelyi tanítóról van szó. Király István: *Rector scholae*. Hargita Kalendárium 1980. Csíkszere-da. 1979. 123.

26 Cs. Á. L. Kovács Dénes gyűjtemény.

27 *Székely Oklevéltár*. Új Sorozat. VI. Közzéteszi Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion–Erdélyi Múzeum-Egyesület. 2000. 211.

28 Imreh István – Pataki József: *Kászsonszéki krónika (1650–1750)*. Budapest–Bukarest, Európa–Kriterion. 1992. 338.

29 *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. 1. köt. Szerk. és kiadja Veszely Károly. Kolozsvár. 1860. 130.

30 Császár Vilmos: *Csikrákos krónikája*. Csíkszere-da, Pro-Print. 2003. 64.

31 Szabó Miklós: *Mesél a múlt. Csíkjenőfalva 800 éves története*. Marosvásárhely, Mentor. 2001. 142.

32 Bagossy Bertalan – Balázs András et al.: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Rt. 1925. 123.

ni, s gyakran azért szólítják meg, hogy ne járjanak kocsmába vagy ittasan ne járjanak a közösségben.³³ Ez a törvénykezés érthető is, hiszen a tanítónak példájával a lakosság, s ezen belül a gyermekek előtt kell járnia.

A reformáció utáni másfélszáz évben ezen a vidéken is nagy problémát okozott a paphiány, amely befolyásolta az oktatást is: gyakran a tanítók vették át a plébános helyét,³⁴ annak feladatait teljesítve nem jutott annyi idejük az oktatásra, mint azelőtt, és az iskolát elhanyagolták. Ez azonban nem volt általános jelenség, tény az, hogy a papság műveltségi szintje összefüggött az oktatásával: minél iskolázottabb volt a pap, annál jobban gondoskodott az iskoláról.³⁵ A pap műveltségéhez hozzájárult a tanító iskolázottsága, aminek ellenőrzése is a plébános feladata volt. Kezdetben a plébános határozta meg, hogy ki lehet a közösség tanítója, de a XVII. század során szabályozták azt. Ezt bizonyítja az 1680-as évi Generalis Visitatio határozatának hetedik pontja, mely kimondja: „Kántort a megye a Parochus hire nélkül nem fogadhat; se pedig tanító mestert és harangozót a kántor hire és akarata kívül.”³⁶

A scholamester megválasztása nem valósulhatott meg a patronus beleegyezése nélkül. A legtöbb forrás nem említi patronust, de jellegzetes az 1651-es kászoni eset: a Lázár család possessorai jussait védelmezi, amikor figyelmezteti a komunitást, hogy a tanítóválasztáskor jogait semmibe vették.³⁷ A kászoniaknak ígéretet kell tenniük, hogy ezentúl Lázár István vagy annak küldöttje nélkül nem választanak papot és deákot.

A határozatok világosan mutatják, hogy a falu plébánosa, kántora – aki a leggyakrabban a tanító is – és a harangozó személyének kiválasztása fontos helyet foglalt el a faluközösség teendői között.

2. Iskolaházak és az oktatás

A XVI–XVII. századi iskolaházakról néhány szórványos adat maradt fenn, amelyek emléket állítanak a kor iskoláinak. Az 1500-as évek második felétől bizonyítható, hogy minden egyházközségben létezett elemi szintű oktatás. S a vészterhes időket – természeti csapásokat, járványokat, betöréseket, háborúkat – leszámítva működtek is.

A schola fogalma ebben az időben a legritkább esetben jelentett külön iskolaépületet vagy külön tantermet; az egyházközség tanítója saját szobájában oktatta a fiúgyermeket. Ezzel magyarázható, hogy a XVII. századi források gyakran nem iskoláról beszélnek, hanem „deák házáról.”³⁸ A község életében már ekkor fontos szereppel bírt az iskola, ezt a tényt támasztják alá a csíkszentsimoni végrendeletek, protokollumok: 1642–1660 között négyszer tesznek említést az iskoláról, illetve az iskolamester házáról.³⁹ 1671-ben pedig a kászoniaknak a „Nagy Kászoni Schola háznál” kell megjelenniük tanúskodni.⁴⁰

33 Sávai J.: i. m. 138.

34 Csíksomlyón 1608-tól képeztek világiakat egyházi szolgálatra. Ezek gyakran falusi kántortanítók, akik az oktatás mellett vezetik az istentiszteletet. Lásd: Sávai János: *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, Ferences Nyomda. 1997. 47. Erre vonatkozóan lásd még: Uő: *Missziók, mesterek, licenciatúsok*. Szeged, Ferences Nyomda és Könyvkiadó. 1997.

35 Kiss Áron: *A magyar népiskolai tanítás története*. Budapest, Franklin-Társulat. 1881. 7.

36 Szerk. Veszely Károly: i. m. 124.

37 Imreh István – Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Budapest–Bukarest, Európa-Kriterion. 1996. 336.

38 Lásd: Mellékletek. Scholamesterek.

39 Szöcs János: *A csíkszentsimoni régi iskoláról*. Kézirat. Csíkszereda. 1998.

40 Imreh István – Pataki József: i. m. 336.

Csík-, Gyergyó- és Kászonszék területén a XVI–XVII. században valószínűleg minden egyházközségben létezett valamilyen elemi szintű oktatás, azonban konkrét adataink csak a következő települések iskoláiról maradtak fenn: *Csíkban*: Csíkszentkirály (1571), Csíkszenttamás (1575), Csíkszentdomokos (1785), Csíkmindszent (1590), Nagyboldogasszony (1597), Csíkszentsimon (1598), Csíkdélne (1612), Csíkszentlélek (1614), Csíkdánfalva (1614), Csíkkozmás (1615), Csíkszentimre (1622), Csíkvacsárcsi (1622), Csíkszentmárton (1643), Csíkszentgyörgy (1627), Csíkrákos (1643), Csíkszentmihály (1643), Göröcsfalva (1643), Madéfalva (1643), Csicsó (1685), *Gyergyóban*: Gyergyószentmiklós (1614), Gyergyószárhegy (1633), Gyergyóalfalu (1643), Gyergyóújfalu (1643), Killyénfalva (1643), Tekerőpatak (1643), Gyergyócsomafalva (1681), *Kászonban*: Kásonimpérfalva (1614), Nagykászon (1668), Kásonújfalu (1670).

Tehát a XVII. század végére bizonyíthatóan 19 csíki, 5 gyergyói és 3 kászoni településen volt oktatás. Ez a szám azonban nem pontos, hiszen még elszórtan létezhetnek források, amelyek más iskolák vagy korábbi időben szervezett iskolák létezését igazolják. Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy az általunk vizsgált területen igen magas volt az iskolák száma: minden két falura jutott egy iskola. Ez az arány magasabb a marosszékinél, ahol három településnek kellett megelégednie egy tanítómesterrel.⁴¹

Kérdéses, hogy melyik faluban volt Nagykászon iskolája. Egy lehetséges feltételezés alapján Kásonfeltízre, a korabeli Kásonfelsőfalura gondolhatunk. A feltételezés alapja Csík ismert papjának, Lukács Mihály emlékezései, aki szerint mielőtt Újfaluba járt volna iskolába, „otthon” tanult Kotormányi Péter alatt.⁴²

Már az 1560-as nagyszombati zsinaton szabályozták a tanítás anyagát: a katolikus egyház alapelvei, ének, olvasás, amelyet a katekizmusból tanítottak. A XVI–XVII. században az oktatás szerepe elsősorban a jó keresztény ember neveléséből állt, így Csík, Gyergyó és Káson területén is a katolikus vallás alapjait, a legfontosabb imákat (Hiszekegy, Miatyánk stb.) és egyházi énekeket tanították. Ezek mellett olvasni, sillabizálni tanították a gyermekeket. A korabeli társadalmi élet nem követelte meg az írástudást, ezért az írás mint tantárgy a legritkább esetben szerepelt. Latin nyelvre csak a kitűnő tanulókat tanították, akik majd egyházi, tanítói pályát választottak, vagy a közigazgatásban helyezkedtek el.

Milyen könyveket használtak a tanítók? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához még nagyon sok fehér foltot fel kell térképeznie a kutatásnak, azonban néhány részadatot ismerünk. A már említett csíkszentdomokosi Miklós „senior rector[um]” egy Antwerpenben kiadott Eusebius, Pomphilius és Bufimus munkáit tartalmazó könyvbe jegyezte be nevét, ugyanő hozta a faluba a Gradualet, a zenei kódexet is.⁴³ Ez a könyv azért is fontos számunkra, mert 1622-ben egy segédtanító jegyez bele: „Stefanus Hary (?) de Maros Szék liberus iuvenis... pulsator tum fui in Szent Domokos in anno Domini 1622.”⁴⁴ A segédtanító nem rendelkezett elmélyült latin tudással, amint a „liberus” kifejezés is jelzi. Úgy látszik, a csíkszentdomokosi tanítók előszeretettel jegyezték bele a könyvekbe: 1667-ben Szentdomokosi Péter az énekeskönyvbe írt bele, először harangozónak, majd organistának nevezve magát.⁴⁵

41 Sipos Gábor: *i. m.* 108.

42 Imreh István – Pataki József: *i. m.* 337.

43 Dr. Balázs Lajos: *Csíkszentdomokos*. Csíkszereda, Hargita Kiadó Hivatal. 1999. 227.

44 Muchenhaupt Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda tankönyvei*. Művelődés XL. (1991) 11–12., 62.

45 Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó. 1981. 288.

Jakó Zsigmond megállapítása szerint Erdélyben már a XVI. század második felében jelentősen megnőtt az írástudók száma és „főként a székelyföldi szabad társadalomban figyelhető meg az anyanyelvű íráshasználat gyors terjedése a falvakon.”⁴⁶ Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék ezen a téren valamivel hátrább maradt a többi székely széktől, de itt is kimutatható az írásbeliség terjedése nemcsak az anyanyelvre, hanem a latin nyelv használatára vonatkozóan. Ezt bizonyítják az 1600-as évek elején készített katonai lustrák, adóösszeírások is,⁴⁷ amelyekben egy-egy falu összeírásában 5–10 „deák” neve is szerepel. Mindezek ellenére Pál Judit felhívja a figyelmet, hogy a székelyföldi sűrűbb iskolahálózat és az iskolázás jobb helyzete következtében indokolt lenne az írástudás még általánosabb elterjedése, aminek okait a tanítás gyenge színvonalával, az iskoláztatás alacsony szintjével és a tanítási módszerek elégtelenségével magyaráz.⁴⁸ Ehhez még hozzájárult az is, hogy az egyháznak nem volt érdeke a falusi lakosság magasabb szintű oktatása, amit a társadalmi helyzet is indokolt: a földművelő-katona családoknak nem volt szükségük tanult gyermekekre, még akkor sem, ha az írástudás presztízs kérdéssé vált, hiszen a tanulás munkaerő-elvonást, kiadásokat jelentett. A meglévő iskolázást sem tudta ellenőrizni az egyház,⁴⁹ mivel nem voltak erre a célra kijelölt emberei, a folyamatos egyházmegyei látogatások pedig elsősorban az egyházközség létszámát, templomának állapotát és vagyonát mérték fel.

III. Oktatás a hosszú XVIII. században (1848-ig)

1. Kántortanítók és segédtanítók

A XVIII. század kezdetétől már sokkal több iskolatörténeti forrás áll a rendelkezésünkre, ezek közül a legfontosabbak az egyházmegyei látogatások jegyzőkönyvei, amelyekben egyre részletesebben foglalkoznak az oktatás kérdésével. Ezekből a nagyrészt egyházi forrásokból nemcsak a tanítók nevét ismerjük, hanem életkorukat, képzettségüket, életútjuk több állomását. A ránk maradt 1717-es, 1721-es, 1731-es, 1735-ös, 1776-os, 1786-os, 1823-as és az 1831-es feljegyzésekből részletes képet kapunk a csíki, gyergyói és kászsóni iskolázásról.

A XVIII. század első felében e területről 26 iskoláról tudunk: Csíkban 17, Gyergyóban 7 és Kászonban 2 iskola létezett.⁵⁰ 1731-ben a vizitációs jegyzőkönyvben már 27 iskola szerepel, ugyanannyi tanítóval.⁵¹ 100 évvel később, az 1830–1831-es egyházmegyei látogatás során Alcsíkon 7, Felcsíkon 10, Kászonban 2 és Gyergyóban 11 iskolát írtak össze,⁵² ugyanab-

46 Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, Kriterion. 1976. 288.

47 *Székely oklevéltár IV.* Új sorozat. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi Demény Lajos. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 77–91., 154–190., 488–546., 586–710.

48 Pál Judit: *Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1996. 428.

49 Frank Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest. 1873.

50 A következő egyházközségekben volt oktatás: Csík: Kozmás, Menaság, Szentimre, Mindszent, Somlyó, Delne, Csíkszentmihály, Kis Asszony, Szentdomokos, Csíkszentgyörgy, Szentmárton, Szentsimon, Szentkirály, Szentlélek, Szentmihály, Nagy Boldog Asszony, Szenttamás; Gyergyó: Gyergyószentmihály, Ditró, Remete, Újfalu, Alfalu, „Lövéte”, Szárhegy, Kászon: Kászon, Kászon-újfalu. Lásd: Gy.É.K.L. *Visitatio Canonica*. F. I/6, 1717.1d.1k.

51 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. 1. Szerk. Entz Géza. Kolozsvár, Művelődési Alapítvány. 2002. 116–143.

52 Gy.É.K.L. *Vis. Can.* 1830–1831. I/6.

ból az időből még öt helység iskolájáról maradtak fenn adatok, amelyek nem kerültek bele az említett jegyzőkönyvekbe.

Már a század elején a tanító neve mellett feljegyezték életkorát és a helységben való tartózkodásának idejét, így arra a kérdésre is választ kapunk, hogy mióta tanít az illető mester a faluban, illetve bizonyítékul szolgál arra, hogy a tanítói állás életpályát jelentett. A fiatal tanító 19-20 évesen kezdte pályafutását és általában tanítóként élte le az életét, nem jellemző a más megélhetés keresésért való pályamódosítás. Gyakran találkozunk olyan tanítókkal, akik 30-40 évet oktatnak e vidéken.

A tanítók száma a hosszú XVIII. században:

Évszám	1717	1731	1776	1823	1831
Kántortanítók száma	25*	27	29	35	32****
Segédtanítók száma	24**	n.a.***	13***	32	31

* Gyergyóremetén nincs kántortanító, valószínű, hogy pillanatnyilag van ez így. Az iskolával is Szekeres János, a licenciátus foglalkozik.

** Gyergyóremetén és Csíkszentléleken nincs harangozó, aki máshol segédtanítóként is működik. 1776-ból részleges adataink vannak.

*** 1731-ben a segédtanítókat nem írták össze.

**** Az adatok hiányosak: Kászon nem írták össze, Csík és Gyergyó településeiről sem kapunk teljes képet.

Habár a forrásaink részleges adatokat szolgáltatnak, a fenti táblázat arra enged következtetni, hogy minden plébánia mellett létezett szervezett oktatás. Már 1717-ben minden egyházközségben a kántortanító mellett létezett egy második tanító is,⁵³ tehát az iskolai teendőket nem tudta egy személy elvégezni. A segédtanítót „instructor” vagy „companionator” néven említik, tehát nemcsak az oktatásban való segítség volt a feladata, hanem a harangozó feladatát is ellátta.

Az 1700-as évek elején az iskolákat még csak a jegyzőkönyvek hetedik pontjában írták össze, a tanító neve mellett feltüntetve a képzettségi szintjét (latintudást, képzett vagy nem-képzett voltát), a javadalmazását, az iskolába járók számát és egy-két megjegyzést az erkölcsére, az iskola állapotára vonatkozóan. Ez fokozatosan kibővül, a XIX. század elejére már a tanítók képzettségét is részletesen feljegyzik.

1781-ben a felmérés előtt összefoglalták a kérdéseket, amelyekből tudhatjuk, hogy mit tekintettek fontosnak a század végén: a. A tanító neve, b. Milyen iskolát végzett? C. Mióta szolgál? d. Hány éves? e. Mennyi fizetést kap? f. Ha kántorként szolgál, mit fizetnek?⁵⁴

A tanítói és kántori mesterség elválaszthatatlanságára utal az a tény, hogy a kántortanító jellemzői között szinte kötelezően szerepel, hogy jó orgonista-e vagy sem. Egyetlen esetben, Csíkdelnén jegyzik fel az 1830-as vizitációkor, hogy a helységben az a szokás, hogy a kántortanító látja el a harangozó teendőket is,⁵⁵ ez nagyban lecsökkentette a tanító oktatói szerepét: három feladatot egyszerre jól teljesíteni lehetetlen volt.

Az 1800-as évektől kezdődően a pap életrajza mellett a kántortanító és a harangozó-segédtanító biográfiája is szerepel az egyházmegyei jegyzőkönyvek lapjain. Ettől kezdve nemcsak a nevét, életkorát és néhány jellemzőjét ismerjük a korabeli tanítónak, hanem részletes

53 A tanítók névsorát lásd: Melléklet. Scholamesterek.

54 Gy.É.K.L. *Vis. Can.* 1781, 2 d. 5 k.

55 *Uo. Csík Superiore.* Csík Delnensis, F. I/6, 1830.

képet alkothatunk mind magán-, mind szakmai életéről. Ezekből a forrásokból ismerjük a társadalmi hátteret is: gyakori az olyan tanítómester, akinek apja is tanítóként, kántorként ismert. Példaként csak egy tanítócsaládot ismertetek: Bartok Antal 1794. május 16-án született Udvarhelyszéken, apja Csíkszentmártonban kántor, miután Csíksomlyón elvégezte tanulmányait, 1822-ben átvette apjától a szentmártoni kántorságot.⁵⁶

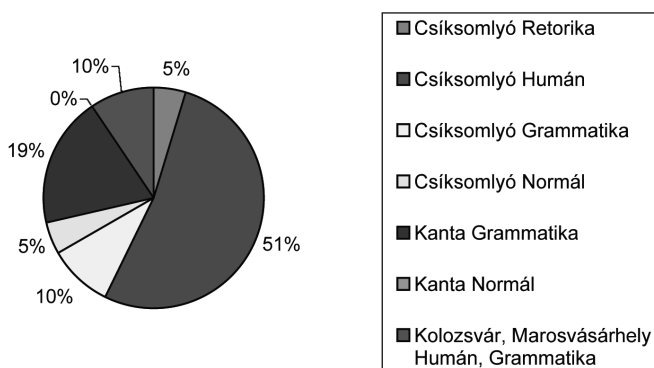
1823 előtről csak szórványosan maradtak fenn a tanítók iskolázottságáról szóló adatok, ezért csak az 1823-as⁵⁷ és 1830–1831-es forrásokat elemzem:

Évszám	Osztály	1823	1830/1831
Csíksomlyó	Retorika	1	2
	Humán	11	12
	Grammatika	2	3
	Normál	1	2
Kanta	Grammatika	4	3
	Normál	–	1
Kolozsvár, Marosvásárhely	Humán, Grammatika	2	5*

* A tusnádi segédtanító, Boga Bálint előbb Somlyón normál, humán és grammatikaosztályban tanul, majd Kolozsvárra kerül. Hasonló iskolázottsága van a kántortanítónak, Ajkler Józsefnek is: előbb Somlyón, majd Kolozsváron és Marosvásárhelyen folytat tanulmányokat.

A tanítók szinte kivétel nélkül a csíksomlyói és a kantai iskolában végezték tanulmányaikat, de akadnak olyanok is, akik Kolozsváron vagy Marosvásárhelyen jártak iskolába. A táblázatban szembevetően magas a humán osztályt végzettek száma: az 1823-ból ismert tanítók több mint fele Csíksomlyón humán osztályt végzett, az 1830–1831-es adatok is megközelítik ezt az arányt. Több tanító végzett grammatikaosztályt ugyancsak Csíksomlyón. Az 1830-as számadatok azt igazolják, hogy a csíki, gyergyói és kászsónszéki székelyek körében – habár távol esett a szülőföldtől – kedvelt volt a kolozsvári, marosvásárhelyi iskolázás. A XIX. század eleji tanítók iskolázottságát vizsgálva a következő képet kapjuk:

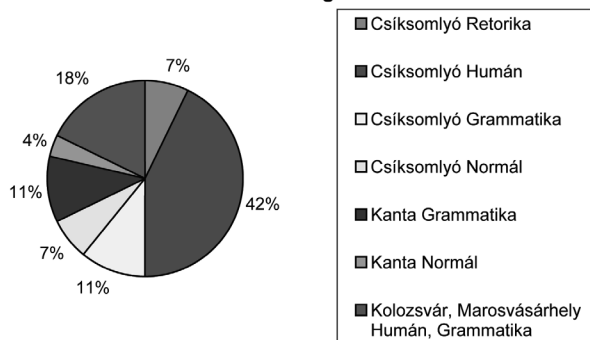
A tanítók iskolázottsága 1823

⁵⁶ Uo. *Csik Inferiore*. 1823.

⁵⁷ 1823-ban végzett vizitáció során néhány tanító neve mellé nem jegyezték fel, hogy hol végezték az iskolát, így ezek nélkül nem lehetséges egy általános kép megrajzolása.

A tanítók iskolázottsága 1831

Nem minden tanító végzett középiskolát: Cziriel(?) Antal Nagykászonban végezte a triviális iskolát, miután harangozó lett, 1814-től pedig kántor Mindszentén,⁵⁸ az udvarhelyszéki Szabó Márton pedig a helyi iskola elvégzése után több szomszédos faluban kántorként szolgál, majd 1823-tól Csíkszentkirályon, azután Gyergyókillényfalván látja el a kántori feladatot.⁵⁹

Tehát a tanítók iskolai végzettségét vizsgálva kijelenthetjük, hogy – hasonlóan más tájegységekhez – a falusi iskolamesterek leggyakrabban a latin gimnázium harmadik, negyedik vagy ötödik osztályát végezték el, de akadnak olyanok is, akik a helyi falusi iskola elvégzése után foglalták el a tanítói állást.

A tanítómesterek végzettségi szintjüktől függően csak magyarul, latinul és néhányuk románul tudtak. Ezenkívül jellemzőik között ott találjuk az eléggé felkészült, felkészült és nagyon felkészült jelzőket, megemlítik, ha jó énekes és hogy a pap mellett az egyházi ceremóniát is jól vezeti. Ritkán jegyezték fel, hogy a tanulók hallgattak rá, jó előadó volt vagy éppen nem rendelkezett ezekkel az adottságokkal. Mindezek hozzájárultak a tanítómesterek személyiségének jobb megismeréséhez.

Csík, Gyergyó és Kászon területén általános jelenség volt, hogy miután a fiúgyermek elvégezte iskoláit és a tanítói pályát választotta, egyik, szülőfalujához közeli faluban harangozó állást vállalt, ott megtanulta a tanítás gyakorlatát, és ha szerencsés volt, hamarosan kántortanítói álláshoz jutott. Így gyakran egy-egy kántortanító neve több helység összeírásakor felbukkan.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Csík, Gyergyó és Kászon iskolái semmiben sem különböznek a kor székelyföldi, erdélyi vagy magyarországi oktatásától. A reformáció kívül rekedt e terület határain, de a katolikus egyház igyekezett felzárkózni a kor szelleméhez, így az oktatás szerepe is fokozatosan megnőtt. Az elemi iskolák alapvető célja volt a gyermekek kereszténységre való nevelése, előkészítésük a társadalomba való beilleszkedésre, s gyakran egy-egy faluban az oktatás a tanító lététől vagy hiányától függött. A tanítók évszázadokon keresztül követték egymást, biztosítva a legtehetségesebb gyermekek felemelkedését, amely elsősorban egyházi pályát jelentett.

Az oktatás színvonala az idők során folyamatosan emelkedett, a vallásos nevelés mellett lassan teret kapott az írás, a számolás is. A XIX. század közepére új helyzet alakult ki: minden faluban iskolát építettek, és több tanító látta el az oktatást. Ezzel egyidőben elkezdték a tanítás felügyeletét is, amely előre jelzi az oktatás új fejezetét.

⁵⁸ Uo. D. P. Mindszentensis.

⁵⁹ Uo. D. P. Gyergyókillényfalva 1831.

Tanulmányom második felét képezi az eddigi kutatásom eredményeinek összegzése. A korszak elejéről lényegesen kevesebb tanító nevét ismerjük, a második felére azonban szinte pontosan összeállítható egy-egy falu oktatóinak névsora.

MELLÉKLET

Rövidítések

1. Balázs L. = Balázs Lajos: *i. m.*
2. Cs. Á. L. = Csíkszeredai Állami Levéltár
3. Cs.Sz.M. = Csíki Székely Múzeum
4. d. = doboz
5. Doc. Mis. = Documenta Missionaria
6. Garda D. = Garda Dezső: *Gyergyó...*
7. Gy.É.K.L. = Gyulafehérvári Érseki és Káptalani Levéltár
8. Kovács gyűjt. = Kovács Dénes gyűjteménye
9. k. = kötet
10. Instr. = Instructor – tanító
11. Léstyán gyűjt. = Léstyán Ferenc gyűjtése
12. Lud. Mag. = Ludimagister – kántortanító
13. n. a. = nincs adat
14. Pro mag. = Pro magister – segédtanító
15. Rokaly J. = Rokaly János: *i. m.*
16. Sz.Okl. = Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. 1–7. köt.
17. Szócs J. Gyűjt. = Szócs János gyűjtése
18. Tan. jel. = Tanügyi jelentések
19. Veszely = Veszely Károly (szerk.): *i. m.*
20. Vis. Can. = Visitatio Canonica
21. (szám) = a tanító által egy faluban eltöltött tanítási évek száma

Scholamesterek, rektorok és scholák a XVI–XVII. században

Nr.	Említés ideje	Település	Név	Rend.	Forrás
1.	1571. febr. 25.	Csíkszentkirály	Paulus Literatus rector Scholae	n.a.	Sz.Okl. II. 318
2.	1575	Csíkszenttamás	iskolamester	n.a.	Szócs J. Gyűjt.
3.	1585	Nagyboldogasszony	iskolamester	n.a.	Uo.
4.	1590. febr. 1.	Mindszent	Gregorius Litteratus rector scholae	n.a.	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
5.	1597	Csíkszentdomokos	Nicolae senior rectoru	n.a.	Cs.Sz.M. Könyv. gy.
6.	1598	Szentsimon	Lőrincz Deák schola mester	n.a.	Uo.

Nr.	Említés ideje	Település	Név	Rend.	Forrás
7.	1612. szept. 29.	Csíkdelne	Gergely Deák Schola Mester	n.a.	Doc. Mis.I/I. 23
8.	– 1614	Csikszentlélek	Czyky János Arvaj R. Schol.	lófő	1614-es lustra
9.	1614	Impérfalva	Csíki István Deák	n.a.	Uo.
10.	1614	Csikdánfalva	Mátyás Deák	lófő	Uo.
11.	1614	Csikszenttamás	Bőjte György Rector Scholae	drabant	Uo.
12.	1614	Gyergyószentmiklós	Imre Deák schola mester	lófő	Uo.
13.	1615. aug. 16.	Csikkozmas	Gregorius Literatus	lófő	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
14.	1616. aug. 10.	Csikkozmas	Gregorius Litteratus de Kozmás Kézdivá-sárhelyen rector scholae	lófő	Uo.
15.	1619	Csikkarcfalva	István Deák	lófő	1619-es lustra
16.	1622	Csikszentimre	„oskola földje”	–	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
17.	1622	Csikvacárcsi	Dániel Deák	n.a.	Endes M. 109
18.	1622	Csikszentdomokos	Stephanus Hary (?) segédtanító	n.a.	Cs.Sz.M. Könyv. gy.
19.	1627. jan. 27	Csikszentgyörgy	Miklós Deák	n.a.	Cs. Á. L. 27/1/5
20.	1629. jún. 1.	Gyergyószentmiklós	Literatus, Tamás Deák	lófő	Sz.Okl. VI. 29
21.	1630. máj. 25.	Gyergyószentmiklós	„a deák háza”	–	Ferenczi Gy.: Regestrum 1653
22.	1630	Csikvacárcsi	rákosi Réti János	n.a.	Historia Domus
23.	1632. máj. 9.	Gyergyószentmiklós	tekerőpataki János Deák schola mester	n.a.	Uo.
24.	1632	Csikszentsimon	Potyó István	n.a.	Szőcs J. Gyűjt.
25.	1633	Szárhegy	János Deák	n.a.	Veszely K. 130
26.	1635. márc. 14.	Csikkozmas	Benedek Deák, Esztelneken rector scholae	nemes	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
27.	1635	Csikszentimre	a falu „tanítója”	n.a.	Uo.
28.	1636. júl. 21	Csikszentkirály	Ferenc Deák schola mester	n.a.	Uo.
29.	1637	Csikdelne	szenkmártoni Potyó István	n.a.	Uo.

Nr.	Említés ideje	Település	Név	Rend.	Forrás
30.	1638	Szárhegy	Michael Kozma de Szaárhegy Rector Scholae	n.a.	Cs. Á. L. 26/6
31.	1638	Gyergyóalfalu	Nicoalus Literatus	n.a.	Uo.
32.	1638	Gyergyóújfalu	Stephanus Literatus	n.a.	Uo.
33.	1643	Csekefalva	Veres Imre Deák	lófő	1643-as lustra
34.	1643	Csikszentmárton	Potyó Imre Deák	nemes	Uo.
35.	1643	Menaság	Mihály István fia, Miklós	lófő	Uo.
36.	1643	Csikszentsimon	Bocskor György	drabant	Uo.
37.	1643	Mindszent	Id. Nagy György fia, István Deák	lófő	Uo.
38.	1643	Csikvacsárcsi	Ferenc Deák	lófő	Uo.
39.	1643	Göröcsfalva	Nagy János	lófő	Uo.
40.	1643	Csikrákos	Benkő István	lófő	Uo.
41.	1643	Csikrákos	Osváth János fia, Tamás Schola Mester	drabant	Uo.
42.	1643	Madéfalva	Barrabás András	drabant	Uo.
43.	1643	Csikszenttamás	ifj. Gurzó Gergely	lófő	Uo.
44.	1643	Tekerőpatak, Killyénfalva	Tamás János Deák	lófő	Uo.
45.	1643	Gyergyóújfalu	Miklós Deák	drabant	Uo.
46.	1643	Csomafalva	Incze Ferenc Deák	drabant	Uo.
47.	1643	Csikkozmas	Forró Benedek	drabant	Uo.
48.	1643	Csikrákos	Osváth János fia, Tamás	drabant	Uo.
49.	1643	Gyergyóalfalu	István Deák schola mester	lófő	Uo.
50.	1643	Szentmihály	Kosa Máté fia, Tamás Moldvában Schola Mester	drabant	Uo.
51.	1645	Csikkozmas	Bogyó István	n.a.	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
52.	1646	Gyergyóalfalu	Kis István Deák*	n.a.	Uo.
53.	1654	Gyergyóalfalu	György Deák Mattias	n.a.	Magyari A. 181.
54.	1661	Csikszentkirály	Ferenc János Deák, iskola épülete	nemes	Szócs J. Gyűjt.
55.	1664. ápr. 27.	Csikkozmas	Lövétei István Deák	nemes	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
56.	1665–1686	Csikszentsimon	Kozmási Jánosi Mihály Deák	n.a.	Szócs J. Gyűjt.
57.	1667	Gyergyószentmiklós	Újfalui Elekes István Deák	n.a.	Cs. Á. L. 26/25.
58.	1667–1669	Csikszentdomokos	Szentmihályi Barla János	n.a.	Balázs L., 228.
59.	1667	Csikszentdomokos	Szentdomokosi Péter companator	n.a.	Mészáros I. 1977, 21.

Nr.	Említés ideje	Település	Név	Rend.	Forrás
60.	1668	Nagykászon	Petrum Mihali alias Literati	n.a.	Imreh I – Pataki J.
61.	1669	Gyergyóújfalu	Tamás Deák	n.a.	Cs.Sz.M. Del.
62.	1669	Csikdelne	Imreh Deák	n.a.	Szőcs J. Gyűjt.
63.	1670	Csikszentdomokos	Szentdomokosi Péter**	n.a.	Balázs L. 228
64.	1670. jan. 20.	Gyergyószentmiklós	Demjén János	nemes	Sz.Ökl. VI. 323
65.	1670, 1673	Kászonújfalu	Veres Péter magister scholae	n.a.	Imreh I. – Pataki J.
66.	1671	Csikszentdomokos	Petrus Bálint rector scholae	n.a.	Mészáros I. 21.
67.	1674	Gyergyószentmiklós	D(ominus) Magister	–	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
68.	1681	Csikszentimre	Mihály Deák mester	n.a.	Uo.
69.	1681	Gyergyóalfalu	Sipos István schola mester	n.a.	Magyari A. 181.
70.	1681	Gyergyócsomafalva	István mester	n.a.	Rokaly J. 96.
71.	1682	Kászonújfalu	Mihály Deákné, iskolamesterné	n.a.	Imreh I. – Pataki J.
72.	1682	Kászon	Péter Deák	n.a.	Uo.
73.	1685	Csikrákos	Mihály Deák	nemes	1685-ös lustra
74.	1685	Csikszentlélek	Balog István	nemes	Uo.
75.	1685	Csikszentmárton	Ferenc János	nemes	Uo.
76.	1685	Csicsó	Szőcs István Deák	nemes	Uo.
77.	1685	Csikszentdomokos	Tamás Bálint	drabant	Uo.
78.	1685–1688	Csikszentgyörgy	Ferencz János Deák	nemes	Szőcs J. Gyűjt.
79.	1686. márc. 24.	Csikszentimre	Gábosi István Deák	n.a.	Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
80.	1686	Csikszentlélek	Mihály Deák Mester	n.a.	Szőcs J. Gyűjt.
81.	1686, 1689,	Kászonújfalu	István Deák	n.a.	Imreh I. – Pataki J.
82.	1690, 1691. júl. 1.	Csikkozmas	Gyergyóalfalui Becze Márton Deák	nemes	D. Historia Kozmás Cs. Á. L. Kovács gyűjt.
83.	1692	Csikkozmas	„deák háza és bennvalója”	n.a.	Sz.Ökl. VI 436–437
84.	1696, 1699*	Kászonújfalu	István Deák	n.a.	Imreh I. – Pataki J.

Scholamesterek, rektorok és scholák a hosszú XVIII. században

Mivel a XVIII. századtól lényegesen több adat maradt fenn a tanítókról, ezeket falvaként veszem számba. A falvak sorrendjénél az egyházi hovatartozásukat követem.

ALCSÍKI FŐESPERESI KERÜLET

Csikkozmas

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1743	Ambrus Antal	Léstyan Gyűjt.
2.	1716, 1721	Gábosi Miklós, Urkon András instructor	Uo.
3.	1717	Gábosi Miklós, Jánosi István	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1. d. 1. k. 94.
4.	1731, 1735	Sántha János	Uo. 2. d. 4. k. 62.
5.	1776	Hadnagy Antal	Uo. 8. d. 16. k. 350.
6.	1823, 1830	Balás Ignac, Kajtár Ferenc (Ádám)	Uo. I/6 Csík Inferior 1823, 1830.

Csikmenaság

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1717, 1721	Veres Bálint Lud. Mag., Mihály Mátyás instructor	Gy.É.K.L. Visitatio Canonicae. 6. d. 13. k. 61, 1. d. 1. k. 100, 1. d. 3. k. 151v.
2.	1731, 1735, 1771	Lukács István Lud. Mag.	Uo. 2. d. 4. k. 82.
3.	1747	Sántha Benedek	Uo. 1. d. 1. k. 360.
4.	1776	Kovács Mihály	Uo. 4. d. 9. k. 221.
5.	1786	schola trivialis	Uo. 11. d. 20. k. 173.
6.	1823	Nagy Antal, Adorján Dávid	Uo. I/6 1823.
7.	1831	Székely Alajos (1), Csürös József	Uo. 1831.

Csikmindszent

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Mártonfi Mihály	Uo. 6. d. 13. k. 51.
2.	1717	Andrási János (19), Tompos Ferenc instructor (2)	Uo. 1. d. 1. k. 102.
3.	1731	Ambrus Ferenc Lud. Mag., Gál Ferenc instr.	Uo. 1. d. 3. k. 142.
4.	1731	Ványolós János Lud. Mag., instructor s.n.	Uo. 3. d. 6. k. 239.
5.	1735	Székely Péter Lud. Mag., instructor s.n.	Uo. 1. d. 2. k. 177.
6.	1744	Mártonfi Mihály	Uo. 2. d. 4. k. 85.
7.	1776, 1786	Ambrus Antal	Uo. 4. d. 9. k. 211, Uo. 7. d. 14. k. 16f.
8.	1786	Fekete János vicerector	Uo. 11. d. 20. k. 185
9.	1786	Czikó Rafael director	Uo.
10.	1823	Czirják Antal (9), Boga Bálint (1)	Uo. I/6 1823.
11.	1831	Czirják Antal, Kajtár József	Uo. 1831.

Csíkszentgyörgy

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Kovács János Lud. Mag.	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 50.
2.	1717	Keresztes János (38), Szabó Ferenc instructor (1)	Uo. 1. d. 1. k. 95.
3.	1721	Keresztes János Lud. Mag., Becze János instr.	Uo. 1. d. 1. k. 206.
4.	1731, '35, 1747	Jánosi István Lud. Mag., instructor s.n.	Uo.3. d. 6. k. 250, 1. d. 2. k. 183, 1. d. 1. k. 398.
5.	1776, 1786	Potyó Ferenc Lud. Mag., instructor s.n., schola nationalis	Uo.6. d. 12. k. 495, 10. d. 18. k. 230.
6.	1823	Istvánfi Antal (15), Solyom Mihály	Uo. I/6 1823.
7.	1830	Barta Ignác, Solyom Mihály	Uo. 1830.

Csíkszentimre

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Keresztes István Lud. Mag.	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 57.
2.	(1702–) 1717	Keresztes István , Csijja Ferenc instructor 9 éve itt szolgál.	Uo. 1. d. 1. k. 100.
3.	1721, '31, 1747	Köllő Péter Lud. Mag., instructor s.n.	Uo. 1. d. 1. k. 205, 1. d. 3. k. 144, 1. d. 1. k. 310.
4.	1776	Sánta Tamás Lud. Mag., instructor s.n.	Uo. 7. d. 14. k. 13f.
5.	1823	Sánta Sándor (28), Kovács Sándor comp. (8)	Uo. I/6 1823.

Csíkszentkirály

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Lakatos János	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 57.
2.	1717	Lakatos Ferenc (26), Barta Mihály inst. (24)	Uo. 1. d. 1. k.101.
3.	1731, 1735	Sánta Benedek, instructor	Uo. 3. d. 6. k. 241, 2. d. 4. k. 78.
4.	1743	Éltes Péter, instructor	Uo. 2. d. 5. k. 941.
5.	1747	Darvas János	Uo. 1. d. 1. k. 326.
6.	1776	Petres Mátyás	Uo.4. d. 9. k. 212.
7.	1823	Lukács Ádám (7), Dobos József	Uo. I/6 1823.
8.	1830	Lukács Ádám (14), Balintha Ignác comp.	Uo. 1830.

Csíkszentlélek

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Bíró József Bálint	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 51.
2.	1717	Szakács Péter (16), instr. nincs	Uo.1. d. 1. k. 103.
3.	1731	Sándor Pál, instructor	Uo. 3. d. 6. k. 237.
4.	1731, 1735	Silló Mátyás Lud. Mag.	Uo. 1. d. 3. k. 141v, 1. d. 2. k. 176.
5.	1736	Csutak András, instructor	Léstyán Gyűjt.
6.	1766	egy tanító	Gy.É.K.L. Vis. Can. 4. d. k.n.
7.	1823–1828	Székely Alajos (1), Csűrös József comp.	Uo. I/6 1823, 1831.
8.	1830	Székely Antal	Uo. 1830.

Csíkszentmárton

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1731, 1743, 1747	Becze János, instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 305, 3. d. 6. k. 245, 2. d. 5. k. 897, 1. d. 1. k. 412.
2.	1717	Szabó Jakab (9), Gergelyfi István instructor (2)	Uo. 1. d. 1. k. 97.
3.	1776	Török József	Uo. 4. d. 9. k. 211.
4.	1823	Bartók Mihály (10), Tompos Áron comp.	Uo. I/6 1823.
5.	1830	Bartók Mihály, Bartók Pál comp.	Uo. 1830.

Csíkszentsimon

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1706	Szentmártoni Ferencz János	Szőcs J. Gyűjt.
2.	1716	Kádár János, Gábosi László	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 58.
3.	1717, 1721	Esztergály János (17), Hermann Mátyás (7)	Uo. 1. d. 1. k. 99, 1. d. 1. k. 203.
4.	1717–1727	Hermann Mátyás harangozó és instructor	Léstyán Gyűjt.
5.	1731, 1735	Salamon Péter	Gy.É.K.L. Vis. Can. 3. d. 6. k. 244, 2. d. 4. k. 74.
6.	1735–1737	Endes János	Szőcs J. Gyűjt.
7.	1743, 1752	Gábosi László, instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 2. d. 5. k. 757.
8.	1758–1762	Török Ignác	Szőcs J. Gyűjt.
9.	1764–1784	Csató János	Uo.
10.	1771–1775	Szabó Dávid	Uo.
11.	1790–1816	Bors Gábor	Uo.
12.	1823	Róka József, Kis József	Gy.É.K.L. Vis. Can. I/6 1823.
13.	1830	Róka József (16), Imre Ferenc instr. (7)	Uo. 1830.

Csíktsusnád

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1726	egy tanító	Léstyán Gyűjt.
2.	1731	Clemens Sántha Ludimagister, Sándor Demény	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1. d. 3. k. 148v
3.	1735, 1743, 1749	Kovács Miklós	Uo. 3. d. 6. k. 247, 1. d. 2. k. 181, 2. d. 5. k. 917.
4.	1776	Kovács Sándor	Uo. 4. d. 9. k. 210.
5.	1796	a plébános az igazgató	Léstyán Gyűjt.
6.	1823	Ajkler József, Székely Antal comp.	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6 1823.
7.	1830	Ajkler József (28), Boga Bálint instr. – pro magister	Uo. 1830.

Kászonjakabfalva

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1823	1783-tól iskola, Bartok Antal lud. mag., Kajtár Ádám companator	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6, 1823.
2.	1830	Bartok Antal, Benedek Antal instr. – pro mag.	Uo. 1830.

Kászonújfalu

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
3.	1709, 1712, 1713	Georgius Martonfi magister, ludi rector	Imreh-Pataki
4.	1716	Bereczki Ferenc	Gy.É.K.L. Vis.Can. 6. d. 13. k. 61.
5.	1717*, 1726	Márton Gergely 20 éve, Martonffi István instructor 8 éve van itt	Uo. 1. d. 1. k. 93.
6.	1732	Emericus Literati rector scholae	Uo.
7.	1733, 1737, 1740	Emericus Sylvester rector scholae	Uo.
8.	1735	Emericus Sylvester	Uo. 2. d. 4. k. 64.
9.	1743	Potyó János	Uo. 2. d. 5. k. 1117.
10.	1749, 1750	Franciscus Mártonffi rector scholae	Imreh-Pataki
11.	1750, 1752, 1754	Michael Kovács instructor scholae, ludi magister	Uo.
12.	1776	Szilveszter János, instructor	Gy.É.K.L. Vis.Can. 4. d. 9. k. 206
13.	1786	a plébános az igazgató	Uo. 11. d. 20. k. 649.
14.	(1797)– (1802)***, 1830	Ajkler József cantor	Uo. I/6 Csíktsusnád, Kászonújfalu 1830.
15.	1823	Kajtár Márton, Bakots László	Uo. I/6 1823.

Nagykászon

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1709	Keresztes István Deák	Imreh-Pataki
2.	1716, 1731	Simó Péter	Gy.É.K.L. Vis.Can. 6. d. 13. k. 60.

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
3.	1717	Imre Péter, Ambrus Ferenc instructor	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1. d. 1. k. 92.
4.	1726, 1727	Márton Péter Deák scholamester, ludi rector	Imreh-Pataki
5.	1735	Márton Péter	Gy.É.K.L. Vis.Can. 2. d. 4. k. 60.
6.	1766	Mártonfi Péter	Uo. 6. d. 13. k. 346.
7.	1766	Potyó Ferenc	Uo.
8.	1776	Györfi Ferenc	Uo. 4. d. 9. k. 208, 8. d. 16. k. 348.
9.	1786	„schola elementaria nationalis”	Léstyán Gyűjt.
10.	1823	Nagykászoni Deák János cantor és lud. mag., Bartok István és Bálint Ignác comp.	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6 1823.

FELCSÍKI FŐESPERESI KERÜLET
Balán

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1830	Szép András lud. mag. – cantor – 2 éve szolgál itt, iskola 1805-től van	Gy.É.K.L. Vis. Can. Csik Superior I/6 1830.

Csikcsicsó

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
2.	1776, 1777	Mihályfi József	Léstyán Gyűjt.
3.	1823	Pál György cantor (10), Mihály Ignác (1) – április 9-ig szolgál	Gy.É.K.L. Vis. Can. I/6 1823.
4.	1831	Pál György, Kovács Ignác	Uo. 1831.

Csikdelne

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1717	Filipp Péter cantor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 1. d. 1. k. 104.
2.	1731	Valentinus Bíró Lud. Mag., Jánosi István	Uo. 3. d. 6. k. 236.
3.	1735	Bíró Bálint, instructor	Uo. 2. d. 4. k. 89.
4.	1743	Sánta Kelemen	Uo. 2. d. 5. k. 815.
5.	1759	Sánta Tamás, Lukács Elek instructor	Uo. 6. d. 12. k. 348.
6.	1765	Mártonfi Mátvás, Szabó József instructor	Uo. 6. d. 13. k. 132.
7.	1766	Gegő Péter	Uo. 6. d. 13. k. 182.
8.	1767	Szabó Dávid	Uo. 6. d. 13. k. 203.
9.	1776	Kovács József, Szabó Dénes instructor	Uo. 7. d. 14. k. 22f.
10.	1823	Antalfi József (3), Juhász János (1)	Uo. I/6 1823.
11.	1831	Antalfi József, Pál János pro magister	Uo. 1831.

Csíkmadaras

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1736, 1766	Hozó János, instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 175.
2.	1759	Gál Mátyás, instructor	Uo. 6. d. 12. k. 355.
3.	1765	Mártonffi Mátyás, Czapó Ferenc instructor	Uo. 6. d. 13. k. 138.
4.	1776	Ambrus Albert	Uo. 4. d. 9. k. 227.
5.	1831	Török Sándor lud. mag., cantor, Puskás Alajos comp. Új iskola 1822-től.	Uo. I/6 1831.

Csíknagyboldogasszony

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1720	Csibi Márton, Baka András instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 55, Léstyán Gyűjt.
2.	1717	Csibi Márton (9), Györffi István instr. (4)	Uo. 1. d. 1. k. 109.
3.	1735, 1746	Avas István, Boros István instructor	Uo. 2. d. 4. k. 98, Léstyán Gyűjt.
4.	1755	Mihályfi József instructor	Uo. 3. d. 7. k. 453.
5.	1760	Antalfi István	Léstyán Gyűjt.
6.	1765	Baka Gergely, Lukács Elek instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 141.
7.	1776	Lukács János	Uo. 7. d. 14. k. 30f.
8.	1823	Aikler Sándor (7), Lakatos Péter, Kopacz András	Uo. I/6 1823.
9.	1830	Aichler Sándor, Lakatos Péter, Székely Lajos	Uo. 1830.

Csíkrákos

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1717	Dobandi István (31), Balits? Ferenc instructor (7)	Gy.É.K.L. Vis. Can. 1. d. 1. k. 108.
2.	1731	Kovács Miklós	Uo. 3. d. 6. k. 231.
3.	1732	*Kovács Miklós	Császár Vilmos, 65.
4.	1735	Sánta Kelemen	Gy.É.K.L. Vis. Can. 2. d. 4. k. 95.
5.	1746–1748	Istvánfi Miklós scholamester	Császár V. 65.
6.	1750, 1765, 1775	Istvánfi Miklós, Salamon Ferenc instructor	Léstyán Gyűjt., Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 136, 6. d. 12. k. 483.
7.	1823	Dobos István cantor (10), Miklós Simon camp.	Uo. I/6 1823.
8.	1831	Barta Antal lud. mag. (6), Alpári János instr., Miklós Simon camp.	Uo. 1831.

Csiksomlyó

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	iskola van	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 52.
2.	1717, 1731, 1735	Salamon Mihály, Farkas Mihály instructor	Uo. 1. d. 1. k. 104, 3. d. 6. k. 253, 2. d. 4. k. 87.
3.	1736, 1759, 1776	Csedő Tamás, Csiszér Gábor instructor	Léstyán Gyűjt., Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 12. k. 346, 4. d. 9. k. 222.
4.	1765	Urkon Péter	Uo. 6. d. 13. k. 129.
5.	1767	Miklós Antal	Uo. 6. d. 13. k. 207.
6.	1823	Bogos Mihály cantor, Szép András camp.	Uo. I/6 1823.
7.	–1831	Bogos Mihály lud. mag., Juhász János camp.	Uo. 1831.

Csikszentdomokos

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1700, 1711–1712	Lakatos Tamás Thomae Lakatos, alias Literati	Balázs L.
2.	1716	Darabont István, instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. 56.
3.	1717, 1731, 1737	Lakatos Tamás (14), Sándor Pál instructor (13)	Uo. 1. d. 1. k. 104, Balázs L.
4.	1735, 1743	(Kis) Andreas – Ludi Magister	Gy.É.K.L. Vis. Can. 2. d. 4. k. 105, 2. d. 5. k. 765.
5.	1746	Andreas Ferenczi – cantor	Balázs L.
6.	1755	Ioan Györffi	Gy.É.K.L. Vis. Can. 3. d. 7. k. 518.
7.	1759, 1760	Ferencz András, Györffi János instructor	Uo. 6. d. 12. k. 354, 6. d. 13. k. 116.
8.	1765, 1769	Karda Mihály – Ludi Magister	Uo. 6. d. 13. k. 140, Léstyán Gyűjt.
9.	1766, 1767	Ferencz(i) András, Kristály Zoltán	Uo. 6. d. 13. k. 172, 6. d. 13. k. 194.
10.	1770	Petrus Darvas – Instructor	Balázs L.
11.	1776	Albertus Ványolos – Componator	Uo.
12.	1777	Ioannes Hozo, Ioannes Barabás – Componator	Uo.
13.	1809	Stephanus Kedves – Instructor	Uo.
14.	1814	Martinus Kristály– Componator	Uo.
15.	1823	Kristály Márton, Lengyel Ferenc camp. (5)	Gy.É.K.L. Vis. Can. I/6 1823.
16.	1825	Andreas Kopatz – Instructor	Balázs L.
17.	1831	Kristály Márton lud. mag., Kopatz András instructor et campanator	Gy.É.K.L. Vis. Can. I/6 1831.
18.	1845	Aloysius Keresztes – Coadjutor	Balázs L.
19.	1848	Keresztes Alajos – tanító	Uo.

Csíkszentmihály

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1717	Balla Gergely (14), Buzás Balázs instr. (1)	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 54, 1. d. 1. k. 107.
2.	1731	Péterfy György Lud. Mag., Szakács Péter	Uo. 3. d. 6. k. 233.
3.	1759	Ványolós Péter, Buzás Ferenc instructor	Uo. 6. d. 12. k. 352.
4.	1765	Literati Adalbert	Uo. 6. d. 13. k. 135.
5.	1765	Csidai Gábor	Léstván Gyűjt.
6.	1766, 1767, 1776	Csiszér Gábor Lud. Mag., Kristály Mózes, Miklósi Ferenc, Szabó István instructor	Uo. Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 202, 4. d. 9. k. 223.
7.	1823	Pap Mihály, Csiki Dávid camp.	Uo. I/6 1823.
8.	1831	Szász Péter lud. mag., Bogos István comp.	Uo. 1831.

Csíkszentmiklós

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1717	Köllő Péter (6), Szőke Mihály instructor (2)	Gy.É.K.L. Vis. Can. 1. d. 1. d. 106.
2.	1720	Lakatos Tamás, Kálmás István instructor	Uo. 1. d. 1. k. 210.
3.	1731	Bernád Ferenc, Balog Márton instructor	Uo. 3. d. 6. k. 234.
4.	1735	Gábor László	Uo. 2. d. 4. k. 93.
5.	1743	Literati Márton rector	Uo. 2. d. 5. k. 857.
6.	1759	Miklós József, Csató János instructor	Uo. 6. d. 12. k. 349.
7.	1765, 1766, 1767	Miklósi József Lud. Mag., Miklósi Ferenc, Korda Mihály instructor	Uo. 6. d. 13. k. 133, 179, 210.
8.	1776	Miklós Antal	Uo. 7. d. 14. k. 23f
9.	(1792)–1823	Mihályfi József, Bahman (?) Ignác	Uo. I/6 1823.
10.	1831	Mihályfi József, Lengyel Ferenc camp.	Uo. 1831.

Csíkszenttamás

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1717*	Abos István (4), Bőjte Gergely instructor (4)	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 13. k. 55, 1. d. 1. k. 111.
2.	1731	Jánosi Péter	Uo. 3. d. 6. k. 228.
3.	1735	Péterfi György	Uo. 2. d. 4. k. 103.
4.	1743	Salamon Péter, instructor	Uo. 2. d. 5. k. 797.
5.	1759	Szabó Dávid	Uo. 6. d. 12. k. 357.
6.	1765, 1776	Mártonfi Mátyás, Szabó József instructor	Uo. 6. d. 13. k. 139, 4. d. 9. k. 228.
7.	1823	Fogarasi Mihály, Szóts József	Uo. I/6 1823.
8.	1831	Szóts József lud. mag., Deák Fülöp camp.	Uo. 1831.

Csikszereda

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1759, 1761	Gegő Péter, Ambrus Márton instructor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 6. d. 12. k. 345, 6. d. 13. k. 127.
2.	1765, 1766	Mártonfi Ferenc lud. Mag., Darabont István, Szopos András instructor	Uo. 6. d. 13. k. 143, 187.
3.	1823	Kováts József	Uo. I/6 1823.
4.	1831	Mihály Ignác lud. mag., Fazakas Antal pro mag.	Uo. 1831.

Csikszépvíz

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1776	Gáspár Adeodatus	Gy.É.K.L. Vis. Can. 4. d. 9. k. 229.
2.	1823	Császár Joachim lud. mag., cantor, comp.	Uo. I/6 1823.
3.	1830	Bárány János lud. mag, cantor. 1766-tól van isk.	Uo. 1830.

Oláhfalú

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1731	Ladislaus Gábczy(?) Ludimagister	Gy.É.K.L. Vis. Can. 3. d. 13. k. 256.

GYERGYÓI FŐSPERESI KERÜLET

Ditró

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1731, 1732	Albert Mihály cantor	Gy.É.K.L. Vis. Can. 1716, 1. d. 3. k. 134.
2.	1717	Lakatos Gergely (22), Ferenczi Péter instructor (2)	Uo. 1. d. 1. k. 114.
3.	1720	Jánosi Mihály, Nagy Ferenc instructor	Uo. 1. d. 1. k. 193.
4.	1735	Borbély Péter	Uo. 2. d. 4. k. 115.
5.	1743	Bíró István	Uo. 2. d. 5. k. 77.
6.	1776	Portik Sámuel, instructor	Uo. 4. d. 9. k. 233.
7.	1791	Ferenczi Ferenc	Léstyán Gyűjt.
8.	1823, 1830	Csató Gáspár cant. 1825-ig lesz itt, Portik Ferenc	Gy.É.K.L. Vis. Can. I/6 Gyergyó 1823, 1830.

Gyergyóalfalu

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Csibi Márton deák	Gy.É.K.L. Vis. Can. 1716.
2.	1717	Jánosi Mihály (28), Barta András instructor (3)	Uo. 1. d. 1. k. 118.
3.	1720	Abos István, Császár Mihály instructor	Uo. 1. d. 1. k. 193.

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
4.	1724	János Mihály deák	Magyari, 181.
5.	1725	Abos és Mihály deákok	Imreh-Pataki
6.	1726	Egyed József, instructor	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1. d. 2. k. 35.
7.	1731	Cantor Martinus Csibi senior, Barabás Mihály, instructor	Uo. 6. d. 13. k. 263.
8.	1734	Csibi Márton	Uo. 6. d. 12. 190.
9.	1735	Batka György	Uo. 1. d. 2. k. 187.
10.	1743	Batka György	Uo. 2. d. 5. k. 23.
11.	1755	Barabás Mihály, instructor	Uo. 3. d. k. 285.
12.	1759	Mártonfi Ferenc, instructor	Léstyán Gyűjt.
13.	1775	Kovács János, instructor, schola trivialis	Uo. 3. d. 6. k. 206.
14.	1776	Törő (Török?) Ignác	Uo. 6. d. 12. k. 95.
15.	1786	Török Antal, schola nationalis trivialis per conductorem	Uo. 10. d. 18. k. 154.
16.	1786	Török Ignác kántor	CsÁL 327/169.
17.	1803	Orosz Mátyás oskolamester	Uo. 27/84/4949.
18.	1818	Lakatos András tanító	Garda Dezső
19.	1818	Török Antal kántor	Magyari, 181.
20.	1823	Török Antal, Kádár Antal camp.	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6 1823.
21.	1830	Török Antal lud. mag., Gyenge János instr., pro mag.	Uo. 1830.
22.	1845	Antonius Gidro companator	CsÁL 47/319/28.
23.	1848	Török Antal kántor	Uo. 47.

Gyergyócsomafalva

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1735	Csergő Péter	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1716, 6. d. 13. k. 268.
2.	1731	Székely Péter, Csergő Péter cantor	Uo. 2. d. 4. k. 125.
3.	1743	Székely Péter, instructor	Uo. 2. d. 5. k. 55.
4.	1776	Mátéfi Mihály, instructor	Uo. 4. d. 9. k. 234.
5.	1794–1842	Kedves László kántortanító	Rokaly J., 256.
6.	1830	Kedves László lud. mag., Gál István instr., pro mag.	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6 1830.
7.	1842–1848	Borsos István kántortanító	Uo.

Gyergyóremete

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716, 1732	Székely Péter	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1716, 1. d. 3. k. 134v.
2.	1731	Gál Mátyás	Uo. 3. d. 13. k. 266.
3.	1735	Istvánfi Miklós	Uo. 2. d. 4. k. 114.
4.	1743	Borbély István	Uo. 2. d. 5. k. 97.
5.	1786	Zsók Ferenc	Uo. 10. d. 18. k. 299.
6.	1823	Deák Ádám cantor, Gergely János camp.	Uo. I/6 1823.
7.	1826–1830	Gergely János cantor, Posoni Ferenc instr., pro mag., camp.	Uo. 1830.

Gyergyószentmiklós

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Pongrácz Ferenc	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1716.
2.	1717	Kajtár János, Fülöp Imre instructor	Uo. 1. d. 1. k. 112.
3.	1720	Pongrácz Ferenc, Bíró Gergely instructor	Uo. 1. d. 1. k. 196.
4.	1723	Székely Péter, instructor	Uo. 6. d. 12. k. 310.
5.	1731	Kovács Demény, Franciscus Pongracz cantor	Uo. 6. d. 13. k. 260.
6.	1735	Kovács Kelemen	Uo. 2. d. 4. k. 127.
7.	1735	Gergelyffi (örmény)	Léstyán Gyűjt.
8.	1747	Slatul István	Gy.É.K.L. Vis.Can. 3. d. 6. k. 258.
9.	1768	Jakabfi Tamás, Papzsini Simon instructor	Léstyán Gyűjt.
10.	1776	Jakabfi Tamás (örmény)	Gy.É.K.L. Vis.Can. 4. d. 9. k. 232.
11.	1776	Kovács Kelemen	Uo. 4. d. 9. k. 239.
12.	1787	Peisacher Antal és Basa Ferenc instructor, schola nationalis	Uo. 10. d. 18. k. 367.
13.	1792	Alesio Lestak magister Schola	Gy.É.K.L. Tan. jel. 14/b/1792.
14.	1823	Benkes Ignác cant. (7), Pál András, camp. sen., Kapdebv! Gábor camp. secundus	Uo. Vis. Can. I/6 1823.
15.	1830	Benkes Ignác lud. mag., Brassai János camp.	Uo. 1830.
16.	1830***	Gáspár János cantor, Wákár János pro mag., Joanna Dombi a lányokat tanítja	Uo.

*** örmény iskola

Gyergyóújfalu

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1716	Fülöp Péter	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1716.
2.	1720	Gergely Tamás, Kis György instructor	Uo. 1. d. 1. k. 197.
3.	1726	egy tanító	Uo. 1. d. 2. k. 35.
4.	1731	per conductorem, Fülöp Péter cantor	Uo. 6. d. 13. k. 264.
5.	1732	Csibi György	Uo. 1. d. 3. k. 133.
6.	1735	Fülöp Péter	Uo. 2. d. 4. k. 106.
7.	1823, 1830	Barabás József cantor, Latzkó József camp.	Uo. I/6 1823, 1830.

Kilyénfalva

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1735	Dávid Pál	Gy.É.K.L. Vis.Can. 2. d. 4. k. 108.
2.	1743	Berecki Ferenc	Uo. 2. d. 5. k. 99.
3.	1776	Portik Ferenc	Léstyán Gyűjt.
4.	1823	Szabó Márton cantor (5), Illyés András camp. (1)	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6 1823.
5.	1830	Szabó Márton lud. mag., Király János camp.	Uo. 1830.

Maroshévíz

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1796	egy adminisztrátor	Léstyán Gyűjt.

Gyergyószárhegy

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1717	Benedek István, Gáspár Ferenc instructor	Gy.É.K.L. Vis.Can. 1. d. 1. k. 116.
2.	1720	Csergő Péter, Benedekffi instructor	Uo. 1. d. 1. k. 200.
3.	1726	egy tanító	Uo. 1. d. 2. k. 38.
4.	1731	Fülöp Péter	Uo. 6. d. 13. k. 89.
5.	1731, 1732	Kovács Kelemen cantor	Uo. 6. d. 13. k. 266.
6.	1735	Fülöp Péter, instructor	Uo. 2. d. 4. k. 109.
7.	1743	Martinus	Uo. 2. d. 5. k. 100.
8.	1747	Balog Mihály	Uo. 3. d. 6. k. 261.
9.	1788	egy tanító	Léstyán Gyűjt.
10.	1789	Pálfi Antal, ab defectum scholae	Uo.
11.	1823	Csató Ferenc cantor, camp. s. n.	Gy.É.K.L. Vis.Can. I/6 1823.

Gyergyótekerőpatak

Nr.	Említés ideje	Név és foglalkozás megnevezése	Forrás
1.	1726	Györfi Péter	Léstyán Gyűjt.
2.	1731, 1735, 1743	Pongrácz Ferenc, instructor	Gy.É.K.L. Vis.Can.. 2. d. 5. k.
3.	1823	Székely Tamás cantor (12), Posoni Ferenc camp.	Uo. I/6 1823.
4.	1830	Székely Tamás cantor, Szabó Mihály	Uo. 1830.

B. Garda Dezső

A GYERGYÓI ISKOLÁK TÖRTÉNETÉBŐL
A XX. SZÁZAD MÁSODIK ÉVTIZEDÉIG

Az iskola a vidék szellemi kisugárzója. Sugarai kihatnak a munkához való hozzáállásunkra, kiépítik gondolatvilágunkat, eszményekkel töltve fel a mindennapok valóságát. A történelmi okiratok által felsorakoztatott *schola rectorok* vagy *schola instructorok* nemcsak hogy megismertették a Gyergyói-medence lakosságát a betűvetéssel, de az ésszerű gondolkodásmód kialakításában is szorgalmaskodtak. Ilyen tanító lehetett az 1614-es évi összeírásban emlegetett Imreh Deák *schola mester*, akinek említése a szervezett tanítás létét bizonyítja Gyergyószentmiklóson.¹ 1630. május 25-én a gyergyószentmiklósiak és a tekerőpatakiak már a deák háza, vagyis az iskola újjáépítésének a kötelezettségéről vitáznak.² 1638-ban az ítélszéki jegyzőkönyvek kapcsán már a szomszédos falvak tanítóit is ismerjük. Így például Újfaluban „Stephanus Litteratus”, Alfaluban „Nicolaus Litteratus”, Szárhegyen pedig „Michael Kozma” rektor *schola* tanított.³ A csomafalvi scholamesterről, Incze Ferencz Deákról 1643-ban történt említés, akinek öt gyermeke közül kettő, János és István tanulóként volt feljegyezve.⁴ 1664. augusztus 3-án Elekes Ferenc személyében újabb tanítóról emlékeznek meg az oklevelek, aki a gyergyószentmiklósi iskolában tanított.⁵

Az említett oktatási egységek színvonalát jelzik az 1581-es évi gyergyószentmiklósi és a gyergyóújfalvi falutörvények,⁶ vagy Ferenczi György regestrumának a szövegei,⁷ legfőképpen pedig az oklevelekben igen gyakran felbukkanó *litteratus* megnevezés. A gyergyói iskoláknak hangsúlyozottan egyházi jellegük volt, a scholamester mellett a kántor is részt vett a tanításban. Legalábbis ezt bizonyítják az 1818-as évi összeírás adatai az egyházi iskolára vonatkozóan.

Helység neve	Tanító	Kántortanító	Tanulók száma
Gyergyószentmiklós	Pál András	Benkes Ignác	155
Tekerőpatak	Portik Ferenc	Székely Tamás	60
Kilyénfalva	Szabó József	Szabó Márton	27
Újfalva	Csató Gáspár	Barabás József	100
Csomafalva	Lakatos István	Kedves László	80
Alfalu	Lakatos András	Török Antal	150
Remete	Laczkó József	Deák Ádám	160
Ditró	Kedves András	Török Ferenc	160
Szárhegy	Benkő József	Csató Ferenc	148
Összesen:			1040

1 Kolozsvár. Állami levéltár. Székely Láda. 56. VIII. 1. sz.

2 Ferenczi György: *Regestrum Ecclesiae S. Nicolai in Girgio factum per Georgium Ferenczi Sacerdotem Coelibem.* = Erdélyi Egyháztörténelmi Adatok. Szerk. Veszely Károly. Kolozsvár. 1860. I. 115–157. 121.

3 Király István: *Rector scholae*. Hargita Kalendárium 1980. Csíkszereda. 123–124.

4 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 26. sz. 25.

5 Gyergyószentmiklósi Múzeum levéltára. Oktatásra vonatkozó iratok.

6 Garda Dezső: *Az 1581-es évi gyergyószentmiklósi falutörvény = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Sipos Gábor – Pál Judit. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 2010. 107–112.

7 Ferenczi György: *i. m.* 117–157.

Tanítók és tanulók 1818-ban⁸

A XVIII. század végén és a XIX. század első felében, mint ahogyan azt széki Teleki József is leírja, az örményeknek külön iskolájuk volt,⁹ ahol valószínűleg a gyakorlati oktatás is érvényesült.¹⁰

Az egyházi jellegű iskola a reformkorban kisgimnáziummá alakult.¹¹ A kisgimnáziumnak kiemelkedő hatása volt Gyergyószentmiklós kultúréletére és az 1848–49-es polgári-demokratikus forradalom helyi eseményeinek előkészítésében. Orbán Balázs szerint „Gyergyó népe a közműveltség terén oly előhaladást tett, hogy alig volt székely, aki írni, olvasni nem tudott volna, sőt még most is az értelmesebb osztály főjárulékát az ezen intézetből kikerültek alkotják; más részről a hazafias szellemnek a kiirtása sem sikerült, mert 1848–9-diki szabadságharcunknak legkiválóbb bajnokai éppen ez intézet növendékei közül kerültek ki, s a szentmártoni hadiiskolába áttétettek szolgáltatták azon kiváló tűzéreket, kik Háromszék önvédelmi harcaiban annyi dicsőséggel s oly magasztos önfeláldozással szerepeltek.”¹²

Az Orbán Balázs által említett színvonalas tanítás lelkes és jól képzett tanári kar létét bizonyítja. Néhány tanár életútja is igazolja, hogy a kisgimnázium oktatói mennyire a lelkükön viselték a nyelvpolási és az önismereti nevelést. Bardoczi János, aki a major elementáris classisnak volt a professzora, a forradalom idején mint katona bejárta az országot, és a szabadságharcban való részvételre buzdította honfitársait. A forradalom leverése után száműzetésben élt, s csupán 1868-ban tért haza. A száműzetés szenvedései azonban még ez évben előidézték halálát. Kiváló tanáregyenység volt a gyergyóremetei születésű Lakatos Ferenc is, aki nemcsak az iskolában, hanem a forradalom eseményeiben is az elnyomók elleni harcra buzdította az ifúságot. Forradalmi tevékenységéért az osztrákok letartóztatták, börtönbüntetését pedig Komáromban, nehéz fogságban töltötte le. 1857-ben kiszabadult, de megromlott egészsége már a következő évben előidézte az akkor 36 éves tanár halálát. A reformkor tanáregyeniségei közül kiemelhetjük Csató Ferencet, az infima gramaticae osztály tanárát és Dobalyi Józsefet, aki az 1844–45-ös tanévben az infima és a major osztályokat tanította.¹³ A kisgimnázium szerkezete a következő volt: rendelkezett egy alsó nyelvészeti osztállyal, amelyet még infima gramaticae classisnak neveztek. Ezen kívül létezett egy media grammaticae, egy supremas és ugyancsak egy major elementaris classis. Ezek az osztályok 1848-ban egy militaris elementaris classissal szaporodtak, amely a határőrkatonai oktatást kellett, hogy biztosítsa.¹⁴

Nem csupán ez a két oktatási egység létezett Gyergyószentmiklóson. A XVIII. században a céhrendszer kialakulásával szükségessé vált a világibb jellegű normális iskola létrehozása is, melynek az osztrákok szerint katonaképzés, a gyergyóiak szerint pedig az iskolai képzés lett volna a feladata. Az iskola létrejöttének időpontját Orbán Balázs tévesen az 1764-es évre

8 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár. Gyergyószentmiklósi római katolikus esperesség levéltára. Gyergyószentmiklósi História Domus.

9 Teleki József: *Úti jegyzések*. Kolozsvár. 1797. 39.

10 Garda Dezső: *A gyergyószentmiklósi örmény iskola = Gyergyói örmények könyve I–II*. Budapest, Hadimúzeum Alapítvány. 2007. II. k. 48–53.

11 Az egységes oktatási rendszert, ezen belül az iskolatípusokat kidolgozó *Ratio Educationis* 1777-ben készült el.

12 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. II. Csíkszék. Pest, Ráth Mór kiadása. 1869. 106.

13 Gyergyószentmiklósi Múzeum levéltára. Oktatásra vonatkozó iratok.

14 Uo.

tette, de a székelység ellenállása a német nyelvű oktatással szemben megakadályozta a normális iskola életre keltését. „Ez az intézet – írja Orbán Balázs –, miként tanodáink mindenike, régebben alakult s csak lassanként emelkedett és fejlődött ki, sőt a szentmiklósi tanoda lételetét még csak nem is a nemzeti szellemnek, hanem éppen ellenkezőleg, az azt előlni, kiirtani szándékolt ellenséges törekvésnek köszöni; mert a véres emlékü Siculicidiummal fűződik egybe, mivel alapítási időszaka körülbelül 1764 tájára, vagyis azon korszakra vihető vissza, midőn a madéfalvi vérfürdővel a fegyvert a székelyekre felerőszakolták, mivel ezen iskola a határőri ezredparancsnokság rendeletéből, bár székely pénzen alapított a végett, hogy a székely határőri gyalog- és huszárezredek fiaiból engedelmes katonákat, akarat szerint mozgatható gépeket neveljenek, alakíták a végett, hogy a fiatal nemzedék lelkiületéből már előre kiirtsanak minden hazafiságot, minden szabadságvágyat, hogy azokat nyelv- és szellemben elnémetesítse, a haza szívetől elszakítsák.”¹⁵

Az iskola kezdetei valójában 1778-ra tehetőek, amikor is Kolonics László erdélyi püspök és Bálintffy Gergely főesperes a helyi előjáráságnak a következőket írják: „Ő felségének tudomására jutott miszerint néhány egyházi férfiak a normális intézetek metódusai iránt nem a legtiszteltetlenebben nyilatkoztak, s így azoknak létrehozását megnehezítik. Ennél fogva elrendeli, hogy az ilyen eljárásoktól tartózkodjanak a szülőket pedig figyelmeztessék a német iskolák hasznos voltára.”¹⁶ A katonai szervek által erőltetett normális iskola területét Ronber kapitány, Weibrecht és Kreutz főhadnagyok, a szentmiklósi bíró inspektor és az esküdtek jelölték ki. Ez a bizottság az épület elhelyezése szempontjából a megyés kántor területét találta a legalkalmasabbnak. A tervrajz elkészülte és a költségvetés kidolgozása után meghatározták a községi és a központi hozzájárulás mértékét. Az örménység az iskolaépítésre 200 fr-ot ajánlott fel, és vállalta, hogy minden örmény gyermek után az első osztálymesternek 1 tallért, a második osztálymesternek pedig 15 garast fizet. A Regius Consiliorum elképzelése szerint a szülők iskolába járó gyerekeik után egy szekér tűzifával vagy pedig annak árával, 9 fr-tal kellett, hogy hozzájáruljanak az iskola fűtéséhez.

Azonban az iskolaépülethez szükséges telket az egyház nem akarta átadni az iskolának, s így az építési munkálatok csak két év múlva kezdődhettek meg. Az 1785 és 1790 között felhúzott emeletes épület a földszinten két tanítói lakással rendelkezett, míg a tantermek főleg az emeleten voltak. A tanítás tehát 1790-ben kezdődhetett meg, amikor elrendelték, hogy a világi tantárgyakat német és latin nyelven, a vallást pedig magyar nyelven kell tanítani. A német tanítás igen nagy ellenszenvet váltott ki a gyergyószentmiklósiakból, ami azzal is fokozódott, hogy a főkormánysház kezdetben nem küldött ide lelkiismeretesen oktató tanítókat. Ezért Bálintffy Gergely javaslatára 1796-ban a német iskolát latin nyelvű iskolává akarták átalakítani. A tervet azonban nem sikerült megvalósítani, mivel az egyik tanár látva, hogy megélhetés nélkül marad, meggyőzte a reformra már hajló katonai hatóságot a német nyelvű tanítás fenntartásáról. Válaszképp számos tanító hagyta ott az iskolát, ami egy tanítási állás megszüntetéséhez vezetett. Az így felszabadult osztályt a katonaság táncháznak használta. A válságot tovább tetézte az 1808-as évi tűz, amikor az iskola is leégett. A korabeli oklevelek a szülők véleményét is feljegyezték, akik az égés hírére a következőképpen kommentálták: „Jól van ez így, Isten akarata!” Az iskolaépület helyreállításáig bérházakban folytatták a tanítást. A XIX. század második évtizedében fokozatosan bevezették a latin–magyar nyelvű oktatást, ami a normális iskolát vonzóbbá tette a határőrkatonák családok számára.¹⁷

15 Orbán Balázs: *i. m.* 105.

16 Gyergyószentmiklósi Múzeum levéltára. Oktatásra vonatkozó iratok.

17 Uo.

Az 1848 előtti oktatás Gyergyószentmiklóson megközelítette az általános oktatást, hiszen mint ahogy azt Orbán Balázs leírta: „katonai kényszer útján botbüntetés terhe alatt volt megparancsolva, hogy minden fegyvert viselő gyergyói székely fiataalt e tanintézetbe adja.”¹⁸ Bár ez a módszer nem volt humánus, mégis hozzájárult a gyergyószentmiklósi közművelődés fellendüléséhez.

Az 1848–49-es forradalom leverése után a kisgimnáziumot beszüntették, és csak az egyházi iskolát hagyták meg.¹⁹ Ezzel a gyergyói iskolarendszer is válságba jutott. Egy 1864. december 14-i jelentésből arról értesülünk, hogy „oskolát gyakorlandók száma aránylag véve csekély, mert csak 35 fiú és 45 leány gyermek jár, minek oka az, hogy a gyergyószentmiklósi nemes község vagy inkább előjáróság a fensőbbi rendeletnek még soha sem felelt meg, ahol az parancsoltatik, hogy a fiú és leány gyermekek számára külön oskolák legyenek, de sőt az is egy olyan hogy ha képes is befogadni 100-on felüli gyermeket, ami már magába véve elég az egészségtelenségre, azonkívül is olyannyira romlásnak indult a maga idejében hiányos ki nem igazítása miatt, mint kívül, mint belül, hogy itt a tanítók csakis egészségük feláldozásával képesek eleget tenni tanítói tisztöknek.”²⁰ Valószínű, hogy ez a jelentés az egyház mellett működő iskolára vonatkozott, hiszen ugyancsak a 60-as években itt járt Orbán Balázs említést tesz az általunk normál iskolának is nevezett, de szakismereteket is biztosító iskoláról, melyet ő ipartanodának nevez. „Alig van Székelyföldnek – írja – szebb hivatású és üdvösebb irányú intézete, mint ezen legelső, s fájdalom, még mindig csak egyedüli ipartanodája.”²¹

A kisgimnázium nem tűnt el nyomtalanul, hiszen 1865-ben ennek nyomdokain létrejött a polgári fiúiskola, amely Gyergyószentmiklós egyik legrangosabb oktatási egységének számított.

1874-ben kettős iskolatörténeti eseménynek a helye Gyergyószentmiklós. Ekkor újraszervezik a szakoktatást, ugyanakkor megjön a jóváhagyás egy külön leányiskola megalapítására. „Őszinte örömmel vettem tudomásul – olvashatjuk az erdélyi püspök 1874. január 28-i leveléből – a nemes közönségnek azon minden dicséretre méltó határozatát, melynél fogva a 3500 forintot örökösen megvásárolta a Kabdebő féle telket egy ottan felállítandó rom. kath. leánynövelde céljaira.”²² A következőkben megígéri, hogy a most megadott jóváhagyás mellett mind anyagilag, mind pedig erkölcsileg támogatni fogja a jelzett iskolaépület felépítését. Az új iskolaépület átadására az 1892–93-as tanévben került sor. Ekkor az iskola 36 szobából állt, melyek közül a következő 28 terem volt fűtésre, vagyis használatra alkalmas: 4 terem az elemi, 4 terem a gimnáziumi osztályok, 1 terem a kereskedelmi osztály számára, 1 gyűlésterem, 2 menhelyterem, 1 tornaterem, 1 díszterem, 2 zeneterem, 1 tanulószoba a bentlakó leányok számára, 6 terem az apácák számára, az intézmény kápolnája, 2 terem a kiszolgáló személyzet részére, 2 konyha.²³

1890-ben egy újabb oktatási egységgel bővült Gyergyószentmiklós iskolahálózata. Ekkor ugyanis Bánffyhunyadiól ide költöztették a gyermekjáték-készítő tanműhelyt. Az intézmény, a diákok csekély száma miatt nem volt életképes. Így például 1891-ben és 1892-ben alig volt tanulója ennek az intézménynek, 1893-ban pedig csupán 12 növendéket jegyeztek fel. Ilyen

18 Orbán Balázs: *i. m.* 106.

19 Uo.

20 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 1. sz. 154.

21 Orbán 1869. 106

22 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 1. sz. 116.

23 Uo.

körülmények között 1896-ban felszámolták az iskolát.²⁴ Ugyanebben az időben, konkrétan 1894-ben felépítették a mai Vaskertes iskola épületét, mely tovább bővítette a korabeli oktatás feltételeit.²⁵

Ha végigtekintünk a XIX. század második felének oktatási színvonalán, akkor nem nehéz felismernünk, hogy az oktatási szerkezet jelentősen megváltozott. Az egyházi iskola a továbbiakban is fennmaradt, a kisgimnázium helyét átvette a polgári iskola. A leánynevelde megalakulása életképes új iskolaegységet jelentett a XIX. század végén.

A gyergyói iskolák tevékenységét az ún. tanítói egyesületek irányították. Míg a XX. század elejéig az oktatási egységek tevékenységét a „Gyergyói róm. kath. tanítóegyesület” fogta össze, az iskolák egyházi jellegének fokozatos megszűnésével kialakult az ún. „Gyergyói tanítói egyesület.” Mint ahogy a *Gyergyó* című lap tudósítója 1902. május 25-én írja: „Még ezelőtt 5 évvel e két egyesület egy volt. Munkaképes, kiváló tekintélyű s a vármegye határán kívül is igen jó hírű egyházi egyesület volt.”²⁶ A kettéválás kezdetben hátrányosan befolyásolta mindkét közösség tevékenységét. Az említett újságikkal szerint: „A megoszlás által nem csak számban, de erkölcsi súlyban, életerejében is meggyengült mind a két egyesület... A hivatalos »Gyergyói tanítói egyesület« oly kevés taggal rendelkezik, hogy ha két-három tag elmarad, az elnökön és jegyzőn kívül alig van, akiknek a múlt gyűlés jegyzőkönyvét felolvassák. És a »Gyergyói róm. kath. Tanítóegyesület«... valljuk meg őszintén, hogy gyengélkedő beteg. Kevés a munkakedv...”²⁷ Az iskolák államosításának a folyamata a következő években is folytatódott. Így például 1903. május 24-én a helyi sajtóban arról olvashatunk, hogy: „Folyó hó 15-én tartott képviselőtestületi gyűlésen községünk a központi iskola fenntartásának kötelezettségét átvette...”²⁸ 1903 és 1906 között tovább folyt az egyházi iskolák közösségi iskolákká való átalakítása. Mindez viszonylagos egyensúlyt idézett elő az állami és az egyházi iskolák közössége között, ami kiegyensúlyozottabbá tette a két irányító szerv tevékenységét.

Ezek az egyesületek tulajdonképpen napjaink módszertani köreivel azonosíthatók, ahol nyílt órákat tartottak, melyeket a felhasznált módszerek megbeszélése követett. „Az egyesület tagjai – olvashatjuk az 1908. március 12-én megtartott tanítói gyűlésről – az egyes osztályokban oszlottak fel, hol Berecz Balázs, Gereőffy Csanád, Márton Gábor gyakorlati tanítást tartottak.”²⁹ A nyílt órát a tanításon használt módszerek elemzése követte. Az említett újságikkban arról olvashatunk, hogy „a mostani tanítások általában teljes meglegedésre sikerültek. Bírálók különösen kiemelték Márton Gábor alszegi tanító fegyelemtartását, s azon módszerét, mellyel a tanulókat az iskolai szokásos hibás beszédmodorok, a sajátságos hanghordozás helyett tiszta kiejtésű, magyar hangsúlyos beszédre szoktatja, s tanítási eredményeivel is dicséretet érdemelt. Nagyobb vitát keltett a Gereőffy Csanád tanítása, aki különben helyes kezeléssel földrajzból tartott gyakorlati tanítást. Az I. osztály tanítója, Berecz Balázs az írva olvasásból ismertetett egy betűt, melynél szintén kevés kifogás volt.”³⁰

A korabeli elemi iskolák szakmai színvonalára vonatkozó adataink igen hiányosak. Minőségükre csupán ezekből a gyűlésekből következtethetünk. Valószínű azonban, hogy volt bizonyos különbség köztük, mivel a szülők főleg a központi elemi iskolába szerették volna járattatni

24 Vitos 1894–1901 – Bánffyhungyadi gyermekjáték-készítő tanműhely.

25 Gyergyószentmiklósi Múzeum levéltára. Oktatásra vonatkozó iratok.

26 *Gyergyó*, 1902. május 25.

27 Uo.

28 *Gyergyó*, 1903. május 24.

29 *Gyergyó*, 1908. március 12.

30 Uo.

gyerekeiket. Az iskolák közötti létszámequensúly és a megfelelő befogadóképesség biztosítása érdekében a hatóságok kerületek szerint határozták meg azt, ki melyik iskolába írathassa be gyermekét. „Mínthogy a központi iskolák rendesen túlsúfoltak – olvashatjuk a helyi sajtóban – ennek elkerülése végett az iskolaszék által kijelölt körletek betartandók. A postahivatal és a vágóhidakon alóli rész az alszegi, a Rancz malma és a Kercsók utcáján felüli rész a felszegi, a közbeeső részek pedig a központi iskola kerületébe tartoznak...”³¹

Iskolatörténeti szempontból a település közművelődési életében jelentősebb volt a helyi polgári fiúiskola szellemi kisugárzása. Ennek az oktatási egységnek a módszertani munkáját a polgári iskolai tanárok gyűlése koordinálta. Ez az egyesület átfogta Brassó, Háromszék és a Csík megyei iskolák tevékenységét. A gyergyószentmiklósi iskola aktív részt vállalt ezekben a módszertani gyűlésekben. Így például 1907. június 1-jén a Csíkszeredában megtartott rendes évi közgyűlésen Frey Ferenc gyergyószentmiklósi tanár előadása a németnyelv-tanításhoz használt közvetlen módszerekről szólt. Ugyanitt emlékeztek meg az akkor nemrég elhunyt Kálmán István tevékenységéről is, aki hosszú ideig a gyergyószentmiklósi iskola igazgatója volt.³²

A polgári fiúiskola színvonalát más adatok is igazolják. 1904. június 26-án arról értesülünk, hogy az év végi iskolai vizsgák alkalmával az iskolába járó 88 növendék közül 70 tanuló jutott a magasabb osztályba, 1 vizsgálatban, 7 javítóvizsgára, 10 pedig ismétlésre maradt.³³

Ezek a vizsgák nyilvánosak voltak, melyre bármely helységbeli polgár bemehetett, mint ahogy azt az 1908. június 7-én, a helyi sajtóban közzétett nyilvános meghívó is bizonyítja.³⁴ A tanulmányi eredményeket a tanfelügyelői ellenőrzések is igazolták. 1908. május 3-án a *Gyergyó* című lapban arról olvashatunk, hogy: „A helybeli polgári iskolát f. hó 1-én és 2-án Kilyéni Endre, a közoktatási minisztertől kiküldött szakfelügyelő látogatta meg. Ez alkalommal észlelt tapasztalatai a legnagyobb meglepéddel eredményezték. A tanulók tanulmányi előmenetelét a tanári karnak szaktudással és lelkiismerettel hivatásában biztosítva látta.”³⁵

Az oktató-nevelő munkában a tanulmányi kirándulásoknak is jelentős szerepük volt. „Tanügyünk rohamos fejlődése – olvashatjuk a korabeli sajtóban –, mely közvetlen tapasztalatra, szemléletre fekteti az utóbbi időben a fősúlyt, hozta létre a tanulmányi kirándulásokat.”³⁶ A kor emberei tehát felismerték, hogy az ilyenszerű kirándulások tulajdonképpen a nevelés és az oktatás szerves részét alkotják. Az első ilyen jellegű útrakelésre 1906-ban került sor.³⁷ A következő esztendőben Udvarhely, Segesvár és Brassó városokat látogatták meg a polgári fiúiskola tanulói. Ez alkalommal az iskola diákjai szeptember 27-én, hajnali 3 órakor hagyták el Gyergyószentmiklóst, és gyalogtúra révén értek el Székelyudvarhelyre. Itt megtekintették a Székely támadt vár romjain épült reál-, valamint az agyag- és a kőfaragászati iskolát. Udvarhelyről vonattal Segesvárra utaztak, ahol megtekintették az állami iskolákat, a megyeháza dísztermeit, a fehéregyházi emlékművet, Petőfi Sándor szobrát, valamint a szövet-, posztó- és bőrgyárakat. Következő állomásuk Brassó volt, ahol megtekintették a városházát, Honterius nyomdáját és a Fekete-templomot, majd megmászták a Várhegyet, a Fellegvárat és

31 *Gyergyó*, 1913. augusztus 24.

32 *Gyergyó*, 1907. május 27.

33 *Gyergyó*, 1904. június 26.

34 *Gyergyó*, 1908. június 7.

35 *Gyergyó*, 1908. május 3.

36 *Gyergyó*, 1907. október 7.

37 Uo.

a Czenk tetőt. Ugyanakkor meglátogatták a petróleumfinomító üzemét, illetve a gáz- és a vasgyárat. Brassóból vonattal Tusnádfürdőre, majd Madéfalvára utaztak. Innen ismét gyalog tértek vissza Szentmiklóásra.³⁸

A polgári fiúiskola a tanulók által bemutatott kultúrműsorokkal is kitűnt. Így például 1908. április 2-án az iskola az Országos Gyermekvédő Szövetség javára gyermekelőadást szervezett, melynek 123 koronás és 22 filléres jövedelme felért egy színházi előadás nyereségével.³⁹

Az iskola tanárai a felnőtt oktatást is feladatuknak tekintették. Ők azok, akik Gyergyó-szentmiklóson kidolgozták a mai népi egyetem elődjének tekinthető helyi líceum alapítványait, melyek szerintük a következők voltak: egy szervezett társaság létezése, egy megfelelő helyiség, tanszerek, szemléltető eszközök beszerzése, megfelelő tantestület létrehozása, a működő tantervek szakcsoportjának a megállapítása, az előadások pontos megtartása, az alapszabályzat megszerkesztése, tudománykedvelő közönség kialakítása.⁴⁰

A tanári kar a tanulók szórakoztatását is feladatának tekintette. Így történt ez 1902 májusában is, amikor Gyergyó-szentmiklós lakossága megismerkedhetett a mozgófilm kezdetivel. Ekkor a *Gyergyó* című lap közleménye szerint: „Valami hollandus vállalkozó a héten közönségünkben, ki mozgó fényképek bemutatásával két ízben is telt házat csinált magának. Kifogyván az új műsorból a péntek délutánt a helybeli ifjúságnak szánta. Mélyen leszállított árak mellett ajánlkozott előadásra a három tanintézet igazgatóinál. De a 10 és 5 krajcáros helyárak dacára is alig egypár jelentkezett, de elhozta a pénzt. A nagy többség szomorúan hallgatott... mert a mostani időben igen soknál nagy helyt áll az a 10 kr. is. A polgári iskolában például 90% nem tudott pénzt hozni. Az utolsó pillanatban aztán tudomásukra esett, hogy így is jöhetnek, a tantestület 3 tagja kiteszi helyettük a piczulákat. Volt is öröm e felett. Így történt valószínűleg a másik két tanintézetben is, mert a nagyterem szűknek bizonyult a publikum befogadására. A hatalmas gyermekserég jóízű nevetésének, falrengető tapsviharának tanúja lenni, mikkel az egyes képek bemutatását kísérték, ritka élvezetet nyújtott nemcsak a jelenlévő pár szülőnek, hanem a felügyeletet gyakorló nővéreknek és a tanító uraknak is.”⁴¹

Úgy érezzük, ezek a sorok hűen érzékeltetik a tanár és a diák közötti kapcsolatot. A tanulók szórakozását az iskolai bálók is elősegítették, melyeknek időpontját a tanulóifjúság összefogataleln határozták meg. „A tanuló ifjúság 29-én tartott gyűlésén – olvashatjuk a többek között 1904. június 31-én a *Gyergyó* című lapban – elhatározta, hogy nyáron is mint mindig megtartja a szokásos ifjúsági bált.”⁴²

A korabeli tanári, tanítói kar az ifjúság nevelésére is igen nagy gondot fordított. Imets János tanár például a szülő–tanító közti kapcsolatot véli meghatározónak. „A szülőkkal való találkozáásra – írja – alkalmat nyújt a gyermek esetleges és nem ragályos betegsége, mely alkalmakkor, ha ideje engedi növendékét látogassa meg, s a felgyógyulásra nézve tapasztalati tanácsokat osztogasson. Ha ideje nem engedné, hogy látogatást tegyen, legalább részvétellel tudakozódjék tanítványa felől. Ez által a tanító két szívet nyer meg magának: a gyermekét és a szülőét.” Ugyanakkor a tanító viselkedésében kiegyensúlyozottságot követelt: „Igen nyomós ok nélkül ne büntessen, s ha büntet is, ne legyen ez rossz kedvének vagy pillanatnyi felhevü-

38 Uo.

39 *Gyergyó*, 1908. április 5–6.

40 *Gyergyó*, 1907 február 16.

41 *Gyergyó*, 1902. május 18.

42 *Gyergyó*, 1904. június 31.

lésének kifolyása, mert igazságtalanul cselekednék, ha valami családi kellemetlensége vagy éppen a szülőkre való ellenszenv miatt bosszúját a gyermekén töltené ki. Pusztá feladásra ne büntessen senkit, sőt egyáltalán ilyeneket ne engedjen meg: a büntetés nemeivel fokonyként haladjon. A fiatal, türelmetlen heves tanító a büntetést halassza a tanóra utáni időre, mert addig haragja lecsillapul és higgadtabban fog eljárni.”⁴³

A fent bemutatott színvonal nemcsak a polgári fiúiskolát, hanem a Leánynövelődét és a Tanonciskolát is jellemezte: „A múlt hét utolsó és a hét első napjaiban – olvashatjuk a *Gyergyó* című lap 1904. június 26-i számában – tartották meg az évfáráó vizsgákat a leánynövelődében a szétküldött program sorrendjében. Örömmel jelenthetjük, hogy a zárda ismét fényes tanújelét adta annak, hogy abban a leányok oktatása és nevelése igazán szakavatott kezekben van letéve. A növendékek értelmes és szabatos feleletei meggyőzték a csekély számú érdeklődő szülöket... hogy a növendékek ismereteiket szépen és értelmesen adták elő.”⁴⁴ Ez a polgári iskolának megfelelő, de kereskedelmi képzettséget is nyújtó iskola kiváló kultúrműsorokat szervezett, s ezért, mint ahogy a *Gyergyó* című lap 1902. június 22-én írja: „Az eddigi tapasztalat szerint az intézet erre szánt helyisége a vendégek befogadására nem lévén elég nagy, a záróünnepély a Laurentzi féle nagyteremben lesz megtartva.”⁴⁵

Ez alkalommal műsoruk a következő volt:

1. *Bevezető kórusműsor*, 2. „*Rusische Schlittenpost*” – zongorajáték 4 kézre – játsszák Tódor Jolán és Vákár Ilona, 3. *Réthy Matild szavaltatja*, 4. „*Barcarole*” 4 kézre – cimbalmon kíséri Kiss Anna – játsszák Kalmár Irma és Erzsike, 5. *Főrika Iza, Merza Magda és Mühlfay Juliska közös éneklése*, 6. „*Maifesta – March*” – zongorajáték, – játsszák 6 kézre Tiltscher Alice, Páll Erzsike és Szász Paula, 7. *Vadászda* – éneklí a kar, 8. *Egy kedves ember* – monológ – előadja Gereöffy Zelma, 9. „*Petershirger Schlitteufahrt*” – zongorajáték 4 kézre – játsszák Jakab Edita és Piroška, 10. *Népdalok* – cimbalmon játssza László Ilona, 11. *A nagyravágyás büntetése* – daljáték, 12. „*Faust*” – zongorajáték 6 kézre – játsszák Hozó Polixenia, Sáska Irén és Imets Jolán, 13. „*Tündérkirály és a hold*” – éneklí a kar, 14. *Népdalok* – zongorán játsszik Karácsony Piroška, Cimbalmon Mühlfay Juliska, 15. „*Élsz-e még ?* – duett – éneklík Gaál Mariska és Karolin, 16. „*Vén cigány*” – melodráma – mondja Hozó Polixenia, 17. „*Die lustige Tambour*” – zongorajáték 4 kézre – játsszák Veress Erzsike és Merza Magda, 18. „*Cigánykar*” – éneklí a kar, 19. „*A fiú sziklája*” – szavaltja Jakab Edita, 20. „*Chilperich*” – zongorajáték – játssza Mühlfay Juliska, 21. „*Búcsú*” – éneklí a kar, 22. „*A szent szív áldásai*” – drámai költemény.⁴⁶

A város harmadik jelentős oktatási egységét a tanonciskola képezte. Itt is, akárcsak a másik két iskolánál, évfáráó vizsgákat tartottak. „8-án tanonciskola nyitotta meg a vizsgák sorozatát”⁴⁷ – írják 1902 júniusában a helyi lapban. Majd így értékelik a vizsgák eredményét: „Szép munkakiállításuk volt, melyen 26 kiállító iparostanonc vett részt.”

Eddig a gyergyószentmiklósi iskolarendszer fejlődéséről és színvonaláról próbáltunk képet mutatni. Ezenkívül még ki kell emelnünk a helyi „scholarendszer” humanizmusát, amely két úton nyilvánul meg: a szegény tanulók segélyezése és a békenap megtartása révén. A szegény tanulók segélyző egyesülete évente többször is megszervezte az arra szoruló diákok

43 *Gyergyó*, 1901. október 6.

44 *Gyergyó*, 1904. június 26.

45 *Gyergyó*, 1902. június 22.

46 Uo.

47 *Gyergyó*, 1902. június 15.

megsegítését. Így történt ez 1914. január 11-én, amikor a helyi lapból arról értesülünk, hogy „Ezúttal is 94 gyermek részesült csizma, cipő, részint meleg téli ruhában.”⁴⁸

Az emberszeretetre, békére való nevelés nemcsak az oktatási órákon valósult meg, hanem a békeanyagok szervezésében is. „Csíkvármegye k. tanfelügyelője – olvashatjuk 1913. április 27-én – felhívást intézett a megye összes igazgatótanítóihoz, hogy a hágai békekonferencia, vagyis minden év május 18-án legalább egy órát a béke nagy eszméjének tartoznak szentelni az iskolák.”⁴⁹

Milyen volt a tanítók társadalmi megbecsülése? Összhangban volt-e a fizetésük az általuk kifejtett oktató-nevelő munkával? Nem! A tanító fizetése ekkor is kisebb volt a jegyzőénél, orvosénál és mérnökénél. Az 1913-as évi fizetésemelés fényt derít a XX. század eleji javadalmazásokra, melyek a következők voltak:

III. fizetési osztály	III. fokozat	580 korona
III. fizetési osztály	II. fokozat	780 korona
II. fizetési osztály	III. fokozat	940 korona
II. fizetési osztály	II. fokozat	1080 korona. ⁵⁰

1913-ban a tanítók mozgalmat indítottak munkabérük növelése érdekében. Követeléseiket siker koronázta, mivel a magyar kormány növelte javadalmazásuk értékét. Ezeket az új tanítói fizetéseket a helyi lap személyre szólóan közölte, ami a következőképpen mutatott: Berecz Balázs III. fizetési osztály III. fokozat 1400 korona; Gereöffy Csanád III. fizetési osztály III. fokozat 1600 korona; Péterfi Lajos; Sántha Albert II. fizetési osztály III. fokozat 2000 korona; Márton Gábor.

A fizetésemelések összhangban voltak a korabeli áremelkedésekkel is, így tehát részben fizetéskiigazításnak tekinthetjük őket.

Az olvasó felteheti a kérdést: miért kell nekünk ismernünk a korabeli oktatók javadalmazását? Azért, mert ezek a kiskeresetű, viszonylag nehéz életkörülmények között élő tanárok, tanítók voltak Gyergyószentmiklós kultúréletének fő mozgatóerői. Kálmán István, a polgári fiúiskola igazgatója 1901-től egészen 1907-ben bekövetkezett haláláig szerkesztette a város akkori újságját, a *Gyergyó* című lapot. Gereöffy Csanád, Fodor János, Kölönte Béla, Kémenes Antal, Józsa Sándor versei, elbeszélései, illetve írásai nemcsak színessé, de színvonalassá is tették Gyergyószentmiklós irodalmi életét.

A gyergyószentmiklósi gimnázium megalapítása

A gimnázium a homéroszi korban olyan épületet jelentett, amely az ifjak nevelését szolgálta. Később a görög társadalom fejlődésével gyakorló iskolát jelképezett, ahol az itt tanulók a testedzés mellett a retorikával és a filozófiával is megismerkedhettek. A középkorban a gimnáziumok általában a klostromokhoz tartoztak, és inkább csak papokat képeztek. Az alaptantárgy a latin, görög és a héber nyelv volt, később pedig bevezették a klasszikus irodalmat is. A reformáció és az ellenreformáció korában az iskolák nemcsak számbelileg növekedtek, hanem a gyakori adományok következtében önálló intézményekké alakultak. Egyesek közülük valóságos főiskolákká váltak, mint a gyulafehérvári, enyedi és a kolozsvári kollégiumok, melyek azonban továbbra is szerves egységet alkottak az őket létrehozó iskolákkal.

48 *Gyergyó*, 1914. január 11.

49 *Gyergyó*, 1913. április 27.

50 *Gyergyó*, 1913. június 13.

A késő feudalizmus kori gimnáziumokban az előmenetel fokozatait a következőképpen állapították meg: grammatista, szintaxista, rétor, poéta és filozófia. Az említett három nyelven kívül ebbe a szervezetbe beleépült a magyar nyelv és irodalom, a történelem, valamint a matematika tanítása is.

1867-től kezdve a magyar állam szabályozta a gimnáziumok szervezetét, megállapította és általánosította tervüket. A latin nyelv heti 6 órában továbbra is főtantárgy maradt, de korlátozták a görög nyelv tanítását. A XIX. század második felében ugyanis a gimnázium már nem felelt meg az ipari forradalom, vagyis a fejlődő kapitalizmus követelményeinek, mivel mellőzte a kor technikai ismereteit.

1893-ban Csáki Albin reformja a reál érdeklődésű tanulóknak lehetővé tette, hogy a görög nyelv helyett mértant és szabadkézi rajzot tanulhassanak. 1899-ben Vlaszics Gyula újabb reformmal próbálta közelebb hozni a gimnáziumi oktatást a kor követelményeihez. Megváltoztatta a latin nyelv tanításának jellegét és szellemét, a két alsó osztályba pedig bevezette a természetrajzot. A XX. század elején tehát, a gyakori reformok ellenére, a gimnázium csupán általános műveltséget nyújtott tanulóinak, de nem ruházta fel őket a kor műszaki ismereteinek alapelemeivel.

A gimnáziumhoz képest a kor követelményeinek jobban megfeleltek a reál középiskolák, melyek Erdélyben először az ötvenes években jelentek meg. Ezeket az oktatási egységeket al- és fő reáliskolákra oszthatjuk, az előbbi három, az utóbbi elvégzése pedig hat évet vett igénybe. Az 1875-ben megjelent tanterv az eddigi hat osztályt újabb két osztállyal bővítette, és ennél az iskolatípusnál is kötelezővé tette az érettségi vizsgát. A reáliskolák tanterve főleg a reál tantárgyak és a modern nyelvek (francia, német) elsajátítására helyezte a hangsúlyt.⁵¹

Gyergyószentmiklós Csíkszék, 1876-tól pedig Csík megye legjelentősebb gazdasági központja volt. Erre, valamint az általunk már bemutatott helyi iskolarendszer színvonalára alapozva a központi kormányzat 1865. november 4-én megalapította az első középiskolának számító reáliskolát.⁵² A lakosság konzervativizmusa azonban a hetvenes években megbukatta a város első liceumát.⁵³ A gyergyószentmiklósi szülők ugyanis képtelenek voltak felismerni a reáliskola előnyeit, és ezért gyermekeiket más vidékek oktatási egységeibe írták be. A település vezetősége sem támogatta a középiskolát. Ilyen körülmények között az új iskola kénytelen volt bezárni kapuit.⁵⁴ Húsz esztendőnek kellett eltelnie, míg a gyergyószentmiklósiak ráébredtek a középiskola megalapításának fontosságára. Ekkor sem a haladó jellegű reáliskolára, hanem a konzervatív oktatási rendszeren alapuló gimnáziumra gondoltak. Mégis figyelemre méltó az elszántság, az akaraterő, mellyel kiharcolták a helyi középiskolát. Az első nagyobb méretű összejövetelre 1897. június 27-én került sor a gyergyószentmiklósi község háza nagytermében, amikor is a helyi előjáróság elhatározta, hogy a közoktatási minisztériumhoz fog fordulni, a polgári fiúiskolának állami fiúgimnáziummá való átalakítása érdekében. „A község anyagi érdeke – olvashatjuk a határozatból –, hogy a nevelés terén a fokozatosabb tanítás lehetővé tétessék, továbbá, hogy míg a vagyonos szülők ne legyenek kénytelenek idegen nyelvre vinni gyermekeiket, addig a szegényebb sorsú szülők gyermekeinek is le-

51 Laurentzi Vilmos: *Gimnázium vagy reáliskola*. Gyergyó, 1906. aug. 5., dec. 30., 1907. jan. 7., május 15.

52 Orbán Balázs: *i. m.* 107.

53 Uo. az 1868/1869-es tanévben 141 diák tanult itt.

54 Gyergyó, 1907. január 6.

gyen módjukban a magasabb pályára való kiképzés.”⁵⁵ A döntést több oldalt kitevő aláírások követték, melyek a gyűlés tömegméretét, illetve a közakaratot bizonyították.

A gyergyószentmiklósi nagygyűlést Csíkszeredában is érzékelték, visszhangját a *Csíki Lapok*-ban a következőképpen fogalmazták meg: „Gyergyószentmiklósnak, sőt egész Gyergyónak hagyományos törekvését képezte mindig egy gimnázium felállítása. Ezen intézménynek a hiányát Gyergyó közoktatásügye régóta sajnosnak érzi. Magát a polgári iskolát is azzal a czéllal állították fel, hogy az algimnáziumot helyettesítse. A polgári iskola tanterv szerint a gyakorlati pályára, a helyi viszonyoknál fogva egyszersmind a gimnáziumra is készített, de két úrnak nehéz szolgálni, s az idő megérlelte azt a közkívánalmat, hogy a polgári iskola gimnáziummá alakíttassék át.”⁵⁶

A júniusi megbeszélést augusztus 1-jén egy újabb nagygyűlés követte, amikor ismét megfogalmazták a helyi közönségnek a minisztériumhoz benyújtandó határozatát.⁵⁷ A gyergyószentmiklósiak kérését azonban visszautasították. Az 1901. évi választás után a helyi lap szerkesztője elpanaszolta, hogy „Gyergyó erősen érzi boldogulása két fontos tényezőjét, a gimnáziumnak és a vasútnak a hiányát. Mindkét ügyben segítséget teremteni, megoldást létrehozni eléggé törekedtünk, meg volt bennünk a lelkesedés magas foka, s nem rettentünk volna vissza még anyagi áldozatoktól sem, természetesen szerény anyagi viszonyainkhoz mérten. Fájdalom, egyiket sem sikerült eddig megnyernünk, noha mindkettőnek szükségesét illetékes helyen belátták.”⁵⁸

A gyergyószentmiklósiak nem adták fel a harcot. Követelésüket a Székely Kongresszus-hoz címzett memorandumban is megfogalmazták,⁵⁹ ugyanakkor ismét a minisztériumhoz fordultak kérésükkel. A kormánykörök azonban ismét elutasították a település követeit. „A reál gymnázium, az egyetemes középiskolai oktatás kérdése nálunk még mindig vajdúd félben van – fogalmazódik meg a panaszos szellemben megírt írás –, még mindig nem tudnak az intéző körök e kérdésében dűlőre jutni. Pedig minő sok tehetség, kiváló egzisztencia kallódott el az által, hogy míg egy városban csak polgári, másiban csak reál, s csak a legkevesebb gymnázium, esetleg mindhárom tanintézet. A szegény sorsú tanuló kénytelen azt az iskolát látogatni, amely véletlenül szülővárosában van, s ha ez az iskola polgári reáliskola, úgy természetesen már előre el van zárva attól a lehetőségtől, hogy tudását és képességeit a tudomány-egyetemen tovább képezhesse.”⁶⁰

Nem csodálkozhatunk azon, hogy ennyi visszautasítás után a cikkíró a kor oktatási rendszerében kereste a hibát. Sőt, 1903 szeptemberében amikor a csíksomlyói gimnáziumban a gyergyói diákok egy részét visszautasították, a *Gyergyó* című újság a szegénység elleni iskolapolitikával vádolta a kormányt. A korabeli írás szerint a „Csíksomlyói gymnázium számos tanulót visszautasított. Ennek oka az intézet túlszűfoltsága, s a tömeges jelentkezők közül csakis a kiválóbbakat fogadták el. Jól tudjuk, hogy Gyergyó tanulóinak nagy része Sebenben, Erzsébetvárosban, Marosvásárhelyt, Brassóban, Kolozsvárt, Fehérvárt és Udvarhelyt tanul, Csíksomlyóra pedig inkább csak azok mennek, kiknek anyagi helyzete nem engedi meg a na-

55 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 1. sz. 170.

56 *Csíki Lapok*, 1897. július 7.

57 Csíkszereda. Állami Levéltár. F. 1. sz. 170.

58 *Gyergyó*, 1901. október 13.

59 *Gyergyó*, 1902. szeptember 7.

60 *Gyergyó*, 1902. szeptember 14.

gyobb város felkeresését, s éppen ezen szegényebb sorsú diákok vannak kitéve annak, hogy a megye egyetlen középiskolája nem fogadhatja be, mert részükre ott nincsen hely.”⁶¹

Újabb politikai akcióra azonban csak 1905-ben kerül sor, amikor a helyi képviselőtestület ismét megújította kérését a gimnázium létesítésére vonatkozólag. A kormány tagjai azonban csak 300 000 korona helyi hozzájárulással voltak hajlandók tárgyalni. Ezért a helyi képviselő testület Csík vármegye törvényhatóságához fordult anyagi segítségért: „A Képviselőtestület jól lehet ezen közép tanoda létesítésére nemcsak ezen község, de 48 800 m² területű, a Gyergyóban élő 5600 lélek kulturális érdekeit lesz hivatva szolgálni.”⁶² Az 1905. május 5-én tartott közgyűlésen „a 38. szám alatt hozott határozatban a szükséges telken felül kizárólag a gimnázium létesítésére megajánlott 100 000 koronán felül kizárólag a gimnázium létesítésére további 40 000 koronát és így összesen 140 000 koronát felajánl a közoktatási kormánynak az erről kiállított (jegyző által aláírt) kötelező okiratot jóváhagyja. Csík vármegye tekintetes törvényhatóságait pedig tisztelettel és bizalommal felkéri, hogy a közoktatási kormány által kívánt 300 000 korona hozzájárulási összeg kiegészítésére nevelés alapjából, ezen kért 100 000 korona hozzájárulást 160 000 koronára emelje fel.”⁶³

Miután elvben sikerült szert tenniük a kormány által követelt 300 000 koronára, a gyergyóiak is magabiztosabbakká váltak. „A gyergyói gimnázium ügye biztos rév fele halad – olvashatjuk a helyi lapban –. Férfiak tartják kezükben a gályát, s biztos lesz annak útja a törekvés termékeny vizén.”⁶⁴

A kormány és a csíki hatóságok ismét reálközépiskolát szeretett volna alapítani Gyergyószentmiklóson, míg a gyergyóiak inkább a gimnázium létrehozásában reménykedtek. „A képviselőtestület a leirat azon ágát, hogy legyen a létesítendő középtanoda reáliskola olvashatjuk az 1905-ös évi jelentésben komoly megfontolás tárgyává tette, s hosszabb tépe lődés után is azon megdönthetetlen következtetésre jutott, hogy csak a gimnázium lesz az ami a kulturális szükségletet kielégíti.”⁶⁵

A közoktatási minisztérium és a kolozsvári tanfelügyelőség 1906 augusztusában elvben egyetértett a középiskola megalakulásával, de gimnázium helyett inkább reáliskolát akart létrehozni Gyergyószentmiklóson. A gyergyószentmiklósi előjáróság ismét visszautasította a központi szervek ajánlatát, arra hivatkozva, hogy a székelyudvarhelyi reáliskola pang, míg a csíksomlyói gimnázium túl van zsúfolva, ugyanakkor szerintük a reálosztályok egyoldalú műveltséget biztosítanak. Magatartásukkal azonban tovább hátráltatták a középiskola megalakulását. Ilyen körülmények között a gyergyószentmiklósiak közül is egyre többen kételkedtek a helyi vezetőség cselekedeteinek helyességében.⁶⁶ Dr. Laurentzi Vilmos maradisággal és szűklátókörűséggel vádolta polgártársait: „Kulturális igényeinket szem előtt tartva próbáljuk a kérdést ily alakban föltenni – írja –, várakozzunk továbbra is a drága gimnáziumra, vagy fogadjuk el az ingyen kínált reáliskolát. S ha mi elismerjük, amint azt a törvény világosan meghatározza, hogy a reáliskola a gimnáziummal teljesen egyenlő rangú és egyenjogúsított középiskola, akkor mellőzve a nevet, csupán a lényegét megadva így is formálhatjuk a kérdést: Lesz-e középiskolánk vagy nem lesz? Erre a kérdésre kedvező és biztos választ haldéktalanul kaphatunk – ha akarjuk, ha a reáliskolát gimnáziummal egyenjogúsított középisko-

61 Gyergyó, 1903. szeptember 6.

62 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 1. sz. 170.

63 Uo.

64 Gyergyó, 1906. augusztus 12.

65 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 1. sz. 170.

66 Gyergyó, 1906. augusztus 5.

lának elismerjük és elfogadjuk. S mi akadályozza ezt az illetékes körökben? Beható tanulmányom eredményeképpen talán nem veszélyeztettem az igazságot, ha e kérdésre azzal felelek, hogy elfogultság és előítélet.”⁶⁷

Laurentzi Vilmos gondolataira a gimnáziumpártiak azzal válaszoltak, „hogyan egy speciális székel körben élő népnek, mint a mienk, semmiképpen sem kell reálisokla, erről dokumentálisan tanúskodnak a már megszűnt gyergyószentmiklósi, s a még létező többi erdélyrészi reálisoklák.” Szerintük „egy népet akarata ellenére nem lehet nem kellő kultúrával boldogítani.”⁶⁸

Az ilyen és ehhez hasonló vélemények nem kedveztek a középiskola megalapításának. A központi szervek ugyanis látván a helyi előjáróság maradi magatartását, ismét visszautasították a gyergyószentmiklósiak kérését. Így például 1907 márciusában Molnár Viktor államtitkár „az elébe járult küldöttségnek kijelentette, hogy a terv életbe lépésének két évi halasztást kell szenvednie.”⁶⁹

A gyergyószentmiklósiak most sem adták fel a reményt és kijelentették: „joguk van az államtól kérni, még több joguk van a méltányosságra.”⁷⁰

Az események azonban továbbra sem kedveztek a gimnázium létrejöttének. A középiskola létrehozásának tervét ugyanis kivették az 1907-es évi költségvetésből. Sümegi Vilmos kerületi képviselő azonban optimista volt a gimnáziumalapítással kapcsolatban, és az 1907. május 27-i levelében az 1908-as esztendőre ígerte az iskola megalapítását. Mint írja, „a pénzügyminiszternek, illetve a minisztertanácsnak hozzá kell ehhez járulni, az Országgyűlésnek meg kell szavazni és a törvény szentesítése után lehet csak pénzeket folyósítani az állampénztárból. Ezek tetejébe került, hogy minden új gimnázium felállításához Öfelsége külön engedelme is szükséges. Meg vagyok győződve, hogy minden rendes mederben fog lefolyni a legjobb sikerrel. De természetesen ebből az is következik, hogy ebben az esztendőben az állam nem állíthatja fel a gimnáziumot. Ez okból sokat jártam Apponyinál, Tóth Jánosnál és különösen Molnár Viktor államtitkárnál.”⁷¹

1907. december 23-án a gyergyóiak még nem kaptak választ kéréseikre. A helyi lapban megjelent írásban elpanaszolják, hogy „csak a mi községünk csalódott a maga reményében, melynek megvalósulása pedig a legnagyobb áldozattól sem riadt vissza. Ennek az áldozatnak a tudata már csak arra való, hogy reményünk meghiúsulását annál fájdalmasabban érezzük.”⁷²

Ha az 1907-es esztendő nem hozta meg a rég óhajtott iskola létrehozását, 1908-ban végül is megvalósult a gyergyószentmiklósiak 11 éves álma, a GIMNÁZIUM. Persze, most sem küzdelem nélkül. 1908-ban kiharcolták a gimnáziumnak a költségvetésbe való beinkadrálását. A jelzett év január 19-én a *Gyergyó* című lapban arról értesülünk, hogy „az országgyűlési képviselőknek tanulmányozás végett beosztott 1908. évi költségvetésbe csatolt indoklásban a Gyergyószentmiklóson felállítandó állami főgimnázium 1-ső osztályának ez év őszén leendő megnyitása is szerepelt.”⁷³

67 *Gyergyó*, 1906. december 30.

68 *Gyergyó*, 1907. június 2.

69 *Gyergyó*, 1907. március 15.

70 Uo.

71 *Gyergyó*, 1907. június 2.

72 *Gyergyó*, 1907. december 23.

73 *Gyergyó*, 1908. január 19.

A közoktatási minisztérium azonban képtelen volt betenni az 1908-as év költségvetésébe a gimnáziumépítéssel járó költségeket. A szakminisztérium és a kolozsvári tanfelügyelőség az előző esztendőktől eltérően most már támogatta a gimnáziumalapítás tervét, és megoldást keresett. Ezért a kolozsvári tanfelügyelő 1908. február 12-i leírásban az iskolaalapításra vonatkozó javaslatot kért a gyergyószentmiklósi elöljáróságtól: „Nagy méltóságú vallás és közoktatásügyi minisztériumnak folyó és 7527-es számú rendeltetése alapján értesítem az esetleges közönséget, hogy az 1908/9 tanévben esetleg megnyíló első osztálynak és az épület felépültéig megnyílandó osztálynak ideiglenes, esetleg a község költségén leendő elhelyezésére nézve javaslatát elvárom.”⁷⁴

Válaszképpen a város képviselő testülete úgy döntött, hogy „a létesítendő főgimnázium első osztályának 1908/1909-es szükségéhez képest a gimnáziumi épület elkészítéséig a tulajdonát képező polgári fiúiskola termei bármelyikét, mely a célnak legalkalmasabb, megfelel, átengedi. A város tulajdonát képező polgári fiúiskola bármely tantermének az átengedése azért nem okozhat nehézséget, mert az iskola egyes osztályában azon sorrendben lesznek beszüntetve, mint gimnáziumi osztályok lesznek állva, s így a gimnázium I. osztályának helyreállításával, a polgári iskola I. osztálya megszűnik, s a megürülő helyre rendezett tanterem a szükség véglegesítésével felhasználható.”⁷⁵

A központi szervek magatartásának a megváltozása a gyergyószentmiklósiakat egy újabb kérdés megfogalmazására készítette, melyben nemcsak egy, hanem a gimnázium két osztályának a megnyitására kértek engedélyt és egyben eloszlatták a központi szerveknek az iskolaépülettel kapcsolatos kételyeit. „Indokul bátrak vagyunk felhozni – olvashatjuk a kérelemlevélben –, hogy a gimnázium II-ik osztálya tanulóinak képesek vagyunk megfelelő tanteremről gondoskodni és, hogy a tanulók létszáma biztosítva van. Ugyanis a polgári fiú iskoláinak első osztályban a múlt tanévben tekintettel, hogy egy felállítandó gimnáziumra, a latin nyelvet rendes tantárgyként, a gimnáziumnál előírt rendben tanítottuk. Ezen 25 tanuló szeretne már most átlépni a gimnázium II-ik osztályába. Ezeken kívül városunk és a közel fekvő vidékből a távolabbi gimnázium I-ső osztályában végzett növendékek szülői nap-nap után jelentkeznek, hogy eszközöltessek ki a II-ik osztály megnyitását, hogy gyermekeiket az itteni gimnáziumba írathassák be. Ily tanulókra több mint 10-15-re számíthatunk.”⁷⁶

A kérelemlevelet az Orel Dezső polgármester és Puskás Adolf főjegyző által vezetett küldöttség személyesen adta át a miniszternek.⁷⁷ E tárgyalások kimeneteléről a *Gyergyó* című lap május 17-i közleménye a következőképpen tudósít: „Gimnáziumunk ügyében a múlt héten küldöttség tisztelettel érkező helyen és annak még a folyó évben leendő felállítását sürgette. A megnyugtató válasz röviden az, hogy még a folyó évben a gimnázium első osztálya fel lesz állítva és ideiglenesen a polgári fiúiskola helyiségében lesz elhelyezve. Már az első évben gimnáziumi igazgatót kapunk, aki a vezetést azonnal átveszi.”⁷⁸

Úgy érezzük, ez volt az a mozzanat, amikor a központi szervek véglegesen a gimnáziumalapítás mellett döntöttek. Az események most már gyorsan váltották egymást. 1908. július 24-én Gyergyószentmiklósról érkezett dr. Urbánek (Pongrácz) Károly igazgatójelölt, aki azelőtt a zalaegerszegi főgimnáziumnál tanított. Ugyanazon hónap 26-án a helyi lap már azzal nyugtatja meg olvasóit, hogy „A főgimnázium első osztályát szeptemberre föltétlenül felál-

74 Csíkszereda. Állami levéltár. F. 1. sz. 170.

75 Uo.

76 Uo.

77 Uo.

78 *Gyergyó*, 1908. május 17.

lítják, sőt ha a második osztályba jelentkező tanulók száma meghaladja legalább a 25-öt, akkor a gimnázium egyszerre két osztállyal nyílik meg.”⁷⁹

A gimnázium felállításáról szóló központi döntésről városunk lakossága augusztus 11-én kapott hírt, melyet a *Gyergyó* című lap augusztus 16-án tett közzé: „Elosztottak évtizedes kétségeinknek felhői, felderült a valóra vált remények napja: augusztus 11-én lefektették köz-művelődésünk templomának, a főgimnáziumnak szilárd alapkövét. Rendes örömnép volt ez a nap városunkban, egy ünnepi zászló sem jelezte a városháza homlokzatán, hogy illusztris vendégünk, Barkóczy Nándor miniszter osztálytanácsos odabenn arról értesíti a városi tanácsot, hogy a reális fejlődésnek indult székelyföldi város elérte legnemesebb ambíciójának megérdemelt gyümölcsét: szeptember elején megnyílik a gyergyószentmiklósi állami főgimnázium egyszerre két osztállyal. Így az is valóra válik, amibe a legutóbbi napok alatt csak a legnagyobb esetben volt kilátásunk.”⁸⁰

Mivel magyarázható a központi szervek magatartásának a megváltozása? Elsősorban a település gyorsütemű fejlődésével a XX. század első évtizedében. Bár az 1897-es évi Gyergyószentmiklóson jelen voltak az urbanizáció jegyei, mégis községnek volt nyilvánítva, míg az 1908-as évi település mind nevében, mind pedig formájában városias jellegű volt. E gyors ütemű fejlődés néhány mozzanatát jelképezi a kórháznak 1899-ben történt felépítése, a villanyszolgáltatásnak 1903-ban, erdélyi szinten nyolcadiknak való bevezetése, a kapitalista jellegű gyárrendszer kiépítése. 1907 decemberében Gyergyószentmiklós is beintegrálódott az országos vasúthálózatba, és ugyanabban az időben kapott városjogot a település. Ezeket a megvalósításokat a kormányzati szervek sem hagyták figyelmen kívül. Az összefüggéseket a kor emberei is felismerték: „Emlékezzünk a kormány egyik legilletékesebb képviselőjének lekötözött ígéretére – olvashatjuk a helyi sajtóban –, mely a vasút megnyitása alkalmával nem régen hangzott el. A vasút még egy éven belül elhozza a város kulturális haladásának legfőbb létesítményét: a gimnáziumot.”⁸¹

A gimnáziumalapítást a város társadalomszerkezete is megkövetelte.

A 208 személyt kitevő közszolgálatban dolgozó és szabad foglalkozásúaknak feljegyzett értelmiség mellett a városban élő jelentős számú iparos-kereskedő réteg számára is szellemi szükségletet jelentett a gimnázium. Nem feledkezhetünk meg a XX. század eleji Székely Kongresszus hatásától sem, hiszen ez a fórum a gyergyószentmiklósi főgimnázium ügyét országos fontosságúvá emelte.

És ami legfontosabb, a korabeli polgármester, Orel Dezső, a főjegyző, Puskás Adolf és a város egész lakossága semmilyen áldozattól sem riadt vissza, ha a város kulturális érdeke veszélybe forgott. A gimnázium megalakulása tehát ezeknek az embereknek az akaraterejét is jelképezi.

A gimnázium megépítésének körülményei

A középiskola megalakulásának egyik akadályát az iskolaépület hiánya képezte. A szakminisztérium számára ugyanis a gimnázium igen költséges volt, mivel a korabeli elképzelés szerint ez a típusú oktatási egység egy jól felszerelt épületet igényelt. A város a helyi erőforrásokból és a megyei törvényhatóságtól viszonylag gyorsan kiereszkolta a kormány által kért

⁷⁹ *Gyergyó*, 1908. július 26.

⁸⁰ *Gyergyó*, 1908. augusztus 16.

⁸¹ *Gyergyó*, 1908. július 26.

300 000 koronát. A szakminisztérium azonban igen nagy anyagi nehézségekkel küszködött, hiszen az országos költségvetés nem nyújthatott számára megfelelő segítséget. Mikor pedig a miniszteri államtitkárok a gyergyóiak tudtára adták a valós helyzetet, ez utóbbiak az említett tisztségviselőket rosszindulattal vádolták. Így történt ez 1907 márciusában, amikor közölték városunk küldöttségével, hogy anyagi nehézségek miatt még két évet fog késni a gimnázium megalapítása. Ezt az álláspontot a *Gyergyó* című lapban a következőképpen értékelték: „Megbízható forrásból értesülünk, hogy gimnáziumunk ügye elé leküzdhetetlennek látszó akadály gördült. Az akadályról Molnár Viktor államtitkár gondoskodik.”

Mint láttuk, a gimnáziumalapításra épület nélkül került sor. A kormány azonban elengedhetetlennek tartotta a gimnázium felépítését. Ezért 1908. augusztus 11-én, a középiskola hivatalos létrehozásának napján Barkóczy államtitkár, Orel Dezső polgármester és Puskás Adolf nem annyira a gimnáziumalapítást ünnepelték, mint inkább az iskolaépület sorsáról tárgyaltak. A megbeszélések során a város képviselői vállalták, hogy „A főgimnázium épületének részére a régi barompiac helyére 4 kadasztrális hold telket ad át az államnak, és a régebben megállapított és a kormánynak felajánlott 300 000 korona készpénz összeget.” Ezzel szemben arról olvashatunk, hogy a „Vallás és Közoktatási Minisztériuma minden tekintetben modern épület és felszereléseinek költségeit kétféle millió koronában irányozza elő. Az állami internátusra vonatkozólag azt az ajánlatot teszi a városnak, hogy ezt a saját költségén építse és szerelje fel, az állam ezután készen átveszi, és fönntartásáról gondoskodik.” A tárgyalások szerint az építést 1909 tavaszán kellett volna megkezdeni. Ezért már 1908. december 7-én a város vezetősége elkészítette az épület helyének telekkönyvi kivonatát, melyet a szerződés megkötése érdekében felküldtek az oktatásügyi miniszterhez: „A főgimnázium céljaira emelendő épülethez a megfelelő telket mi vagyunk kötelesek adni. Ezen kötelezettségünknek most már eleget kívánunk tenni, a rendelkezésre álló 4 hold telek pontos helyszíni rajzát mellékeljük. Folyó év augusztus havában méltóságos Dr. Barkóczy Nándor miniszteri tanácsos úr helyszemlét tartott, s oda nyilatkozott, hogy a 4 hold 886 négyszögöl területű, ún. Barompiac felel meg a célnak leginkább. Az esetre ha e nézet nem változott meg – ennek telekkönyvi vázrajzát és a szükséges telekkönyvi kivonatát a szerződésnek elkészítése végett alázattal felterjesztjük, s kérjük, hogy a kiállítandó szerződést vagy tulajdonjog átruházási okmányt a törvényhatósággal való jóváhagyás végett, hozzánk visszaküldeni méltóztatson.”

A kérést Puskás Adolf vitte el Budapestre, ahol „személyesen eljár a létrejött megállapodások” törvényesítése érdekében. Miután a szakminisztérium hivatalosan is beleegyezett a város telekadományozásába, Gyergyószentmiklós képviselőtestülete 1909. február 15-én a megyei alispánhoz fordul, azzal a kéréssel, hogy „méltóztatson annak jóváhagyását a törvényhatósági bizottságnál kieszközölni.”

A bürokrácia azonban ebben a korban is áthidalhatatlan akadályt jelentett még a könnyen megoldható esetekben is. A jogintézés bonyolultsága következtében Gyergyószentmiklós város adományozásának jogosságát és hitelességét több mint egy évig vizsgálta a székelyudvarhelyi Pénzügyi Igazgatóság, a csíkszeredai Telekkönyvi hatóság és a budapesti Kincstári Jogügyi Igazgatóság, melyek egymás határozatait felülbírálták és elutasították. 1910 tavaszán végre-valahára mindhárom szerv egyetértett az ajándékozás jogosságával: „Gyergyószentmiklós r-t városa közönségének 4256/16-1908. szám alatt hozott és Csík vármegye törvényhatósági bizottsága által 3069/1909 szám alatt jóváhagyott véghatározata értelmében 5 hold 326 négyszögöl területtel ingatlanokat tehermentesen örökre és visszavonhatatlanul ajándékozza és átbocsajtja a kir. kincstár tulajdonába.”

Az ajándékozási szerződést 1910. május 13-án a jogügyi igazgatóság benyújtotta a budapesti telekkönyvi bizottsághoz, és ezzel úgy tűnt, hogy megkezdődhet az iskolaépítés. A gimnázium ugyanis már 1909-től kezdve játszótérnek használta az épület helyéül szolgáló barompiac egy részét. Mindez Pongrácz Károly igazgató 1910. augusztus 26-i leveléből is kiderül, aki arra kéri a „Tekintetes Városi Képviselő Testületet, szíveskedjék a barompiacnak a múlt évben használt részét, minthogy az intézet közelében alkalmasabb játszótér nincs, minden fenntartás nélkül továbbra is átengedni, hogy így az intézet a kötelezően előírt játékdélutánokat fenntartás nélkül megtarthassa.”

Úgy tűnt, a gimnázium építése elől minden akadály elhárult. Ekkor azonban kiderült, hogy az iskolaépület terve hiányzik az 1911-es évi országos költségvetésből. A főgimnázium igazgatósága a város képviselő testületéhez fordult segítségért, amely határozatban kérte fel Csík vármegye Törvényhatósági Bizottságát, hogy december havi közgyűlésből írjon fel a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy a gyergyószentmiklósi állami gimnázium építési költségeit vegye fel a költségvetésbe, a tervezetet a tél folyamán készítse el, s a jövő év folyamán hozza az épületet tető alá.”

Közben pedig kiderült, hogy a megyei törvényhatóság még nem fizette ki az általa ígért 160 000 koronát. Ezzel szemben a gyergyószentmiklósiak 1911. április 19-én az alispánhoz írt levelükben leírják: „Teljesen megbízható helyről vett értesítés szerint a helyi gimnázium építésének költségei az 1912-es évi állami költségvetésbe pedig csak az esetben lesz felvehető, ha a megajánlott 300 000 korona költség a város és a vármegye által 1911. év június hó 1-ig a gyergyószentmiklósi kir. adóhivatalnak be lesz fizetve.” Mint írják, „A város már gondoskodott arról, hogy az őt terhelő 140 000 korona kellő időben kifizetessék.” Ugyanabban a levélben elpanaszolják, hogy „Városunkban az állami főgimnázium épületének a felemelése már égető szükségé vált, pedig azért, mert az 1912–13. évben megnyíló VI-ik osztálynak már helysége nem lesz, s a városon uralkodó lakás mizériák is kizárják azt, hogy a szükséges tanterem bérlet útján biztosítható.”

1911. május 4-én Csík vármegye Törvényhatósági Bizottsága is lefizette az őt megillető 160 000 koronát. Ezután – pontosabban június 1-jén – a város vezetősége újabb levelet írt, amelyben arra kérte a szakminisztert, hogy a gimnáziumépítést tegye be az 1912-es évi költségvetésbe. Úgy látszik, a minisztérium elfogadta a város vezetőségének a kérését, és 1912 januárjában már a tervek elkészítését javasolják a közoktatásügyi miniszternek, hogy még a tavasz folyamán kezdhessék meg az építkezést.

A miniszter 1912. július 15-én írt válaszában a vízvezeték és a csatornázás állapotáról érdeklődik: „Mivel az építendő főgimnázium épületét egészen más berendezéssel kell ellátnom abban az esetben, ha a városi vízvezetési és csatornahálózatba a főgimnáziumi épület is bekapcsolható lesz, viszont egészen más berendezést kell létesítenem abban az esetben, ha a városban vízvezeték és csatornázás nincs, amely utóbbi berendezés jóval költségesebb az előbb említetttnél, és ezt a költségtöbbletet egy-két évi használat céljából kellene engedélyeznem, de másfelől még ha a főgimnázium oly berendezéssel épül, amely a város vízvezetési és csatornahálózatra való bekapcsolásra van számítva, a főgimnázium új épülete rendeltetésének addigi semmi esetre sem adható át, amíg a csatorna és a vízvezetési hálózat üzembe nincs helyezve, illetőleg erre tekintettel a terv sem készíthető el addig helyesen, amíg a városi csatornázási és vízvezetési végleges tervek nem ismereteseek.”

A fenti levél nagyon elkeserítette a város vezetőségét, akik arra hivatkoztak, hogy mire a gimnáziumot felépítik, addigra „vízvezeték és csatornázásuk is okvetlenül annyira kész lesz, hogy végleges használatba adástól alig választhat el pár hó. Ezen rövid időnek áthidalására

pedig hisszük, hogy alig fog gondot okozni Nagyméltóságodnak a város áldozatra készsége mellett.”

A Városi Tanács nyomására a szakminiszter a gimnázium építésével Orth Ambrus és Somló Emil építészeket bízta meg, akik 1912. július 17-én Gyergyószentmiklós vezetőségének tudomására hozták, hogy „a Vallás és Közoktatásügyi m. kir. miniszter úr Öméltósága f. hó 2-án 91691 sz. al. kelt rendeletében gyergyószentmiklósi áll. Főgimnázium új épületének általunk készített vázlattevéit elfogadta.”

Az építkezést azonban a csatornázási munkálatoktól és a Csere utcai patak elvezetésétől vagy befedésétől tették függővé. Mint írják, „a míg a városi és csatornázás ügye el nem dől, a főgimnázium építése semmi szín alatt sem kezdhető el, s hogy az épület főhomlokzata előtti Csere utcán el folyó patak elvezethető, vagy beboltozandó legkésőbb addig, míg az épület rendeltetésének átadható lesz.”

A gyergyószentmiklósiak válasza nem késett: „Jövő augusztus hó 10-ke körül – írják – tervező mérnökünk, Kendy Finaly István közreműködésével a kutatások az irányban veszik kezdetüket, hogy a víz ellátás forrás foglалásokkal, esetleg bővízü havasi patakok duzzasztása és ülepesztése után a szükséges vízmennyiség megszerezhető lenne. Vidékünk vízrajzi viszonyainak ismerete mellett reméljük ezen kutatások és vízméréseink pár hó alatt eredményre vezetnek s így a végleges tervek 1913. év tavaszára elkészíthetők és azok 1914 őszére kivihetők lesznek, úgy hogy a gimnázium épülete 1914 őszén a hálózatba bekapcsolható lesz”. A kérdéses patakokkal kapcsolatban pedig, az építészek tudtára adták, hogy „A Csere utca oldalában lefolyó víz mesterségesen van tűzrendőri szempontból levezetve.”

A csatornázási munkálatok tehát hátrányosan befolyásolták a gimnázium építését. Végül is 1913. április 26-án a kereskedelemügyi minisztériumnál megtörtént a gimnázium építésére vonatkozó árlejtés, ami ismét reményeket ébresztett a gyergyószentmiklósiakban. Szerintük – ahogy azt a helyi lapban is megírták – „Az árlejtés megtörténte után az építkezések fokozott erővel azonnal megkezdhetők.” Az árlejtés során az Orth és Somló cég elvesztette az építés jogát, melyhez „a megbízást – a Gyergyó című lap 1913. május 18-i tudósítása szerint – hat pályázó közül a Steiner József és társa cég kapta meg.”

Az árlejtés kimenetele az Orth és Somló céget is kimozdította addigi passzivitásából. A vállalkozók minden befolyásuk latba vetették, hogy visszaszerezhessék a gyergyószentmiklósi gimnázium építésének a jogát. Ekkor már nem számított sem a csatornázás hiánya, sem a Csere utcai árok. Számunkra a lényeg a 2 300 000 koronás üzlet megtartása volt. Az oktatási minisztérium beleegyezésével kizsárolták a pályázatot megnyerő „Steiner és társa” céget, és 1913. július 25-én hivatalos építési engedélyt kértek a városi tanácstól, majd közölték, hogy „a munkálatok anyagi kiviteléért felelős építőmester Koch Károly.”

1913. július 30-án a városi tanács megadta az építési engedélyt, úgyhogy 1913. augusztus 3-án a helyi lap már örömmel közölhette a hírt: „A főgimnázium építése végre-valahára a múlt héten kezdetét vette. Koch vállalkozó megfelelő munkaerővel megkezdte az alapok ásását, és reménykedik, hogy az egész épületet még a folyó évben tető alá helyezi, ha csak az időjárás ebbeli szándékát meg nem semmisíti.”

Most már úgy tűnik, hamarosan felépítik a gimnáziumot. Legalábbis erről tanúszkodnak a korabeli sajtóban megjelent tudósítások: „Gimnáziumunk építése – olvashatjuk 1913. november 9-én – rohamosan halad, s amit ezelőtt pár héttel alig hihettünk volna, az épület biztosan tető alá jut rövidesen. Az építésnek nagyon kedvezett a szokatlanul kedvező időjárás, mert míg más években ilyenkor az esőzéssel vegyes hó a külmunkát már lehetetlenné tette, az idén ma még a legszebb időjárás mellett, fagymentesen dolgozhatnak.”

A *Gyergyó* című lap optimizmusa, sajnos, indokolatlan volt. Az épületet nem sikerült 1913-ban tető alá helyezni. A gyergyószentmiklósiak azonban továbbra is bíztak. Mint írják (1914. március 22-én): „Szeptemberben – remélhetőleg – megnyílik az új állami főgimnázium.” Ugyanakkor felvetik a bentlakás felépítésének szükségességét is: „Tanulóink – olvashatjuk az említett írásban – kevés számmal vannak, aminek egyetlen oka az, hogy a körülöttük lévő gimnáziumok internátusokkal vannak egybekötve, és indokolt is némileg a szülőknek az a felfogása, hogy az internátusban vannak a legjobb helyen a fiúk, és ezért viszik a gyergyóvidéki gyermekeket Csíkszeredába vagy Kézdivásárhelyre.”

Az 1914 tavaszán újrakezdett építkezés nyáron ismét megakadt. A vállalkozó arra hivatkozott, hogy a városi tanács az épület telke és a kórház felől elvonuló mellékutca járdájának magassági pontjait nem jelölte ki. Levelükben arra hivatkoznak, hogy „a mi telkünket (a gimnáziumét) határoló kerítést a járda magassági pontjainak ismerete nélkül nem készthetjük, mert ha a jelenleg teljesen rendezetlen, sőt meg nem nyitott utca helyén meglevő talajszintekhez alkalmazkodunk, és kerítésünket aszerint készíthetjük később válik szükségessé átalakítása, esetleg lebontása és újjáépítése.” A város főmérnökének válaszeleveléből kiderült, hogy jelentős ellentétek voltak az építésszek és Kémenes főmérnök között. Ez utóbbi szerint „a járda nívóan magasságának megállapítása az épülő gyergyószentmiklósi-békási út magassági viszonyaitól függ. Ezen körülményeket még az elmúlt évben az építkezés megindoklásakor közöltem az építés vezetőségével, s miután az időben az építési ellenőrző mérnök megbízva még nem volt, az építés vezetése megkeresésére ezen tiszttel a megbízás eldöntéséig én láttam el... A törvényhatósági útépítés vezetőjével történt megbeszélésem alapján a járda nívókat közöltem az építés vezetőségével, és a magassági pontokat kitűztem. E közben az építést ellenőrző mérnök, az államépítészeti hivatal kirendelt Szántó Albert kir. mérnök úr személyében neveztetett ki. Ezzel az összes eddigi adataimat ellenőrző mérnök úr rendelkezésére bocsájtottam, s az építkezés belső ügyeiről többé tudomást nem szereztem.” Kémenes szerint „sem az építés vezetőségétől, sem az ellenőrző mérnöktől a megadási pontok tárgyában megkeresés be nem érkezett, a pallér izengetéseire komoly építkezésnél támaszkodni nem lehet, az építésvezetőség ilyenteni, a városi tanáccsal szemben tanúsított nemtörődöm viselkedése, kissé különös módon tünteti fel hivatalomat, jöllehet mindenkor a legnagyobb előzékenységet tanúsították az építéssel szemben, a pallér minden izengetésére még oly kérdésben is, mely az építésvezetőség hatáskörébe tartozik, kissé szerénytelen kérés hivatalom közreműködését kívánni.”

A kerítés és a telekrendezési munkálatok értékelése is fokozta a város, valamint az építők közötti ellentétet. Az építkezési vállalat ugyanis a pöcegödrök kiásásáért és az árnyékszékek felállításáért 20 354 korona költség- és tiszteletdíjat követelt. A város vezetősége azonban nem fogadta el a vállalat által megszabott árakat, és az oktatásügyi miniszterhez írt levelében elpanaszolja, hogy „a mérnöki szakvélemény szerint felfektetett költségvetésben a földmunka túl magas, az egységarak túlnyomó része pedig a helyi egységarakat tetemesen túlhaladta, úgy hogy a felszámított 20 354 korona előirányzat a valóságban sokkal kevesebb lesz. Ezen kívül az építési tiszteletdíj, szerény véleményünk szerint, a szabályozási vonal nem nagyobbodhatott, és ahhoz nem járulhatunk.” Ezért arra kéri a minisztert, hogy engedélyezze a felsorolt munkálatoknak a város által való elvégzését, mivel ők a munkák során 50%-os megtakarítást fognak elérni.

A levélben a csatornázási munkálatokról is megemlékeztek: „a csatornázási és vízvezetési terveink jóváhagyása végett már 1914. június 9-től fogva a minisztériumba vannak, s remélhetőleg még e hó folyamán hozzánk visszakérülnek, úgy hogy az elkészítési pályázatot

még ebben az évben kiírhatjuk, s a felett dönthetünk, ami a jövő, 1915. évben leendő befejezést biztosíthatná.” Úgy tűnik, minden akadály elhárult az építés befejezése elől. És akkor ... kitört a háború... „Mikor az új épület már majdnem teljesen elkészült – olvashatjuk a Főgimnázium Értesítőjében – a munkát hirtelen be kellett szüntetni, s még most is csak reméljük, hogy a jövő tanévet talán az új épületben kezdetjük.”

A város minden anyagi és erkölcsi erőforrását összpontosította az épület befejezése érdekében. 1914. szeptember 6-án a *Gyergyó* című lap arról értesít, hogy: „Az új főgimnáziumnál a mozgósítás alkalmával félbehagyott építkezéseket a jövő hét folyamán megkezdik és folytatni fogják.” Úgy tervezték, hogy 1915 januárjában beköltözhetnek az épületbe. Elképzelésük nem valósulhatott meg. A *Gyergyó* című lapban arról olvashatunk, hogy: „az építési vállalkozó kérelme folytán a már január elejére tervezett beköltözése a főgimnáziumnak nem történik meg, mert a munkák lassan haladnak. A kormány és a vállalkozó között egy olyan megállapodás jött létre, mely szerint az épület belső berendezésének és felszerelésének május 15-re, a külső munkálatoknak pedig augusztus 15-re kell készen lenni, amikor is az átvétel okvetlenül meg fog történni.”

A gimnázium épületét 1915-ben adták át rendeltetésének. A vállalkozó tehát teljesítette utolsó ígéretét. A háború pusztításai és emberveszteségei azonban elhomályosították Gyergyószentmiklós egyik legszebb épülete átadásának a jelentőségét. Az emberek, a sajtó, a város, a kormány a háború eseményeivel voltak elfoglalva. A világégés nyomora és szenvedései az embereket érzéketlenné tették a kultúra e szimbólumával szemben. Sőt, rendeltetésének átadása után az épület egy részét a katonai parancsnokság is igénybe vette. Mégis az 1915–1916-os tanévben a gyergyószentmiklósi főgimnáziumban már megfelelő körülmények között folytathatták az oktatást.

Szócs János

ELEMI OKTATÁS CSÍKSZÉKBEN (1571–1800)

Az elemi oktatás egyik legfőbb célja volt és marad: az olvasás és az írás elsajátíttatása a kicsikkel. Az olvasás küszöb. Megtanulása soha nem képezett könnyen átléphető akadályt a kisiskolások többsége számára. A gyakorlat, a tapasztalat mind a letűnt századokra, mind a jelenkorban ezt elégségesen igazolja.

1. Első híradások a csíkszéki kisiskolák létezéséről

Az Oláh Miklós esztergomi érsek vezetésével 1560-ban ülésező nagyszombati katolikus zsinat külön kitért a kisiskolák, elemi iskolák létesítésének a szükségére, működésére, feladataira. Elrendelte, hogy minden plébánia alkalmazzon tanítót, akinek feladatává tette: tanítsa meg a gyermekeknek az olvasást és a templomi szolgálat alatt elhangzó egyházi énekeket. Ugyanakkor a nevelők értsenek az írás mesterségéhez, hogy a jó tudományokra oktathassák azokat, akik alkalmasak ilyen tanulmányokra. Abban az időszakban az írás mesterségét külön, önálló tudományként kezelték. Az oktatói mesterséghez elválaszthatatlanul hozzászámították a tanítók képzett, tanult voltát és erkölcsös életét, hogy a kicsiknek példaképül szolgálhassanak. Az iskolások ne csupán ismeretekre tegyenek szert, hanem felnőttként váljanak becsületes emberekké. Legyenek a hitben szilárdak, előjáróiknak engedelmes alattvalóik. Tudatosuljon bennük az a valós társadalmi helyzet, amelybe beleszülettek, s amelyen nincsen hatalmuk változtatni.

Az egyház igényelte a tanítótól, hogy oktatói működése során gyakoroltassa, ismételtesse tanítványaival a katekizmus szövegét. Az iskolai munkát a plébános felvigyázta.¹ Az olvasás-tanítás során a katekizmus tanulmányozásának a későbbiekben is fő szerepet szántak.²

A korábbi plébániai iskolák csíki létéről, működéséről nincsen konkrét adatunk. Erről szóló utalásnak vehetjük Miklós gyulafehérvári püspöknek 1503. évi levelét, amelyben a székyföldi papok és skolasztikusok béréről szól. Az első csíki iskolamester, akiről 1571-ből hírünk van, az a csíkszentkirályi Pál Deák. Ezután, másfél évtizeddel később, 1585-ben két iskolamester, a nagyboldogasszonyi (karcfalvi) Pál Deák, valamint a csíkszenttamási Lőrinc Deák nevét rögzítette az írott forrás. 1590-ből a csíkmindszenti Gergely Deák, 1597-ből Szentdamokosi Miklós Deák, 1598-ból a csíkszentsimoni Lőrinc Deák iskolamesterek emléke maradt ránk.³

1 Mészáros István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat. 1972. 42–43.

2 Mészáros István: *i. m.* 55.

3 Sándor Imre: *A csíkszentsimoni Endes család levéltára*. Kolozsvár, 1910, 1–6.; *Székely Oklevéltár II.* Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága. 1876. 318.; *Székely Oklevéltár III.* Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, Székely Történelmi Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság. 1890. 153. (1503); Csíkszeredai Levéltár (Cs. Á. L.), F. 352/1,2.

2. Anyagi feltételek. Az iskolamesterek, tanítók bére, fizetése

Az iskolamestereket latinul ludimagisternek, magisternek vagy rector scholaenak, esetleg instructornak nevezik a források. E kifejezéseken kántort, iskolamestert és tanítót értettek.

A Székelyföldön, Csíkban a termékkel való fizetés, a természetbeni bérezés volt szokásban századokon át. A Csíki Székely Múzeum birtokában lévő vizitációs jegyzőkönyv ilyen értelmű textusa 1670-ből való, Damokos Kázmér ferences szerzetes, erdélyi katolikus vikárius idejéből datálódik. Atyhán „Generalis Visitatio” idején foglalták írásba a régóta gyakorlott szokást.

Az a gazdaember, aki egész bért fizet, a papnak 2 kalangya búzát és ugyanannyi zabot, a mesternek pedig egyet-egyet ad.

Akinek 6 kalangya terem, az félbért fizet. Ennek a harmada az iskolamesteré.

A marhátlan és gabonátlan emberek a prédikátornak 20 pénzt, az iskolamesternek 10 pénzt fizetnek.

Özvegyek, akik fonással keresik a kenyerüket, 2 sing vásznat adnak papnak, egyet a mesternek.

Akinek vonómarhája van, az évente vigyen egy szekér fabért.

Az igavonómarhával nem rendelkezők fabérként fizessenek 5 pénzt (dénárt).

Az özvegyek szénatakarással, szénagyűjtéssel róják le a fabérüket.

A plébános és a mester a községgel egyetértésben legeltetheti állatait a falu legelőjén.

Csíkban már korábban, 1643-ban Csíkszentgyörgyön, Petki István főkapitány jelenlétében foglalták írásba a régi bevett szokást, amely tartalmában majdnem teljesen megegyezik az atyhai határozattal.⁴

Az egyházi emberek bérét, a képét Szent Márton napjáig, november 3-ig kellett, hogy beszolgáltassák a község katolikus lakói.⁵ A begyűjtött kepe elosztásában a tercialitás elvét alkalmazták. A községben begyűjtött anyagiakat a pap és a kántor elosztotta. A papnak jutott kétharmada, a kántornak és az iskolamesternek egyharmada.

A gyergyói kántorok az erdélyi főkormányshoz (guberniumhoz) küldött előterjesztésükben, amelyet a madéfalvi veszedelem (1764) évére kelteztünk, azt írják, hogy a magyarok a kereszténység felvétele után minden egyházközség (megye) élére egy lelkészt helyeztek. Melléje segítségül kántort, akit „megyés mesteri” titulussal illettek. Teendőik sokasodása miatt, idővel a megyés mesterek arra kényszerültek, hogy maguk mellé segítőtársakat állítsanak. Ezek voltak a tanítók, harangozók.

Emellett a községek több helyen termőföldet szakítottak ki, vagy egyének adományoztak szántót, kaszálót az egyháziak javára. Azt is a tercialitás elve alapján osztották meg a pap és a kántor között.

Most pedig ezek az „alkalmatos ifjak”, a tanítók, harangozók, akiknek kötelességük „a megyés mesterek”, kántorok felügyelete alatt tanítani a fiatalságot, a tercialitás elve alapján részt követelnek a bevételekből. A gyergyói kántorok eme beadványát 1762-ben, majd 1764-ben megelőzte a gyergyói tanítók, harangozók és sekrestyések instanciája, folyamodványa, melyet Gyulafehérvárra a vikáriusnak küldtek. „Mindennapi szükségüktől indítatva” fordultak a vikáriushoz. Először 1762-ben, majd 2 év múltán megismételték a kérésüket. Fizetésük megjavítását, a kántori bevételek harmadrészét követelték maguknak, mert akinek

4 Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Kolozsvár. 1860. 23–24.; Csíki Székely Múzeum. Vizitációs jegyzőkönyv Lt. 6256/101

5 Veszely Károly: *i. m.* 23., 37., 41. és 44.

„sem tűzfája, sem kenyere nincsen, annak lépnie kell, s a kötelező szolgálat miatt azoknak szerzésére sem érkezik” ideje, annak tennie kell valamit. Ők, a tanítók, harangozók panaszkodnak, a plébánosok parancsára éjjel-nappal készen kell, hogy álljanak. Processziókra, búcsúkra, inkvizícióra (vallatásra, kihallgatásra) vagy betegekhez kell járniuk, továbbá kereszteleseken, temetéseken asszisztálniuk. Szentmisén az oltár mellett szolgálnak, vagy az orgona mellett kell énekelniük. Ők gondoskodnak az oltár, a templom rendjéről, tisztaságáról. Ősre kelve pedig kezdődik az iskola. A folytatásban a kántorokat támadják. „Az anyaszentegyháznak mentségiben, magok szabadságában igen csendesen nyugosznak, a jövedelmet egészen magoknak elveszik.”

A vitatéma a tanítók anyagi gondja. A tanítók bére, fizetése dolgában hasonló vita robbant ki 1780 körül Felcsíkon is, ahol a tanítók a fabér harmadát, az elmaradt képéből, valamint a gyalogszerekek fizetéséből származó harmadrészt követelik. Ezenkívül a kántor csűrében és a szántóföldön a veteményből részt, valamint állataiknak az istállóban telelő helyet kérték.⁶

A felcsíki egyházi törvényszék (Szentszék) megvizsgálta a tanítók igényeit tartalmazó beadványt, és a kántorok álláspontjával ellentétben a tanítóknak adott igazat. Kötelezte a kántorokat a tercialitás elvének a betartására a vitás kérdések mindegyikében. A kántori jövedelmek harmadrészenek az átadására kötelezte őket. Igaz, a törvényszék a harmadrészt nem a sajátjából utalta ki.

A jelentkező anyagi jellegű ellentét a társadalomban kisszámú egyént érintett. Mégis utólagos hatása nagyobb lehetett, mint azt gondolnánk, mert pozitívan befolyásolta az iskolai munkát, a tanítást, az oktatás fejlődését.

A papok, iskolamesterek, kántorok, valamint a tanítók bérezésében Csíkban a természetbeni fizetés, járadék volt érvényben. Pénzben való fizetésre elenyésző százalékban, a gyergyói és a felcsíki tanítók 1764, illetve az 1780 körüli folyamodványában találtunk utalást.

Kívételt képez e tekintetben a csíksomlyói gimnázium kisiskolája, elemi tagozata, ahol például Ferenczi István iskolamesternek 1717-ben a kolostor 30 magyar ft-ot fizetett egy évre. Gergelyi Mihálynak 1720-ban „25 magyar forint és 2 kordovány csizma” képezte a bérét. Hasonlóképpen fizetett a kolostor 1721-ben Veres János deáknak is. Emellett a kolostor biztosíthatott szállást és kosztot a tanítónak. Ott a tanító külön szobával, cellával rendelkezett. 1727–28-ban ebben a szobában 4 ágyat, 5 széket, asztalt, abroszt, heverőt, gyertyatartót leltároztak fel. Olyan könyveket vettek nyilvántartásba, amelyek a tanítás során használatba kerültek.⁷

Kájoni János, a nagynevű XVII. századi ferences szerzetes a Csíksomlyón 1676-ban kiadott *Cantionale Catholicum* című könyve előszavában írja: miután keresztény hitre tértek, a magyarok kezdték dicsérni az Istent. „Ezt előttük viselvén, fiokot is szép, Istenes dicsiretekre tanították, a mint most is világosan Ki-tetszik a Templomok mellett építettett oskolákból, a holott az iffjuság egyben gyülekezvén, nem csak a tudományokban, hanem az Anya-Szentegyházi éneklésben is tanítottatott.”

Kájoni Jánossal mi is elmondhatjuk, hogy a XVII–XVIII. században minden csíkszéki egyházas községben létezett iskolaépület, ahol tanítás folyt.⁸

6 A Gyulafehérvári Érseki Lt. Szentszéki iratok 1797/2. A gyergyói tanítók, sekrestyések és harangozók instanciája a vikáriushoz. Csíkszentmihályi parókia levéltára: a gyergyói kántorok folyamodványa a guberniumhoz. Másolat. A felcsíki szentszék, egyházi bíróság ítélete. 1780. Kiadva 1804-ben. Másolat.

7 Szócs János: *A csíksomlyói gimnázium kisiskolája, elemi tagozata* = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*. Csíkszereda. 2006. 312–313.

8 Domokos Pál Péter: „... édes hazámnak akartam szolgálni...” *Cantionale Catholicum*. Tudósítások. Budapest, Szent István Társulat. 1979. 166.

3. Az iskolalátogatásról Kosáry Domokos véleményét tehetjük magunkévá. Az újkori feudális társadalomban kevesen, keveset tanultak.

Az 1731-es vizitáció alkalmával több helyen, de nem mindenhol, feljegyezték az iskolás gyermekek létszámát. Gyergyószentmiklóson bizonyosan sokan látogatták az iskolát, ha ott két tanító működött. Szárhegyen Szent György napig 30 tanulója volt az iskolának. Azonban megjegyezték, hogy Szárhegyen a szülők hanyagok és nyakasok, nem akarják iskolába adni a fiaikat. Viszont Remetén „szép számban” járnak a kicsik iskolába. A csíkrákosi iskolának volt a legtöbb tanulója, szám szerint 86. Csíkszentmihályon ellenben kevés volt az iskolába járó gyermek. Csíkszentmiklóson 40 körüli tettek a kisiskolások számát, Csíkszentkirályon 20-ra. Csíkszentimrén 46-an, Csíkszentmártonban 36-an, Kozmáson 20-an látogatták az iskolát. A csíkmenasági iskolának 20 tanulója volt.⁹

4. Mit tanultak a kisiskolában?

1672-ben Damokos Kázmér ferences szerzetes, az erdélyi római katolikus vallásúak vikáriusa az iskolamesterek fő teendői közé a következőket sorolta: tanítsák a jó erkölcsre, a keresztény vallás ismeretére, a keresztény hit alapelveire, a tízparancsolat és az egyházi parancsolatok ismeretére a kicsiket. Ezenkívül el ne mulasszák a vasárnapi, ünnepnap és az esti harangozást. A kántorok, iskolamesterek részt vettek a szentmisén. Ismerniük és előadniuk, énekelniük kellett a szent énekeket (olyan énekeskönyvekkel kellett, hogy rendelkezzenek, mint a Breviarium, Graduale, Antiphonale).¹⁰ Az írás-olvasás tanítását magától értetődőnek vehette, ezért nem említette meg.

A keresztény hit alaptételeit a tanulók Petrus Canisius jezsuita szerzetes katekizmusából sajátították el. A latin–magyar nyelvű könyvből idézünk: „Mire kell előbbször a keresztény embert tanítani? Hitre, reménységre, szeretetre, szentségekre és a keresztényi igazságnak tiszteire.” A szeretetről és tízparancsolatról is magyarázatot ad. Mondatonként elemzi a Mi-atyánk, a Hiszekegy, az Üdvözlégy kezdetű imádságokat. Petrus Canisius kátéja az olvasás gyakorlásában fontos helyet kapott.¹¹

Az elmúlt századokban az olvasástanítás nehézkesnek és hosszadalmasnak mutatkozott, nagy idővesztéssel járt. Minden egyes magánhangzót sorban egy-egy mássalhangzó elé, majd mögé helyeztek. Ezt vég nélkül hangoztatták. *Ab, eb, ib...*, majd *ba, be, bi* következett. Utána két mássalhangzó elé, ezt követően mögéjük tették a magánhangzókat. És ezt majdnem vég nélkül hangoztatták, gyakoroltatták a gyermekekkel. Több évbe került, míg a kisiskolások zöme megtanult olvasni.¹²

A XIX. század első feléből ismerünk tanterveket, órarendet. A bibliai történet nevet viselő tantárgy töredékes tanterve került a kezünkbe. Ilyen alcímek szerepelnek benne: „A víz-

9 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1983. 96–99.; Kovács András–Kovács Zsolt: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány. 2002. 116–142.

10 Veszely Károly: *i. m.* 45–46.

11 Muckenhaupt Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. 1676–2001*. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum. 2001. 31.; Canisius Petrus: *Catechismus latino-ungaricus*. Csíksomlyó. 1771.

12 Mészáros István: *i. m.* 56–58.

özöntől Ábrahám hivattatásáig. Ábrahám hivattatásától fogva Izrael népének Egyiptomból való kivonulásáig.” A plébános kijelölte a hét minden napjára az elmondandó imákat, a szent énekeket, az iskolásoknak az egyházi megnyilvánulásokon, miséken, vecsernyéken való teendőit, magatartását.¹³

Csíkszékben valószínűleg minden kisiskolában forgatták a *Panis Vitae* (Az élet kenyere) című, 1721-ben Csíksomlyón és Kolozsváron nyomtatott kiadványt, vagy valamely ehhez hasonló tartalmú könyvet. A *Panis Vitae* 3. részében „foglaltatik a kisdetek oktatására való keresztyén tudománynak summája.”¹⁴

Visszakanyarodva a gyergyói kántoroknak és tanítóknak az 1760-as években kelt veteke-désére, vitájára, érdemesnek tartjuk mindkét fél nyilatkozatát, véleményét idézni. A kántorok azt mondják, hogy régente a „megyés mesterek” (kántorok) feladata volt, hogy „a kisded, ártatlan gyermekeket írásra, betűismerésre, olvasásra és az igaz hitnek fundamentumira” tanítsák. A tanítók így reagáltak: „Gyönyörűséges szép nevezettel Iskolák Rectorának írják, hivatják Eőkegyelmek magokot, de sokan azt sem tudják Eőkegyelmek közül, hány gyermek jár iskolába vagy mit tanul.” Megjegyezni kívánjuk, hogy XVII–XVIII. századi források nem tesznek említést arról, miszerint a kisiskolában számvetést (aritmetikát) oktattak volna. Sőt a csíksomlyói gimnázium hagyatékából sem került elő olyan irat, amely ott a számvetés tanítását bizonyítaná. (Legalábbis a Norma Regia bevezetéséig, 1781-ig bizonyosan nincs efféle utalás!)

Az elemi szintű iskolák közül, amint az természetes, a csíksomlyói gimnázium kisiskolája messze a többi hasonló (triviálisnak nevezett) iskola szintje fölé emelkedett. A tanítókik képzetebbek voltak, ott az iskolalátogatás pontosabb, rendszerezőbb volt. Ezek a tényezők a tanulásban nagy előnyt jelentettek a gimnázium elemi tagozatára járó gyermekek számára.

5. A tanítókról

Néhány csíki tanítóról, iskolamesterről, tanulóról óhajtunk egy-egy röpke villanást felleleveníteni.

A székelyszentkirályi, majd székelyszentléleki (mindkettő udvarhelyszéki falu) iskola-mesternek, Petri Andrásnak, valamint a csíki, kisasszonyi (rákosi) Réti János tanítónak kéz-iratos egyházi énekeskönyvéből idézünk. Réti által bejegyzett karácsonyi ének: „Ved(d) jó néven én szívemet óh, édes Jézusom, Önts(d) ki most szeretetedet, óh édes küsdedem.”

A másik 4 sor, a Boldogasszonyhoz írt énekéből való:

„Reménkedjél s törekedjél fiad előtt érettem,
Hogy tekintsen rám, s megmentsen kéntől
Légy oltalmok, diadalmok kik illik (ülük) ünnepedet.
Igy (?) versekkel, Énekekkel tisztelik Szent Nevedet. Amen”

Aláírása: „Finis huius Cantionis per me Joannem Réti... Instructoris Kis Aszoni Ensi.”¹⁵

13 Szócs János: *i. m.* 315–317.

14 Muckenhaupt Erzsébet: *i. m.* 31. Korábbi, itt az elemi iskolai oktatásban használt könyvet nem ismerünk.

15 OSzK: Petri András-kódex (korábban Jancsó-kódex). 1395/F 113. Kisasszony egyházközség, Csíkrákos.

A két iskolamester tevékenysége, aktivitása jobbra a XVII. század első felére (közepére) tehető. Alkotásukra az igényesség, a középszerűséget meghaladó törekvés, színvonal a jellemző. Ez a megállapítás érvényes akkor is, ha nem tudjuk, hogy mely énekek az iskolamesterek műve, melyeket vettek át másoktól, vagy fordítottak ők.

A csíkszentmihályi iskolamester, Miklós Deák (1652) szerelmes leveleket és szerelmes verseket írt, amelyek azonban, sajnálatunkra, nem maradtak fenn. A csernátoni eredetű Miklós Deák, amikor botrány robbant ki körülötte, a szentmihályi iskolából a könyveit elhordatta, vagyis számos könyvvel rendelkezett. Mind Petri András, Réti János, mind pedig Miklós Deák esetében azt jegyeztük meg, hogy működésük során a többre, szebbre és jobbra való törekvés óhaja hajthatta őket.¹⁶

Dániel Pétert, a csíkrákosi tanítót 1694-ben, az utolsó tatárbetöréskor vagy megölték, vagy rabrá tették a tatárok.

A menasági Lukács István öreg tanító 1748-ban, pár szóban több évtizedes munka után jellemzi életútját: „hosszas időig, hol cantori, s hol tanítói hivatalokban szolgálván, megöregedtem, s tovább való szolgálatra alkalmatlanná lettem.”¹⁷

Feltűnik még a csíkszentmihályi harangozóknak és tanítómesternek, továbbá tanítványának az alakja 1755-ből. Máris Antal az édesanyjának, Máriának szerelemgyermeké volt. Jobbágyleány lévén a háromszéki földesura, Szörccsei Dónát el akarta vinni a fiút Csíkszentmihályról Háromszékre. Az iskolás gyermek Bíró János tanítóhoz az iskolába menekült. A felekezeti iskola autonóm terület lévén, világi hatalom nem léphetett ott fel. Szörccsei Dónát érdekében a felcsíki királybírónál, Boros Ferencnél a szentkirályi Bors Tamás járt közbe. Boros Ferenc elnyerte a felcsíki esperes, Barabás Márton engedélyét, jóváhagyását, amely lehetővé tette, hogy karhatalommal bejussanak az iskola épületébe. A tanító, Bíró János nem nyitotta ki az iskolaajtót, ezért a szentmihályi és a szépvízi bíró összevagdaltatta azt, és betörték az iskolába. Kezet tettek a gyermekre, Delnére, a királybíróhoz vitték, aki szánra rakatta és Háromszékre „expediálta”.¹⁸

6. Statisztika

Csik-, Gyergyó- és Kászonszékben eddigelé a XVI. századból 6, a XVII. századból 138, a XVIII. századból 371, összesen 515 iskolamesternek a neve maradt az utókorra.¹⁹

16 Cs. Á. L. F.27/14/1652.VI.26

17 Cs. Á. L. F.27/VII/62/1748

18 Cs. Á. L. F.28/XVII/1211/1757

19 A már jelzetteken kívül tanulmányozott forrásaink: Cs. Á. L. F.27/1–40; F.28/1–10; F.27/1–8, 27–37; u. o. F.47. Anyakönyvek: Csíkcsicsó: 102 (1783–1837); Csíkdélne: 209 (1765–1857); Csíkszentgyörgy: 111,112 (1684–1786); Csíkszentdomokos: 581,581 (1695–1829); Csíkszentimre: 604,605; Csíkszentlélek: 339 (1745–1811); Csíkszentmihály: 776 (1783–1845); Csíkménaság: 6,7 (1717–1835); Csíkrákos: 523, 524 (1696–1815); Csíksomlyó: 647–653 (1712–1831); Csíkszentkirály: 575 (1757–1856); Csíkszereda 388 (1751–1815); Gyergyócsomafalva 124,125 (1730–1812); Gyergyószárhegy: 324–328 (1696–1853); Gyergyóremete: 536,537 (1726–1820); Gyergyószentmihály: 269, 270 (1753–1819); Gyergyóújfalu: 617,618 (1716–1816); Kászonújfalu: 64,65 (1703–1819); Kászonjakabfalva: 292 (1753–1857). Emellett még a következő irattárakban kutattunk: a csíkcsatószei, csíkkozmási, csíkmindszenti, csíkszentléleki plébánia levéltárában, valamint Gyergyóalfalu anyakönyveit néztük át az Egri Érsekség Levéltárában. Segítőinknek jóindulatukért köszönetet mondunk.

Farkas Aladár

MÁSFÉL ÉVSZÁZADOS A BORSZÉKI OKTATÁS

I. A kezdetekről

„Borszék hazánk első rendű fürdője, Csík megye északi részében, a Keleti-Kárpátok kies ölében fekszik. A természet fenyesekkel borított sziklaramába foglalta e gyönyörű havasi tájképet, hol a csodatevő gyógyító forrás: a borvíz fakadt fel. A fürdő a múlt század közepén lett ismertté, s idővel kis községet fejlesztett a fürdői élet. Felsőborszéken szebbnél szebb nyaralók állnak, Alsóborszék pedig 1000 lakost számláló község. Itt van elhelyezve a népis-kola is” – tudjuk meg a gyergyói római katolikus tantestület albumából (1895).

1. Az első bizonyítékok

Az iskola története az abszolutizmus korában kezdődik, ugyanis 1852-ből datálódik az első írásos adat. Ezt megelőzően a borszéki iskola történetét homály borítja. A helyi szájhagyomány szerint az iskola első tanítója egy Szepes megyéből – a magyar nyelvet csak némileg beszélő – ide telepedett Kiss János nevű szabómester volt. 1852-ben a római katolikus felekezet (Borszéken nem lévén önálló parókia, Ditró filiája volt) állított fel elemi népiskolát. Iskolahelyiséget is a két birtokos község – akinek tulajdonát képezte Borszék-, Szárhegy és Ditró adott. Tanító 1859-ig Antal József csizmadiamester volt 180 Ft fizetésért.

1857–1862 között újból Kiss János szabómester tanított, előbbi fizetésért. 1862-ben négy hónapig Gergely Imre tanított, s szintén ennyi ideig Gáspár János, mindkettő a haszonbérloknél volt alkalmazva mint szolga. 1863-ban újból visszatért Antal József, s itt működött 1870-ig. 1870–1872 között Páll Albert volt a tanító, oklevél nélkül, fizetése 180 Ft volt. 1873–1875-ig a tanítás szünetel, s tanított ugyan a már kétszer említett Kiss János saját házában, de csak azokat, akik havi két forint tanítási díjat fizettek.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után a bécsi kormány 1850. ápr. 19-én hozott közleménye értelmében az oktatás és nevelés fő felügyelete az állam hatáskörébe került. A rendelkezés egyben azt is előírja, hogy az oktatás a népiskolákban lehetőleg anyanyelven történjék. Borszéken ez haladéktalanul megvalósult.

2. Az 1868-os népoktatási törvény

Az Eötvös József vallási és közoktatási minisztersége idején, 1868-ban kiadott 38-as számú Népoktatási Törvény a kötelező tantárgyakat írja elő a népiskolák számára: hit- és erkölcstan, olvasás és írás, fejbeli és jegyekkel való számolás, a hazai mérték ismerete, nyelvtan, természettan és a természetrajz elemei, figyelemmel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének a szülei tartoznak, hazai földleírás és történet, gyakorlati útmutatások a mezői gazdaság és különösen a kertészt közből, a polgári jogok kötelességek rövid ismertetése, ének, testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatra.

Ugyanez a törvény előírja, hogy az iskola táblákkal, földgömbbel, térképekkel, természetrajzi ábrákkal s általában a legszükségesebb taneszközökkel fel legyen szerelve. Megszabta a szorgalomidőt is, faluhelyen nyolc hónapban, városban kilenc hónapban. Előírta a tan-

kerületek létesítését is. Ennek megfelelően jött létre – kissé késve – a Csík–Udvarhely–Háromszék tankerület, amelyhez Borszék is tartozott. A tankerület központja Sepsiszentgyörgy lett, főtanfelügyelőnek Antalfi Károlyt nevezték ki. Az ő tanfelügyelősége alatt, 1872-ben az iskola államilag segélyezett községi iskolává alakult, mert a tulajdonos két község birtokossága nem sokat törődött a lakosság szellemi fejlődésével, az ide települtek pedig, szegény munkások lévén, nem tudták fenntartani az iskolát. Az állam iskolai és tanítói lak építésére 600 Ft segélyt adott, amelyhez Keresztes János helybeli kereskedő még 100 forinttal járult hozzá.

3. Iskolaépület

A fent említett segélyekből 1874-ben felépült az első iskolaépület Borszákon, a ma is iskolakertként emlegetett részen. Alapterülete 17,88x10 m. Két részből állt: egy nagyobb fiúiskola (tanterem) 9,40x7,70 m és egy leányiskola (tanterem) 9,40x5,30 m, valamint egy szobából, kamrából álló tanítói lakás. Körben udvar és a felső végében virágoskert volt.

4. Az első okleveles tanító

Az iskola történetében határkövet jelent 1874. Amint korábban láttuk, az iskola beindulását követő közel negyed század folyamán az iskolában nem szakképesített tanítók tanítottak, ami kétségtelen, hogy negatívan befolyásolta az oktató-nevelő munka színvonalát. Ezt a tényt két okkal magyarázhatjuk: egyrészt az egész országra jellemző tanítóhiánnyal, ugyanis az 1850-es évektől beindult erdélyi magyar tanítóképzés (1853 – kolozsvári református tanítóképző; 1858 – csíksomlyói római katolikus tanítóképző; 1870 – székelykeresztúri állami tanítóképző) csak később kezdte éreztetni hatását; másrészt egy olyan, még kialakulóban levő, a fő útvonalaktól elég félreeső település, mint Borszék, nehezebben kapott tanítót. Nos, ezen a helyzeten kívántak változtatni 1874 decemberében, amikor a tanítói állás betöltésére pályázatot hirdettek, amelyre hét okleveles tanító jelentkezett. Ezen tanítók zöme a csíksomlyói, a székelykeresztúri képezdék növendékei voltak. A tanítói állást Deák János kapta meg két ellenszavazattal szemben, s őt a Csík megyei közigazgatási bizottság 1875. június 21-én megerősítette tanítói állásában. Szakmai felkészültségének és hivatástudatának köszönhetően emelkedett az oktató-nevelő munka színvonala. Ebben az időben 76 tanköteles gyermek járt iskolába. Húsz év alatt 187 fiú és 161 leány végzett, akik írni és olvasni jól megtanultak.

Az elemi népiskolai tanítás két tanfolyamot foglalt magába: a hat évig tartó mindennapi és a három évre terjedő ismétlő iskolai tanítást. A mindennapi iskolába jártak a 6. életévüket betöltött gyerekek 12. évük betöltéséig, az ismétlő iskolába 15 éves korig kellett járni. A tanórák száma heti 20-25, beleértve a hit- és erkölcsan órákat is.

5. Iskolaszék alakul

A fenti törvény előírja, hogy a községi népoktatási intézet közvetlenül a község hatása alatt áll, és e hatáskörét az általa választott iskolai szék gyakorolja. A 117-es paragrafus értelmében minden községben legalább kilenc tagból álló iskolai szék alakul, melynek tagjait a kebelbeli lakosok közül, lehetőleg az oktatásügyhöz értő egyénekből választják. Tagjai között van a lelkész és a tanító is. A közgyűlés három évre választja az iskolaszéket. Feladatai: hetente meglátogatja az iskolát, határoz a tandíjat illetően, öröködi, hogy a gyermekek rendszeresen járjanak iskolába, a mulasztók gondviselőit megint s szükség esetén megbüntetésüket szorgalmazza, szigorúan felügyel a tanításra s az iskolai törvények pontos végrehajtására, fel-

ügyel az iskolai alap kezelésére, rendelkezik az iskolai épületek kellő javításáról, az iskolának kellő taneszközökkel való ellátásáról, a tanító és tanulók szülői és gondviselői között fennforgó panaszokban és minden nevezetesebb fegyelmi kérdésben első fokú bíróságot képez, az évi vizsgákon jelen van, a gondoktól számot kér, eljárásáról évenként, sürgős és fontosabb esetekben gyakrabban is, jelentést tesz a községnek, gondnokot választ, aki az iskolai vagyont kezeli, az épületeket javíttatja, megállapítja a tanító fizetését, ami tisztos lakáson és legalább egy negyedholdnyi kerten kívül nem lehet kevesebb évi 300 Ft-nál, segédtanító esetében 200 Ft-nál.

Iskolaszéki elnökök: 1872–1879 között Keresztes János, utána Csergő György, Kantner János, újból Csergő György, dr. Szilvássy János fürdőorvos, ismét Csergő György majd Köllő János üzleti igazgató (1.)

6. A szegény tanulók megsegítése

A szegény tanulók ruházására és tankönyvekkel való ellátására Deák János tanító 1875–1891 között két műkedvelői és gyermeki színelőadást rendezett, mely nem maradt anyagi siker nélkül, és azok jövedelméből sok szegény tanulót láttak el ruházattal és tankönyvvel. De ez a támogatás a tanító előregedése és gyengélkedése következtében megszűnt. Példás tevékenységéért a közoktatási miniszter 1877/27836-os rendeletével Borszék, Holló, Bélbor községek iskoláinak inspektorává nevezi ki.

1878-ban a Csík megyei gazdasági kiállításon kerti vetemények termeléséért és kőzetek gyűjtéséért két díszoklevelet nyert.

Blaha Lujza, a magyar nemzet csalogánya, férjével, br. Splényi Ödön huszárezredessel 1882-ben Borszéken nyaralt. Ittléte alatt egy koncertet szerveztek, amelynek bevételét az iskolának adományozta. Moldován Gergely *Egy fürdőidény Borszéken* című, 1883-ban kiadott művében így ír: „a Blaha ünnepségeknek 200 Ft tiszta jövedelme volt, mely összeg iránt a következő rendelkezést tette:

ALAPÍTÓLEVÉL

Örökös hálával vagyok lekötelezve Borszék fürdője iránt az 1882. évi fürdőidény alatt nyújtott enyhülésért. Ezen hála egy csekély jelét óhajtottam kifejezni Borszék iránt, a midőn folyó évi aug. 9-én részt vettem a borszéki községi iskola részére rendezett hangversenyen, egyúttal kifejezést óhajtottam adni azon kiváló jóindulatomnak, mellyel a népnevelés iránt mindenkor viseltettem. Az ünnepségek tiszta jövedelmét, 200 Ft-ot a nagyméltóságú magyar király vallás és közoktatási kormányhoz juttatnám, hogy azon összeg »Blaha Lujza alapítvány« címen államilag kezeltessék; évi kamatja egyenlően felosztva évenként az alsóborszéki iskolába járó borszéki illetőségű két szegény, de jól tanuló gyermek felségelésére fordíttassék, vallás és nemzetiségi különbség nélkül.

Amidőn ezen alapítványom kezelésére a nagyméltóságú m. kir. vallás és közoktatási miniszter urat tisztelettel felkérem, egyúttal azon ünnepélyes ígéretet is teszem, hogy fürdőn tartózkodásom alatt ezen alapot tőlem telhető módon évről évre gyarapítani fogom.

Kelt Bp. 1872. évi szeptember 30-ik napján

Báró Splényi Ödönné Blaha Lujza.”

Ígéretét betartotta, mert 1884-ig 800 Ft-ra növelte az alapítvány törzstőkéjét, mely összeg 1895-ben dr. Szilvási János fürdőorvos közreműködésével 123 Ft-tal gazdagodott, s ezen összegek kamatait a tanulók minden évben élvezték.

7. Újabb tanítói állások

A tanköteles gyermekek száma évről évre szaporodott, ezért új tanítói állások szervezéséről kellett gondoskodni. Az 1883/1884. tanévre második tanítói állás felállítása is szükségessé vált, így László Károly okleveles tanítót alkalmazták. A következő tanévtől megjelenik az első nő Tokaji Eliz személyében,¹ majd az 1887/88- és 1888/89-es tanévben Simon Ádám képezdét végzett növendék volt a tanító.²

1889/90 1890/91-ben Györffy Fidél okleveles tanító, míg 1891/92-ben Fokt Ödön képezdei tanítójelöltek tanítottak. 1892/93-tól Bartalis Szerafin okleveles tanító dolgozik a községben, a következő tanévtől felesége, Bartalis Julianna a tanerő.

8. Fontosabb reformok

Ennek az időszaknak a legfontosabb reformjai a következők: bevezetik a méterrendszert (1876), amit az év januárjától tanítani is kellett; a tanítás súlypontosan az anyanyelvi oktatásra helyeződik (1877), a mezőgazdaság és a tudományokra támaszkodó ipari ismeretek tanítása (1879), kötelező a földrajzi térképek használata (1886), tankönyvekkel és tanszerekkel való ellátás (1891), a Millenium megünneplése (1896), tüdővész elleni harc (1905), az új 46/1908-as törvény értelmében a tanítás teljesen ingyenes, az erkölcsi nevelés megerősítése (1909), Majláth Gusztáv Károly, erdélyi püspök körlevele a nevelés fontosságáról (1911), rendezik a tanítók fizetését (1913).

Ezen reformok kivitelezésében a fent említett tanítókon kívül részt vállalt egy Bencze nevű tanító (1890 táján), Fodor Mihályné Antónia 1895 körül, majd a XX. század elején a Vadász házaspár, Vadász Károly, 1907-től, felesége, Vadász Erzsébet 1917–1920 között.

Sorszám	Név, funkció, státus	Év	Megjegyzés
1.	Kiss János, szabómester	1852– 1857–1862 1873–1875	Háznál tanított
2.	Antal József, csizmadia	1863–1870	
3.	Gergely Imre	1862-ben négy hónapot	
4.	Gáspár János	1862-ben négy hónapot	
5.	Páll Albert, oklevél nélkül	1870–1872	
6.	Deák János, okl. tanító	1874–1894	
7.	László Károly, okl. tanító	1883–84	
8.	Tokaj Eliz, okl. tanító	1884–85	
9.	Simon Ádám, képezdét végzett	1887–89	
10.	Györffy Fidél, okl. tanító	1889–1891	
11.	Bencze tanító	1890 ?	
12.	Fokt Ödön, tanítójelölt	1891–92	
13.	Bartalis Szerafin, okl. tanító	1892–93	
14.	Bartalis Julianna, okl. tanító	1893–94	
15.	Fodor Mihályné, Antónia	1895	
16.	Vadász Károly, kántortanító-igazgató	1907–1930	
17.	Vadász Erzsébet, okl. tanító	1917–1920	

Borszék közigazgatási önállóságát 1896-ban nyerte el, addig Ditróhoz tartozott.

¹ A gyergyói római katolikus tantestület albuma. 1895. 207–309.

² A borszéki plébánia története. Székelyudvarhely, Borszékért Alapítvány. 2003. 18.

A XIX. század második felében egyre több család telepedik meg itt. A rohamosan fejlődő szénbányászat, valamint a borvíz iránti igény növekedése új munkahelyeket teremtett. Az üveggyárnál kb. 200-an dolgoztak, a borvíz palackozásánál pedig kb. 600-an. 1867–1910 között a már említett bevándorlás és a természetes népszaporulat eredményeképpen a lakosság száma megnégyszereződött (1867-ben 460 fő, míg 1910-ben 1862). A lakosság számbeli növekedése megmutatkozott az iskolaköteles gyerekek számának növekedésében is. A XX. század elejére már kicsinek bizonyult a két tanszobás iskola és szükségessé vált egy nagyobb, korszerűbb iskola építése. Erre 1911-ben került sor Felsőborszéken (a mai borvítöltőde irodaháza), egy hatvan négyzetméter felületű, négy tantermes és iskolai szolgálati lakással ellátott modern épület elkészültével. Itt folyik az oktató- és nevelőmunka, sokkal jobb körülmények között, közel öt évtizeden át, egészen 1956-ig.

II. Huszonkét év (1918–1940)

1. Borszék az első világháborúban

Románia a háború első éveiben semleges volt. Amikor a román politikusok meggyőződtek arról, hogy előnyösebb az Antant-barátság, mint a Központi Hatalmakhoz való ragaszkodás, nem haboztak. I. Ferdinánd román király és a Brătianu-kormány azonnal szembefordult Németországgal, illetve az Oszták–Magyar Monarchiával. Augusztusban titkos megállapodást kötöttek Bukarestben az Antant kormányküldötteivel, melynek értelmében az Antant győzelme esetén Romániához csatolják Erdélyt, valamint Magyarország keleti részét, egészen a Tiszáig. Tíz nap múlva a román hadsereg megtámadta Erdélyt. Erről az időszakról a borszéki katolikus plébánia Domus Historiája a következőket írja: „A betörés, amely az egész vonalon furfangos készülődéssel jött létre, mindenütt egyidőben, vagyis augusztus 27-én este 7 órakor történt. A lakosság hivatalosan reggel, szentmise után, 9 óra tájban értesült. Szigorú utasítást kaptak, hogy egy óra alatt a községből mindenki távozzék....A plébános a serlegeket, az oltári szentséget az oltárházba zárta és a községben állomásozó hegyi tüzérüteg főhadnagya jóvoltából kocsit kapott, és a maroshévízi állomásra vitette magát. Vele tartott a község jegyzője, az igazgató-tanító, a postamester. Vonattal utaztak tovább Marosvásárhelyig, onnan pedig ki merre tudott, attól függően, hogy kinek hol volt rokona, ismerőse. Szeptember 2-án elesik Borszék. A front elvonulása után a polgári lakosság fokozatosan visszatért a községbe, melyet feldúlva, kifosztva, üresnek, ridegnek találtak. Mindenki lázas munkával, szorgalommal fogott az újjáépítéshez.”

Demográfiai szempontból is nagy érvágás volt a háború. A háború kitörése előtt a község lélekszáma 1800 fő, míg 1920-ban alig éri el az 1400-at.

2. Hatalomváltás

Mint ismeretes, 1918. december 1-jén 1228 személy szavazott Erdély Ó-Romániához csatolásáról, azzal a feltétellel, hogy „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által.”³ A trianoni döntés (1920. június 4.) értelmében Magyarországot öt részre szakították. Ebből 1,7 millió Romániába, egymillió Csehszlovákiába, 570000 szerb–horvát–szlovén területre és 26 000 lakos Ausztriába került.

3 Gyulafehérvári határozat.

Az 1918/19-es átmeneti tanév után a román hatóságok az 1919/20-as tanévtől veszik át igazából az irányítást. Ferdinánd király 1919. júl. 24-i dekrétumában – nyugati mintára – elrendeli az iskolaszékek újraalakítását, azzal a céllal, hogy pénzforrásokat szerezzen a helyi oktatás támogatására. A törvény értelmében földet, erdőrészt kaptak használatba, de támogatásban részesültek a megyék, bankok költségvetéseiből, vállalkozók, magánszemélyek adományaiból is.

Ettől az évtől az iskola a román államé lett, de haszonbérbe kiadta az egyháznak. A római katolikus egyház hívei szegénysége miatt képtelen volt fizetni a bérleti díjat az iskola épületért, sem a tanerők fizetését, ezért a következő évtől az iskola román államivá vált. Az iskolai levelezés kezdetben még magyarul folyt, de 1922. január elsejétől kizárólag román nyelven kérték a beadott kérések szövegét.⁴

A helyzet tovább romlik, 1923-ban Constantin Anghelescu közoktatási miniszter két rendeletet tesz közé (az 10088-as és a 10090-es rendelet), amelynek értelmében az állítólag román származású vagy nevű gyerekeket román osztályba kényszerítették. Azok a román tanítók, akik vállalták, hogy magyarul a területen négy évig tanítanak, 50%-os fizetésemelést, különböző pótlékokat, földet kaptak. Az idősebb magyar tanárokat nyelvvizsgára kötelezték, a fiatalabbak részére pedig képesítő vizsgát vezettek be. Az iskolai dokumentumokat kötelező módon románul kellett kitölteni.⁵ Ezt a két rendeletet követte az az 1924. június 26-i, az elemi oktatásról szóló törvény, amelynek 159. paragrafusa tíz olyan erdélyi megyét, amelyben jelentős számban éltek nem román nemzetiségű lakosok, vagy a románság éppen kisebbségben volt, úgynevezett kultúrzónává nyilvánított, amelybe a Kárpátokon túli területekről román tanítókat hoztak rendkívüli kedvezmények mellett, misszionáriusi feladatokkal. 1924. szeptember 1-től az oktatásügyi miniszter rendelete értelmében az állami iskolákban az oktatási nyelv a román, a felekezeti iskolákban pedig Románia földrajzát, történelmét és alkotmányát román nyelven kellett tanítani. Mivel Borszék is a kultúrzónába esett, a fenti törvénynek és rendeletnek, az iskolára is súlyos következményei voltak.

3. Az újrakezdés

Gróf Majláth Gusztáv Károly, Erdély püspöke 1922. szeptember 19-én körlevelet intéz valamennyi római katolikus tanfelügyelői hivatalhoz, amelyben ismerteti az 1922/23-as tanév tudnivalóit. A III. osztály olvasókönyve már nyomás alatt van, s megrendelhető Dicsőszentmártonban az Erzsébet nyomdában. Az I. osztály számára ajánlja Bálint Ákos ig. tanító *Öröm ABC*-jét, amely kapható Gyergyószentmiklóson a szerzőnél. A IV., az V. és a VI. osztályos olvasókönyvek, a III. és a IV. osztályos földrajzkönyvek a kolozsvári Minerva nyomdánál rendelhetők meg. Ugyanakkor felhívást intéz nagyobb gyakorlattal rendelkező tanítókhoz, hogy írják meg a vármegye történelem és földrajz könyvét.

Az egyházi főhatóság látva, hogy hiába várják az állam által vállalt kötelezettségek teljesítését a magyar kisebbségi iskolák segélyezését illetően, közalapból a következő fizetési rendszert állapítja meg: évi fizetés szolgálati időre való tekintet nélkül – 10000 lej. I–III. lakbér osztályba sorolt városi tanítók drágasági pótléka évi 1200 lej; 10 éven aluli gyermek esetén évi 2400 lej; kereset nélküli feleség esetén évi 2400 lej; egyetemi vagy más főiskolai rendes hallgató ifjú után évi 3100 lej. Két hónappal később arra kéri a lelkészt és a tanítót,

4 Dr. Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez (1919–1929)*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1929. 8.

5 Laczkó-Szentmiklósi Endre: *Gyergyóremete*. Gyergyóremete, Cseres Tibor Közművelődési Egyesület, 2000, 23.

hogy tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy minden tanköteles gyermek megkezdje az évet. E célból vegyék fel a kapcsolatot a szülőkkel is.

Miniszteri rendeletre bevezetik az elemi iskolákba az abszolváló vizsgát a VI. osztály végén. Az 1924/25-ös tanévtől a következő nemzeti ünnepeket kellett megtartani: a fejedelemségek egyesítése (február 6.), a hősök ünnepe (áldozócsütörtök), a függetlenség kikiáltása (május 10.). Ezen ünnepek munkaszüneti napok voltak. További ünnepek: a király Őfelségének névnapja (augusztus 4.), a király Őfelségének születésnapja (augusztus 24.), a trónörökös Őfelségének születésnapja (október 16.), a királyné Őfelsége születésnapja (október 29.). Ezek nem voltak munkaszüneti napok.

Az 1925/26-os tanévtől Borszék Neamț megyéhez tartozott 1929-ig. A minisztérium nem tűrt meg semmilyen, Magyarországon megjelent tankönyvet. Az évszázadokon keresztül használt minősítés helyett bevezetik az 1–10 közötti osztályozást.⁶ Iskolánkban 104 tanuló volt beírva, akik több-kevesebb rendszerességgel látogatták az iskolát.

Az 1925/26-os tanévben beiskolázott tanulók jegyzéke

Osz- tály	Név	Születési év, hely	Megjegyzés
I	1. Ambrus Iosif	1918, Borszék, Neamț megye	G. kat.
	2. Bajkó Tereza	1915	
	3. Birman Mihaiu	1918, Tg. Mureș	
	4. Biro Alexandru	1918, Ditrău	
	5. Csibi Rozália	1917, Tg. Mureș	
	6. Cocare Iuon	1918, Călinești, jud. Satu Mare	
	7. Eigel Iosif	1918	
	8. Fazakas Ioan	1917, Reghinul Săsesc	
	9. Fazakas Mateiu	1915	
	10. Ferencz Rozália	1916, Hajdunánás	
	11. Fodor Elisabeta	1916, Breaza, jud. Mureș	
	12. Keresztes Iliana	1915, Gheorgheni, jud. Ciuc	
	13. Kolbert Tereza	1917, Hajdunánás	
	14. Krisztan Alexandru	1918, Sf. Gheorghe, jud. Treiscaun	
	15. Molár Stefan	1917, Tg. Mureș	
	16. Sövér Ana	1917, Reghinul Săsesc	
	17. Szabó Iosif	1917, Medisa, jud. Mureș	
	18. Szabó Catalina	1916, Alsólendva, Zala megye	
	19. Szabó Martin	1914	
	20. Szócs Juliana	1916, Tonciu, jud. Cojocna	
	21. Talmajer Maria	1917, Hajdunánás	

6 Mihály Tibor: *Havasalja iskolái: Oroszhegy és Varság iskolatörténete*. Székelyudvarhely, Demaco Nyomda. 2000. 76., 78.

Osz- tály	Név	Születési év, hely	Megjegyzés
II	22. Antal Iosif	1917, Nagyszombat, Somogy m.	Zsidó, vall. izr.
	23. Abraham Ana		
	24. Bajki Iliana	1914	
	25. Bajko Stefan	1916	
	26. Bajkó Anna	1916, Joseni	
	27. Fazakas Ana	1916	
	28. Fazakas Martin	1914, Petrila, Hunedoara	
	29. Fazakas Tereza	1912	
	30. Görög Zoltán	1915, Reghinul Săsesc	
	31. Juhász Gizella	1909, Petru Rareș, jud. Ciuc	
	32. Kis Gligor	1917, Moson Sf. Petru, Moson	
	33. Siklodi Adalbert	1917, Reghinul Săsesc	Rom., g. kat.
	34. Siklodi Carol	1914	
	35. Siklódi Margareta	1916	
	36. Strul Ladislau	1917, Debrecin, Hajdu m.	
	37. Szalai Ladislau	1917, Nagykanizsa, Zala m.	
	38. Szócs Ludovic	1913	
	39. Talmayer Francisc	1917, Reghinul Săsesc	
	40. Vaszi Iosif	1916, Oradea Mare	
	41. Fazakas Tereza	1914	
	42. Bajkó Emeric	1914	Izr., apja Mór, pék
	43. Berkovits Tereza		
III.	44. Csiki Ioan	1911	
	45. Fazakas Carolina	1916	
	46. Albert Vilhelm	1916, Tg. Mureș	
	47. Balázs Irina	1914	
	48. Görög Neculai	1913 Reghinul Săsesc, roman	
	49. Herman Adalbert	1915, zsidó, mozaic	G. kat., apja asztalos Apja Leopold, ker.
	50. Herman Emanuel	1914, zsidó, mozaic	
	51. Hofman Adalbert	1916	Apja Leopold, pantofar Apja Anton, funct., 8,95
	52. Kamenyitzky Rudolf	1917, Tg. Mureș	
	53. Kolbert Francisc	1915, Vulcan, Hunedoara	Elias, sakter
	54. Kolozsi Ludovic	1916	
	55. Muszkal Malvin	1914, Catona, Cojocna, zsidó	
	56. Patka Maria	1916	
	57. Salamon Julia	1916, Tg. Mureș	
	58. Sárpátki Gizella	1914	
	59. Siklódi Ioan	1912	
	60. Siller Alexandru	1915	Apja Miksa, ker. Apja Farkas, tisztviselő
	61. Simon Ignatie	1916	
	62. Slomovits Frida	1916, Budapesta, zsidó	
	63. Strul Violeta	1916, Hajdudorog, Hajdu m., zsidó	
	64. Szabó Andreiu	1915	
	65. Szabó Tereza	1917, Budapesta	
	66. Tözsér Rozalia	1917, Lázarea	
	67. Váradi Francisc	1915	
	68. Vild Francisc	1916	

Osz- tály	Név	Születési év, hely	Megjegyzés
IV	69. Abrahám Elena	1913 Burgoprund, Bistr.	Zsidó, moz., Leopoldé
	70. Ambrus Gligor	1914	
	71. Bajkó Catalina	1914	
	72. Bajkó Irina	1915	
	73. Berkovits Ladislau	1915, Gheorgheni	Zsidó, moz., Móré
	74. Birman Andreiu	1914	
	75. Eigel Irina	1915	
	76. Fazkas Ana	1914	
	77. Fodor Varvara	1915	
	78. Hofman Micsa	1913, Satu Mare, jud. Satmar	Zsidó, moz., Leopoldé
	79. Kolbert Iosif	1914	
	80. Kolbert Iosif	1914	
	81. Kramer Ana	1913	
	82. Pépel Francisc	1913	
	83. Siklódi Julia	1913	
	84. Siller Julia	1913	
	85. Solyom Ana	1913, Tulgheş	
	86. Strul Dorotea	1916, zsidó, mozaic	Apja Izsák, ker.
	87. Tamás Stefan	1913	
	88. Vadász Carol	1916	Az igazgató fia
	89. Vild Maria	1916	
	90. Abraham Eugenia	1912, Dorgotiha, Bistr, zsidó, moz.	Apja Leopold, fuvaros
	91. Antal Catalina	1912	
	92. Bajkó Francisc	1913	
	93. Csiki Rozalia	1913	
	94. Fokt Margareta	1913	
	95. Kolozsi Ana	1913	
	96. Salamon Stefan	1912	
	97. Siklódi Agnes	1911	
	98. Siklódi Elisabeta	1913	
	99. Siller Ana	1911	
	100. Slomovics Nandor	1914, Gheorgheni, zsidó, mozaic	Apja Micsa, ker.
	101. Strul Elisabeta	1914, zsidó, mozaic	Apja Izsák, ker.
	102. Szabó Iosif	1913	
	103. Szalai Berta	1913, zsidó, mozaic	Apja Mór, ker.
	104. Szalai Violeta	1915, zsidó, mozaic	Apja Mór, ker.

Ebben az időben a következő tantárgyak szerepeltek a tantervben: román nyelv, írás és nyelvtani gyakorlatok, olvasás, memorizálási gyakorlatok, számtan, mértan, hittan, történelem, földrajz, természetrajz és higiénia, kézimunka és háztartás, rajz, ének, testnevelés, szépírás, magaviselet.

4. A magyar nyelvű oktatás elsorvasztása

Amint a felsorolt tantárgyakból kitűnik, magyar nyelvet már nem tanultak ebben az évben, természetesen levonható a következtetés, hogy ettől az évtől az iskola már román tantervű. Az új miniszteri rendelet értelmében az iskolaigazgató csak tanító lehet. Vadász Károlyt nevezik ki, de nem sokáig igazgató, mert 1928-tól Passat Gheorghe az új igazgató.

Kötelezővé tették a tanítók számára a román nyelvvizsgát. Az év végi vizsgák idejét az egyháztanács állapította meg. A vizsga rendes napja június 15. Ha a helyi viszonyok úgy kí-

vánták, falun hamarabb is el lehetett kezdeni, de az illetékes állami revizort értesíteni kellett.⁷

Kötelezővé tették a kétnyelvű feliratokat az iskolában, ennek gyakorlatba ültetését komolyan ellenőrizték. A románosító szellem még a családok vezetékeveit sem hagyta érintetlenül. Anyakönyvekben a megmásítás, az iskolában a helytelen használat napirenden volt, nem lehetett belátni a következményeit annak, hogy az állami, az iskolai és az egyházi anyakönyvekben ugyanaz a személy más-más néven szerepel.⁸

Az uralomra került szabadelvű párt (1934) élénk munkába kezdett az iskola leépítése és az anyanyelv elsorvasztása érdekében. Ennek legdurvább megnyilvánulása volt, hogy a tanulók több mint 90%-át kitevő magyar anyanyelvű gyermekeknek megtiltották, hogy az iskolában magyarul beszéljenek. (Vorbiți numai românește!) „Iskolánk, mely az állami tíz év előtti időhöz viszonyítva nem felel meg úgy, mint azelőtt tette, amikor mintaképe volt a tanügyi terén. (!) Ennek oka különösen az, hogy erőszakot követ el a tanügyi főhatóság azáltal, hogy nincs tekintettel a lakosság nemzetiségére, ahol tiszta magyar ajkúak vannak, hanem erőszakosan románosít, s hogy célját elérje, a község nyelvét nem beszélő tanerőt alkalmaz, s így a jó, különben addig dicséretesen működő tanerők lelkiismeretes munkája elvész, s ennek következtében sem román, sem anyanyelvükön nem képesek érvényesülni.

Holott, ha a község nyelvét jól ismerő tanító működik, az eredmény egészen más lenne, a növendékek is szeretettel tanulnának és tudnának is. Így az erőszak szomorú hatást szül minden ilyen helyen” – olvashatjuk a helyi plébános korabeli feljegyzéseiben.

Vadász Károly nyugdíjazásával újra Passat Gheorghe görögkeleti pap, a község bírása lesz az igazgató. Még a görög katolikus gyermekeknek sem engedélyezi a nekik kijáró hittanórát, hanem ortodox hittanórára kényszeríti őket. Ez ellen a hollói görög katolikus pap is tiltakozik, amiért Cojocariu Sándor görög katolikus esperes több hónapra elvesztette állami segélyét. A római katolikus lelkész kérte fel a görög katolikus gyerekek hittanóráinak megtartására.

Időközben Passat Gheorghét Gyergyószentmiklóstra helyezték, az őt követő igazgató Vasiliu Cristea, aki megértést tanúsít, amit a tantestület és a tanulók is méltányolnak. Felesége Vitos Ilma, szintén tanítónő. Ez az enyhülés nem tart sokáig, mert a következő tanévtől újra itt van Passat. Tovább romlik a helyzet. Megtiltják a katolikus hitoktatást az iskolában, helyette Passat igazgató ortodox hittant vezet be. Csak nemzetközi nyomásra és a lakosság ellenállása eredményeképpen sikerült ezt hatályon kívül helyezni.

Passat igazgató 1933-ban osztályismétlőre hagyta M. M. IV.-es tanulót, mert magyar hittanra járt görög katolikus helyett. T. M. tanuló pedig, amiért nem vett részt a május 10-i ünnepségen, 1-es magaviseletet, történelemből 3-ast, társadalmi kultúrából szintén 3-ast kapott.

Az óvodai oktatás szintén román nyelven folyik, már 1927/28-tól, előbb Nistor Maria, majd Rădulescu óvónők vezetésével.

5. A tanulók és a pedagógusok számának alakulása

Demográfiai robbanás ugyan nem következett be, de a lakosság számaránya évről évre növekedett. Az elemzett időszakban elérte a 210-et. Ez érződik az iskoláskorú gyereklétszám szaporodásában is. Míg az 1925/26-os tanévben 104 tanuló volt, addig az 1928/29-es tanévben már 242, 1932/33-ban pedig 32-re csappant.

⁷ Az 1926/2247-es püspöki körlevél.

⁸ *A borszéki plébánia története, i. m. 43.*

Tanulólétszám alakulása

Tanév	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	Össz.	Át- ment	Bu- kott	Kima- radt	Elkül- tözött	Meg- halt
1925/26	21	20	27	36				104	70	31			3
1926/27	43	17	12	23	7			102	79	21		2	
1927/28	52	25	9	15	12	3		116					
1928/29	78	75	35	21	19	14		242	170	72			
1929/30	61	58	33	19				171	133	38			
1930/31	72	67	51	31	16	1		238	177	61			
1931/32	79	67	55	51	14	7		273	207	60	6		
1932/33	94	71	67	57	27	5	7	326	169	157			
1933/34	55	68	74	44	34	19		294	108	186			
1934/35	64	53	81	52	35	27	6	318	189	129			2
1935/36	66	49	52	70	38	24	18	317	250	67			
1936/37	73	52	47	45	52	27	9	305	204	67	34		
1937/38	74	56	56	38	47	38	25	334					
1938/39	57	50	55	47	36	32	26	303	244	59			
1939/40	57	54	49	50	40	27	21	299	233	66			

A felekezet szerinti megoszlás a következő: 2 ortodox, 5 görög katolikus, 8 zsidó, a többi római katolikus. Az előbb elemzett okok miatt a római katolikus egyház köré tömörültek, ezáltal fokozatosan kezd erősödni a hitélet.

Ebben az időszakban 16 tanító dolgozott több-kevesebb időt a borszéki iskolánál.

A tanszemélyzet tagjai 1918–1940 között

Sorsz.	Név	Funkció	Év	Megjegyzés
1.	Vadász Károly, okl. tanító	igazgató	1926–28	1936-ban nyugdíjazták
2.	Passat Gheorghe, gr. kat. pap, tanító	igazgató	1928–31; 1936–37	
3.	Vasiliu Cristea, tanító	igazgató	1931–36; 1937–40	
4.	Passat Ilona		1930	
5.	Vitus Ilma			Vasiliu felesége
6.	Ambrusné Márkos Piroksa		1930–57	
7.	Fodorné Bartha Olga		1931–	
8.	Hartwig Dezső			
9.	Hartwig Mária			
10.	Józsa Sándor		1927–	
11.	Arghilescu Vasile		1926–29	
12.	Farkas Péter		1937–38	
13.	Bartalis Julianna		–1929	
14.	Dragan Jánosné			
15.	Nistor Mária, óvónő		1927–28	
16.	Radulescu		1935	

Az iskola vezetésében fontos szerepe volt az iskolaszéknek, amelynek gyűléseire meghívták az egyháztanács tagjait, valamint az egyházközség vezető, beszédes embereit. 1927-től új szervezési szabály lépett életbe. Ez alkalommal gondnokválasztásra is sor került.

6. Ifjúsági egyesületek

A 4705/1930-as püspöki leirat szorgalmazza az ifjúsági egyletek megalakítását. Ennek szellemében szerveződött a székely ifjúsági dalárda és egy ifjúsági szervezet. A király rendeletére pedig az *Ország őre* ifjúsági szervezet jön létre. Elkezdődik az ifjúság katonai előképzése. Hollósarkán működik egy ilyen kiképző központ, oktató Hartwig Dezső.

Szorgalmazták a gyermek- és ifjúsági újságok, folyóiratok terjesztését az iskolában. Főleg a *Gyermekbarát* és az *Iskolás* című lapok jutnak el a gyerekekhez. Ebben persze az egyháznak volt fontos szerepe, ugyanis a püspöki leiratok nem egyszer felhívják a papok figyelmét e lapok terjesztésére.

7. Abszolváló vizsga

1935. június 18-án a 7. osztályosok abszolváló vizsgát tettek román nyelvből (írás, olvasás, memorizálás, fogalmazás) írásbeli és szóbeli; számtanból (írásbeli, szóbeli); a többi tudományokból: vallás, történelem, földrajz, természetismeret és higiénia, társadalmi ismeretek, kézügyesség (kézimunka – lányok; gyakorlat – fiúk; ének és testnevelés). Itt vizsgáztak a hollóbaraszoiak is. A vizsgáztató bizottság tagja volt Hartwig Dezső is.

Az abszolváló vizsgát tett tanulók névsora:

Sorszám	Név	Helység	Média / helyezés
1	Goia Gavril	Corbu-Barasău	8,69 I.
2	Goia Petru	Corbu-Barasău	8,05 II.
3	Rugina Gheorghe	Corbu-Barasău	7,96 III.
4	Druga Maria	Corbu-Barasău	7,73 IV.
5	Bodnar Simion	Corbu-Barasău	7,16 V.
6	Rugina Gheorghe	Corbu-Barasău	6,98 VI.
7	Fokt Klotilda	Borszék	6,72 VII.
8	Várad Rozália	Borszék	6,43 VIII.
9	Gerson Mihály	Borszék	6,42 IX.

A következő tanévben itt vizsgáztak a hollósarki tanulók is. A fenti táblázatból is kitűnik, hogy a magyar gyerekek román nyelvismerete nem volt azonos a románokéval, ez természetesen befolyásolta a vizsga eredményeit is.

1939-től az I. és II. osztályosok számára engedélyezik a magyar nyelv oktatását heti két órában, de csak azok részére, akiknek „magyar hangzású” a neve. Ez ellen erőiesen tiltakoznak, aminek eredményeként a szülők akarata érvényesül. Ellenben a heti két hittanóra helyett csak egyet engedélyeznek.

III. Magyar Királyi Állami Elemi népiskola (1940–1944)

1. Útkeresés

A II. bécsi döntés eredményeképpen 1940-ben Észak-Erdély visszakerült Magyarországhoz, ezáltal iskolánk újra magyar tannyelvű lett. Ez a fordulat nyelvhasználat és kultúra terén megkönnyebbülést hozott a magyarságnak. De szervezési szempontból átmeneti nehézségek adódtak, a román oktatási rendszerről vissza kellett térni a magyarra. A hatalomváltás után a misszionáriusként itt dolgozó román tanítók eltávoztak, helyükbe másokat kellett toborozni.

A pozitív természetes népszaporulat eredményeképpen a lakosság száma 2247-re emelkedett, ami érződött az iskoláskorú gyerekek esetében is.

Ami az oktatás anyagi feltételeit illeti, nem történt lényeges változás. Továbbra is biztosítottak a feltételek az oktató-nevelő munka számára.

2. Az oktató-nevelő munka

Az átszervezés eredményeként a tanév két félévre oszlott, megváltozott az osztályozás is: 1-es dicséretes (kitűnő), a 2-es jeles, a 3-as jó, a 4-es elégséges, az 5-ös elégtelen.

Az új tanterv a következő tantárgyak tanítását írja elő: magyar nyelv-, beszéd-, értelemgyakorlatok: olvasás és olvasmánytárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázatok, számolás és mérés, földrajz, történelem; magyar nemzet történelme: polgári jogok és kötelességek; természet- és gazdasági ismeretek: természetrajz, gazdaságtan és háztartástan, természettan és vegytan, egészségtan, rajz, ének, kézimunka, testnevelés.

Ezenkívül osztályozták a szorgalmat, a magaviseletet. Igazolatlan hiányzásért pénzbüntetés járt.

Ebben az évben sokan költöznek más helységbe (Mesztegnyő, Magyarbékás, Felsőbánya, Felsőilva, Beszterce, Ditró, Maroshévíz, Cegléd, Nagybatony stb.).

Az igazgatói tisztséget Búzás Imre töltötte be. Új tanerőkkel gazdagodik az iskola (Oláh Ágnes címzetes óvónő, Brassai Júlia, Búzás Imréné).

Az első osztályt 96-on kezdték, ez rekordszám iskola történetében. A beírt 324 tanulóból átment 250.

A népiskoláknál az ünnepek megtartását törvény vagy rendelet teszi kötelezővé. Nagy hangsúlyt fektettek az állampolgári kötelességek és jogok megismerésére. Az iskolai ünnepeknek is ez a célja. A tanév szeptember 4-én az évnyitóval kezdődött, ahol az iskola igazgatója hazafias beszéd keretében hívta fel az ifjúság figyelmét a nemzeti zászlónak a nemzet életében való jelentőségére.

1940–44 között minden évben megünnepezték október 6-át, az aradi vértanúk emlékűnnepét. Ez a nap gyászünnep, az iskola szentmise, iskolai ünnepély keretében ünnepelt. December 6-a az államfő ünnepe, hazafias ünnep. Március 15-e nemzeti ünnep. Május első vasárnapja az Anyák Napja. Május utolsó vasárnapja a Hősök Emlékűnnep, a világháborúban elesett hősi halottak emlékére. Május végén vagy június elején van a madarak és fák Napja. Évzáró ünnepély, a jutalomkönyvek és értesítők kiosztása.

Az 1941/42-es tanévet 52 tanuló kezdte meg (I. osztály). A következő évben megugrik a beírt tanulók száma 308-ra. Ebből 54-en nem mentek át mulasztás miatt.

Bevezetik a VIII. osztályt. A VIII. osztály névsora: 1. Csibi Ilona, 2. Fehér Béla, 3. Fokt Julianna, 4. Forró Julianna, 5. Mészáros János, 6. Vaszi Sándor, 7. Vaszi Mihály, 8. Nyága (Laczko) András, 9. Csibi Ferenc, 10. Szentirmai Lelik Ferenc. Ebben a tanévben jönnek vissza azok, akik előzőleg Mesztegnyőre költöztek. Ott római katolikus iskolába jártak.

A következő tanévben 302 tanuló iratkozott be, de csak 252-en kaptak elégséges vagy annál jobb minősítést, a többi mulasztás miatt nem zárták le.

Osztályok és létszámok:

Tanév	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összlétszám
1940/41	96	57	44	50	34	22	21	–	324
1941/42	52	79	53	32	41	25	20	–	302
1942/43	46	53	68	51	28	34	18	10	308
1943/44	53	39	61	52	42	30	14	11	304

IV. Átmeneti időszak (1945–48)

1. A politikai helyzet alakulása

A II. világháború a vége felé közeledik. Románia 1944. augusztus 23-án a Szovjetunió és szövetségesei oldalára áll. A szovjet és a román csapatok szeptemberben bevonulnak Borszékra is. Velük egyidejűleg román csendőrség jött a faluba. A szovjet katonai parancsnokság felügyelete alatt egy új román adminisztráció kezdi el tevékenységét. A hatóságok az 1918-as hatalomváltástól eltérően most nem szüntetik meg a magyar oktatást. Ez két okkal magyarázható. Elsősorban azzal, hogy a szovjet hatóságok azt kívánják bizonyítani, hogy a Szovjetunió a népek közötti testvériség záloga és őre, ezért nem nézték volna el a nemzeti kisebbségekkel szembeni jogtiprásokat. De sokat nyomott a latban az is, hogy a román kormány az Észak-Erdély kérdésében számára kedvező döntés reményében a béketárgyalások előtt bizonyítani akarta a nemzeti kisebbségek iránti lojalitását. Ennek köszönhetően valóban a tolerancia jegyében indul újra, s fokozatosan normalizálódik az iskola élete is.

Szerencsére az iskola épületében nem esett kár. A levéltár egy része tönkrement, ezért nincsenek adataink az 1940–44-es időszakról sem. Amit tudtak, Fokt Dénes és Litu Daniel borszéki lakosok mentettek meg az iskola egykori levéltárából.

A háborús viszonyok miatt a gyerekek egy része nem járt iskolába. Egyrészt nem is volt kötelező, másrészt nem is volt cipőjük, ruhájuk. Szükség volt otthon a nagyobb gyerekekre a háztáji munkákban. Sokan a háború alatt elmenekültek, és még nem kerültek haza.

2. Az oktató-nevelő munka

Iskolai szinten biztosított az oktató-nevelő munkához nélkülözhetetlen tanítói gárda. Igazgató Búzás Imre, helyettes igazgató Búzásné Nagy Ágota. Bevezetik a román nyelv tanítását heti három órában a III–IV. osztálytól. Negyedik osztály végén pedig képességvizsgát kell tenni román és magyar nyelvből, mennyiségtanból (írásbeli és szóbeli), történelemből és földrajzból.

Osztályok és létszámok:

Tanév	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összlétszám
1944/45	40	26	29	30	47	26	27	–	225
1945/46	38	41	30	42	34	43	11	–	239
1946/47	63	40	42	30	32	22	21	–	250
1947/48	38	33	41	30	32	26	16	–	216

1945. szeptember 20-án Midáner Vilmos tanfelügyelő a következőket jegyzi inspekciós füzetébe: „Rendszeresített állás hat van, azonban Orbán József Gyula tanító még a mai napig állását nem foglalta el. A többi öt tanerő működését megkezdte. Az iskolaépület teljesen jó karban van, azonban a melléképületek javításra szorulnak. Az igazgató élelem beszerzése végett eltávozott Marosvásárhelyre, de távollétében is megállapítottam, hogy igen lelkiismeretes munkát végzett, demokratikus szellemben neveli növendékeit és az egész falu népét. A tanerők is kivétel nélkül demokratikus érzelműek, akik szívvel-lélekkel követik igazgatójuk útmutatásait.”⁹

Ebben az időszakban kezdik meg tevékenységüket Mucha Irén és Fazakas Júlia tanítónők.

⁹ Levéltár, Borszéki iskola. Az 1946/217-es iskolalátogatási jegyzőkönyv.

A következő évben abszolváló vizsgára is sor kerül. A vizsgáztató bizottság elnöke Búzás Imre, tagok Mucha Irén, Márkos Zoltánné Ambrus Piroska. A vizsgatantárgyak: román nyelv (írásbeli, szóbeli), magyar nyelv (írásbeli, szóbeli), mennyiségtan (írásbeli, szóbeli), történelem és földrajz, természetismeret, az emberi test ismerete és gondozása, mindennapi élet különlegességei, szépírás, rajz, ének, testnevelés, kézimunka, gazdasági gyakorlat (fiúk), háztartás (lányok).

Az írásbeli dolgozatok anyaga a következő. Román nyelvből: *10 Mai. Magyar nyelvből: Az országunk ipara vagy Hogyan védekezzünk a betegségek ellen? Számtanból: I. Egy közös vállalatnál dolgoznak hárman: a. 12 napot, naponta 6 órát, b. 16 napot, naponta 7 órát, c. 15 napot, naponta 8 órát. Kerestek 278 600 lej. Hogyan osztottak? II. Egy kerek kútban hány liter víz van, ha a kút átmérője 14 dm, a víz mélysége 19 dm ? III. 65 000 lej tőke után 12,000 lej kamatot fizettek egy évre. Hány százalékos a kamat? Kézimunkából viráglétrát készítettek, gazdasági gyakorlatból veteményt gyomláltak, burgonyát kapáltak, testnevelésből kéz- és lábgyakorlatokat végeztek.*

A demokrácia jegyében az anyakönyvet két nyelven vezetik.

1947. május 8-án Midáner Vilmos tanfelügyelő megvizsgálta a borszéki állami népiskolát és a következőket állapította meg.

„a. Az iskola saját épületben működik hat tanerővel. Az iskola jó állapotban van. Az általános javításokat és a meszelést a nyár folyamán elvégezték. A tanítás négy tanteremben történik, váltakozó programmal. Az iskola felszereltsége és bútorzata hiányos. Hiányzik 1 asztal, térképek, szemléltetőképek, az országházsló. Az igazgatói lakás az iskola épületében van; 3 szoba, konyha, kamra. Irodahelyiség van, az udvar 450 m². Az iskolai és tanítói könyvtár a háború alatt teljesen megsemmisült. Múzeum nincs. Utasítást adtam annak felállítására. Az iskolaszövetkezetet Mucha Irén helyettes tanítónő vezeti. Iskolai kintin és gyógyszer-tár nincs. Az iskolaföld ½ km-re van az iskolától, s a tanítók saját maguk művelik. Az iskolai énekkart Búzás Imre vezeti. Az iskola kiadásait a községi iskolatanács fedezi. Az épület, udvar, kert, klozetek jó karban vannak. Az osztályok egészségesek és világosak. Teljesen rendben találtam az irodai ügykezelést. Az iskola igazgatója Búzás Imre okl. Tanító, szakértelemmel végzi az iskolai teendőket. Az I. állásra Búzás Imre, a II. állásra Búzás Imréné, a III.-ra Mucha Irén, a IV-re Fodor Gáborné, V-re Fazakas Andrásné, a VI-ra Márkos Zoltánné vannak rögzítve.

b. Együttal megvizsgáltam a következő osztályokat: VI., VII. osztály, vezeti Búzás Imre, 2-es fokozattal. A jelenlevő növendékek száma 25. Tanítását »jelesre« minősítettem. Iskolai és külső ünnepélyeket rendezett. A Magyar Népi Szövetség kultúrfelelőse. Egyházi dalárda-vezető. A népművelődési előadások keretében kulturális és gazdasági felolvasásokat tartott. Fakitermelő szövetkezet megalakításában közreműködött. Iskolán kívüli tevékenysége »jeles.«¹⁰ Itt jegyzem meg, hogy Márkos Zoltánné született Ambrus Piroska 1-es tanítói fokozattal rendelkezett.

Az 1947/48-as tanévben igazgatócsere történt. Vild Ernő vette át a vezetést.

Visszaállítják az 1-től 10-ig történő osztályozást: jegyet adnak a magaviseletre, az óralátogatásra és külalakra is. Nagyon sok a kimaradt, osztályozatlan tanuló. Az 1946-os nagy szárazságot a következő évben nagy szegénység és éhség követi. A szülőknek nincs lehetőségük iskolába járattatni gyerekeiket.

Új tantárgyként a Nemzeti Nevelésügyi Minisztérium bevezeti az RNK alkotmányát.

10 Levéltár, borszéki iskola, Registru de inspecții.

Az 1947/48-as évet szintén abszolváló vizsgával zárták. A bizottság tagjai Vild Ernő, Márkos Zoltánné és Kocsis Vilmos. Az írásbelin a következő tételek szerepeltek. Román nyelv: *Apele noastre* (diktálás). Magyar nyelv: *Május 1.* Számtanból két szöveges feladatot kell megoldani. A 13 vizsgázó (hét lány és hat fiú) sikeresen tette le a záróvizsgát.

VI. A kommunista diktatúra négy évtizede (1948–89)

1. Tanügyi reform és következménye

Az 1948-as év fordulópontot hozott a román közoktatásban. „...A kommunista hatalom miután megerősítette politikai pozícióit, a szovjet modellnek megfelelően hozzálátott a termelői javak, gazdasági egységek, intézmények kisajátításához. Ennek egyik fontos lépéseként született meg az 1948. augusztus 3-án közzétett 1760-os kormányerejű rendelet (decret), amelynek értelmében az iskolák működését és fenntartását szolgáló összes javak az állam tulajdonába mennek át. Ennek a rendeletnek nyomán vette kezdetét az a folyamat, amely »tanügyi reform«-ként él a köztudatban.”¹¹

Kötelezővé válik az általános oktatás. Az új ideológia az ateista nevelésre helyezi a hangsúlyt. A hittant kivették a tantervből és megtiltottak minden vallásos tevékenységet. Vasárnaponként nevelői tevékenységet kellett szervezni (kirándulás, mozilátogatás, sporttevékenységek), hogy a gyerekek ne tudjanak templomba menni. Ezt nagyon komolyan ellenőrizték a helyi hatalom képviselői, illetve a minisztérium képviselői. Lekerül a kereszt a falról, helyébe az RKP Központi Bizottságának titkárának, Marx, Engels, Lenin képe kerül.

2. Fontosabb intézkedések

A fent említett törvényerejű rendelet az egységes elemi iskola helyett bevezeti az elemi (I–IV.) és felső tagozati (V–VIII.) ciklust. Módosul a tanév szerkezete, negyedév helyett félév lesz.

A Közoktatási Minisztérium utasítására 1949. április 30-án megalakult a Pionírszervezet, amely arra hivatott, hogy megvalósítsa a tanulók hazafias és ateista nevelését.

Az iskolai anyakönyveket csak románul szabad kitölteni.

Az 1951/52-es tanévtől visszaállítják a negyedéves tanév szerkezetet és a következő tanévtől (38601-es minisztériumi rendelet) bevezetik az új osztályozási rendszert (1–5 közötti osztályzat), ahol az ötös a legjobb jegy.

Az 1118/1956-os kormányrendelet előírja az egészségügyi sarok létesítését minden iskolában. A következő tanévtől visszavezetik a 10-es osztályozási rendszert.

1966-ban megszűnt az abszolváló vizsga a VIII. osztály végén.

Új oktatási törvény jelent meg 1968-ban, amely kötelezővé tette a 10. osztály elvégzését és szorgalmazta a szaktantárgyak szerinti körű tevékenységeket.

Az 1985/86-os tanév újabb szigorításokat hoz az anyanyelvi oktatás terén. A 3253-as átirat szerint a IX. osztályban minden tantárgyat románul kell tanítani, a magyar csak fakultatívan tanítható.

11 Szabó Kálmán Attila: *A romániai magyar tanítóképzés kronológiája és topográfiája 1977–1999.* Kézirat.

3. Az anyagi feltételek alakulása

Az 1949. november 29-i ellenőrzés (inspekció) a következőket állapítja meg. Az iskola-épület a községé, saját területe nincs, elegendő pad sincs, hiányzik egy szekrény az iskolamúzeum számára, nincs térkép, a tankönyvellátás 30%-os, nincs laboratórium, a tüzelő biztosítva van egész évre, a könyvtári könyvek száma 132 (szakmai, politikai és irodalom).

November 1-jétől bentlakás indul 21 tanulóval. Először a régi posta épületében (Blanka villa), majd a Belvedere villában, később a Kaláka villában működik. A bentlakás körülményeiről így ír a fent említett jegyzőkönyv: van egy tanulószoba, egy ebédlő, konyha, iroda. Az ételmezt a lakosság kölcsönzi. A lány- és fiúhálókból vaságyak vannak, létezik pedagógus szoba, villanyvilágítás. A bentlakás igazgatója Szilágyi Domokos. A beinduláshoz szükséges pénzt gyűjtéssel szedték össze Borszék, Bélbor, Rakottvás, Székpataka, Hollósarka, Holló településeken, valamint az erre a célra tartott előadásokból. Könyvelő Kolbert József (fizetése 350 lej), van egy szakács (Sárpátki Mancsi) és egy segédszakács.

A tanulók gyakorlati oktatása az iskola pincéjében kialakított tanműhelyben folyt, amivel az 1958–59-ben a Művelődési és Köznevelési Minisztérium kiküldöttje nagyon meg volt elégedve.

A tanulólétszám növekedése miatt a tanítást csak két váltásban lehetett biztosítani. Az I–IV. osztály délelőtt, az V–VII. délután járt iskolába. Felmerült az iskolabővítés gondolata. A meglévő iskola megbírt volna egy emeletet, de ebbe a borvízüzem nem egyezett bele, ugyanis 1945-től megkezdtek a töltőde bővítését. Ellenben vállalták az iskola felépítését. Több helyszín is szóba jött, de a szakemberek végül a mostani iskola helyét találták a legelfogadhatóbbnak. 1956 szeptemberére elkészül a 11 tantermes, tanári szobával és fizika–kémia laborral rendelkező iskola.

Az 1950-es évek közepére Borszék dinamikusban fejlődő település lett. Az államosított villákat szétszórták az egészségügy, a belügy és a szakszervezetek között és elkezdődött ezek modernizálása. Hatalmas befektetések kezdődtek, felújítják a fürdőket, étkezdéket, a kultúrházat, az orvosi ellátást korszerűsítik. A fürdővállalat ebben az időben már több mint 35000 vendéget képes befogadni. A töltőde évi 15 millió liter borvizet töltött. Ezenkívül ott van a kőbánya, a helyiipar, a fakitermelés. Évről évre újabb munkahelyek létesültek. Tovább folyik a bevándorlás, egyrészt Moldva felől, másrészt Erdélyből. 1956-ban a lakosság száma eléri 2318-at. Ugyanabban az évben a települést várossá nyilvánították, nem a lakosság száma, hanem a gyógyturizmus és a megnőtt idegenforgalom miatt.

Tizenöt év alatt az iskola kicsinek bizonyult. A város dinamikus fejlődése, a borvíztöltőde modernizálása, új részlegek létesítése, valamint a fürdővállalat rohamos fejlődése újabb bevándorlást eredményez. A lakosság száma eléri a 3000-et. Már ebben az iskolában is két váltásban folyik a tanítás. A korszerű oktatáspolitikai laboratóriumokat, kézimunkatermet igényel. Újabb viták zajlanak arról, hogy hol épüljön fel az új iskola. Már-már úgy tűnik, hogy Alsóborszéken lesz, a mostani kápolna melletti kertben, de az észszerűség úgy kívánta, hogy a meglévőt bővítsék. 1971 szeptemberére elkészült az új, háromszintes, 16 tantermes, laboratóriumokkal, szertárakkal ellátott korszerű iskola. Ekkor vezették be a központi fűtést, addig cserépkályhákkal történt a tantermek melegítése.

Az 1956-ban épült iskolának tornaterme nem volt. Berendezésére 1964-ben került sor, de akkor sem törvényesen, ugyanis az általános iskolának nem engedélyeztek tornatermet. Ezért fasszínként fogtak neki az építésnek, és csak 1973-ban sikerült befejezni. Az öltözők és a szertár megépítése az 1978/79-es tanévre maradt, addig nem álltak rendelkezésre anyagi lehetőségek.

A tanulók politechnikai oktatása szükségessé tette egy négy tanműhelyből álló iskolaműhely megépítését. Ez helyi erőforrásból valósult meg az 1972/73-as tanévben, két asztalos- és két lakatosműhely állt a tanulók rendelkezésére. Az itt gyártott termékek értékesítéséből sikerült felszerelni a szükséges gépekkel, szerszámokkal.

A Kerek sportpálya 1971–78 között készült, sok-sok közmunkával és a néptanács segítségével. Aszfalttal burkolták az 1500 m²-es felületet, védőhálójával, lelátókkal látták el.

3. Tagozat, létszám, a pedagógusok számának alakulása

Az 1948/49-es tanévben a 219 beírt tanulóból rendszeresen látogatta az iskolát 192. A tanerők Vild Ernő, Szilágyi Domokos, Orbán Gyula, Márkos Piroska, Fodor Olga és Mucha Irén.

Az iskolaköteles tanulók száma az 1948/49-es tanévben:

Osztály	Fiú	Lány	Összesen
I.	25	16	41
II.	19	18	37
III.	7	12	19
IV.	12	13	35
V.	20	21	41
VI.	19	16	35
VII.	8	14	22
Összesen	110	110	230

Ebben az évben új tanerők érkeztek: Kóródi Ferenc, Abrán Géza, Demeter Éva.

Az 1950/51-es tanév első ellenőrzése hiányolja a tanulók állandó jelenlétét.

Az iskolaköteles tanulók száma az 1950/51-es tanévben:

Osztály	Fiú	Lány	Összesen	Megjegyzés
I.	26	23	49	
II.	19	19	38	
III.	7	12	19	
IV.	12	12	24	
V.	22	22	44	
VI.	20	13	33	
VII.	8	14	22	
Összesen	114	115	229	

I–IV. osztály tanulóinak száma 130, ebből járt 126, haladó 7, kimaradt 1; az V–VII. osztályba összesen 101 tanulót írtak be, járt 91, haladó 84, kimaradt 6, elköltözött 5.

Az iskolakötelesek száma 1960. szeptember 15-én:

Tagozat	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	Összesen
Magyar	43	47	47	53	28	19	14	251
Román	1	5	1	5	–	–	–	12
Összesen	44	52	48	58	28	19	14	263

Az összevont román tagozaton Cristescu Maria tanított, aki Dánosból érkezett (Maros megye). Román nyelvet Ștefănescu Nasta Elena, matematikát Kegyes Annamária tanított.

Az 1961/62-ös tanévtől beindul az első román V. osztály, Georgescu Irina, orosz szakos tanárnő az osztályfőnöke.

Az iskola fennállásának 125. évében, 1977-ben, 19 osztályban 459 tanuló tanul. A líceum első fokozatán (IX–X.) 70 tanuló tanul mechanika szakon, román tagozaton. Magánúton 109 felnőtt tanult 34 pedagógus vezetésével.

Az 1979/80-as tanévre visszaesik a gyerekek száma 403-ra, ebből 189 az I–IV., 214 pedig az V–VIII. osztályban tanul. A magántanulók száma 58-ra csökkent.

1980 szeptemberében sikerült újra IX. osztályt indítani, ez alkalommal magyar nyelven és mechanika profillal.

Az 1981/82-es tanév áttörést jelent az iskola történetében, a mechanikai profil helyett közétkeztetési osztály indul 36 tanulóval (13 román, 23 magyar tanuló). Egyetlen eset az iskola történetében, hogy a túljelentkezés miatt felvételi vizsgát kellett szervezni. A tanulólétszám is rekordszintet ért el (473 tanuló).

Az 1984/85-ös tanévben Farkas Aladár helyett Ballai Erzsébet veszi át az iskola irányítását. A tanulólétszám 443, a pedagógusok száma 33. Újra mechanikai profillal indul a IX. osztály.

Az 1985/86-os tanévben beindul az esti oktatás román szakon, mechanika szakkal. A magyar tagozaton összevonták a két hetedik osztályt, mert az előírt létszám alá csökkent a tanulók száma. A román tagozaton az összevont VI–VII. osztályt szétválasztják 19 tanulóval. Újabb rekord: 475 iskolás szerepel a nyilvántartásban. Az 1987/88-as tanévben 29 pedagógus dolgozik 487 tanulóval. A következő tanév igazgatócserével kezdődött. A leköszönő Ballai Erzsébet helyét Kovács Júlia veszi át, gyereklétszám 478, a pedagógusok száma 28.

4. Oktató-nevelő munka

Az oktató-nevelő munka a szocialista ideológia szellemében történik. 1949. szeptember 21-én Ghetmanet Nazarie helyettes tanfelügyelő látogatja meg az iskolát. A tanítás magyar nyelven, két váltásban folyt: 8–13 és 13–17 óra között. A testnevelést nemenként tartották: a lányoknál Fodor Olga, a fiúknál Szilágyi Domokos tanított. Orosz nyelvet nem tanítottak, mert nem volt szaktanár. A tanfelügyelő javasolja egy iskolamúzeum létesítését, valamint az Arlus újságra való előfizetést. Ugyanakkor szorgalmazza orosz nyelvtanár alkalmazását. Az iskola faláról leveszik a keresztet.

A borszéki iskola a szászrégeni 2-es számú iskolához tartozik. Gyakorik az ellenőrzések. Az inspekciós jegyzőkönyv szerint hiányosak a faliújságok, nincs osztálykönyvtár, sajtóasztal, hiányos a bútorzat, nehezen megy az analfabéták oktatása, pedig ez pártfeladat. Szinte teljesen hiányoznak a tankönyvek az I. és II. cikluson. Az orosz nyelvet Móga László tanítja; pályakezdő, módszeresen tanít, érdeklődést tanúsít a szakma iránt, barátságos, közvetlen a gyermekekhez. A tanfelügyelő nincs megelégedve a gyerekek politikai nevelésével, a faliújságok is hiányosak politikai szempontból.

Vild Ernő katonai szolgálatra vonult, Móga Lászlót nevezik ki igazgatónak. Megszervezik a pedagógiai köröket, vezetők Demeter Éva, Orbán Gyula, Szilágyi Domokos és Adorján Izabella. Minden szombaton pedagógiai tanácsulást tartottak, valamint kisegítő órákat orosz nyelvből, matematikából, történelemből, földrajzból. A faliújságnak tükröznie kellett Sztálin elvtárs harcát a szocializmus és kommunizmus építéséért. Előadással készültek Sztálin elvtárs születésnapjára.

Beindult az analfabéták oktatása 39 tanulóval, de csak 8 járt felkészítőkre, a többiek Galócáson, Gödemesterházán dolgoznak, csak vasárnap vannak itthon.

A falunak már két hónapja nincs orvosa, kitör a skarlát mind a gyermekek, mind a felnőttek körében. Az ivóvizet a gyermekek otthonról hozták. A tanügyi hatóságok szorgalmazták a szülőértekezletek havi összehívását és a családlátogatás rendszerességét.

Bevezették a 48 órás munkahetet és a 18 órás katedrakötelezettséget. Minden pedagógus alapszervezethez vagy tömegszervezethez tartozott.

A tanfelügyelő megdorgálja Demeter Évát, mert kicsinyítő képzőt használt a gyermekek neve után; a nevelés célja nem a kényeztetés, becézés, hanem bátor, tudatos, harcoss ifjúságot kell nevelni.

Az 1950/51-es tanév első ellenőrzése hiányolja, hogy nem minden tanító kapcsolódott be a kultúrforradalomba, és elmarasztalja az igazgatót a tanulók alacsony jelenléte miatt (89%).

A szovjet hadsereg megalakulásának 35. évfordulójára szép ünnepi műsort készítettek elő. Abrán Géza tanító ünnepi beszédet mondott, a gyermekénekkar Kóródi Ferenc tanító vezetésével több szólamra gyönyörűen énekelt a *Lenin-dalt*, tömeges lelkesedést nyilvánítottak ki Sztálin elvtárs, a Szovjet Hadsereg és a béke mellett.

Az 1951/52-es tanévben megszervezik az iskolai köröket, és iskolatámogató bizottságot szerveznek a szülők köréből. Az ellenőrzést követő gyűléseken jelen van az Ifjúmunkás Szövetség rajoni kiküldöttje, a néptanács elnöke és alelnöke.

Az ötvenes évek elején az iskolához tartozott a hollósarki négyosztályos magyar iskola is, Brassai Júlia tanított itt.

Az 1954/55-ös tanévben átszervezték az iskola vezetőtanácsát, az igazgató fogadóórát vezetett be a tanulóknak.

Továbbra is tanárhány van, ezért a felső tagozaton is tanítók tanítanak: Erős Mária román nyelvet, Creangă Jolán magyar nyelvet, Móga László matematikát. A IV. és VII. osztályok abszolváló vizsgára készülnek, a többi diák a nyári kirándulásra.

Az ellenőrzések nemcsak az oktató-nevelő munkát érintették, hanem a levéltárat is. A szászrégeni állami levéltár delegátusa, Sipos Alexandru hiányosnak találta az állományt.

1957–58-tól kezd kiépülni a nyolcosztályos általános iskola és visszavezetik a 10-es osztályozási rendszert. Az abszolváló vizsga tantárgyai: román nyelv, magyar nyelv, matematika, történelem, földrajz és alkotmánytan, valamint természettudomány.

Az 1958/59-es tanévben a Művelődési és Köznevelési Minisztérium kiküldöttje tart ellenőrzést. Elégedett a pedagógusok munkájával, javasolja az iskola kiténtetését. A gyermekek bekapcsolódtak a parkosítási munkálatokba (Pionírpark), a csemeteültetésbe, nyáron pedig pionírtáborba mentek a jól tanuló gyerekek. Tábor működik az iskolában is, minden évben két hónapon át. Ebben az évben a marosvásárhelyi cukorgyár üzemeltetett pionírtáborot, ahol az iskolaigazgató volt a táborigazgató is.

A minisztérium december 31-i rendelete (126867) lehetővé teszi a román tannyelvű iskolába járó kisebbségi tanulók számára az anyanyelv fakultatív tanulását. Az I–IV. osztály heti 4 órában, az V–VIII. osztály heti 3 órában tanulhatott anyanyelvet, 7–15 főből álló csoportokban. A csoportokat különböző osztályokból is létre lehetett hozni. Ez a rendelet lényegesen nem érintette az iskolát, mert összesen 12 tanuló volt a román tagozaton.

A pionírmunkát Simon Ilona után Erős Mária végzi nagyon jól, ugyanis a rajon egyik legjobbjá. Vasárnapi foglalkozásokat tartanak; diafilmvetítés, mesedélelőtt, mozilátogatás, ócskavasgyűjtés töltötte ki a programot.

Tovább folyik az analfabéták oktatása. Frínculescu Éva, Fodor Olga, Fazakas Julianna, Huszár Teréz foglalkozik velük, 15-ön el is végezték az első ciklust.

A pedagógusoknak kötelezően részt kellett venniük a politikai körökön (I., II., III. évfolyam), év végén pedig vizsgáznuk kellett. Románnyelv-kurzus indult mind az iskolában, mind a városban. A fürdővállalat alkalmazottjainak orosznyelv-tanfolyamot szerveztek.

Évente 4-5 ellenőrzés is volt iskolaszinten: Kovács Ilona, Ilie Sandru, Nagy János, Kis Kálmán a Rajoni Tanügyi Osztály, míg Rațiu Ioan a MMAT (Maros Magyar Autonóm Tartomány részéről. Princz Margit orosz nyelvszakos tanárt beválasztják a tartományi IMSZ-bizottságba.

Az 1963/64-es tanév első évharmadi eredményei jók, az iskola általánosa 8,10 volt, a jelenlét megfelelő. A beírt 396 tanulóból órákra rendszeresen járt 391, nőtt a köri tevékenységek száma. Voloncs Rozália magyarkört, Dancs Lajos fotókört, Princz Károly románkört és iskolai zenekart vezetett. Márkos Ilona jóvoltából hagyományteremtő kezdeményezésre került sor júniusban, megszervezi az első tornaünnepélyt, amelyen részt vett az iskola aprajagyja. A folytatásra 1965. május 30-án került sor a labdarúgó pályán, ahol 442 tornaruhás tanuló mintegy ezer néző előtt mutatta be műsorát: szabad gyakorlatok, ritmikus torna, humoros staféták folytak. Mindez fúvós zenekari kísérettel. A tornaünnepélyt az évrőli ünnepély keretében tartották. Eigel Gabriella érdemoklevelet kapott, mert az abszolváló vizsgán minden tantárgyból tízesre vizsgázott.

Az 1971/72-es tanévtől az I–IV. osztályokban a testnevelést szaktanárok tanították (Molnár István és Farkas Aladár). Kísérleti jelleggel a minisztérium már 1953-tól szaktanárookra bízta a testnevelés oktatását néhány iskola I. osztályában, majd ezt kiterjesztették országosan mintegy 50 iskolára. 1960-tól már 200 iskolában, majd 1969–70-ben az egész országban szaktanárok oktatták a testnevelést az alsó tagozaton.

Ebben az évben az iskola nappali tagozatán 382 tanuló tanult, ebből 119 román, 263 magyar tagozaton, magánúton 380 beiskolázott folytatta tanulmányait. Ezek oktatását-nevelését 30 pedagógus végezte.

Az 1972/73-as tanévben alapellenőrzést tartott a megyei tanfelügyelőség, Illyés Albert főtanfelügyelő vezetésével. A tíz főből álló „brigád” 61 tanítási órát ellenőrzött. Megelégedéssel nyilatkoztak az oktatói munkáról. Jónak találták mind a beiskolázást, mind a jelenlétet. A pedagógiai tanácsülés témái: a hagyományos oktatás és a modern oktatás összehangolása, a gyakorlati oktatás problematikája. Elégedettek voltak a szülői munkával és a szülők körében végzett tudományos lektorátussal. Pozitívan értékelték a pedagógus kollégák tudományos tevékenységét (Princz Károly, Eigel Tibor, Rădeanu Traian, Farkas Aladár).

Egyre nagyobb hangsúlyt kap a gyerekek gyakorlati oktatása. Négy pedagógust bíznak meg ezzel a feladattal. Márkos Ilona, Rădeanu Rozália és Măicăneanu Olimpia a lányoknak háztartást oktat, Dancs Lajos asztalos és lakatos mesterséget tanít. A támogató vállalat az Apemin, itt gyakorlatoznak a IX. osztályos tanulók.

Az 1974/75-ös tanévben indul a középiskola első fokozata, a IX., illetve a X. osztály.

1977. november 5-én ünnepelte az iskola fennállásának 125. évfordulóját. Nagy előkészületek előzték meg az eseményt. Elkészült egy összeállítás az iskola múltjáról, hazajöttek az idegenbe szakadt tanítványok, pedagógusok. Kiállítás készült az iskola múltjáról és jelenéről (levéltári anyag, gyerekek munkái stb.). Az ünnepség a felsőborszéki Remény mozi-teremben zajlott. Megnyitó beszédet mondott Vancu Teodor a városi pártbizottság részéről, majd Anghelleanu Ioan, a megyei tanács alelnöke tolmácsolta a megyei szervek jókívánságait. Ezt követően Rădeanu Traian alapszervezeti titkár köszöntötte a jelenlévőket, majd Farkas Aladár iskolaigazgató történelmi visszapillantója következett. A pionírszervezet üdvözlését Páll Ilona és Toncean Camelia egységparancsnok továbbította. A szülői bizottság üdvözlő szava-

it Fokt György elnök mondta el, majd Fodor Olga, aki 34 évet tanított, emlékezett vissza a régi időkre. Jelen volt Eigel Ernő, a csíkszeredai Matamatika–Fizika Líceum igazgatója, aki maga is Borszék szülötte. Köszöntő szavakat mondott a maroshévízi és a ditrói liceum igazgatója. Távirat érkezett Virgiliu Radulian helyettes tanügyminisztertől, Búzás Imre volt igazgatótól, Hartwig Dezső és Mária volt pedagógusoktól. A megemlékezést ünnepi műsor követte: irodalmi-zenés összeállítás, szavalatok, énekek, témás tánc, a diákfúvószenekar produkciója. Ezt követően a Rózsakert vendéglőben ünnepi ebéd várta a résztvevőket.

Rendszeresen sor került a tantárgyolimpiák megszervezésére. Ebben az évben (1977/78) magyar, román, orosz nyelv, matematika fizika, történelem szerepelt a prioritási listán.

A román és magyar nyelv tanítására figyelő ellenőrzés alkalmával a tanítók és a szakos tanárok kitűnő minősítést kaptak.

Évről évre nőtt – mert nőnie kellett – a tudományos körök száma. Az 1978/79-es tanévben 14 szakkörben 188 tanuló tevékenykedett, az iskola 434 összlétszámából.

A következő tanévben csökkent a tanulók száma, 189 az I–IV., 214 az V–VIII. osztályban, magánúton tanult 58. Ennek ellenére az oktató-nevelő munka továbbra is lelkiismeretesen folyt. Az iskolai tantárgyolimpián 73 tanuló vett részt: román nyelvből és irodalomból 10 tanuló, magyar nyelvből és irodalomból 12, francia nyelvből 17, orosz nyelvből 6, matematikából 14, fizikából 2, kémiából 7, biológiából 2, történelemből 1, földrajzból 2 tanuló szerepelt a versenyen. A részt vett tanulók közül 23-an 8-as fölötti osztályzattal, öten 9-en fölöttivel, míg Fodor Lucia 10-essel méltón képviselték az iskolát a megyei szakaszon. Itt Fodor Lucia 9,50 osztályzatot ért el történelemből, Küsmődi Mónika kémiából szerepelt jól. Ebben az évben az elemi tagozaton öt tanuló (97,2%-os promovabilitás), az V–VIII. osztályban 14 tanuló (promovabilitás 93,8%) maradt osztályismétlőre. A pályaválasztási irányítás egyik formája a tanulmányi kirándulás volt. Ebben az évben a gyergyószentmiklósi IUPS-hoz és Kolozsvárra szerveztek kirándulást.

Továbbra is románul kellett tanulni az ország történelmét és földrajzát.¹² A román állami tankönyvkiadó felszámolta a magyar szerkesztőséget.

Az 1980/81-es tanévben sem az I–IV. osztályban, sem a IX. osztályban nem volt osztályismétlő, az V–VIII. osztályban is csak öten maradnak osztályismétlőre. A tantárgyolimpián 99 tanuló vett részt, ebből 33-an továbbjutottak a megyei szakaszra. Mezei Ödön Lajos biológiából a harmadik helyen végzett és Bilț Mariana románból kapott dicséretet. A körüi tevékenységek 18 különböző tudományos, technikai, kulturális, sport ágazatokban 396 tanulóval folynak.

A munkára nevelés az órán kívüli tevékenység keretében is folyt. Közmunka szervezése szinte hetente aktuális volt (ócskavas-, papír-, üveg-, gyógynövénygyűjtés stb.).

Az 1984/85-ös tanévtől újra mechanikai osztály indult. Az iskolaműhelyben, két váltásban folyik a gyakorlati oktatás Patka Vencel irányítása alatt. Májusban 14 iskolaigazgató látogatott az iskolába Maroshévíz–Tölgyes körzetből, és elégedetten távoztak. Kevés szakiskola rendelkezett olyan feltételekkel, mint a borszéki.

12 A 36/1997-es sürgősségi kormányrendelet áttörést jelentett. Növekedett az iskola autonómiája. Megjelentek az alternatív tankönyvek. A kötelező oktatás szintjén állami támogatással tantárgyanként három alternatív tankönyv jelenhet meg. 1999-től a VI–VII. osztályokban tanítható a nemzetiségek történelme, amely az őstörténettől napjainkig tárgyalja a nemzet történelmének és hagyományainak alakulását. Ehhez már tankönyv is van a kolozsvári Stúdium Kiadó jóvoltából.

Az 1985/86-os tanév és az azt követők egyre nehezebbek. Újabb és újabb szigorítások, ellenőrzések következtek. Fokozódik a kommunista nevelés, tanítási és osztályfőnöki órán, politikai tájékoztatón és a katonai kiképzésen.

Az 1988/89-es tanévben az iskola növendékei eredményesen szerepelnek a tantárgyverseny megyei szakaszán: Hompoth Csilla biológiából, Zatoschil Ballai Zoltán fizikából, Butnar Cosmin, Citiriga Cătălin és Arsene Lavinia társadalomtudományból. Ebben a tanévben nem kevesebb, mint hat speciális és/vagy tematikus ellenőrzés folyt le az iskolában. A látogatók mindig mindent rendben találtak. Az első évharmad a megszokott mederben zajlott. Egy, novemberi ellenőrzés konstatálja, hogy a beiratkozott 41 esti oktatásban tanulóból 20 jár rendszeresen iskolába. A nappali IX. osztályban 32 tanuló van.

A decemberi fordulat után a IX. és X. osztályokat szétválasztották a tanítási nyelvek szerint.

A román osztályokban tanuló magyar tanulók száma:

Osztály	Létszám	Magyar	Vegyes házasságból
V. A	12	3	5
VI. A	26	11	5
VII. A.	27	9	7
VIII. A	19	5	6
IX. A	29	4	4
X. A.	36	25	1
Összesen	149	57	28

Ebben az évben (1989/1990) 10-es általánossal fejezte be tanulmányait Bara Szabolcs (III. B), Sajgó Réka, Szőcs Rajmond és Vild Róbert (II. B).

VII. Az 1989-es rendszerváltás után

Az oktatás megszervezéséről és működéséről szóló miniszteri határozat lehetővé tette a 2-3 éves tanoncoktatást azok számára, akik nem akarták középiskolában folytatni tanulmányaikat. Ezzel a lehetőséggel élve az iskola új osztályt indított, lányoknak textil-, fiúknak kőműves szakon.

Az iskola két évben is próbált középiskolát indítani, de nem kapta meg a kellő támogatást.

Az 1999/2000-es tanévtől magyar nyelvű szakmunkásképző indult vendéglátóipari szakmában; a tanulók 2001-től esti XI. osztályban folytathatták tanulmányaikat.

A létszám alakulása:

Tanév	Óvodások	Iskolások	Pedagógusok
1990/91	114	412	35
1991/92	120	354	27
1992/93	131	332	27
1993/94	120	322	27
1994/95	127	299	25
1995/96	128	298	25
1996/97	102	277	25
1997/98	101	299	20
1998/99	91	296	20

Tanév	Óvodások	Iskolások	Pedagógusok
1999/2000	95	315	21
2000/2001	95	314	21
2001/2002	99	329	25

Amint a táblázatban is látható, közel 100 tanulóval van kevesebb, mint 1990-ben. Ennek az oka, hogy csökkent a település lakosságának száma. 1990-ben 3302 fő volt, mára (2002) 3000 alatt van.¹³ Sok család külföldre telepedett, visszaesett a természetes szaporulat is. Egyre többen vállalnak csak egy gyereket. Sokan az anyagi bizonytalanság és a bizonytalan jövő miatt nem vállalnak gyereket.

A 155 éves borszéki oktatás története azt igazolja, hogy az iskola mindig is fontos szerepet töltött be a település történetében. A szülők, a település vezetői mindig figyelemmel követték a helyi oktatás állapotát. A város vezetősége, fontosabb vállalatok és intézmények vezetői ennek az iskolának voltak diákjai.

¹³ Az 1992-es népszámlálás adatai szerint Borszék lakossága 3074 fő.

Bura László

SZATMÁRNÉMETI 1948-BAN LÉTESÍTETT MAGYAR TANNYELVŰ ÁLLAMI KÖZÉPISKOLÁJÁNAK HAT ÉVTIZEDE

A tanulmány tárgya és célja

Tanulmányunk az állami gimnáziumi oktatás kerettörténetét tekinti át az egyházi iskolák 1948-ban történt államosításától a jelenig, kiemelten vizsgálja a magyar tannyelvű állami gimnáziumi oktatást gyakorlatilag a vizsgált időszak egészében képviselő, mai nevén Kölcsey Ferenc Főgimnázium¹ (illetőleg elődei) történetét, működését.²

Előzmények

Az 1940–1948 közötti időszakban Szatmárnémetiben a középiskolai (gimnáziumi) oktatás egy állami és három felekezeti iskola keretében történt. 1948 nyarán az egyházi iskolák államosítása nyomán megszűnt a Református Fiúgimnázium, tanulóit 1944 novemberétől az Állami Magyar Fiúliceum néven működő gimnáziumhoz csatolták. Az intézmény ezt megelőzően, vagyis 1940–1944 között is – Királyi Katolikus Főgimnázium néven – állami intézmény volt.

A két államosított egyházi leányiskola – a Református Leánygimnázium és a Szent Erzsébet Leánygimnázium – 1948 őszétől Magyar Leányliceum néven működött.³ 1954-ben a líceumokat megszámozták, a fiúliceum a 3-as számú Középiskola, a leányliceum a 4-es számú Középiskola lett.

1948-ban az Állami Magyar Fiúliceum a volt Református Gimnázium, a Magyar Leányliceum a volt Szent Erzsébet Leánygimnázium épületébe költözött.

1 Hivatalos román neve: Colegiul Național Kölcsey Ferenc

2 Felhasznált irodalom: Bura László: *Hajszálgyökök*. Szatmárnémeti. 1992.; *A Kölcsey Ferenc Liceum freskói*. Művelődés XLI. (1992) 7. 43–43.; *Ki őrzi az irattárat?* Friss Újság IV. (1993) 59. 2.; *Épület és intézmény*. Friss Újság IV. 1993. július 2.; *Az értelmiségképzés műhelye (a XIX. századi Szatmáron)* = *Studii și comunicări XI–XII. 1994–1995*. Satu Mare, Editura Muzeului Județean. 317–332.; *Az öt tanév kezdő lépései = A szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Elméleti Liceum évkönyve az 1994–1995 tanévről*. Szatmárnémeti. 70–71.; *Elődeink, példaképeink*. Dr. Schöber Emil = *A szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Elméleti Liceum évkönyve az 1995–1996 tanévről*. Szatmárnémeti. 2000. 6–9.; *Helytörténeti forrásaink és a történeti hűség = A szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Főgimnázium Évkönyve az 1999–2000. és 2000–2001-es tanévről*. Szatmárnémeti. 2002. 28–30.; Muhi Sándor: *Ismerjük meg örökségünket!* = *A szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Elméleti Liceum évkönyve az 1998–1999-es tanévről*. Szatmárnémeti. 2000. 67–69.; Socolan, Aurel – Munteanu, Lucia: *Liceul „Mihai Eminescu” Satu Mare. Monografie 1634–1994. 360 de ani*. Satu Mare. 1994. 51.; Székely József, dr.: *Iskolánk szerepe a XXI. század hajnalán = A szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Elméleti Liceum évkönyve az 1995–1996-os tanévről*. Szatmárnémeti. 1996. 6–9.

3 Vö. Bura László: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó. 1999. 137–139., 147–149., 161., 243–244.

Az 1. korszak

Az 1956/57-es tanévben az akkor 3-as számú Fiú Középiskola nevet viselő fiúlíceum a nevesítését, Kölcsey Ferencről való elnevezését kérte. Az elnevezést engedélyezték, az 1957/1958-as tanévtől az intézmény hivatalos nevévé vált: 3-as számú Kölcsey Ferenc Középiskola.

Az 1958/59-as tanévben az oktatás rendszerének átszervezésekor bevezették a koedukációs oktatást. Ekkor a 3-as számú Kölcsey Ferenc Középiskola és a 4-es számú Leány Középiskola azonos létszámú diákot cserélt, koedukációs iskolává változtak, a változás megjelent a leánygimnázium nevében is: 4-es számú Vegyes Középiskola.

A román oktatáspolitikai következő lépéseként 1960-ban megszüntették, román tannyelvű középiskolákkal egyesítették az önálló magyar tanügyi intézményeket. A 3-as számú Kölcsey Ferenc Középiskolát a Mihai Eminescu Középiskolával egyesítették,⁴ amelynek neve ekkor 1-es számú Mihai Eminescu Elméleti Líceumra változott, a 4-es számú Középiskola pedig 2-es számú Elméleti Líceum lett.⁵

A koedukáláskor megszűnt két líceum helyén általános iskolák létesültek, a Kölcsey Ferenc Középiskola helyén 3-as számú Általános Iskola, a Doamna Stanca Középiskola helyén a 8-as számú Általános Iskola.

Az Állami Levéltárban megtalálható anyakönyvek szerint Szatmárnémetiben az 1948–1949-es tanévben kezdi meg működését az esti tagozatos Állami Magyar Munkáslíceum,⁶ az 1950/1951-es tanévtől kezdődően pedig létrejön a Vegyes Esti Líceum nevű (román és magyar tagozatos) oktatási intézmény.⁷

A 2. korszak

Az 1970-es évek elejének a román politika váratlan fordulataként a különböző líceumokban (valamint általános iskolában) működő magyar tagozatokból önálló magyar tannyelvű középiskolákat létesítettek. Így jött létre Szatmárnémetiben a Magyar Líceum (nevében országosan egyedülállóan a *magyar* jelzővel), amely működése helyéül a volt református gimnázium államosított egyházi tulajdonú épületét kapta, amelyben 1948-tól az Állami Magyar Fiúlíceum, a későbbi Kölcsey Ferenc Líceum működött.

Az 1971-ben létesült Magyar Líceum nappali és esti tagozatos osztályokkal, valamint elemi és általános iskolai tagozattal indult, tanárait a líceumokban addig működött magyar tagozatok legjobb tanulóiból válogatták. Az intézmény nagysága, az osztályok száma rövidesen szükségessé tette az épület bővítését, megoldásként általános iskola létesítése címén a gimnázium régi épületéhez hozzáépítettek egy háromemeletes szárnyat.

Az 1977-ben bevezetett tanügyi átszervezés a líceumokat (egy-egy kivételével) ipari líceumokká változtatta. A Magyar Líceum 5-ös számú Ipari Líceum néven fémforgácsoló profilúvá alakult át. A többi ipari profilúvá alakult líceumban csupán román tannyelvű osztályok

4 Átköltözött az Eminescu Középiskola épületébe.

5 A román tannyelvű, 2-es számú Doamna Stanca Középiskolával egyesült.

6 Valószínűleg az Állami Magyar Fiúlíceum tanárai taníthattak itt, az anyakönyvek szerint I., III., V., VIII. és IX. osztályt végző tanulói voltak; a nappali tagozattól eltérő tantárgy volt a *Szakszervezeti kérdések*.

7 Ez az intézmény akkor a 2-s számú Leánylíceum (Damna Stanca) épületében működött.

működtek. Az ipari líceumoktól elvették az elemi és az általános iskolai osztályokat, illetőleg az elméleti líceumi osztályokat. Ennek következményeként az egyetlen magyar tannyelvű matematika–fizika tagozatos osztályt áthelyezték a Mihai Eminescu Matematika–Fizika Líceumba.

A magyar oktatás tervszerű leépítése, visszaszorítása a magyar tannyelvű osztályok számának fokozatos csökkentésében realizálódott. Így az 5-ös számú Ipari Líceumban az 1989/90-es tanév megkezdésekor a párhuzamos osztályok közül a IX–X. osztályok szintjén 6 volt román, 3 magyar, a XI–XII. osztályok szintjén pedig 3:1 volt az arány, hasonlóképp az esti tagozaton is.

A 3. korszak

Az 1989/1990-es változások folyamatában Szatmárnémetiben a magyar szülők és tanárok megfogalmazták igényüket: a különféle szakirányú elméleti líceumok is, az ipari líceumok is tegyék lehetővé, hogy a magyar tanulók minden szakirányban anyanyelvükön tanulhassanak, konkrétan: induljanak magyar tannyelvű osztályok is. A román tannyelvű líceumok ezt ellenezték, ezért a tanfelügyelőség és a Nemzeti Megmentési Front Megyei Tanácsának hozzájárulásával az elméleti líceumok tanulócsereét hajtottak végre.

1990 februárjától az 5-ös számú Ipari Líceumban a IX–X. osztályban 10–10 párhuzamos magyar tannyelvű és 3–3 párhuzamos román tannyelvű osztály maradt, illetőleg indult, a XI–XII.-ben 6–6, az esti tagozaton pedig 3–3 párhuzamos magyar osztály. Megváltozott a líceum osztályszerkezete is. Az ipari osztályok mellett matematika–fizika, fizika–kémia, kémia–biológia és filológia osztály indult.

A líceum igazgatója 1990 februárjában a tanári kar és kétszáz szülő kérelmét továbbította az Oktatásiügyi Minisztériumba, amelyben kérte, hogy a következő tanévtől az iskolát minősítsék elméleti líceummá, kapja vissza egykori – Kölcsey Ferenc Líceum – nevét, ugyanakkor vállalta, hogy a líceumban működő ipari profilú román osztályokat tanulmányaik befejeztéig működteti. Az 1990/1991-es tanévtől a líceumban a már működő tagozatok mellett intenzív német nyelv-, valamint informatika- és sporttagozatos osztályt is indult.

1991-ben az iskola igazgatósága hozzájárult ahhoz, hogy az 1991/1992-es tanévben induló Református Szemináriumi Líceum és Római Katolikus Szemináriumi Líceum⁸ a Kölcsey Ferenc Líceum épületében kezdje meg működését délutáni oktatásban, egyben azt vállalta, hogy a két új intézmény saját tanári karának kialakulásáig szükség és óhaj esetén tanterületéből óraadó tanárokat biztosít. A két új középiskola 3, illetőleg 2, tehát összesen öt párhuzamos osztálya az épület minden tantermének délelőtt foglalt volta miatt délután tanult, ami az oktatás minőségének a biztosítását természetesen megnehezítette.

A két új magyar tannyelvű középiskola indulása (a korábbi tíz elméleti osztály mellett induló öt új elméleti osztály) a Kölcsey Ferenc Líceum számára problematikusá tette, hogy ezután hány és milyen szakirányú osztályt indítson. Ezért mindenekelőtt csökkentette a párhuzamos osztályok számát, előbb nyolcra, majd 1994-től hatra, másrészt kialakította azt az osztályszerkezetet, amely az új körülmények között az elméleti irányú középiskolai oktatás

8 Mai hivatalos nevük Református Teológiai Líceum, valamint Hám János Római Katolikus Iskola-központ.

igényeink és a minőségi munkavégzés feltételeinek megfelelt. Ez 2 matematika–informatika, 2 természettudományi, 1 filológia és 1 társadalomtudományi tagozatos osztály volt.

Öt éve sikerült engedélyeztetni általános iskolai osztály indítását is, így megvalósult a tantestület évek óta hangoztatott igénye: saját nevelésű kisdíjak révén is javíthatja a tanulók elméleti képzését és a tehetséggondozást.

Az 1948-as államosítást követően a zaklatott sorsú magyar tannyelvű középiskolai oktatás zászlóvivője gyakorlatilag ez az oktatási intézmény volt, amely az Állami Magyar Fiúlíceumból nőtt ki, többször szerkezeti (és név)változásokon ment át. Az Állami Magyar Fiúlíceum felvette a Kölcsey Ferenc Líceum nevet, a koedukációs oktatás bevezetésével 2-es számú Elméleti Líceummá alakult, majd a szétforgácsolásából Magyar Líceum néven támadt fel. Azután átalakították 5-ös számú Ipari Líceummá, s sorvadásra ítélten így küzdött végig másfél évtizedet, mígnem 1990 őszén ismét Kölcsey Ferenc Líceumként születhetett újjá, s mára kivívhatta a főgimnázium rangot. Működésének hat évtizede alatt nagyon nehéz oktatói és nevelői feladatokat kellett megoldania.

Feladatai, küldetése

A magyar tannyelvű állami középiskolának oktatnia és kellő ismerettel kellett felruháznia Szatmárnémeti és többé-kevésbé Szatmár megye magyar nemzetiségű tanulóit, akik a hatvan év folyamán is vállalták, hogy anyanyelvükön tanulnak. Mindenképpen jól felkészült, versenyképes tanulókat kellett képeznie. A tanulóknak a román tannyelvű egyetemekre való bejutáshoz kiváló anyagismeretre, s a román (szakmai) nyelv ismeretére volt szükségük. Feladata volt – a korszak korlátai között – a magyar művelődés hagyományainak ápolása, s (a korlátok közt lehetséges módon) alakítania, őriznie kellett a tanulók identitástudatát.⁹ Mindezek megvalósítása jól képzett, megfelelő tanári kart kívánt.

Az 1948-at követő időszakban a gimnázium olyan tanári karral működött (működhetett), amelynek tagjai jórészt a szatmári oktatás előző száz évének kiváló hagyományain nőttek fel. Betűrendben a tanárok Antal Péter (magyar irodalom), Burai Béla (földrajz), Czimbalmos László (fizika), dr. Koós Ferenc (francia), Tereh Géza (fizika–kémia) voltak. Nevelői magatartásuk példamutató volt, szakmai tudásuk kiváló. Többen iskolai oktató munkájuk mellett szaktudományi írásokat publikáltak, tankönyveket írtak.¹⁰

A Magyar Líceum létesítésekor, az 1971-ben összeválogatott tanári karba még többen bekerülhettek a két évtizeddel előbb működő kiváló tanerők közül,¹¹ ugyanekkor a tantestületbe számos olyan fiatalabb tanár került – Felényi Lajos (földrajz), Geltz Helmuth (német), N. Sajó Magda (magyar), Szabó Magda (román), Szabó Teréz (kémia), Tóth László (matematika), Terebesi Sándor (biológia), Tóth László (matematika) –, aki folyamatos önképzéssel tökéletesítette szakmai, tudományos és módszertani felkészültségét, s a diákokat ugyanilyen magatartásra nevelte. Felkészültségüknek és törekvéseiknek bizonyossága volt a megyei és országos napilapokban, szakmai kiadványokban közölt számos írásuk, tankönyvet írtak, köz-

9 A román nacionalista kommunizmus időszakában mindkettő csak körültekintően, megszorításokkal működhetett.

10 Antal Péter és Tereh Géza tankönyvszerzők és publicisták, Czimbalmos László szakíró.

11 A korábban felsoroltak.

reműködtek tankönyvek kiadásában,¹² a Szatmár megyében szervezett szaktantárgyi szimpóziumok¹³ mindegyikén szerepeltek, de részt vettek országos rendezéseiken is.¹⁴

A líceum gyakorlatilag a magyar tagozaton működő tanítók és tanárok módszertani központjává vált, tanárai közül került ki több tantárgy városi és/vagy megyei módszertani szakkörének a vezetője;¹⁵ a líceum szaktárgyi tudományos szimpóziumok helyszíne, szervezője volt, így a Filológiai Tudományok Társasága (magyar tagozata) is itt tartotta (1972. november 28-án) a Mikszáth Kálmán évforduló kapcsán rendezett tudományos ülészakát. 1972-ben többségében a líceumban működők tanulmányaiból, a Tanügyiiek Háza kiadásában módszertani és szépirodalmi kiadvány készült.¹⁶

A tanárok és diákok szervezésében a líceum számos irodalmi-művelődési rendezvénynek adott otthont. Írókkal, művészekkel találkoztak, (betűrendben) Banner Zoltán, Bretter György, Fodor Sándor, Gellért Sándor, Hornyák József, Horváth Andor, Huszár Sándor, Kántor Lajos, Kányádi Sándor, Kiss Jenő, Kocsis István, Panek Zoltán, Páskándi Géza, Szabó Gyula, Számadó Ernő, Szilágyi Domokos, Szilágyi István részvételével.¹⁷

A tantestület arra törekedett, hogy a diákságot a tanulás, az alkotás, a kutatás szellemében nevelje, ennek eredményként vettek részt sokan a tantárgyolimpiákon (s az ipari líceum korszakában a mesterségek versenyében is), számos esetben – elsősorban magyar nyelv és irodalomból, de matematikából, kémiából fizikából, sőt román nyelv és irodalomból is – díjat nyertek a versenyek országos szakaszán is. Majdnem minden évben diákköri szimpóziumokat rendeztek (1978-ban 62 dolgozatot mutattak be). A líceum tanulói részt vettek országos művelődési versenyeken is (pl. *A Szőke Szamos mentén*). A művelődésre és szakmai önképzésre ösztönzés folyamatossága mellett az eredmények elérésében számottevő tényező volt a tanulókkal való differenciált foglalkozás, illetőleg az adott korszak társadalmi igényeire igazodó pályairányításuk.

Az iskolák eredményességét végzőseik számával is mérik, emellett (főként az 1970–1980-as években) hangsúlyozott jelentőségűvé vált a tanulóknak az egyetemre, technikumokra való bejutási aránya. A szatmárnémeti magyar tannyelvű középiskola 2. korszakának első tíz évéről (1971–1981, 7 évig Magyar Líceum, 3 évig 5-ös számú Ipari Líceum) készített (a Korunkban megjelent) szociológiai tanulmány¹⁸ tanúsította, hogy a magyar tannyelvű középiskola tanulóinak túlnyomó többsége munkás és paraszt családok gyermeke (65,4%), az értelmiségi rétegek (tanár, orvos, mérnök, tisztviselő stb.) gyermekei a diákság közel egyharmadát (31,5%) tették ki, a tanulók 3 százaléka pedig árva, állami gondozott volt.

12 Antal Péter, Bura László, Felényi Lajos.

13 *Cărturarii sătmăreni* (1975, 1979, 1980, 1981, 1983), *Szatmári Tanügyi Napok* (1984, 1985).

14 Az Oktatásiügyi Minisztérium szervezte tudományos-módszertani ülészakokon: II. Országos Pedagógiai kollokvium, Bukarest, 1972. december 3., Filológiai Tudományok Társasága, országos szimpózium Csíkszeredában, 1982. december 11.

15 Antal Péter, Bura László (magyar), Grebúr Miklós (fizika), Tóth László (matematika), Betuker Margit, Felényi Mária (tanítónők).

16 *Cikkek és tanulmányok. Nevelési és oktatási közlemények, szépirodalmi alkotások*. Szerk. Bura László. Szatmárnémeti, Tanügyiiek Háza. 1972.

17 A líceum irodalmi körének *Aranykönyve* őrizte a találkozók jegyzőkönyveit, az írók személyes bejegyzéseit, a kör (nagymeretű) *asztalterítője* pedig az írók aláírását (Ezt a tanulók kihímezték.) A 80-as években ezeket valaki(k) „elmentették” avagy „eltüntették”, az 1990-es évben újjáalakuló líceum vezetőségének nem sikerült őket előkerítenie.

18 Bura László – Lovas János – Szabó Gyula: *Tíz év távlatában (Egy líceum hatékonysága)*. Korunk XLI. (1982) 9. 701–706.

A tíz év folyamán 1939 tanuló érettségizett, közülük 949 mindjárt az érettségi után a termelésben helyezkedett el, 737-en egyetemre jutottak be, 173-an technikumokba. Az egyetemre, technikumba továbbjutásban a legsikeresebbek a matematika–fizika osztályok voltak, (94–100%-os bejutási aránnyal), őket követték a kémia–biológia tagozatosok.

A líceum teljesítményét, feladatai, küldetése teljesítését tanúsítják volt diákjai is, akik az iskolában az 1948–1989 közötti időszakban tanultak, s életpályájuk során a magyar művelődés (irodalom, képzőművészet), a tudomány, a közélet (országosan) elismert, neves művelőivé, személyiségeivé váltak. A teljesség igénye nélkül, betűrendben: Ábrám Zoltán (orvosprofesszor), Banner Zoltán (művészettörténész), Bauer Béla (gyermekgyógyász), Bodor Miklós (vegyésszmérnök), Kocsis István (drámaíró), Kovács András Ferenc (költő), Láng Gusztáv (egyetemi tanár, irodalomtörténész), Láng Zsolt (költő), Panek József (író, publicista), Panek Sándor (író, publicista), Páskándi Géza (költő), Radeleczky Sándor (matematika szakos egyetemi tanár), Schönberger Jenő (róm. kat. püspök), Soltész József (költő), Tempfli József (róm. kat. püspök), Varga Attila (államjogász, parlamenti képviselő), Zirkuli Péter (költő).

A Magyar Líceum diákjai 1972-ben indított és szerkesztett diákújsága, a *Diákszó* (sikerei eredményeképp) csak két évfolyamot érhetett meg. Az iskola eredményei általában csak fokozták a magyar tannyelvű oktatás felszámolására törekvő politika helyi érvényesítésére irányuló törekvéseket.

Az 1980-as években a magyar tannyelvű oktatásra nehezedő nyomás folyamatosan erősödött (az osztályok számának csökkentésére a kerettörténetben utaltunk), ez megnyilvánult a líceum közéletében is, a magyar jellegű tevékenységek visszaszorításában, a tanárok és a diákság megfélemlítésére törekvésben. Mindezt összehangoltan végezték a tanfelügyelőség, a pártszervek és a politikai elnyomó apparátus.

A líceum működésében az 1990-es évvel kezdődő 3. korszak ismét az útkeresés és a kísérletezés időszaka volt. Az 1989-es változásokat követő események sodrában a líceum tanárainak (a kialakított új tantestületnek) – a valós jövőkép nélküli társadalomtól örökölt terhek, egy hamis társadalomkép és az emberek gondolkodásában kialakult számos torzulás közepette – ismét fel kellett emelniük és tovább kellett vinniük önazonosságunk, művelődésünk zászlaját. Az első fontos lépés a korábbi hagyományoknak, de a társadalom adott jelenének is megfelelő osztályszerkezet kialakítása volt, tehát filológia, idegen nyelv, matematika–fizika, kémia–biológia tagozatos osztályok létesítése, indítása, de magukra kellett vállalniuk informatika- és sporttagozatos osztály indítását is. Tovább kellett folytatniuk az egyetemre készülőkre való differenciált ráfigyelést, s a fokozott igénnyel, valamint az egyetemi felvételik anyagából szervezett felmérésekkel is elő kellett mozdítaniuk a tanulók továbbtanulási esélyének biztosítását.

Az 1990-es években – főként kezdetben – szokatlan volt mind a tanári kar, mind a diákok számára, hogy az anyanyelven való oktatás gyakorlatilag szabad.

A Kölcsény Ferenc Líceum 1990 után a színvonalas oktatásra törekvés megőrzése és fejlesztése mellett hamarosan a térség magyar művelődésének és tudományosságának is helyszínévé, képviselőjévé és életőjévé is kívánt lenni. 1990 őszén a filológus és történelem szakos tanárok megalapították az EME bölcsész tagozatának szatmárnémeti csoportját, célul tűzték ki a vonatkozó tudományok régióbeli művelését, az irodalmi, néprajzi és helytörténeti tárgyú kutatómunka végzését, eredmények közlését, illetőleg a tanulók ilyen irányú érdeklődésének felkeltését, ösztönzését. A líceum adott helyet az Erdélyi Magyar Műszaki Tudo-

mányos Társaság, a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság megyei tagozata megalakulásának is. A líceumban tartották meg (a Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének közreműködésével) a Csűry Bálint szimpóziumot (1992), Széchenyi Napokat rendeztek (1993), a Kriza János Néprajzi Társaság betlehemes szimpóziumán (1995) részt vett Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutató, a Művelődés folyóirat rendezvényén Skultéty Csaba, a műemlékvédők szimpóziumán Makovecz Imre.

A régi hagyományok feltámasztása szellemében Dsida Jenő nevét vette fel az előző évtizedekben megszüntetett (betiltott), most újrainduló irodalmi kör, Magyar Diákpódium (MADIPO) néven színjátszó csoport alakult. A kör Ady emlékműsora, Karinthy-estje, részvétele az évenkénti Ady-vetélkedőn, színjátszó versenyeken a diákok előadókészségét fejleszti, a sikerek a gimnázium hírnevét öregbítik. A líceumban megalakult, működik (és évenként az országos vetélkedőn is részt vesz) az Anyanyelvápolók Köre, valamint énekkart is alapítottak.

A líceum tanulói számos hazai és külföldi anyanyelvi, matematikai, földrajzi tanulmányi versenyen vesznek részt (Aranka György Nyelv- és Beszédművelő Verseny, Implon József Helyesírási Verseny, Simonyi Zsigmond Helyesírási Verseny, Kőrösi Csoma Sándor Anyanyelvi Vetélkedő, Kriza János Országos Balladamondó Verseny, Gordius Matematika Verseny, Zrínyi Ilona Matematika Verseny, Erdélyi Magyar Matematika Verseny, Magyar Nemzetközi Matematika Verseny, Nemes Tihamér Informatika Verseny, Vermes–Mikola Fizika Verseny, Öveges József Fizika Verseny, Kimexpert Kémia Verseny, Ø Internetes Verseny).

A líceumban megalakult a Dsida Jenő cserkészcsapat,¹⁹ az iskola tanulóifjúsága megalapította a Kölcsey Ferenc Diákszövetséget (KÖFEDISZ), amely tevékenyen bekapcsolódik a (diák)rendezvények, szakkörök megszervezésébe, diákújságokat indított (*Sulisajtó*, *Tinta-szós*; különszámok: *Betűprés* [1996], *Határtalan Európában* [1997]).

A változásokat követően lehetőséggé vált a külföldi iskolákkal való kapcsolat. A Kölcsey Ferenc Líceum elsőként a budapesti Jedlik Ányos Gimnáziummal létesített kapcsolatot, később a nyíregyházi Kölcsey Ferenc Gimnáziummal. A kilencvenes évek végétől több új (kölcsonös látogatásokban realizálódó) kapcsolat is létrejött, magyarországi, valamint közös projekteket készítettek magyarul nem tudó szlovéniai, szerbiai (újvidéki) középiskolákkal is.

1993-ban megalakult a Kölcsey Ferenc Véndiákszövetség (minden egykori magyar iskola egykori tanulóinak szövetsége), s ez évente megrendezi a Véndiák-találkozót, amely a szatmárnémeti magyar tannyelvű középiskolákban végzetek világtalálkozóává nőtte ki magát.

A jövő gondjai

A gimnázium életében a hatodik évtized eltelte tulajdonképpen korszakhatárt zár, újabb korszakot nyit. Óriznie és folytatnia kell a hagyományokat, de újíttania is kell. A társadalom életének olyan korszaka következik, amelyben az iskolák állandóan növekvő gondja az iskolaköteles tanulók mind nagyobb hiánya. Ezt egyrészt az ország egészét érintő demográfiai hanyatlás is okozza, másrészt a kivándorlás. A megye és a szomszédos térség magyar lakos-

19 1994. április 24-én.

ságából számottevően éppen az a nemzedék távozott külföldre,²⁰ amelynek a gyermekei a következő évek tanulóit kellene, hogy biztosítsák. A térség megfogyatkozott lélekszámú tanulóifjúsága már ma is, de az elkövetkezőkben is immár három (elméleti szakirányú) gimnáziumban folytathatja, illetőleg folytatja tanulmányait, Szatmáron és vidékén előbb-utóbb nem lesz tizenegy párhuzamos gimnáziumi osztályba elégséges tanuló.²¹

A törvényhozás előbb-utóbb elfogadja a tanügyi törvényt, amelynek értelmében az állam elismeri, szabályozza a felekezeti iskolák működését.²² A törvény lehetővé fogja tenni (és valószínűleg gyakorlatilag módosítani is fogja) a jelenleg korlátozott létszámú és szakosítású ún. teológiai szakirányú gimnáziumok osztályszerkezetét. Ez mindenképpen hatással lehet/ lesz az állami gimnázium osztályszerkezetére, tanulói létszámára is. Az állami gimnázium számára bizonyos mértékig már ma is szakmai kihívást jelentenek az ún. felekezeti gimnáziumok, ugyanis ezek a hagyományok őrzésében mind a magyarság, mind az egyetemesebb humanitás szellemiségének érvényesítésére, másrészt az oktatás minőségének javításában, az iskolai (tanárok, a tanárok és a diákok, az iskola és a család közötti) kommunikációban (a szaktudományok mellett) neveléstudomány és a lélektan eredményeinek szakszerű és tudatos alkalmazására törekednek.

Az állami líceum számára gondot fog jelenteni működésének helye, az épület. A református egyház visszakapta a volt Református Gimnázium épületét, ugyanakkor a volt Református Leánygimnázium épületét is. A Református Teológiai Líceum ma már az egyház birtokában levő épület(ek)ben²³ működik, óhaja és szándéka azonban, hogy a protestáns oktatás legrégebbi, hagyományos épületében működjék. A Kölcsey Ferenc Főgimnázium és a Református Gimnázium egy épületben működése aligha volna megoldható, a megoldás (az elköltöztetés) mind az állam, mind a református egyház számára bonyolult feladat.

2010 őszén a Kölcsey Ferenc Elméleti Líceumnak ki kellett költöznie a református egyház épületéből, osztályai a 2010–2011-es tanévben két épületben tanultak. A régi egyházi épülethez hozzáépített (állami tulajdonú) háromemeletes (attól elválasztott) épületben, és a Szatmári Irgalmas Nővérek egykori zárdájának egyik szárnyában a Coşbuc utca elején, amelyből a Zene és Képzőművészeti Líceum kiköltözött. Az áldatlan helyzet megoldása: a Szatmári Római Katolikus Püspökség tulajdonát képező egykori ún. Püspöki konviktus és a volt jezsuita rendház épületét (amelyben 2008-ig az Unió Líceum működött) a Szatmár Megyei Tanácssal megkötött szerződés alapján 20 évre átadta a Kölcsey Ferenc Főgimnázium részére, így a 2011/12-es tanévet ebben az épületben kezdte meg.

20 Az évenként megrendezett érettségi találkozók tanúsítják, hogy a líceum 1980–2000 közötti diák-ságának jelentős (akár 60–70 százalékot is jelentő) része külföldre távozott.

21 Mindezt persze az is befolyásolja, hogy még ma is jelentős számú magyar gyermek tanul az elemi és az általános iskola (majd a középiskolák) román tagozatán.

22 Jelenleg köznyelvben „felekezeti” iskoláknak minősített intézmények az ún. „hivatásos” (állami) iskolák, kategóriájába tartoznak, igazgatóik (esetenként tanáraik) kinevezéséhez kéri az érintett egyház vezetőségének ajánlását.

23 Egyrészt a volt Református Leánylíceum, másrészt a vele szemben levő volt református elemi iskola épületében működik.

Kiss Székely Zoltán

ADALÉKOK A MAROSVÁSÁRHELYI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TERMÉSZETRAJZI KATEDRÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

„Mint a nap körül egy bolygó: úgy keringenek a Kollégium körül...”
(Molter Károly)

A kollégium régi címere

A kollégium régi címere – sárospataki örökség – 2007 augusztusában visszakerült eredeti helyére.

A címer

Bár 1777-ben Mária Terézia *Ratio Educationis*a kötelezővé tette a természetrajz oktatását a középfokú gimnáziumokban, Marosvásárhelyen tanítását csak 1797-ben kezdték meg. A kollégium első természetrajz tanára Borosnyai Lukács János volt. Az őt követők közül kiemelkedik Hegedűs János, a Természetrajzi Múzeum első szervezője, a világhírű biológus, Demeter Károly, Gyulai Demeter Károly, és 1925 szeptemberétől a neves botanikus Nagy Ödön, a megszűnt szászvárosi református főgimnázium utolsó igazgatója.

Ki is volt Nagy Ödön?

A Kistemplom kántora volt, Csiha Kálmán ot-tani szolgálata előtt. Fényképe egyedül ott volt lát-ható a gyülekezeti terem falán.

Néha édesapámmal beszélgetett. A Munkácsi utca végén, tisztviselőtelepi házának udvarán állt a meteorológiai állomás. Ház előtti kiskertjében egy pónyik almafa ágára szerelten még a nyolcvanas évek végén is ott árválkodott egy csapadékmérő edény.

1879. február 2-án született Hajdúnánáson. 1897-től hallgatója a kolozsvári tudományegyetem-nek. Még ebben a tanévben Balogh B. ajánlására rendes tagjai közé választja a Magyar Királyi Ter-mészettudományi Társaság.¹ Egy évvel később már ő javasolja hat tanárjelölt társát tagságra.² Ez a tag-ság erős támaszává válik majd egész életében.

A kolozsvári tudományegyetemen 1901-ben ta-nári oklevelet szerzett természetrajz, földrajz, vegy-tan szakokkal.

1902-ben a szászvárosi református főgimnázium helyettes tanára, majd 1903-tól rendes tanára. Az első világháború előtti időre esik külföldi tanulmányútja, melynek jelentősebb állomáshelyei Fiume, Velence, Milánó, Mont-Blanc, Genf, Párizs, Stuttgart, Strasbourg, München, Bécs és Budapest voltak.³ Ez a tanulmányút és tanulmányi kirándulások érlelték meg benne, hogy tanárként mindig a szemléltetést és a tanulmányi kirándulásokat emelje a fontossági sorrend élére. De nem folytatott tanulmányokat külföldön, mint ahogy az egyes leírásokban szerepel.⁴

Botanikusként 1904-től van jelen a növényteni irodalomban.⁵ De a világháború és az azt követő évek nem kedveztek ilyen irányú tevékenységének sem.

Nagy Ödön 1925 júniusában még a szászvárosi református Kun Kollégium helyettes igazgatója. Tanévzáró beszédét a helyi *Szászváros és Vidéke* újság közli. „Nyilvánossági jogá-tól megfosztva, az intézet bizonyítványt ezúttal nem adhatott. Azok a tanulók, akik államér-vényes bizonyítványt igényeltek, a helybéli állami líceumban állottak vizsgára. Az első félév-ben 18 tanuló vizsgázott, de a kegyetlenül szigorú vizsgáztatás miatt most, az év végén csak 11 elszánt ifjú jelentkezett és vizsgázott június 15-től 22-ig. Az eredmény nem ismeretes. Reméljük, ez alkalommal igazi pedagógusok ültek a cenzori székben, nem pedig politikai

Nagy Ödön botanikus

1 *Társulati Ügyek.* Választmányi ülés, 1898. jan. 19., Természettudományi Közlöny XXX. (1898) 85. A továbbiakban: TTK.

2 *Társulati ügyek.* TTK XXXI. (1899) 82–83.

3 Kiss Zoltán: *Adatok a természetrajzi tanszék történetéhez.* (Kézirat) 1957.

4 Kiss József: *Tanárok a természetrajz katedrán = Erős várunk 1557–1993. Kollégiumi Emlékkönyv.* Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, Custos Kiadó. 1993. 156.

5 Nagy Ödön: *Teratológikus kukoricaképződmény.* Növényteni Közlemények III. (1904) 108.; Nagy Ödön: *Rendellenes tőknövény.* Kertészeti Lapok XX. (1905) 55. (Ennek az apró közleménynek kézzel írott vázlatát őrzöm.)

tendenciáktól elvakult sovíniszták. Vederemol!” Tizenegyen álltak végül is vizsgára, s mind a tizenegyet elbuktatták – közli a helyi magyar lap július 18-án. Ugyanaznap rekvirálják a kollégium épületét. Hiábavaló volt az itt 1903-ban érettségizett Petru Groza közbenjárása is, aki még 1921-ben maga kezdeményezte a vendiákok találkozóját. Megszűnt a szászvárosi Református Kollégium.⁶ A korszak jellemzéséül: ugyanebben az 1924/25-iki tanévben a marosvásárhelyi református kollégium 25 érettségizőjéből hárman kapnak átmenő minősítést.

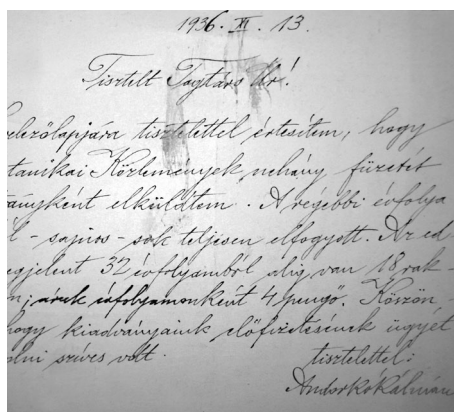
Nagy Ödön 1925 szeptemberétől a marosvásárhelyi református kollégium tanára. Családos ember, három gyerekével érkezik Vásárhelyre. Októberben a kolozsvári tanügyi inspektor már órát látogat nála. Nyilvánvaló a gyors ellenőrzés indítéka, az iskola viszont kezdetektől megbecsüli a volt szászvárosi igazgatót. A református temetőben a hősök napján a kollégium részéről ő tartja az emlékbeszédet.⁷

Bár a Marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollégiumban a Természettudományi Közlönyt és Pótfüzeteket – sok más folyóirat mellett – külön a diákok számára (Ifjúsági Olvasó Egylet), külön a tanári könyvtárba bizonyítottan megrendelték,⁸ 1990-ben a biológiai szertár polcain még mindig glédában álltak a TTK és Pótfüzeteinek évfolyamai, előlapjukra gyöngybetűkkel felírva: Nagy Ödön h. tanár, 1903. Ezeket a szakfolyóiratokat Szászvárosból hozta magával.

A kollégium évszázados hagyományát követve a katedrák vezető tanárai a tanévnitőn székfoglaló előadást tartottak. Nagy Ödön székfoglalójára az 1927/28-as tanév kezdetén került sor.⁹ De több tanártársával együtt csak az 1929/30-as tanév végén kap végleges működési engedélyt a román közoktatásügyi minisztertől.¹⁰

1928-tól marosvásárhelyi címére érkezik a TTK, amit nagy valószínűséggel nem csak ő, de diákjai is haszonnal forgattak. A lapot 1939-ig tudja így beszerezni. 1936-ban a *Botanikai Közlemények* példányait kéri s kapja meg Budapestről. Ebben nagy segítség, hogy 1935-től a kolozsvári Minerva könyvkereskedésen keresztül tudták ezeket a szakfolyóiratokat megrendelni Erdélyben.

1931-ben a véglegesített tanároknak hűségesküti kell tenniük Károly királynak, 1934-ben – nem először – néhány kollégájával együtt románnyelv-vizsgára utasítják, ennek eredményét négy hónapnyi idő után közlik, s a sikertelen vizsgázó tanároknak is engedélyezik a továbbtanítást.¹¹ A hatalom veszélyes, szívtelen

Levél a Botanikai Közleményektől

6 Beke György: *Egy kollégium drámája = Régi erdélyi iskolák Barangolás térben és időben*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1989. 139–140.

7 Kozma Béla: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium – Bolyai Farkas Líceum 440 éves története (I.) (1557–1997)*. Marosvásárhely, Bolyai Farkas Líceum Öregdiákjainak Baráti Köre. 1997. 285.

8 Sebestyén Mihály: *A Marosvásárhelyi Ev. Református Kollégium történetéből (1895–1944)*. Marosvásárhely, Mentor. 2006. 94–95.

9 Kozma Béla: *i. m.* 288.

10 Kozma Béla: *i. m.* 293.

11 Kozma Béla: *i. m.* 296., 312–313.

játéka volt ez. A nyelvvizsgák sikerén vagy sikertelenségén múltott nemcsak a tanár további karrierje, de a kollégium léte is.¹²

A nyári szünidőben – hagyományosan – a kollégium a természetrajzi katedra szervezésében országjáró kirándulást tervez, amelynek gyűjtőút jellegét Nagy Ödön az 1929/30-as tanév végén eleveníti fel (1930 – aldunai kirándulás, 1931 – kirándulás a székely körvasút mentén, a román tengerpartig és a Duna-deltába, 1932 – súlyosbodó anyagi gondok miatt csak Szovátára). 1933-tól elmaradnak ezek a kirándulások¹³ s csupán az 1950-es években újul fel ideig-óráig ez a hagyomány.¹⁴

A város környéki tanulmányi kirándulások megmaradnak, tanítványait is bevonja e kirándulásokba. A kötelező herbáriumi anyag elkészítése során adja át azt a botanikai és természetrajzi kultúrát, ami abban az időben még az általános kultúra részeként meghatározója volt egy középiskolát végzett diák tudásának.¹⁵ A természetben való megfigyelés fejlesztésére tanítványaival rendszeresen terepezett, fenológiai megfigyeléseket végzett. Évről évre kitűzött pályatételek szolgálták e munka serkentését. Diákjaival rendszeresen tömött, preparált, boncolt, s az iskolát saját készítésű szemléltetőképekkel látta el. Elődjeinek gyűjtőmunkája eredményeként (is), Marosvásárhelyen gazdagon felszerelt szertárnak lett az őre, ahol bőséges ásvány-, kőzet-, kővület- és állatgyűjtemény állott a szemléltető oktatás szolgálatában. Főleg a madárgyűjtemény volt gazdag, felölelte a Maros-mente gázló- és úszómadár faunáját. Ezt a szép gyűjteményt tanítványai önkéntes munkájával gyarapította.¹⁶ De nem volt faunakutató, mint ahogy azt más munkákban szerepel.¹⁷ A kőzetgyűjtésnél, kirándulásaik során, a város környékének üledékes kőzeteit igyekezett begyűjteni. Igen értékes darabbal gyarapította az iskola őslénytani gyűjteményét is. A Kollégium Király-kút melletti kertjében kavicsbányát nyitottak, s innen az 1930-as évek derekán egy 115 cm hosszúságú mamutagyar került napfényre. Az iskola szertára összesen 14 darab mamutcsontot őrzött.¹⁸

Segítette a helyi és a vidéki iskolákat, szemléltetőanyaggal látta el őket. Ezzel mintegy tradíciót teremtvé.¹⁹

Jelentős tevékenységet fejtett ki a meteorológia terén. 1945-ben megszervezte a marosvásárhelyi meteorológiai állomást, nyugdíjas tanárként bekapcsolódott az új állomás munkájába. Az állomás rendelkezésére bocsátotta az 1925–1945-ös évek marosvásárhelyi időjárási adatait. Az 1960-as évek közepéig, amíg működött, a tisztviselőtelepi állomása (366 m) és a

12 Marosi Barna: *A kollégium NAGYjai = Erős várunk 1557–1993. Kollégiumi Emlékkönyv.* Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, Custos Kiadó. 1993. 184.

13 Kozma Béla: *i. m.* 294., 297., 299., 302.

14 Kiss Zoltán: *i. m.*

15 Benkő Samu, aki a marosvásárhelyi kollégium diákja volt, szóbeli közlése (2010 februárja, Budapest) szerint nagy megtiszteltetést és kihívást jelentett Nagy Ödön gyűjtőtársának lenni.

16 Kiss Zoltán: *i. m.* 16–18.

17 Kiss József: *Tanárok a természetrajz katedrán = Erős várunk 1557–1993. Kollégiumi Emlékkönyv.* Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, Custos Kiadó. 1993. 157.

18 Innen 1952-ben újabb leletegyüttes, majd 1985-ben újabb csontok kerültek elő. Leírójuk az iskola egykori diákja, későbbi tanára, a Marosvásárhelyi Tartományi Múzeum igazgatója, id. Dragomán Pál (1952-es lelet; *A marosvásárhelyi mamutlelet = A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1879–1954.* 1955. 115–123. Különlenyomat, Marosvásárhely. 1955.) és unokája, ifj. Dragomán György (1985-ös lelet) volt.

19 Az 1950-es években – amikor édesapám volt a természetrajzi katedra főnöke – ennek folytatásaként, többek között, Szováta és Vámosgálfalva alakuló iskolái kaptak az egykori kollégiumtól hatós segítséget.

Maros partján lévő állomás (310 m) adataiból mikroklimatikai megfigyelésekre nyílt alkalmom. Ezeket aktív tanár korában a diákok fenológiai megfigyeléseinek magyarázatára is felhasználta.²⁰

A tanszék átvételekor néhány szekrényben tekintélyes mennyiségű és értékes herbáriumi anyagot talált. Florisztikai munkássága során került kezébe az a herbáriumegyüttes, aminek legrégibb anyaga 1677-ből származik. Kováts Benedek kollégiumi könyvtáros hívta fel Nagy Ödön figyelmét erre az anyagra.²¹ Ezt a maga nemében páratlan gyűjteményt ismertette 1939-ben.²² Ez a gyűjtemény került bemutatásra 1957-ben, a református kollégium megalakulásának 400. éves évfordulóján.²³ A kiállítás után ennek nyoma veszett. 1988-tól próbáltam felkutatni ezt az anyagot. Ambrus István vendiák biológus még emlékezett rá, hogy nagy faladába került, s mint akkori kisdíákok szállították az iskola internátusába. Sebestyén Mihály közlése alapján a Teleki Tékába nem került. A szertárban nem voltak. 1990-től, már Magyarországon élve, többször felvettem Kiss Józsefnek a Nagy Ödön-féle herbáriumi anyag sorsát, s kevés információt megosztottam vele e témában. 2001-ben a Magyar Biológiai Társaság II. Kárpát-medencei Biológiai Szimpóziúmán bemutatott dolgozatomban tárgyaltam erről a herbáriumi anyagról is. Annak eltűnését magam is tényként kezeltem.²⁴ A Szimpóziumon szembesültem azzal, hogy a herbáriumok megvannak s feldolgozták azokat.²⁵ Kiss József²⁶ a herbáriumok eltűnését az 1957 utáni időkből átteszi 1945 környékére, ami nem szolgálja a tisztánlátást.

Nagy Ödön a természettudományi katedrán több elődje példáját követve már az 1920-as évek végétől szorgalmazta egy vásárhelyi füvészkert létrehozását. Az iskola egy ilyen nagyszabású munkát nem tudott felvállalni, a város pedig nem törődött ezzel a felvétellel. A vásárhelyi füvészkert csak a Bolyai Egyetem Orvosi és Gyógyszerészeti karának költözésével valósult meg, már az 1950-es évek közepén.

Felismerve a természetvédelem fontosságát, két olyan területet írt le, amit védelem alá akart helyeztetni. Sajnos sem neki, sem azóta senkinek nem sikerült ez. Az egyik terület a Jedd határában lévő Kincses dombok: évszázadok óta nem bolygatott vegetációja mind a mai napig érdemesitené a védelemre. A másik védendő érték néhány öreg tölgyfaegyed lett volna a Csereerdőből. Ezeket a fákat azóta rég kivágták,²⁷ s az egész területet botanikai szempontból tönkretették, a terület azóta beépült, maga a Sapientia Egyetem központja s a körü-

20 Kiss Zoltán: *i. m.* 11.

21 Kiss László: *Marosvásárhely növényvilágának titkai (Interjú Nagy Ödönnel)*. Keleti Újság II. (1940) 5., 15.

22 Nagy Ödön: *Régi magyar herbáriumok*. TTK. Pótfüzetek. III. (1939) 93–94.

23 *Tájékoztató a Marosvásárhelyi 400 éves Bolyai Farkas Középiskola jubiláris ünnepségeiről*. Marosvásárhely, 1957. 14.

24 Kiss Székely Zoltán: *Marosvásárhely flórája, különös tekintettel annak flórakutatás-történeti vonatkozásaira* = *A Magyar Biológiai Társaság II. Kárpát-medencei Biológiai Szimpóziúmának előadásai*. Szerk. Isépy I. – Korsós Z. – Pap I. Budapest, Magyar Biológiai Társaság–Magyar Természettudományi Múzeum. 2001. 103–107.

25 Höhn Mária – Prisztler Szaniszló: *A marosvásárhelyi Teleki-herbáriumok (XVII–XVIII. század) és növényneveik*. Magyar Nyelvőr. 125. (2001) 1. 68–73.

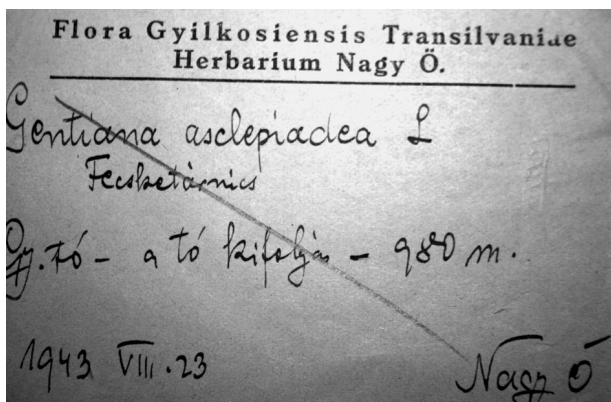
26 Kiss József: *Tanáréletem a természetrajz katedrán (Katedráim története)* = K. J.: *Közjóra születni*. Csíkszereda, Alutus. 2006. 13–14.

27 Herczeg Ildikó: *Flora și aspecte de vegetație din împrejurimile municipiului Tg-Mureș*. (Szakdolgozat) Kolozsvár, Babeș–Bolyai Tudományegyetem. 1973. (Nagy Ödön unokája. Dolgozata 1950–1989 között az egyetlen, amely Marosvásárhely és környékének flórájával foglalkozik. 1989-ben jómagam írtam I. fokozati dolgozatot a város flórájáról.)

lőtte kialakított gyümölcsösök kultúrtájjá süllyesztették a város környékének egyetlen háborítatlan határterületét.

Nagy Ödön néhány év alatt – a Kolozsvárra távozott Nyárády Erasmus Gyula örökét átvéve – a város legismertebb természetrajz tanárává vált. Egyben botanikus kutatóként az iskola meglévő gyűjteményeihez adta hozzá saját anyagát és fejlesztette ki az iskola törzsgyűjteményét. 1935 körül a marosvásárhelyiek felfedezik maguknak a Gyilkos-tó környékét, ma is létező régi villák emlékei ennek a – főleg hétvégeket érintő – turisztikai kirajzásnak. 1938-tól bizonyítottan több időt töltött itt Nagy Ödön is, felmérve e táj botanikai értékeit.

Állandóan kapcsolatot tartott fenn a román és a magyar flórákutatók nem egy alakjával, többek között Nyárády Erasmus Gyulával és Soó Rezsővel, akik gyűjteményét revideálták. A második világháború eseményei (az iskola egy részét szálláshelynek használták a háború utolsó hónapjaiban) a gyűjtemények egy részét tönkretették. A természetrajzi katedra több könyve eltűnt, egy részük a városi ócskapiacra bukkant fel évekkel később. Így volt lehetséges, hogy a Nagy Ödön által használt növényhatározók közül a Jávorka Sándor – Csapody Vera-féle *Iconográfiát* (*Iconographia Florae Partis Austro-Orientalis Europae Centralis*) egy volt tanítványa vásárolta meg, s ajándékozta meg vele volt tanárát, mint azt az 1980-as évek végén egyedül maradt lánya mesélte volt nekem. A herbáriumi anyag azonban viszonylag épen vészelte át ezt az időszakot. Az ötvenes években Nagy Ödön úgy döntött, hogy az iskolában addig létben lévő herbáriumi anyagát és saját gyűjteményét a biztonságosnak ítélt gyógyszerészeti intézeti Herbáriumba helyezi létbe. Ez a gyűjtemény 1957-ben 937 fajt, 469 nemzetséget, 98 családot, 3000 darab herbáriumi lapot számlált.²⁸ Innen került át a Maros Megyei Múzeum természetrajzi részlegére, ahol Oroian Silvia gondozta az anyagot (732 faj, 375 nemzetség, 94 család, 4500 herbáriumi lap).²⁹ Ugyancsak az egyetemi Herbáriumban helyezte el Nagy Ödön a Gyilkos-tó környéki flóraanyagát is. Néhány gyűjtőcédulája még 1990-ben is az iskola természetrajzi szertárában kallódott. A gyilkos-tói herbáriumi anyag a második világháború idején megrongálódott, de így is 1380 herbáriumi lapot tartalmaz.³⁰ Ennek a gyűjteménynek jelenlegi helyét nem ismerem.³¹

Jegyzet. *Flora Gyilkosensis*

28 Kiss Zoltán: *i. m.* 11.

29 Oroian Silvia: *Flora Tg-Mureşului oglindită în colecția botanică Nagy Ödön*. Marisia. XXIII–XXIV. (1995) 197–233.

30 Kiss Zoltán: *i. m.* 11.

31 1997-ben átnéztem az akkor nagyon rossz állapotban levő egyetemi herbáriumi anyagot, nyomát sem találtam.

Nagy Ödön jelentősége botanikusként főleg a gyilkos-tói anyag miatt figyelemre méltó. Ebből – egy turisztikai útikalauz mellett³² – két közlemény született.³³

Soó Rezső a Nagy Ödön által is kutatott két területet (Marosvásárhely és környéke, illetve a Gyilkos-tó környéke) botanikailag jól ismert helyekként jellemzi 1942-ben.³⁴ Az egykori marosvásárhelyi tanár-botanikus Nyárády Erasmus Gyula pedig, akihez baráti szálak fűzték, aki mind mai napig a legteljesebb marosvásárhelyi flórájú szerzője,³⁵ Nagy Ödön botanikai anyagát is felhasználta a román flóra megírása során. Nyárády nagyra értékelte pontosságát. Nem véletlen, hogy néhány sisakvirág (*Aconitum*) alfaj és forma közös leírója Nyáráddal együtt.³⁶ Viszont Nagy Ödön sohasem írt átfogó flórárművet a Székelyföldről és Marosvásárhelyről, mint az tévesen megjelent.³⁷

Nagy Ödön egész életében komoly szerepet vállalt az erdélyi református egyházkerület, illetve egyházmegye életében. 1940-ben már mint nyugdíjas tanár, az IKE (Ifjúsági Keresztény Egyesület) segítője.³⁸

1957-ben Petru Groza az iskola 400 éves évfordulójára elküldött levelében felemlegeti egykori szászvárosi tanárát, Nagy Ödönt.³⁹

Ki is volt tehát Nagy Ödön?⁴⁰ Sírkövén ennyi áll: Nagy Ödön ref. koll. tanár 1879–1968.⁴¹ Az iskola 450 éves évfordulójára újra megjelent a *Vivat Academia!* panteon-tábla. Rajta új nevekkal, köztük Nagy Ödönével. A biológiaiakatedra vezetőtanára volt 1925–1939 között. Nagy Ödön neve után ez szerepel: „1879–1968: biológiai tanár, nemzetközi hírű tudós, aki feldolgozta Erdély flóráját és faunáját.” Tévedés. Nem volt zoológus, nem dolgozta fel Erdély flóráját. Tévedés, ami javításra szorul.⁴² Mi több, az iskola udvarán leleplezett emléktábláján is szerepel ez a téves megállapítás.

32 Nagy Ödön: *Gyilkos-tó – részletes útikalauz képekkel*. Marosvásárhely, Kiss Ernő könyvnyomdája. 1943.

33 Nagy Ödön: *Adatok a Keleti-Kárpátok Aconitumainak ismeretéhez*. Erdélyi Múzeum. Természettudományi Szakosztály Közleményei. Kolozsvár. 1940. 153–157.; Nagy Ödön: *Adatok a Székelyföld, különösen a székely Gyilkostó környékének flórájához*. Scripta Botanica Musei Transsylvanici 1. (1942) 5–7. 94–97.

34 Soó Rezső: *A magyar növényföldrajz és flórakutatás utóbbi évtizedei*. Botanikai Közlemények 39. (1942) 1–2. 9–23.

35 Nyárádi E. Gyula: *Maros-Vásárhely és környékén élő tavaszi és nyáreleji növények meghatározó könyve*. Marosvásárhely. 1913.

36 *Aconitum*. *Flora RPR (RSR)*. București, Ed. Acad. RPR. 1952. 472–476., 504.

37 Kiss József: *Tanárok a természetrajz katedrán = Erős várunk 1557–1993. Kollégiumi Emlékkönyv*. Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, Custos Kiadó. 1993. 157.

38 Kozma Béla: *i. m.* 361.

39 Kozma Béla: *i. m.* 427.

40 Kiss József: *Tanárelődeim a természetrajz katedrán (Katedrák története)* = K. J.: *Közjóra születni*. Csíkszereda, Alutus. 2006. 13–14.; Kiss Székely Zoltán: *i. m.* 103–107.; Kiss Székely Zoltán – Kiss Székely Júlia: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium természetrajz tanszékének rövid története (Két évszázada tanítanak természetrajzot a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Középiskolában)*. Természettudományok Világa 129. (1998) 5. 78–80.; Kozma Béla: *i. m.* 429–430.; Molnár Zoltán: *A természettudományok tanításának hagyományai a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban (Kézirat)* 1982.; Sebestyén Mihály: *i. m.* 9–31.; Höhn Mária – Prisztler Szaniszló: *i. m.* 68–73.; Kiss László: *Találkozás egy két és fél évszázados rozskalással*. Keleti Újság. 1940. 27., 15.; Kiss Zoltán: *i. m.* 10–12.

41 Csekme István: *A marosvásárhelyi református temető 1988-ban*. Marosvásárhely, Infopress RT. 1994. 94.

42 Kiss József: *Tanárok a természetrajz katedrán = Erős várunk 1557–1993. Kollégiumi Emlékkönyv*. Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, Custos Kiadó. 1993. 157.; Kiss József: *i. m.* (Tanárelődeim...) 13–14.

Száraz füvekben és virágokban kutatni az emberi kultúra haladását

Édesapám Nagy Ödön katedrájának örököse volt, betegségéig biológiát tanított a kollégiumban 1950–1961 között.⁴³ Téves adat, miszerint csak 1956-ig tanított volna az iskolában.⁴⁴ Abban az időszakban az iskola háború után megmaradt gyűjteményei megtizedelve bár, de megvoltak: a biológiai szertárban.

A Nagy Ödön-féle herbárium az iskolából az Orvosi- Gyógyszerészeti Intézet növénytárába került, majd onnan vissza az iskolába, s nagy veszteségek után a Maros megyei Múzeumba.⁴⁵ Hová lettek a madár-, rovar-, ásvány-, kőzet- és kővéletgyűjtemények? A madárgyűjtemény 1961-ben még a kolozsvári egyetemi és a nagyszebeni múzeumi anyag mögött a harmadik volt Erdélyben.

Az üvegház 1960-ben már működőképes volt. De senki nem akadt, aki gondját viselje.

Gyerekként emlékszem a biológiaszertár híres könyveire: Clusius alapművére Magyarország gombáiról, Schur Ferdinand, Simonkai Lajos alapvető fontosságú botanikai munkáira. Lábuk kelt 1961 és 1989 között. Botanikai kutatásaimnál német és latin nyelvű könyveket használtam 1974–1980 között, 1988-ban már nem találtam őket. Az iskola világhírű mohásza volt Demeter Károly, az iskola természetrajz tanára az 1877–1890 közötti időszakban. Tüdővész végzett vele. De több művét, melyet az iskolának ajánlott, jómagam vágtam fel még 1984-ben, már a Teleki Tékházban, ahová – szerencsére – bekerült a Református Kollégium régi könyvtári törzsanyagával. S nem ítéltetett pusztulásra, ahogy rengeteg anyagnak ez volt a sorsa: a tornaterem melletti krematóriumban váltak füstté a hatvanas-hetvenes években többek között a régi könyvtár felbecsülhetetlen, akkor feleslegesnek tartott könyvei, folyóirat-gyűjteményei.

A herbárium lapmaradványait 1990-ben még megtaláltam a régi Botanikai közlemények lapjai között. Egy német nyelvű botanikai atlaszban Antalfy Béla 1872-ből származó préselt növényeire leltem.

Diákéveim során Hóhágyi Eleonóra foglalkozott a gyűjtemények karbantartásával és fejlesztésével. Mikor reá maradt a geológiai anyag kuszatorsága is, Kolozsvárról sikerült id. Dr. Balogh Ernő lehoznia. 1971-ben ő revideálta utoljára az iskola ásvány-, kőzet- és kővélettárát. 1989-ben egy poros szekrényben találtam meg ennek az anyagnak maradványait, köztük a mamut-csontmaradványokat is.

A Természetrajzi Katedra történetének története

454 éves iskolámnak jómagam is diákja s tanára is voltam.

1957-ben a 400 éves évforduló ünnepi szimpóziumán *Adatok a természetrajzi tanszék történetéhez* című dolgozatával édesapám, id. Kiss Zoltán, az előadók egyike volt.⁴⁶ A dolgo-

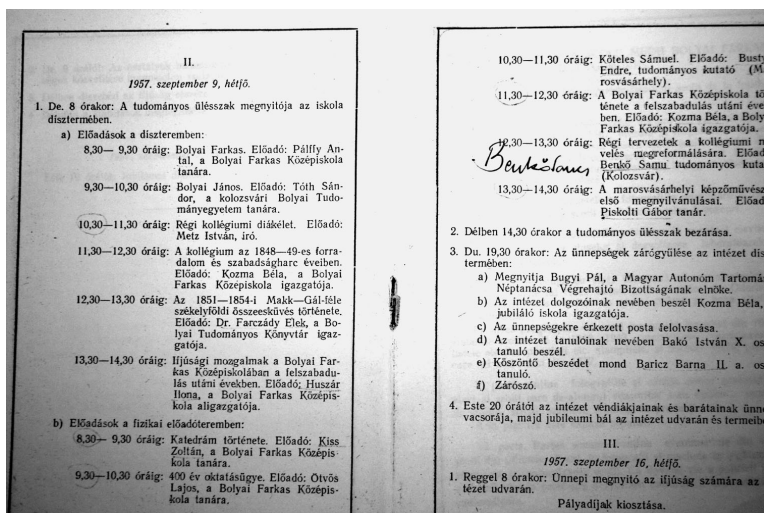
43 Kiss József: *Tanárélődeim a természetrajz katedrán (Katedrák története)* = K. J.: *Közjóra születni*. Csíkszereda, Alutus. 2006. 14.; Kiss Székely Zoltán: *i. m.* 103–107.; Kiss Székely Zoltán – Kiss Székely Júlia: *i. m.* 78–80.; Kiss Zoltán: *i. m.*; Kozma Béla: *i. m.* 429–430.; Molnár Zoltán: *i. m.*

44 Madaras Pirooska: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium – Bolyai Farkas líceum története (1944–1990)*. Marosvásárhely, Mentor. 2008. 217.

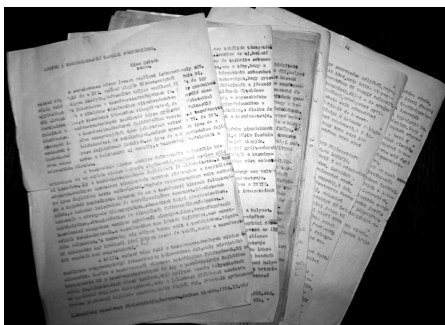
45 Kiss Székely Zoltán: *i. m.* 103–107.; Oroian Silvia: *i. m.* 197–233.

46 *Tájékoztató...* 10–11., 14.; Kiss Székely Zoltán – Kiss Székely Júlia: *i. m.* 78–80.; Kiss Zoltán: *i. m.*; Madaras Pirooska: *i. m.* 40.

zat 1795-től követi nyomon a biológia tanításának alakulását a marosvásárhelyi kollégiumban, és adalékokkal szolgál az iskola biológiai tudományokat oktató tanárainak tudományos pályáivéhez, bevallottan és dokumentáltan felhasználva az addig e tárgyban született vonatkozásokat.⁴⁷ Az 1957-es dolgozat géppel írt példányát mint családi ereklyét őrzöm. E témában azóta több publikáció született.⁴⁸ Egyesek hibás állításokat tartalmaznak.

A 400 éves ünnepség előadói

Kiss Zoltán dolgozata

- 47 Gombocz Endre: *A magyar botanika története, A magyar flóra kutatói*. Budapest, MTA. 1936; Gyulai D. Kálmán: *A föld- és természettudományi gyűjtemény állása az 1894–95. tanév végén = A marosvásárhelyi református kollégium évkönyve*. Marosvásárhely. 1895; Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Második kiadás. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2006.
- 48 Kiss József: *Tanárok a természettudományok katedrán = Erős várunk 1557–1993. Kollégiumi Emlékkönyv*. Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, Custos Kiadó. 1993. 154–158.; Kiss József: *Tanárelődeim a természettudományok katedrán (Katedrák története) = K. J.: Közjóra születni*. Csíkszereda, Alutus. 2006. 13–14.; Kiss Székely Zsolt – Kiss Székely Júlia: *i. m.* 78–80.; Kiss Zoltán: *i. m.*; Molnár Zoltán: *i. m.*

Vida Tekei Erika

A MAROSVÁSÁRHELYI EV. REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETÉNEK TÖRTÉNETE

Erdély és Magyarország történetében fontos intézményről van szó, mely 2007-ben ünnepelte fennállásának 450 éves évfordulóját.¹ 1718. április 30-án vált főiskolává az 1557-ben alapított református kiskisiskola, melynek mai utóda a Bolyai Farkas Elméleti Líceum.

Koncz József iskolatörténete. Rövid történeti áttekintés

A reformáció első századában, a vallási küzdelmek közepette felbomlottak az egykori kolostori iskolák. Az erdélyi rendek 1556-ban, a Kolozsváron november 25. és december 7. között tartott országgyűlés XXIII. cikkében Kolozsváron és Vásárhelyen kijelölnek iskola-helyiségeket egy-egy üresen álló kolostort. 1557 júniusában a tordai országgyűlésen, melyen a katolikusok és az evangélikusok vallásszabadságát is kimondták,² a kolozsvári és a vásárhelyi klostromok mellett kérik és sürgetik, hogy Váradon a Mindenszentek kolostora is alakíttassék át iskolává. Izabella királyné a kéréseket jóváhagyta, és évenkénti jövedelmet meg segélyt rendelt az iskolák működtetésére. Ez volt a kezdet, így alakult meg tehát az 5-6 osztályú vásárhelyi iskola, mely az okmányokban „Schola Particula” (a gyulafehérvári főiskola részlege – „partikulája”³ – volt ugyanis) név alatt fordul elő.

Története később szervesen kötődik a sárospataki kollégiuméhoz, ugyanis a Rákócziak által támogatott pataki kollégiumot, II. Rákóczi György halála után annak özvegye, Báthory Zsófia elűzi. Ennek tantestülete, tanárai és diákjai két részre oszolva, két különböző irányban kerestek menedéket. Az egyik rész Göncre, majd Kassára került, a másik, a nagyobb rész pedig Debrecenbe. I. Apafi Mihály fejedelem Debrecenből Gyulafehérvárra hívja az üldözött iskolát, s az 1672. január elején át is költözik a Bethlen Gábor fejedelem által alapított kollégiumnak Nagyenyedre való átköltözése óta üresen álló, romos épületébe. Ám 1716-ban az ekkor már Sárospatak–Gyulafehérvári Kollégium ismét vándorlásra kényszerül. Steinville tábornok a gyulafehérvári vár felújítása ürügyén kiadta a rendeletet a távozásra. Ekkor Boroskrakkóban töltöttek 8 hónapot, amíg aztán ideiglenes tartózkodási helyül Marosvásárhelyt jelölték ki számukra. 1718. április 30-án a vásárhelyi partikulát és a sárospataki–gyulafehérvári kollégiumot egyesítették. Neve Sárospatak–Gyulafehérvár–Marosvásárhelyi Református Kollégium lett. Ebben az intézményben tanítottak először Erdélyben karteziánus filozófiát, azaz Descartes filozófiai praeceptumait. Ez a kollégium főiskolai rangon műkö-

1 Tulajdonképpen a „Schola Particula”, a kiskisiskola alakult meg 450 évvel ezelőtt, és nem a református kollégium.

2 A reformátusok vallásszabadságát csak 1564-ben mondják ki, addig csak recipiálják őket.

3 A nagyobb iskolának olykor számos partikulájuk volt, pl. „a sárospataki iskola hagyományai, oktató rendje, tankönyvei után igazodtak Rimaszombat, Gönc, Ujhely, Kassa, Miskolc, Szikszó, Kecskemét, Kőrös, Sziget, Szatmár, Komárom, Pápa, Losonc református iskolái, amelyek ezért mint »partikulák« kapcsolódtak a pataki nagy »anyaiskolához.«” Balassa Brúnó István: *Iskolai művelődés = Magyar művelődéstörténet* III. Szerk. Domanovszky Sándor Budapest. é. n. 468.

dött: a teológia tanszéke 1854-ig (a teológia⁴ Nagyenyeden való megalakulásáig), a bölcsészeti 1883-ig, a jogi tanszék pedig 1794-től 1870-ig, mindaddig, míg Kolozsváron megnyitja kapuit a Ferenc József Tudományegyetem. Ez utóbbi tanszékekkel egy időben klasszika-filológia és természettudományi tanszék is működik, és a főiskolai oktatással párhuzamosan közép- és elemi fokú iskolai tanítás is folyt.

Ez volna tehát röviden összefoglalva annak az időszaknak a története, amellyel Koncz József foglalkozott, *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)* című könyvében. Korszakolta is egyébként az iskola történetét, és ez a korszakolás máig helytálló, bárki és bármely kutatás számára kiindulási pontot jelent: „... a m.-vásárhelyi ref. kollégium története három fő részt alkot:

I. A Székely (később Maros) vásárhelyi iskola – partikula – története 1557–1718-ig = 161 év.

II. A Sárospatak–Gyulafehérvári Kollégium története 1672–1716-ig = 44 év; március 26. – november 28-ig, 8 hóig Krakkóban⁵ és 1716. december – 1718. április 30-ig mint vendég Marosvásárhelyt.

III. A Sárospatak–Gyulafehérvár–Marosvásárhelyi Kollégium története 1718–1883-ig = 165 év.”⁶

Az első⁷ és a második kiadás

Koncz József nevét a magyar művelődéstörténetbe elsősorban a hatodik magyar nyelvemlék (*A marosvásárhelyi sorok és glosszák*) megmentésével írta be. Egy festékárusnál találta meg azt a XIV. század közepéről származó hártakódexet, latin nyelvű bibliát, melyben az 1400-as évek elejéről származó, több magyar nyelvű bejegyzés található, és amelyet később a kutatók (pontosabban Farczady Elek és Szabó T. Attila) – a felfedező emlékére – Koncz-kódexnek neveztek el. Ezenkívül Koncz sokat tett a kollégium könyvtára érdekében, valamint annak anyaga gyarapításáért, illetve feldolgozásáért. Ő ismertette először a kollégium könyvtárát, ő írta meg az iskola nyomdájának történetét is, függelékként közreadva a marosvásárhelyi nyomtatványok első átfogó jegyzékét. Fő munkája azonban az iskolatörténet. Mivel nem talált támogatóra a vásárhelyi nyomdák és kiadók körében, a kollégium történetét első változatban az iskolai értesítőben jelenteti meg, az 1883–1888 között, illetve az 1894–95. tanévben kiadott *Iskolai Értesítő*k mellékleteként teszi közzé. A kollégium évi rendszerességgel megjelenő *Értesítő*⁸ szolgálnak egyébként az iskolatörténet alapjául, 1850-től kezdődően. A korábbi korokra rendelkezésére állott a kollégium irat- és levéltára, könyvesháza, és az

4 Akkori szóhasználatban „istenészeti intézmény”. (Spielmann Sebestyén Mihály szóbeli közlése, akinek köszönettel tartozom e tanulmány megírásában nyújtott segítségéért.)

5 Boroskrakkó (Cricău, Fehér megye).

6 Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2006. 11.

7 Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium Története*. Külön lenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhelyt. Ny Sztupjár István a Ref. Kollégium betűivel. 1896.

8 A XVIII. század vége felé a *Norma Regia* már elrendelte ugyan a kollégiumi értesítők összeállítását és közzétételét, ám Erdélyben csak később jelentek meg – kezdetben, az 1820–30-as években csupán a tanulók vizsgarendjének és „érdemsorozatának” bemutatásával foglalkoznak.

akkor még Marosvásárhelyen őrzött Teleki nemzetségi levéltár, a protestáns egyház helyi és központi levéltárai, valamint magánszemélyek tulajdonában található dokumentumok.

A millenniumi láz, a honfoglalás ezeréves ünnepségsorozatának hatására aztán a kollégium vezetősége – elsősorban felső utasításra⁹ – könyvformában szeretné látni az iskolatörténetet. Türelmetlenségük miatt gondos, alapos szerzői-szerkesztői munkára nem jut idő, egyszerűen összezsúrolják az egyes részeket. A második kiadás előkészítése, szerkesztése közben szembesültünk sorra az első kiadás hiányosságaival: a könyv felépítésében, nehezen átlátható struktúrájában érződik a hosszúra nyúlt szakaszosság. Az időközben előkerült adatokat a szerzőnek nincs módja a korábbi részekbe be- és visszailleszteni – toldalékként jelentkeznek később (*Kiegészítő rész a tanárok életrajzi adataihoz*). A könyv mutatója, tartalomjegyzéke hiányos, elnagyolt. Ezenkívül megjelenése óta több mint száz esztendő telt el, s a könyvkiadásra, illetve helyesírással kapcsolatos szabályzat is sokat változott, módosult. Az akkori humánműveltség, az egykor az értelmiségiek körében természetesnek számító latin tudás ma már csak néhány szakember privilégiuma, ezért vált szükségessé a latin és ógörög, illetve német, olasz, francia nyelvű szövegek lefordítása.

Miben tér el a mostani, második, átdolgozott, szerkesztett, bővített kiadás az elsőtől?

Dóczy Örs klasszika-filológus szerkesztőtársammal együtt a következő módosításokat végeztük.

a. A XIX. századi helyesírás következetlenségeit elkerülendő, a könyv egészére vonatkozó egységesítési elvet szem előtt tartva, a mai helyesírási szabályzatot alkalmaztuk,¹⁰ ám a korábbi századokból (XVI. századtól a XIX. századig) származó idézetek szövege változatlan maradt. A tulajdonneveket jelző rövidítéseket, siglákat feloldottuk.

b. A kollégiumtörténetben szereplő könyvcímekre vonatkozóan, kiegészítés esetén zárójelbe tettük a könyv teljes címét, szerzőjét, szerkesztőjét, kiadóját, a nyomdász nevét és megjelenési időpontját.

c. A Teleki–Bolyai Könyvtár Teleki állománya és a Református Kollégium egykori kéziratai jelzet szerinti feltüntetésekor jeleztük, hogy 1916-tól kezdődően, illetve az államosítás után (1949–55) és 1970–74 között melyek kerültek át a könyvtárból a kolozsvári vagy a marosvásárhelyi állami levéltárakba. A Teleki Levéltárat 1916 után Magyarországon őrzik.

d. A könyv szerkezetét illetően, a könnyebb tájékozódás végett a címrendszert módosítottuk.

e. Az eredetinél jóval részletesebb tartalomjegyzéket¹¹ készítettünk.

f. A meglehetősen hiányos, ömlesztett, eredeti név- és tárgymutató helyett három különálló mutató áll az olvasó rendelkezésére: Szavak és kifejezések jegyzéke (ebben olvashatóak az idegen nyelvű szavak és kifejezések magyarázatai), Személynévmutató és Helynévmutató.

g. Az eredeti könyv szövegközi képanyaga változatlan maradt, ám jelenlegi kiadványunk kiegészítő képanyagot is tartalmaz (pl. az első kiadás címlapját, a kollégium egykori taná-

9 Trefort Ágostonnak az oktatásügyi intézmények történelmének megírására vonatkozó miniszteri rendelete értelmében az erdélyi református egyházkerület püspöksége és Igazgatótanácsa felkért minden egyes erdélyi református kollégiumot, hogy írják meg az iskola történetét, illusztrálанд az iskolák szerepét, jelentőségét az ezeréves magyar állam történetében.

10 *Magyar Helyesírási Szótár*. Szerk. Deme László – Fábián Pál – Tóth Etelka. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1999.; *Helyesírási szótár*. Szerk. Laczkó Márton. Budapest, Osiris. 2005.; Benda Kálmán : *A MOE forráskiadási szabályzata*. Századok 1974. 442–446.

11 Az általunk összeállított tartalomjegyzéket e tanulmány mellékleteként közlöm.

rainak a marosvásárhelyi református temetőben még megtalálható sírjairól készült fényképeket.¹² Koncz József portréját stb.).

Könyvünk mellékleteként a latin és német nyelvű szövegek és szövegrészletek Dóczy Örs által készített fordítását egy különálló füzetben közöltük.

Ebben a mellékletben olvashatjuk például Izabella királynőnek azt az 1557-ben kelt *országgyűlési határozatát*, melynek értelmében a reformátusoknak adományozza az erdélyi ferences szerzetesek birtokait Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Váradon, s így megalakulhatnak Erdély első református elemi iskolái. *Missiliseket*, pl. azt, amelyben Apafi Mihály elismeréssel szól az erdélyi kancellár, Teleki Mihály patrónusi tevékenységéről, aki vagyonát a marosvásárhelyi partikula tanárainak juttatásemelésére, a diákok külhoni egyetemjárását elősegítő ösztöndíjak biztosítására fordítja, gernyeszegi birtokainak tizedét pedig a vártemplom bővítésére.

Érdekes szöveg Nádudvari Sámuel könyörgő levele (Szebenben kelt, 1734. november 27-én) Erdély főuraihoz, melyben arról panaszkodik, hogy az egyetemes üdvözülés tanáról vallott nézeteit nyilvánosan kellene visszavonnia, és tulajdonképpen szabad vallásgyakorlatért könyörög.

Itt olvasható Fogarasi Mátyásnak, Apáczai Csere János tanítványának és Pápai Páriz Ferenc tanítójának 1662-ben kelt és az iskolai tanévnyitón elmondott beszéde.

Érdekességgént említendő, hogy a fordítások között szerepelnek orvosi receptek és étel-receptek is.

A latin szavak és szövegrészletek fordításánál Dóczy Örs elsősorban Du Cange szótárát használta, a középkori és újkori latinság legteljesebb összefoglaló latin értelmező szótárát, melynek 1733-as kiadása a református kollégium könyvtárában található meg.¹³ Emellett fontos kézikönyv volt a Festus, Sextus Pompeius et Flaccus, Marc. Verrus: *De verborum significatione lib. XX.* kötet, mely elsősorban az antikvitásra utaló szavak és kifejezések pontos értelmének megragadásában nyújtott segítséget.¹⁴ A latin és görög szavak és kifejezések értelmezése végett az értelmező szótárak címszavainál található mondatrészek, idézetek is átvételre kerültek (félidézőjelek közé téve), elősegítve a keresett szó pontos megértését.

Koncz József kollégiumtörténetének azonban elsősorban érdemei és nem hiányosságai vannak.

a. Megmentette és összegyűjtötte a szétszórt adatokat, feljegyzéseket, okmányokat (különösen a Schola Particula történetére vonatkozóakat).

b. Megírta az iskola rektorainak, tanárainak életrajzát, családi vonatkozásait, rokoni hátlózatát, ismertette szakmai, illetve irodalmi tevékenységüket (nálá találjuk meg az első, valóban részletes Bolyai-portrét is).

c. Közölte az egykori tanítványok, seniorok, contrascribák névsorát, illetve ismertette az iskolai törvények által előírt kötelességeiket és a törvényt áthágókra kimért büntetéseket.

Megtudhatjuk azt is, hogy az iskola végzettjei közül ki milyen pályára került, milyen foglalkozást választott/választhatott.

12 A fényképeket Lukács Róbert és Gyepessy Kálmán készítette.

13 Du Cange, Charles Du Fresne: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*. Párizs. 1733.

14 Festus, Sextus Pompeius et Flaccus, Marc. Verrus: *De verborum significatione lib. XX.* Amsterdam. 1699.

d. Ismertette az iskola törvényeit, a tanügyre vonatkozó adatokat, bemutatta a különböző osztályokat, tanszékeket és a tanterveket.

e. Megismerhetjük az iskola működéséhez szükséges épületek, helyiségek történetét (olvashatunk a mostani épületek keletkezési idejéről, a tanári lakásokról).

f. Tájékoztató a kollégium belső életéről, a diákok, tolgátusok mindennapjairól (ruházatra, öltözködésre, hajviselésre vonatkozó előírások, a szabadidő eltöltése – a kollégiumi ifjúság mulatságai, időtöltései).

g. Közli a kollégiumnak tett adományok listáját (adományok, alapítványok pénzben, gabonában és egyebekben).

h. Várostörténeti és társadalomtörténeti adatokat közöl, ismerteti azt a környezetet, amelyben az iskola működik.

Könyvében a látjegyzetek legalább olyan fontosak, mint a főszöveg, mert sokrétű információt nyújtó, gazdag forrásanyagra utaló jegyzetapparátussal támasztja alá mondandóját.

Sebestyén Mihály iskolatörténete

Konc József kollégiumtörténete sokáig folytatás nélkül maradt, holott – amint Sebestyén Mihály könyvének előszavában írja – egyetlen időszak sem hozott több és gyökeresebb változást a kollégium állapotában és életében, mint az 1895–1957 közötti időszak – bár ez a könyv *A marosvásárhelyi Ev. Református Kollégium történetéből* az 1895–1944-es periódust tárgyalja.¹⁵ Ezen évtizedek alatt zajlott le a két világháború, sor került Magyarország szétdarabolására, Trianonra és a második bécsi döntésre. Az 1883-as magyar középiskolai törvény alapján az intézmény mai értelemben vett középiskola lett. Középiskola és felekezeti jellegét 1918 után, a román iskolarendszerben is megőrizte. Neve ezután is Református Kollégium maradt, és ennek keretén belül működött a fiú főgimnázium, az elemi iskola, az internátus és a konviktus. A háború előtt fiúiskolaként fejtette ki tevékenységét. Mint az Erdélyi Református Egyházkerület egyik tanintézete a Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete és ellenőrzése alatt állt, ezenfelül pedig az Egyházkerület, illetve annak kormányzótestülete, a Kolozsváron székelő állandó Igazgatótanács felügyelete alatt. 1895-től állami segélyben részesült.

Sebestyén Mihály könyvének fő forrásai is az *Értesítők*, melyek az 1930-as évekig minden tanév végére elkészültek, ám ekkor ez a rend felborul, s a kollégium 1929–1940 között 4 összevont évkönyvet adott ki, majd az éves beszámolók 1943-mal megszakadnak.

Kísérlet ez a könyv az iskolatörténet-írás megújítására. Már a címe is kicsit más, nem a Marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollégium története, hanem annak történetéből közöl egymással összefüggő tanulmányokat. A szerző bevallott szándéka kísérletet tenni az iskola öt évtizedében lezajlott és tapasztalt folyamatok vizsgálatára. Nem a kronológia és az események a leglényegesebbek számára tehát, hanem az ezekben az években lezajlott folyamatok, egyfajta szociológiai–szociográfiai megközelítés.¹⁶ Ugyanakkor bőven találunk konkrét adatokat is a

15 Sebestyén Mihály: *A marosvásárhelyi Ev. Református Kollégium történetéből (1895–1944). Fejezetek, folyamatok és értelmezések*. A kötetet szerkesztette és a szöveget gondozta Vida Erika. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2006.

16 Kronológia és események tekintetében forrásul szolgálhat az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek sorozat 17. kötete, melynek címe *Alma Mater*, alcíme pedig *Az Erdélyi Református Egyházkerület kollégiumainak élete a két világháború között*. Szerk. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása. 2006. A kötet tulajdonképpen kuta-

könyvben, pl. minden egyes fejezet végén mellékletként táblázatokat, statisztikai adatokat, névsorokat stb., mert ezek nélkül nehezen érthetnénk meg a szerző fejtegetéseit, a vizsgált korszakra vonatkozó kérdésfelvetéseit. Sebestyén Mihály szándékáról így ír könyve bevezetőjében: „A folytonosságokat szerettük volna láttatni, értékelni, azokat a szétszórta adatokat értelmezni, egybefogni, azokat az évről évre rendszerességgel visszatérő rovatokat vallatóra fogni, amelyekből az iskolai évek folytonossága, kényszerű megállói és az újraindulások nehézségei, technikái derülnek ki.”¹⁷

Az első fejezet, *A Református Kollégium tanári kara (1894–1943)* arról tudósít, hogy bár Koncz József különös figyelemmel részesítette a tanári pályákat, általános szociológia elemzéseket nem végzett. Sebestyén Mihály figyelemmel kíséri a tanárok vallási hovatartozására, származási helyére, életkorára, a tanári státusukra, iskolán kívüli megbecsültségükre, elismerésükre vonatkozó adatokat, s ezek alapján vonja le következtetéseit. Táblázatokba foglalva ismerteti a tanári testület állomány-összetételét, létszámbeli alakulását, a gimnáziumi tanulók létszámának alakulását, a fejezet mellékleteként pedig a tanári kar betűrendes névsorát teszi közzé az 1894–1943 közötti időszakban, valamint a tanári kar működését 1894/95–1942/43 között. A szerző utóbb egy tanulmánykötetben a tanári pályák részletesebb mutatóját is közzéteszi.¹⁸

A második fejezet címe *A kollégium jellege, fenntartói és eljárásága*. Ebből megtudhatjuk, hogy a kollégium mint felekezeti intézmény maga gondoskodik fenntartásáról – saját birtokainak jövedelméből, a tandíjak és egyéb díjak bevételeiből, valamint adományok révén. Patrónusai nagy tekintélyű közszereplők, értelmiségiek, akik az eljáráság elnöki tisztét is betöltik. Az eljáráság elsősorban anyagi ügyekben dönt, a szellemi dolgokban a tanári kar véleménye és javaslatai alapján hoz határozatot. Az eljáráságnak tagja minden tanszékkal rendelkező rendes tanár, valamint a tanácskozási joggal felruházott szakemberek: a kollégium pénztárosa, ügyvédje, az iskola orvosa. Név szerint felsorolja a főkurátorokat, főgondnokokokat és az igazgató tanács tagjait.

A harmadik fejezet, *Az iskola földrajzi vonzaskörzete*, a Maros és Küküllő vidéke magyar társadalmának és a kollégium viszonyát taglalja. Ez a kollégium mindvégig nyilvános tanítási intézet marad, és megtudhatjuk, hogy milyen megfontolások alapján választják a diákok ezt az iskolát (felekezeti kötelek, anyagi megfontolások, családi hagyomány, egy-egy kiváló tanár hírneve stb.). A fejezet melléklete az adott korszakban a diákok származási helyére vonatkozó táblázat.

A negyedik fejezet *Társadalmi környezet, a diákok családi-otthoni háttere*. A családi hátteret, a szülők foglalkozását bemutató táblázatok olyan alapvető kérdésekre adnak választ, hogy milyen foglalkozást űznek a szülők, mely foglalkozási csoportok küldik iskolába utódaikat, mely kategóriák járnak élen az iskoláztatás terén.

tást segítő adatgyűjtemény, melynek alapforrása az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Központi Gyűjtőlevéltára, és Marosvásárhelyre vonatkozó fejezete Kovácsné Szabadi Erzsébet Tünde: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium története 1918–1948*. Fontos adatokat olvashatunk még az iskola egykori magyar tanárának, Kozma Bélának a könyvében is, aki az intézmény 400 éves évfordulójára emlékező ünnepségsorozatnak fő szervezője volt. Kozma Béla: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium – Bolyai Farkas Líceum 440 éves története*. Marosvásárhely [Marosvásárhelyi Református Kollégium]. 1997.

17 Sebestyén Mihály: i. m. 6.

18 Sebestyén Mihály: *A marosvásárhelyi Református Kollégium tanári kara (1894–1943)*. = *Marosvásárhely történetéből 2*. Összeállította és sajtó alá rendezte Pál-Antal Sándor és Novák Csaba Zoltán. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2007. 89–113.

Az ötödik fejezet, *A kollégium felekezeti viszonyairól*, nem csak a diákok vallási és nemzeti hovatartozását illetően nyújt tájékoztatást, hanem nyomon követhetjük az impériumváltás után bekövetkező változásokat (pl. a román anyanyelvű vagy a zsidó vallású diákok fokozatos kitiltása a kollégiumból).

A hatodik fejezet, *A Könyvtári évtizedek* – a könyv szerzője a Teleki Téka¹⁹ osztályvezetője lévén – betekintést enged a kollégium nagykönyvtárának, valamint iskolakönyvtárának működésébe, az olvasáskultúra alakulásába, nyomon követhetjük a könyvtár állományának gyarapodását, illetve a könyvek műfaji szempontból való megválogatásának igényét, és megismerkedhetünk a könyvtárat vezető személyekkel²⁰ is.

A hetedik fejezet *Az érettségi vizsgák története*. Az első világháború kitörése megváltoztatta az addig szokásos vizsgáztatási rendet. Aztán 1921 nyarán képviseli először a román kormányzatot nem magyar vizsgabiztos, és ettől kezdve évről évre nő a szakadék a végzetek és sikeresen érettségizettek között. Összefoglaló táblázatban követhetjük nyomon az érettségi vizsgák eredményeit.

A nyolcadik fejezet *Hogyan tovább?* fejezetcím alatt a továbbtanulás tendenciáit tárgyalja.

A könyv utolsó részében a Marosvásárhelyi Református Kollégium (Főgimnázium) végzettjeinek névsorát közzétük az 1894/1895–1942/1943 közötti korszakból, ahol adatok voltak rá, feltüntetve a diák születésének évét, helyét, vallási hovatartozását is.

Ha a könyvet kinyitjuk, a borítón elől és hátul egy-egy zsebet találunk. Ezekben a zsebekben helyeztük el a táblképeket, azok másolatait: az első zsebben az 1890/91–1909/10 periódus képeit, a hátsóban az 1910/11–1941/42 közötti időszak táblóit. A táblákat utóbb a mai Református Kollégium²¹ megjelentette két kötetben,²² mely kiadványhoz Sebestyén Mihály előszót is írt. Itt mondta el azt, amit könyvében nem tett meg: a táblákészítés történeti hátterét, a táblák jelentőségét, illetve azt, hogy miként őrizte meg az iskola vagy az egykori növendékek családja azokat a kicsengetési táblákat, melyek az iskolában elpusztultak, vagy szándékosan elpusztították őket a későbbi korok.

Míg a Koncz József által vizsgált periódus ma már történelem, Sebestyén Mihály kutatása sokak számára érzékeny témákat érint, akárcsak Madaras Piroska, az iskola egykori igazgatója által leírt időszak. Hiszen köztünk vannak még jó néhányan a „szereplők” közül, kortársaink, és a közelmúlt eseményeit nehéz objektíven megítélni.

Madaras Piroska iskolatörténete

Legfontosabb nívója, hogy a szocializmus éve alatt működő egyik jelentős tanintézmény belső életét mutatja be.²³ A második világháborút követő 40 évre vonatkozó anyagokat gyűjti össze, dolgozza fel és próbálja értelmezni. A második világháború után az oktatás

19 1954 decemberétől a református kollégium nagykönyvtára átkerült a Teleki Téka épületébe.

20 Pl. a kollégium nagykönyvtárát Koncz József vezette haláláig (1906-ig).

21 Az 1948-ban megszűnt Református Kollégiumot 1994-ben újraindították, az egykori épületben, a jogutód Bolyai Farkas Elméleti Líceum tagozataként, majd 2000-től önállóvá vált.

22 *Táblák könyve*. Szerk. Horváth Gabriella – Székely Emese. Marosvásárhely, Kiadja a Református Kollégium Egyesülete. 2007.

23 Madaras Piroska: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium – Bolyai Farkas Líceum története (1944–1990)*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2008.

egészére vonatkozó intézkedések a vásárhelyi kollégiumot is érintették. 1948-ban államosították, 1956-ban bevezették a koedukációs oktatást, az 1960–61-es tanévtől pedig létrehozták a román tagozatot.

Az iskola életében meghatározó dátum az 1948-as esztendő. Az 1945–1948 közötti három tanévet bátran nevezhetjük átmeneti időszaknak, melyben a református felekezeti jelleg elsorvasztásának vagyunk tanúi, és az iskola önállósága lépésről lépésre elvész. A külső erők egyre inkább beavatkoznak az iskola életébe.²⁴

Madaras Piroska 1978–84 között volt a Bolyai Líceum igazgatója. Kézirata azért ér véget az 1984-es esztendővel, mert ekkor vonul nyugdíjba, és úgy érzi, eddig ismeri behatóan az iskola helyzetét. Munkájának forrásanyaga különbözik az előbbi két szerzőétől. Ezekben az években iskolai értesítők, évkönyvek már nem jelentek/jelenhettek meg, ezért az iskola irattári anyagát, a tanügyre vonatkozó határozatokat, jogi normákat, intézkedéseket, a központi és helyi lapokban közölt cikkeket, riportokat, megjelent tanulmányokat, tanárok visszaemlékezéseit gyűjti egybe, valamint saját tapasztalatairól is beszámol. Amikor iskolatörténetének anyagát összegyűjteni és feldolgozni kezdte, publikálásra lehetősége nem lehetett. Kéziratának előszavában írja: „A háború utáni negyven év iskolánkra vonatkozó eseményeinek rögzítésével, adatainak közlésével, problémáinak vázolásával igyekeztem anyagot szolgáltatni mindazoknak, akiket nagy múltú intézetünk ezen periódusa érdekel. Az anyagot nem közlésre szántam. Egy példányt az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki hivatalának, egyet a Marosvásárhelyi Teleki Téának küldök.”²⁵

Kéziratában tanévenként, krónikaszerűen tárgyalja az iskola történetét. Összehasonlítási alapul veszi az 1938/39-es tanévet, a második világháború előtti tanügyi állapotokat. Minden egyes tanév legfontosabb eseményét, jellemzőjét kiemeli, az évszám után mintegy párszavas címként tüntetve fel azt. Nyomon követhetjük, hogyan változott évről évre az intézmény elnevezése, hogyan lett a Marosvásárhelyi Református Kollégiumból Magyar Fiúlíceum, majd Iosif Ranghet magyar tannyelvű fiúlíceum, míg végül az 1956/57-es tanévtől egykori híres professzora, Bolyai Farkas nevét viseli. (Az iskola névváltoztatása 1956 novemberében a magyar forradalom okozta riadalomra volt egyébként afféle román pártválasz, a magyar kisebbség és értelmiség megnyugtatását célozta. Ezek az intézkedések mindig Bukarest beleegyezésével történtek. Ugyanezzel a céllal történt akkoriban pl. a *Korunk* újraindítása, a *Napsugár* vagy a Székely Népi Együttes megalapítása stb.).

Az iskola történetének, beléletének, az ezekre vonatkozó adatoknak a számbavétele után az egész periódusra vonatkozóan, átfogóan próbálja bemutatni és értelmezni az osztályok alakulását, a tantestületet, a tanulók számát és összetételét, az oktatás tartalmát, a bentlakást és a könyvtárat érintő problémákat. Az 1948–1984 közötti időszak jellemzője a folytonos törvényi szabályozás, az átalakítások, átszervezések szakadatlan és olykor teljesen értelmetlen folyamata, melynek célja, hogy a tanügyben senki ne érezze magát biztonságban, az oktatás folyamata ne legyen politikamentes.

Madaras Piroska belülről látja és mutatja be a tanügyet, az iskolát, szenvedő tanúja a történelemnek, olykor azonban a szűk lehetőségek között cselekedni is tud (pl. amikor az iskola elitosztályainak rendjét kialakítja, és elitképzővé próbálja tenni az intézményt).

24 Lásd a főgondnok választása körül kialakult sajtóvisszhangot.

25 Madaras Piroska: i. m. 6–7.

Szívszorító olvasmány a közelmúltról, melynek sokan magunk is elszenvedői voltunk.²⁶ Érdekes tanári szemszögből látni/olvasni azt, amit mi tanulói „alulnézetből” hasonlóképpen, de valószínűleg jóval kritikusabban láttunk. A mű olykor emlékiratba csap át, ami nem ront a kötet egészen, sőt növeli annak hitelét. Madaras Piroska nem végzi el a kor teljes történeti feltárását, hisz ehhez nincs is elég adat birtokában. A levéltárakban ott lapulnak például a feljelentések szövegei, és hát az RKP Maros megyei levéltárához nem is folyamodhatott a megírás pillanatában, 1985–1991 között.

Bár látszólag az első rész afféle évekre bontott eseménybeszámoló, Madaras Piroska könyvét olvasva végül is folytatólagos, többé-kevésbé hiteles narratívát kapunk a szocializmus 40 éves iskolapolitikájáról, melynek célja egyértelműen az volt, hogy a magyar nyelvű oktatást és a humán műveltséget végleg felszámolja Erdélyben.

Ugyancsak ennek a könyvnek a kiegészítő részeként tettük közzé Horváth Szabolcs írását, melyben az 1985–1990-es évek eseményeit mutatja be, különös tekintettel 1989 decemberének és az 1990-es év elejének történéseire. Horváth Szabolcsot választották az iskola igazgatójává 1990 januárjában, az első olyan igazgatóválasztáson, amelybe nem szólt bele sem a minisztérium, sem a tanfelügyelőség. Szinte napról napra nyomon követhetjük az 1990 első három hónapjában Marosvásárhelyen zajló eseményeket, a Bolyai Farkas Gimnázium magyar tannyelvűvé válásáért folyó küzdelmet, mely akkor nem járt sikerrel, sőt a város „fekete márciusa”-hoz vezetett, szeptember 20-án pedig az igazgatót is leváltották.

Az iskolatörténeti sorozat amellet, hogy több mint 400 éven át követi nyomon egyetlen intézmény sorsának alakulását, tágabb kitekintésre is alkalmat nyújt, hiszen az iskola mindig tükrözi a politikai és társadalmi történéseket is, megismerhetjük belőle egy-egy adott korszak embereszményét, illetve figyelemmel kísérhetjük egy adott intézmény keretében működő egyén (jelen esetben pl. kiemelkedő tanáregyenység) szerepét és felelősségét.

Eddig minden ellenséges hatalom alábecsülte a magyarság iskoláihoz való ragaszkodását, és ha valaki elolvassa ezt a három könyvet, pontos képet alkothat arról, mit jelentett és mit jelenthet a jövőben is egyik-másik tanintézmény, ha nemcsak politikai vagy egyéni harcok színtere, hanem a szellem folytonosságát is biztosítani tudja.

MELLÉKLET

Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)* második kiadásának tartalomjegyzéke (a könyvben szereplő oldalszámok feltüntetése nélkül)

Előzmények. A kollégium keletkezéséről

A partikula két igazgatója a 16. században:

Laskai Csókás Péter

Decsi Czimor János

26 Én nem voltam az iskola tanulója, de Szatmárnémetiben, az akkoriban 5-ös számú Ipari Líceum-má kinevezett Magyar Líceumban, a mai Kölcsey Ferenc Főgimnázium elődjében, hasonló tapasztalataim voltak, hiszen országos (vagy legalábbis minden magyar iskolát érintő) rendeletekről volt szó.

A partikula huszonhét igazgatója a 17. században:

Bojthi Veres Gáspár
 Erdőbényei Deák János
 Veresmarti Gáspár
 Rozgóni (Rozgonyi, alias Sutoris Varga) János
 K. Vásárhelyi Péter
 Fogarasi V. Mihály
 Sepsi-Szentgyörgyi K. Mihály
 Szentgyörgyi Dávid
 Uzoni S. Balázs
 Abafáji P. András
 Fogarasi Mátyás
 Hunyadi Pál
 Zágoni István
 Szentgyörgyi B. György
 Fogarasi János
 Vizaknai U. Márton
 Gidófalvi Gálgör (Gál György?) Balázs
 Gönczi István
 M.-Vásárhelyi István
 Vásárhelyi K. István
 Zalányi Baróti János
 Jenei Mihály
 Felfalusi József
 Muzsnai Kis Miklós
 Técsi János
 Fogarasi Sámuel
 Dálnoki Benkő Márton

A partikula négy igazgatója a 18. században:

Kis-Éri György
 Erdődi V. István
 Szent-Simoni János
 Köpeczi K. Mihály

A partikula törvényei

A törvényt áthágók büntetései

A senior kötelességei

A contrascriba kötelességei

Az oeconomus kötelességei

A collaborator (segédtanító) kötelessége

Az explorator (előjáró, vezető) kötelessége

A szakács kötelessége

A törvények függeléke

Függelék, mindkét fél (ifjak és hivatalnokok) egyetértésével

Az iskola tagjai közé újan bevett polgárok kötelezettségének (formula) mintája

Complanatio

Az iskola két helyisége: a vártemplom mellett és a Szent Miklós utcában

A partikulának 1557–1716-ig tett adományok pénzben, ház- és gabonában, könyvekben stb.

Gabona-adomány

Könyvadományok

Elegyes segélyek

I. contrascribák

II. seniorok

A tanítók hézagos névjegyzéke

I. Rudimenta osztályban

II. Etymologia osztályban

III. Syntactica osztályban

IV. Poëtica osztályban

II. A sárospatak–gyulafehérvári kollégium (1672–1718)

Buzinkai Mihály

Pósaaházi János

Visszasóvárgás az ősi fészekbe

Kiskomáromi István

Rimaszombati Kaposi Sámuel

Berzétei K. János

Zilahi Sebes András

Szathmári Paksi Mihály

Az ó- vagy kis kollégium megszállása 1700-ban és elfoglalása 1702-ben

A kollégium kiköltözése Fehérvárról és második vándorlása

Az elvett iskolai, kollégiumi helyiségek, épületek

Adományok

Könyvtár

Seniorok névjegyzéke

a) Sárospatakon 1631–1671-ig

b) Gyulafehérvárt

c) Marosvásárhelyt

III. A sárospatak–gyulafehérvár–m.-vásárhelyi kollégium (1718–1886)

Kövesdi János

Szombati (Rimaszombati) Sámuel

Nádudvari Sámuel

Técsi Sámuel

Baczoni Ince István

Benkő Mihály

Kovácsnai Tóth Sándor

Basa István
Szabó Sámuel
Fogarasi Pap József
Csernátoni Vajda Sámuel
Zilai Sámuel
Makfalvi Dósa Gergely
Borosnyai Lukács János
Antal János
Köteles Sámuel
Tompai János

A németnyelv-tanítás kollégiumunkban a 18. században

Bolyai Farkas

Tanárrá választása, meghívása és önéletrajzi adatai

Művei

a) Matematikai művei

b) Szépirodalmi művei

c) Fordított művei

d) Elegyes kisebb művei: az erdészetről, nevelésről stb.

e) Kurzusai kéziratban, melyeket részint deák korában hallgatott és tanult Kolozsvárt, részint mint professzor tanított Marosvásárhelyt

f) Hiányzó művei

Előadási és társalgási modora, barátai s természete

Politikai nézete

Bolyai nyugalmazása

Tanári szállása

Termete, alakja, öltözete, életrendszere

Utolsó éve, halála, emlékköve és táblája, utolsó jótékony tette

Bolyai-emlékek

Források

Toldalék

a) Tan- és nevelésügyi elvei

b) Iskolaév elején előadásai megkezdésekor tanítványaihoz intézett két rövid beszéde

c) Gróf Toldalagi Viktor nevenapjára köszöntő levél 25. febr. (1853.) [töredék]

d) Nekrológ b. Kemény Pál halálára (1854.)

e) Vigasztaló levele fiához, Gergelyhez 1854. október 25-én

f) Jelentés

f2) Jelentésének egy más impurum töredéke

Molnár Sámuel

Péterfi Károly

Dósa Elek

A marosvásárhelyi jogakadémia

Bodola Sámuel

Török János

Ercsei János
Szász István
Kelemen József

A természetrajzi tanszék Kelemen halála után:

Bod Péter (albisi)
Hegedüs János
Molnár János
Kasza Dániel

Az ötvenes évek elején ideiglenesen alkalmazott helyettes és segédtanárok:

Mentovich Ferenc
Szabó Sámuel
Bihari Sándor
Urr György
Szász Béla
Elekes Károly
Dósa Miklós
Horváth Gáspár
Koncz József
Páll Károly
Molnár Albert
Dr. Demeter Károly
Bedőházi János
Lakatos Sámuel
Horváth József

Németnyelv-tanítók:

Binder Mihály
Glatz Gyula
Hunyadi Imre
Czugh László
Göldner Nándor

Segéd, helyettes és ideiglenes jogtanárok

Kiegészítő rész a tanárok életrajzi adataihoz

A marosvásárhelyi kollégium felügyelő fő- és algondnokai időrendi sorozatban

A marosvásárhelyi kollégium fő- és algondnokai 1718-tól fogva 1895-ig

a) Főgondnokok

b) Algondnokok

I. A marosvásárhelyi régi iskola (particula) igazgatói (rector) időrendben 1569–1718-ig

II. A sárospataki–gyulafehérvári kollégium tanárai 1672–1718-ig

III. A marosvásárhelyi kollégium tanárai 1718. április 30. – 1895-ig

A. Gyulafehérvár–Marosvásárhelyi kollégium növendékei közül

Tanárok lettek:

I. Gyulafehérvárt tanultak közül

II. Marosvásárhelyt tanultak közül
 A következők érettségi vizsgát tettek
 A következők 1862-től kezdve 1884-ig a VI. osztályban subscriptiót és a VIII. g. osztályban 2 év múlva érettségi vizsgát is tettek
 Orvosok lettek
 Az alább írt tanárok hamvai a helyi ref. temetőben pihennek
 Seniorok Marosvásárhelyt 1718–1895

A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium történetének második fele: tanügy, belélet, alapítványok, építkezések

A. Tanügy

A vásárhelyi régi iskola partikula a XVI. században Bethlen Gábor az erdélyi ref. egyházak és iskolák regenerátora s a tanügy állása uralkodása alatt és nevelési elve

Az erdélyi iskolát illető cikkek

Az erdélyi iskola törvényei

Az iskola gondnokáról (scholarcha, curator)

A tanárok- és tanítókról

Az iskolai tanácsról

Az igazgatóról

A tanárokról általánosan

A teol. tanárokról

A filozófia és filológia tanáraitól

A nyilvános tanulókról általánosan

A teológiát tanulókról

A filozófiát tanulókról

A tanvezető (paedagogarcha)-ról és osztálytanítókról

Az osztálytantárgyak rendezéséről

Az alapítványosokról

A gazdáról (=oeconomus)

A kulcsárról vagy szolgáról

A nyomdászról

A 3 tanár irodalmi működése Gyulafehérvárt:

Alstedius János

Piscator Filep Lajos

Bisterfeld János Henrik

A gyulafehérvári iskola régi törvényei

A váradi iskola tanárainak névjegyzéke 1560–1660-ig

A vásárhelyi iskola partikula igazgatói a XVII. században és a XVIII. elején, 1718-ig

A kollégium tanügye 1718–1848-ig

Az úgynevezett classisokban való tanításnak és tanulásnak módja

I. A legelső classis, a magyar classis

II. Elementaria classis

III. Classis grammatica

IV. Classis syntactica

V. Classis rhetorica
 VI. Classis poëtica
 VII. Classis logica
 VIII. Classis philologica
 1835-ös tanterv
 1842-es tanterv
 1847-es tanterv
 Osztályok (Classis), tantárgyak, kézikönyvek
 Osztálytanítók, osztálytanítói vizsgák tárgyai
 Publicus praeceptorok – osztály- v. köztanítók hézagos névjegyzéke 1780–1848-ig
 Vizsgák, tabellák, érdemfokozatok, gradus
 Bizonyítványok
 Elegyes följegyzések

B. Belélet

Deákok, togátusok, convictus, alumnus
 A tógaviselést rendeli 1682-ben az Enyeden tartott közgyűlés
 1805. reverenda, 1834. magyarka
 Hajviselet
 Kilencvenes deákok a m.-vásárhelyi kollégiumban
 Minő javadalmakban részesültek a togátusok, amiért oly fontosnak tartották a 90-es számba bejutást?
 Marosvásárhely „város deákjai”
 A cipósütés beszüntetése s e helyett gabonaosztás az illetőknek, 1845.
 Korcsma, italmérési jog
 A kollégium korcsma-jövedelme
 A kollégiumi ifjúság mulatságai, időtöltései, játékai (recreatio)
 A kollégium játszóhelye a Királykút felett 1848-ig
 Iskolai törvényeink
 A kollégium pecsétje
 Jegyzőkönyvek
 Anya- és emlékkönyvek, s egyéb följegyzések

C. Adományok, alapítványok pénzben, gabonában és egyebekben

1852–1869-ig tett vegyes segélyadományok.
 Búzádezmák eredete, egyesektől koronként adott búzabevételek, hirdetés – publicatio
 – útján gyűlt alamizsna-gabona, búzabevétel a kollégium alapítása első éveiben, kiküldött deák-követek által gyűjtött pénz, bor, só és más különféle adományok, 1811-es pénzcso-
 kenés miatt megapadott tőkék pótlására, építkezésekre adakozók kimutatása
 Búzádezmák eredete
 Egyesek búzaadománya koronként
 Búzabevétel a kollégium első éveiben
 Bor-adomány
 Parajdi bányából járni szokott só és szállítása
 Különféle adományok

Kimutatás a kollégium alapítványai vagyoni állásáról, szükségleteiről, az 1721., 1737., 1744. és 1810. évekről:

- a) 1721. augusztus 1.
 - b) 1737. szeptember 10.
 - c) 1744. január
 - d) 1811. február 18.
- Pénztárnoki hivatal
Könyvtár

D. A kollégium helyiségei és építkezései

A mostani épületek keletkezési ideje

A kollégium helyiségéhez szerzett kis házak és kertek

Hét tanári lak

A kollégiumi épületek biztosítására, illetőleg koronként tett intézkedések

Függelék

I. Az előjáróság felirata az egyházi főtanácshoz

II. Az egyházi főtanács határozata 1847/6. január 17-i ülésben

III. Főiskolánknak Fehérvárról elűzetésekor szenvedett kárai

IV. A petresi dézsma-jövedelemtől való megfosztatás által okozott kár

Mutatók

Szavak és kifejezések jegyzéke

Személynévmutató

Helységnévmutató

A kiadásról

Képmelléklet

Utószó

Sebestyén Mihály: *A Marosvásárhelyi Ev. Református Kollégium történetéből (1895–1944.)*
Fejezetek, folyamatok és értelmezések című kötet tartalomjegyzéke:

Bevezetés – avagy a szerző magamentsége

A Református Kollégium tanári kara (1894–1943)

A kollégium jellege, fenntartói és előjárósága

A iskola földrajzi vonzáskörzete

Társadalmi környezet, a diákok családi-otthoni háttere

A kollégium felekezeti viszonyairól

Könyvtári évtizedek

Az érettségi vizsgák históriája

Hogyan tovább?

A Marosvásárhelyi Református Kollégium (Főgimnázium) végzettjei 1894/1895–1942/1943

A Marosvásárhelyi Református Kollégium végzőseinek névsora 1888/1889–1894/1895 között a már említett zsebekben elhelyezett tablóképek hátoldalára került, elkülönítendő ezeket a Sebestyén Mihály által vizsgált korszak tablóképeitől.

Gaal György

DIÁKKÖRÖK ÉS -EGYESÜLETEK A XX. SZÁZADI KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUMBAN (1900–1948)

Az olvasótársaságok, önképző egyletek múltja majd mindegyik híres erdélyi tanintézetben a reformkorig nyúlik vissza. Az akkori hivatalos latin nyelvű oktatási rendszerrel szemben e társaságok tették lehetővé az anyanyelvi műveltség megismerését, művelését. Az 1820-as évek végén, az 1830-as évek elején létrehozott társaságok rendszerint kéziratos diáklapokat, antológiákat is összeállítottak. E társaságok útján terjedtek a reformkori eszmék az ifjúság körében. A forradalom után egy ideig nem működhettek a társaságok, de már az 1850-es évek elején újjászerveződtek, s a nemzeti érzés tűzhelyévé váltak. A kiegyezést követően az önképzés mind hivatalosabb formát kapott az iskolákban, a felső két-három osztály tanulói-nak a tantervet kiegészítő kötelező tevékenységévé vált.

Az idén alapításának 450. évét ünneplő kolozsvári Unitárius Kollégium¹ Önképző Társulatának múltja az 1829/30-as tanévig nyúlik vissza, s már 1829-ben *Barátság Lánca* címmel kéziratos gyűjteményt állított össze. Az unitárius diákok 1834-ben Olvasó Társaságot alapítanak, főleg az anyanyelvi művelődés elősegítésére, s ennek lesz hivatalos díszkönyve, majd folyóirata a kéziratos *Remény*. Az 1839–1841 között nyomtatásban közzétett három *Remény*-zsebkönyvre a fővárosi irodalmi körök is figyelnek. A *Remény* hasábjain indul Szentiváni Mihály, Kriza János, Kövári László és Jakab Elek irodalmi munkássága. A forradalom leverése után 1850-ben újjáalakul az Önképző Társulat, s 1853-tól a *Remény* is megjelenik. Főleg a hazafias szellemet hirdeti az önkényuralommal szemben. 1871-ben egy 222 lapos *Remény*-emlékkönyvet is kinyomtatnak. Az önképzés ekkoriban már kezd hivatalos tevékenységgé válni, a diákok a hét egy délutánján részt kell, hogy vegyenek az önképzőkori gyűlésen, s össze kell, hogy állítsák a kéziratos diáklapot. Ennek azonban a nyomtatott folyóiratok korában már alig van jelentősége, inkább csak emlékkönyv a kör munkásságáról. A „felnöttek folyóiratait” utánozza, néha nem is sikertelenül.²

A századfordulón már a tanterv függeléke az önképzőkör, védnök-tanár irányítja és a VI–VIII. gimnáziumi osztályosoknak kötelező a részvétel. Itt még működik a diákönkormányzat, de tapintattal az igazgatóság is figyeli munkáját. Az új kollégiumépületbe költözés (1901) előtt a kör kéri az igazgatóság útján az Egyházi Képviselőtanácsot, hogy felvehesse Kriza János nevét. Erre meg is kapja a jóváhagyást. Ekkori szabályzatát nem ismerjük.³ Az 1913/14-es kollégiumi értesítő⁴ közli *A kolozsvári Unitárius Főgimnázium „Kriza önképzőkörének” alapszabályait* (121–126.). Nincs utalás rá, hogy az Igazgatóság vagy a Képviselőta-

1 A kollégium 1557-ben alakult. – *A szerk. megj.*

2 Vö. Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. [Kvár] 1935. II. 153–170.; Gaal György: *A kolozsvári Unitárius Kollégium diáklapjai = Műsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Szerk. Uő. Kolozsvár, Unitárius Egyház. 2001. 108–117.

3 Gál K.: *i. m.* II. 165. egy 1876/77-ben keletkezett szabályzatot ismertet.

4 Fő forrásunk: *A kolozsvári Unitárius Kollégium (Papnevelő Intézet, Államilag Segélyezett Főgimnázium és Elemi Iskola) Értesítője* az 1901–1902. iskolai évről. XXIII. évfolyam. Kolozsvár, 1902. és a következő kötetek. Azokra a tanévekre nem jelentek meg nyomtatott értesítők, a kolozsvári Állami Levéltár „Fond nr. 164. Liceul Unitarian de Băieți Cluj” jelzetű állagában található értesítő-fogalmazványokat és az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában található Főtanácsi jelentések adatait vettük figyelembe.

nács hagyta volna jóvá, bár bizonyára előzetesen legalább az igazgató ellenőrizte szövegét. (Különben az értesítőt is Gál Kelemen igazgató szerkesztette.) Ez a szabályzat a századfordulón kikristályosodott szokásokat, működési elveket foglalja össze. A nyolc paragrafusos szabályzat meghatározza a kör nevét és célkitűzését. Ez utóbbi: az ifúságot a nyilvánosság előtti fellépéshez szoktatni és az iskolai tanulmányokat bővíteni, mélyíteni. A kör működésénél a következő területeket sorolják fel: „a) olvasott jeles munkákat ismertetnek, b) tudományos, szépirodalmi dolgozatokat készítenek s olvasnak föl kötött vagy kötetlen alakban, c) jeles idegen műveket magyarra fordítanak, d) költeményeket vagy prózai műveket szavalnak vagy felolvasnak, e) bírálnak, f) kitűzött pályatételekre pályáznak, g) szépirodalmi vagy más tudományos kérdésekről szabadon vitatkoznak, h) az önképzőkör keretében egy szaktanár felügyeletével, egy ifjúsági elnök vezetésével évről évre különböző (pl. természettudományi, zenei stb.) szakköröket alakítanak, melyeknek működését az illető szakkörök külön ügyrendje szabályozza, i) ének- és zeneszámokat adnak elő”. Itt a h) és az i) pont kétségtelenül újabb fejleményt rögzít. A 4. § leszögezi, hogy a kör felügyelője a kollégiumi igazgatóságtól évente kijelölt védnök-tanár, lehetőleg a felsőbb osztályokban működő magyar irodalomtanár. A gyűléseken állandóan jelen van, tudta nélkül gyűlés nem hívható össze. Ellenőrzi, hogy a tisztségviselők feladataikat teljesítsék. Az 5. § felsorolja a tisztségviselőket (elnök, titkár-szerkesztő, jegyző, pénztáros, 3 kiadó) és kötelességeiket. A két első tisztségviselő lehetőleg VIII., a többi VII., a 3 kiadó pedig VI. osztályos legyen. Az elnök hetente egy délutánra összehívja a gyűlést és a jelentkezések alapján összeállítja azok műsorát. A műsort úgy alakítja, hogy minden tag az iskolai év alatt szerephez jusson. A szerkesztő összeállítja kéthetenként a *Remény* számainak, az iskolai ünnepélyekről tudósítást küld a helyi lapoknak. A *Remény*-évfolyamot tanév végén bekötöttve átadja a kollégiumi könyvtárnak. A jegyző minden gyűlésről jegyzőkönyvet vezet, a levelezést végzi s a jelenlétet nyilvántartja. A pénztáros többek közt beszedi a tagdíjakat és a hiányzóktól a gyűlésenkénti büntetéseket. A kiadók pedig a szerkesztő utasítása szerint egybemásolják a *Remény*-számokat.

A gyűlések lehetnek alakuló, rendes, ünnepi és záróülések. Ezek tárgyát is körülírják. A politikát kizárják. Ünnepi gyűlést jeles események, személyek emlékére tartanak. A zárógyűlést a tanév vége felé a tanári testület és a szülők meghívásával rendezik. E két utóbbi gyűléstípus programját az igazgatóság engedélyezi. Az utolsó, 8. § a pályázatokról és versenyekről intézkedik. A kör pályázatokat tűz ki, de a pályatételeket a tanárok állapítják meg, s a védnök a beküldött pályamunkákat is a szaktanárokhoz juttatja el megbírálásra. A verseny szavalásra vonatkozik.

A kör a XX. században nem működhetett folyamatosan. Az első világháború első két évében (1914–16) az épület hadikórházzá alakítása miatt szünetelt munkássága. 1928. május 22-én miniszteri rendelettel valamennyi magyar iskola önképzőkörének a tevékenységét felfüggesztették. 1940-ben indulhattak újra, s 1947-ig van adatunk a működésről. Ez alatt az időszak alatt a védnök tanárok: 1900–1902: Gálfi Lőrinc klasszika-filológus; 1902–1913: Pálffy Márton magyar–latin szakos; 1913/14: Márkos Albert magyar–latin szakos; 1916–1919: Pálffy Márton; 1919–1928: Borbély István magyar–német szakos; 1940/41: Márkos Albert; 1941/42: Gálffy Mózes magyar szakos, Vörös István; 1942–1946: Vörös István filozófia–magyar szakos; 1946/47: Pál András történelem–földrajz szakos. Tanár szempontjából szerencsésnek tekinthető a kör irányítása, hiszen a leghosszabb ideig az író-költő-műfordító Pálffy és az irodalomtörténész Borbély vezette. A körnek évente körülbelül száz tagja volt, ennyit tett ki a három felső osztály diáksága. A rendes gyűlések száma évi 15 és 24 között mozgott, a záróüléseken kívül egy-két ünnepi illetve díszgyűlést tartottak, rendszerint évfor-

dulók, nagy események alkalmával. Az értesítőben kinyomtatott vagy kivonatolt elnöki jelentések többnyire beszámolnak a rendkívüli eseményekről, díszgyűlések tárgyáról. Az összeállított *Remény*-számokra is utalnak. Az évfolyamok 15–20 számosak, de vannak évek, amikor nem is említik megjelentét, kérdés, hogy ilyenkor készült-e *Remény*. S vannak évek, amikor nem jut hely az önképző köri beszámolóknak. Szerencsére a kollégiumi Nagykönyvtárban több-kevesebb hiánnyal a *Remény*-évfolyamok 1943-ig megőrződtek.

Bár a *Remény* történetét már idézett tanulmányunkban feldolgoztuk, érdemes áttekintnünk az önképzőkör és a *Remény* XX. századi fő munkatársainak jegyzékét, hiszen ők a kollégium legjobb diákjai, a tanintézet büszkeségei. Közülük sokan bekerültek a gimnáziumi vagy teológiai tanári karba. A század első évtizedében a későbbi tanár Kovács Kálmán, majd a jogász-politikus Abrudbányai Ede, az irodalmár tanár Borbély Ferenc, a teológus-püspök Kiss Elek tölti be az elnöki széket, a titkárok-szerkesztők sorában ott találjuk a majdani akadémikus biológiai professzort, Gelei Józsefet, az igazgató irodalomtörténész Borbély Istvánt, a gyógynövény-kutató professzort, Kopp Elemért. A *Remény* munkatársai közt feltűnik a Goethét fordító későbbi tanár és spanyol író Orbók Loránd (Lorenzo Azertis), a Brassai- és Dávid Ferenc-életrajzot összeállító Varga Béla (utóbb akadémikus, püspök), az elbeszélésekkel és tanulmányokkal szereplő Borbély István. Az 1905/6-os évfolyam száznál több illusztrációját Müller (Merész) Gyula, a kibontakozó művész jegyzi. Gálffy Zsigmond, a későbbi klasszika-filológus igazgató és Orbók Attila, a majdani neves szerkesztő verseket közöl. Az évtized vége felé itt jelennek meg Ligeti Ernő és Indig Ottó első írói kísérletei. S a temető régi sírköveit először számba vevő Zsakó Gyula és Kohn Hillel későbbi jogtudósok is itt közölnek először. 1907-től Tóth István illusztrálja a számokat. Az 1910-es években a rajzok mellett feltűnnek a beragasztott fényképek, sőt kották is eredeti szerzeményekkel. Az évtized elején Hadházy Sándor (utóbb tanár, tankerületi főigazgató), a végén Balázs Ferenc elnökösködik. 1912/13-ban Lakatos Imre, a későbbi mérnök-zenetörténész Lakatos István (mindkét keresztnevét használta!) vezeti a zenei rovatot, de van néprajzi rovat is. Ebben az évben ünneplik a kör fennállásának 80. évfordulóját. 1913/14-ben a zenekör mellett van néprajzi és természettudományi kör is a Krizán belül. 1918 őszén Balázs Ferenc részletes munkatervvel kezdi az önképzőköri munkát. Hármass célkitűzése: a zenei kultúra terjesztése, az új kor íróinak (Ady, Babits, Kosztolányi) megismertetése, a székely népi kultúra tudatosítása (népdalok, balladák gyűjtése, előadása). Felveszik a kapcsolatot a református és katolikus főgimnáziumok önképző köreivel. László Gábor pedig megszerkeszti a *Remény* 48 lapos litografált „versszámát”.

Az 1920-as években a költő Jakab Géza, majd a jótollú publicista Végh József, azután a költő-esztéta [Szabédi] Székely László, végül a jogász irodalmár Mikó Imre az elnök, a titkár-szerkesztő pedig a Helikon-alapító báró Kemény János, aztán a szobrász Botár István, az egyik legjobb illusztrátor a majdani vértanú természetrajz tanár, Ferenczi Sándor. A *Reményt* néha gépelik, litografálják. Beszámolnak a reformátusok Gyulai Pál Önképzőkörének nyomtatásban megjelenő *Remény*-számairól. Az unitárius *Remény* is ki szeretne lépni az intézet falai közül. 1921-ben önképzőköri tárlatot (Nagy Albert is szerepel!), majd műsoros diák-bált, 1922 februárjában pedig Sándor János elhunyt zenetanár tiszteletére emlékhangversenyt rendeznek. 1923-ban az igazgatósággal közösen szervezik meg a Petőfi-centenáriumot. 1924/25-ben van külön szépirodalmi és tudományos rovatuk. Ez utóbbi szerkesztője a későbbi híres matematikus, Borbély Samu. Ekkor még [Abrudbányai] Fikker János (utóbb teológiai tanár), a következő évben a majdani színész, Kovács György a szavalóverseny díjazottja. 1927/28-ban Mikó Imre és osztálytársa, László Tihamér (leendő fizikus) próbál új irányt

adni a körnek: egyrészt a román irodalom és kultúra jobb megismerésére bátorítanak, másrészt az erdélyi kötődést akarják erősíteni. Mikó cikket ír a transzszilvanizmusról, Ady és Erdély kapcsolatáról, románból fordít. Ő állítja össze a kör utolsó nyomtatott emléké: *Almanach a kolozsvári Unitárius Főgimnázium „Kriza Önképzőkörének” 1927–28. évről* (Kvár, 1928). A 73 lapos füzethez Borbély István írt előszót. Aztán be is tiltották az önképzést.

A tanintézet ügyesen pótolta a kieső önképzési fórumot. A már 1924-től Vári Albert vallásánár vezetésével működő Unitárius Kör, mely 1926-ban felvette Ferencz József püspök nevét, most sikerrel pótolja a Kriza Önképzőkör tevékenységét, még a *Reményt* is – elég rendszertelenül – megjelenteti. Ennek kiadója Bodor András, a későbbi igazgató-történész, ír bele Gálffy Mózes, a majdani nyelvész. 1935/36-ban Székely [Kormos] Gyula, a novellista lesz a főszerkesztő, Ady költészetéről cikkezik. 1937/38-ban Létay Lajos, a kezdő költő a szerkesztő és kiadó egyszemélyben. Később így emlékszik vissza erre: „Fiatál szívvel még, kézírásos, egyetlen példányban megjelenő lap fölé hajoltam szabad óráimban régi szombat, vasárnap délutánokon: egybeszerkeszteni, lemásolni nagy gonddal meghúzott keretbe diáktársak írásait, novelláit, verseit, riportot és tudományos beszámolót, illusztrálni őket hajjal és virággal, mikroszkóppal és futball-labdával, ahogy azt a műfaj éppen megkívánta. Száritgatni, simítgatni a lapokat, ráhajtani szépen a borítót, rajta a Reménnyel – hogy betegyük aztán a könyvtárba, a régiék mellé. Lehetett-e reményünk rá, hogy bárki is elolvassa a szerkesztőn, szerkesztőkön kívül?”⁵

1939 januárjától gépelik, 1940-től litografálva sokszorosítják a *Remény* füzeit. Bennük Jánosházy György és Sinka Zoltán versei, a későbbi kémikus Zsakó János elbeszélése. 1940-től újra működik a Kriza Önképzőkör. Eleinte inkább csak dísz- és emléküléseket tartanak, de 1942/43-ban már határozott célkitűzésük a valláserkölcsei érzés erősítése és a nemzetnevelés. Tárgyaltak a földreform szükségességéről, az egyke-kérdésről, a sport nevelő hatásáról, a takarékoság nemzetvédelmi szerepéről, a magyar kivándorlásról és hazatelepedésről. Az előadóművészet fejlesztése és a nyelvvédelem is fontos hangsúlyt kapott. Bátorították a finn-magyar levelezést a barátság kialakítása céljából. Az 1943/44-es rövid tanévben alig 12 gyűlést tarthattak s egy szavaloversenyt. Örömmel nyugtázzák a *Remény* megújulását. Az 1943-as 13 lapnyi beköszöntő, valamint a 18 lapos karácsonyi szám az unitárius Teológiai Könyvtárban fennmaradt. 1944–46-ban két éven át Szabó Dezső, a későbbi tollforgató lelkesz a kör elnök. Újszerű célkitűzéseik: kapcsolatot teremteni Erdély népei közt, a tanuló, iparos és földműves ifjak közt, megismerkedni az új eszmékkel, minél többet foglalkozni a népi írókkal. 1945-ben „nagy nehézségek árán sikerült a *Reményt* is megjelentetni, mely fényes tanúbizonyságot tesz az ifjúság haladó szelleméről, s melyet a helyi sajtó is a legnagyobb elismeréssel fogadott” – írja az elnök jelentésében. 1945/46-ban az Unitárius Leány Ipari Iskola tanulói is bekapcsolódtak az önképzőköri munkába. Ekkor Rostás Gyula a legjobb szavaló, aki decemberben a Diákházban rendezett József Attila-ünnepélyen is fellép, az ifjúság egy csoportja ugyanott szavalókórussal szerepel. Ebben a tanévben, 1945. december 18-án Izsák Vilmos vallásánár védnöksége alatt megalakul a Kriza Önképzőkör alsó osztályos tagozata az I–IV. gimnazisták részére: faliújságot készítenek, bábszínházat szerveznek, előadást hallgatnak a Szovjetunió nevelési rendszeréről.

*

Az önképzőkör mellett a kollégiumban létezett két olvasóegylet. Egy a felső osztályúak, egy pedig az alsó osztályúak részére. A századfordulón mindkettő ifjúsági könyvtárként mű-

5 Ifjúság és remény. *Fiatál Szívvel* 2. (1968)

ködött külön-külön helyiségben (a II. emeleten) egy-egy tanár felügyelete alatt egy-két diákkönyvtárossal.

A *Felső Osztályúak Ifjúsági Olvasó Egylete* az 1896-os átszervezéskor vált ki az addigi Ifjúsági Olvasó és Önképző Egyletből. Eleinte neve csak Ifjúsági Olvasó Egylet volt, s ugyanaz a tanár irányította, mint az önképzőt. Vagyis az önképző könyvtárát önállósították. A tanár és a könyvtáros diák hetente kiadási órát tartott, amikor a fiatalok kikölcsönözhettek tanulmányaikhoz szükséges műveket, szórakoztató olvasmányokat. Akárcsak az önképzőnek, ennek is a VI–VIII.-os tanulók és eleinte a papnövendékek voltak tagjai. Vagy tíz-tizenkét lapot, folyóiratot járattak, ezek egy része a szerkesztőségek ajándékaként érkezett, több tanár is rendszeresen beadta az elolvasott folyóiratszámokat. Az értesítők évről évre közlik a felelős tanárok és a diákkönyvtárosok nevét, az állomány gyarapodását, eleinte még a címjegyzéket is. Felelős tanárok: 1900/901: Márkos Albert; 1901–1904: Kiss Ernő; 1904–1910: Kovács Kálmán; 1910–1915: Barabás Ábel; 1915–1918: Kovács Kálmán; 1918/19: Pálffy Márton, Borbély István; 1919–1926: Borbély István; 1937–1943: Hadházy Sándor; 1943/44: Pál András; 1944/45: Létay Lajos; 1945–1948: Pál András. A diákkönyvtárosok közt volt Müller (Merész) Gyula, Gálffy Zsigmond, Kiss Elek, Fülöp Zoltán, Tóth István, Szabó Dezső. A könyvtár állománya 1913/14-ben 1031 mű volt 1391 kötetben. Tanévenként 400–500 kötetet kölcsönöztek ki. Az első világháború előtt az ajándékozás és vásárlás útján való gyarapodás évi száz kötet körül mozgott. A háború alatt a könyvtár az új kollégiumépületben maradt, míg a tanítás a régi épületben folyt. Úgyhogy a könyvtár alig használták. A háború végén feltörték, és számos kötetet elloptak. Az 1920-as leltározáskor már csak 795 művet számláltak 1079 kötetben. Ezután a gyarapodás nagyon bizonytalan, van év, hogy csak 2–3 művet szereznek be, de főleg állami adományozás útján számos román könyvet iktatnak az állományba. A köteteket 1937/38-ban román, 1941-ben magyar, majd 1945-ben és 1948-ban is megadott szempontok szerint szelektálni kell. 1942/43-ban az állomány 2046 darabot tett ki. 1945/46-ban 18 kötetnyi a gyarapodás, a 2293 kötetes állományból 475 kötet román nyelvű volt.

Az *Alosztályúak Olvasó Egylete* 1871-ben létesült a III–V. gimnazisták részvételével. Eleinte önképzőként tevékenykedtek egy köztanító teológus felügyelete alatt. Tagdíjat fizettek, szavalóversenyeket rendeztek, felolvasásokat tartottak.⁶ Pár évig *Hajnal* címmel kézírásos diáklapot is összeállítottak. A századfordulón már tanár felügyeletével és két diákkönyvtárossal működtek, az I–V. osztályosok számítottak tagnak. Felelős tanárok: 1901–1903: Demeter Dezső, 1903/904: Barabás Ábel; 1904/905: Major Sándor; 1905–1911: Uzoni Imre; 1911–1914: Borbély István; 1914–1917: Vári Albert; 1917/18: Pálffy Márton; 1918–1924: Márkos Albert; 1924–1929: Kiss Ernő; 1937–1941: Ferenczi Sándor; 1941/42: Gálffy Mózes, Bodor András; 1942–1944: Bodor András; 1944–1948: Izsák Vilmos. A könyvtár állománya 1913/14-ben 1239 mű volt 1290 kötetben. Főleg ifjúsági könyveket vásároltak, de adományozás nyomán más műveket is az állományba iktattak. Úgyhogy néha felsőbb osztályosok is innen kölcsönöztek ki könyveket. Itt is hetente tartottak kiadási órát. A két világháború között megszorodott a román könyvek száma. Ismételten szelektálni kellett az állományt. 1941/42-ben az évi gyarapodás 103 kötet volt, az összállomány 1778 kötetet tett ki. Ezt a könyvtárt is kirabolták mind az első, mind pedig a második világháború folyamán. 1945-ben már csak 1414 kötet találtak a helyén. Az 1945/46-os politikai szempontú válogatáskor 975 kötetet emeltek ki ebből a gyűjteményből. Az 1920-as évek végén, az 1930-as évek

6 Gál K.: i. m. II. 170.

elején mindkét diákkönyvtár alig működött, felelős tanáraik nevét az értesítők, a jelentések sem közlik.

*

Az *Apolló-kör* a zenetanuláshoz és együttes muzsikáláshoz biztosított keretet. Először az 1870/71-es tanévben alakult ilyen néven zenetársulat a kollégiumban. Ez megszűnt, majd 1875-ben újjáalakult az igazgatóságtól jóváhagyott szabályzattal. Évente elnököt, jegyzőt, pénztárnokot választottak, s pályázat alapján szakképzett karnagyot. Az első karmester Boér Gergely volt, az Állami Tanítóképző zenetanára. 1895-től a kör szakirányítója Strachal Ferenc zenetanár, heti 2 órát tart a 10–15 önként jelentkező diáknak. A zenekar megtanul bizonyos számokat, s iskolai ünnepélyeken előadja, tavasszal egy-egy zeneestélyen is bemutatja a tanult műveket. Mellette külön működik Dalkör is, amelyet a mindenkori kollégiumi zenetanító vezet, a századfordulón Iszlai Márton. Heti 2–3 órában kórusműveket tanulnak. Szintén ünnepélyek alkalmával lépnek fel. Az Apolló-kör irányítását még mint internátusi felügyelő 1909-től Sándor János veszi át. 1911. március 10-én Sándor egy külön Zenekört is létrehoz klasszikus zeneszerzők műveinek ismertetésére, betanítására. Mikor 1911-ben Sándort a kollégium rendes zenetanárává választják, mindhárom kör irányítását átveszi, s ezek munkája rendre összerosódik. Sándor halála után Ütő Lajos kántortanító, majd 1931-től Péterfy István a zenetanár. Péterfy rendszeresen koncerteket ad a 120 tagú kórossal és az 5–10 tagú zenekarral az 1940-es években, főleg magyar szerzők számait tanulják be. Ekkoriban az Apolló dal- és zenekör elnevezést használják.

*Sportkör*ről csak 1941-től van hírünk. Lőrinczy Zoltán tornatanár a vezetője, ifjúsági elnökei: 1941/42: ifj. Gálffy Zsigmond; 1942/43: Nagy István; 1943/44: Szekernyés Márton. A körnek nyolc szakosztálya működött: atlétika, labdarúgó, szíó, korcsolyázó, torna, céllövő, nemzeti tánc, asztali tenisz. A szakosztályok hetente kétszer-háromszor tartottak edzést. Különösen az atlétikai szakosztály szerepelt jól, a kolozsvári középiskolák közötti versenyen első lett. 1943-ban megalakult a kosárlabda-szakosztály is.

*

A *cserkész*et az 1933/34-es tanévben honosítja meg Lőrinczy Zoltán: megalapítja a főgimnázium első csapatát, mely nyáron, június–júliusban 16 napon át Szent-Iványi József főgondnok farnasi birtokán táborozik, itt meglátogatja őket dr. Gyergyay Árpád kollégiumi felügyelő gondnok is gyermekei társaságában. 1935-ben Homoródalmáson tartanak háromhetes táborozást, a következő nyáron pedig részt vesznek a brassói nemzetközi táborozáson. 1935/36-tól már a vitorlázó repülő építése fő célkitűzésük. 1938-ban leírhatták: „Történelmi tény, hogy Kolozsvár területén a mi vitorlázó gépünk szállt először a levegőbe 1937-ben [helyesen 1938-ban].”⁷ 1940-ben felveszik a Berde Mózsza cserkészcsapat elnevezést, az 53 tag 2 rajra oszlik, kirándulásokat szerveznek. A regös csoport szórványfalvakat keres fel. 1941/42-ben 35 cserkész részt vesz a 10 napos maglódi táborozáson. 1942/43-ban vitéz Farkas Ferenc altábornagy, országos főcserkész munka közben meglátogatja a csapatot, néhány szóval köszönti a tagokat. A nyári nagytábor újra Homoródalmáson rendezik. 1943/44-ben Lőrinczy parancsnok mellett van tiszteletbeli parancsnokuk is Kozma Ferenc vezérkari százados személyében, csapatkirándulásokat, akadályversenyeket rendeznek. A tankerületi igazgató 1945 márciusában értesíti az iskolát, hogy a cserkészetet betiltották.

7 A kollégium igazgatóságának főtanácsi jelentése az 1937/38-as tanévről. Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában.

A cserkészetből nőtt ki az aero-modellezés, majd repülőgép-építés. Ebben az unitárius fiatalok erdélyi viszonylatban is úttörők. A Lőrinczy vezette cserkészcsapat cserkészrepülőrajt hoz létre 1935-ben, ebben a kollégiumon kívüliek is tevékenykednek, mint Hye György mérnök, Bartha Béla műszerész, ifj. Xantus János és Szöcs Ferenc. Az iskola III. emeletén kaptak helyiséget, s ott építették a szebbnél szebb modelleket. 1936-ban már ki is állították őket az Unió utcai cserkészboltban. Több modelljüket megvásárolták, s ezzel jövedelemre tettek szert. Ekkoriban született az elhatározás, hogy a tagok Hye mérnök tervei szerint építenek egy tényleges vitorlázó repülőt. 1936 februárjában fognak a munkához, melyben az eddigieken kívül még részt vesz ifj. Gyergyay Árpád és Ferenc, Tarcsafalvy Gyula, Gyurka Béla, Ilyés Sándor. A gép 1937 végére elkészül, alig tudják az épületből kivinni. A szászfenesi kaszárnnyak környékére, a Zöldsapka fogadó feletti dombra szállítják, s 1938. január 24-én a magyar konzul és népes közönség előtt felrepítik. E látványos siker után a hatóságok betiltják a további próbarepülést. Már a bécsi döntés után, 1940 decemberében tudnak újra a magasba emelkedni. A Magyar Aero-szövetség égisze alatt 1941-ben megalakul a kollégium Aero-köre Lőrinczy vezetésével, első elnöke Szathmári Róbert lesz, 25 tag iratkozik be. Ők már részt vehetnek a magyar szövetség rendezvényein, vezető-tanfolyamán. Az iskola dísztermében megrendezik a város első zárt téri modell-bemutatóját. Az 1942/43-as tanévben kis és nagy mintagépeket építenek, megszervezik a kerületi modellező versenyt, s többször kimennek a dezmeri repülőterre a vitorlázó repülőket megfigyelni. 1943/44-ben már a szamosfalvi röptéren is tanulmányokat folytatnak, több berepítő kirándulást tartanak. Ekkor Polacsek Géza a 35 főt számláló kör elnöke.⁸

1940-ben megkezdődik a leventeképzés. Magyarországon már 1921 óta ennek keretében folyt a hazafias nevelés és a katonai előképzés. A román tanügyben is volt hasonló mozgalom, az „országórség” (străjerie), de ebből a kisebbségi iskolákat 1938-ban kizárták. Az 1939-es magyar törvény értelmében minden III–VIII. gimnazista egyben levente is volt. A kollégium csapata így 181 fős lett, parancsnokául Lőrinczyt nevezték ki. A csapat 3 őrsre oszlott, mindegyik őrsnek 4 tizede volt. Pap Samu, Gálffy Mózes és Balázs József tanárok voltak az őrs-oktatók. A heti 2–3 oktatási órát az órarendbe iktatták. A tananyag főbb fejezetei: testnevelés és egészségápolás, levente szolgálati szabályok, nemzeti alapműveltség, közhasznú ismeretek, lökiképzés, légvédelmi ismeretek. A gyakorlatokat az udvaron, illetve a lőpályán tartották. A tanév végén le kellett tenni az újoncpróbát. 1942-ben Bodor András lett az iskola leventeparancsnoka, a helyettese Lőrinczy. 1943-ban már honvédpróbát tesz 18 levente. A mozgalmat 1945-ben betiltják.

*

1945-ben több új mozgalom indul be, a kollégium is kénytelen ezeknek helyt adni. Elrendelik, hogy iskolaszövetkezetet kell alapítani, Márton Sámuel tanárt bízzák meg ennek létrehozásával. Megindul a „Haladó Ifjúság”-mozgalom: elvileg pártsemleges, a munkás, paraszt és tanuló ifjakat tömöríti. A diákok 95%-a beiratkozik, iskolai vezetőnek Bakk András VII.-est választják meg. Minden osztályban felelőst és háromtagú fegyelmi bizottságot választanak. Az iskolai tanárfelelős Péterfy István lesz. Ő, valamint Bodor igazgató és Borsainé megbízott tanár szorgalmasan eljárnak a tanfolyamra, de a felsős diákok idegenkednek a mozgalmi munkától. Beindul a pionírmozgalom is. 1945. március 18–23. között a kisebb osztályok 2–2 diákja vesz részt a kiképző tanfolyamon, majd a megtartott első avatáson Bodor András

⁸ Pázsint Zoltán: *Az erdélyi repülés bölcsője*. Remény 1943. Karácsonyi szám 12–16. (A litografált szám egy példánya az Unitárius Teológiai Könyvtárban.) Vö. még: Benedek István: *Repülőmodellezés Kolozsváron*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1996. 6–7.

igazgató intéz buzdító beszédet az iskola első pionírjaihoz. Szovjet mintára 1945-től elindítják a faliújság-szerkesztést, minden osztályban és az iskola előcsarnokában is működik faliújság. A megjelenő cikkek, versek, humoros írások és rajzok a diákok gondolatvilágát tükrözik, néha a tanárokról is véleményt mondanak.

Az eddigi „tanáruralom” ellen irányul az osztálybizalmi-választás. Előírják, hogy minden osztály két tanulót válasszon az ügyes-bajos dolgok intézésére, akik tartsák a kapcsolatot a tanári karral, s munkájukkal hozzájáruljanak a diák-tanár közti távolság, a tekintélyelvű nevelés felszámolásához. Az 1945/46-os tanévben már miniszteri rendelet hattagú osztálytanácsok alakítását és külön elnök választását írja elő. A bizalmik továbbra is működnek, hente egyszer fogadja őket az igazgató irodájában, s megtárgyalják a felmerülő nehézségeket, konfliktusos helyzeteket. Így az iskola vezetése közvetlen kapcsolatba kerül a diáksággal... – írja a kéziratban maradt értesítő.

*

A kolozsvári Unitárius kollégium keretében működött, majd rendre önállósodott a Teológiai Akadémia, mely az egyetlen magyar unitárius lelkészképző intézet volt. A teológus diákok már az 1860-as évektől hosszabb-rövidebb ideig külön csoportosulva is folytattak önképző tevékenységet, 1860 novemberétől önálló kéziratok közlönyük is volt, *Egyházi Lap* címmel. A teológusok köre csak 1896-ban szakadt el teljesen a főgimnáziumi körtől, ekkortól külön védnöktanáruk volt (a teológiai professzorok egyike), s külön diákelnököt, tisztviselőket választottak. Az akkori diákelnök már 1902-ben megírta a kör előtörténetét.⁹

A kör aztán a nagyon hullámzó (10 és 30 közötti) létszámú hallgatóság igyekezetétől, rátermettségétől függően 1947/48-ig működött. Rá nem vonatkozott a román állami betiltás. Kézirat diáklapjuk címét 1905-ben *Jövendőre* módosították. Ennek anyagából 1928-ban egy antológia is jelent meg.¹⁰

A XIX. századi diákkörökről, főleg a reformkori kezdeményezésekről gazdag irodalom szól. E körök XX. századi történetét viszont alig tanulmányozták. Megállapítható, hogy az önképzés a század elején egyrészt a hagyományokat folytatja, de próbál újítani is: miközben a kézírásos lap kiadásához ragaszkodik, alköröket, szakosodott fórumokat hoz létre, s a természettudományoknak, a technikai haladásnak is teret nyit. A kisebbségi helyzetben újra nemzet- és tudaterősítő funkciót kap, s ezzel is magyarázható bezáratása. (Mellesleg a román tanügyben nem is élt ilyen jellegű hagyomány.) A hagyományos önképzőkör mellett rendre szakmai körök, szervezetek is alakultak részben a diákság, részben az oktatók, politikusok kezdeményezésére. Ezek sorából a cserkészetből kinövő Aero-kör vált sikeressé az unitáriusok kollégiumában. A felekezeti iskolák államosításával 1948-ban a hagyományos „diákkörök világa” lezárult.

9 Barabás István: *A kolozsvári Unitárius Papnevelő Intézet önképzőkörének története a XIX. században*. Kolozsvár, Kiadja az önképzőkör. 1902.

10 *Jövendő*. Antológia. Szerkesztette Ferencz József. Cluj-Kolozsvár, Kiadja az Unitárius Teológiai Akadémia ifjúsága. 1928. 95.

ÉSZREVÉTELEK A KOLOZSVÁRI GRAMMATIKÁRÓL

1. Latintanítás, európai grammatikai szövegközösség

1. A középkor és kora újkor iskoláinak és egyetemeinek grammatikai szövegei iránt a XIX. században érdemi szakaszba lépett, a XX. században igen megnövekedett érdeklődés jelentős mennyiségű forrásanyag közzétételét is eredményezte. Ennek köszönhetően is tisztázódott, hogy a hitéleti, közéleti, jogi és egyéb tevékenységek mellett az anyanyelveknek a latinoktatásba való bevonása nemcsak gyakori és sokváltozatú tanítási módszer, hanem javasolt megoldás is volt.¹

- 1 A grammatikai kéziratokkal foglalkozás történetéhez is l. Hunt, R[ichard] W[illiam]: *The History of Grammar in the Middle Ages*. Collected Papers. Ed. L. G. Bursill-Hall. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science: Series III. Studies in the History of the Language Sciences. 5. Amsterdam. 1980. Nem mindent, de sok adatot tartalmazó kéziratjegyzék: Bursill-Hall, Geoffrey L.: *A census of medieval Latin grammatical manuscripts*. *Grammatica Speculativa*. 4. Stuttgart. 1981. Az anyanyelv bevonásának egyik formája például egy VIII. századi Donatus-kézirat címlapján látható rúnáirással készült transliterálás (Holtz, Louis: *La typologie des manuscrits grammaticaux latins* [...]. *Revue d'Histoire des Textes*. 1977. 7. 247–267. 261. és kk., Irvine, Martin: *The Making of Textual Culture*. 'Grammatica' and Literary Theory. 350–1100. Cambridge. 1994. 378.). Alexander de Villa Dei (1170 k.-1250?) középkori egyetemi tanrendekben és vizsgálódásokban is rendszeresen szereplő, az alacsonyabb oktatásban is jelentős hatást gyakorló *Doctrinale*-ja 7–10. verssoraiiban megfogalmazott (a modern szakirodalomban rendszeresen idézett) módszertani elve, hogy a latintanításba be kell vonni a *laica lingua*-t (Reichling, Dietrich: *Das Doctrinale des Alexander de Villa Dei*. Kritisch-exegetische Ausgabe. Mit Einl. Verzeichniss der Handschriften und Drucke nebst Registern. Monumenta Germaniae Paedagogica 12. Berlin. 1893.). A franciának, angolnak XIV. századi, nem alsó fokú latinoktatásba való bevonásáról l. Lusignan, Serge: *Parler vulgairement. Les intellectuels et la langue française aux XIIe et XIVe siècles. Études Médiévales*. Collection dirigée par Pierre Boglioni. Montréal, Les Presses de l'Université de. Montréal 37. 1986. 37. és passim; Hunt, R. W.: *i. m.* 190. – A XIII. századi francia, olasz, német, angol glosszázású kéziratokra, a németnek az iskolai latinoktatásba leíró nyelvként való széles körű bevonására 1451-ből idéz példát Grubmüller, Klaus: *Der Lehrgang des Trivium und die Rolle der Volkssprache im späten Mittelalter = Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Hg. Moeller, B.–Patz, H.–Stackmann, K. Göttingen. 1983. 387–91; XIII–XIV. századi hazai német glosszázású *Doctrinale*-példányról l. *A magyar iskola első évszázadai*. Szerk. Szende Katalin, G., Szabó Péter közreműködésével. Győr, Xántus János Múzeum. 1996. 74., 166; neolatin és korai német glosszázású Donatusokhoz l. Ising, Erika: *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*. Studien über den Einfluß der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus 'De octo partibus orationis ars minor'. Berlin. 1970; a német nyelvnek az egyetem latinoktatási gyakorlatába való „hivatalos” beemeléséről a bécsi artes fakultás dékáni elnöklettel tartott 1428. október 13-i ülésének jegyzőkönyvéből idéz Ising, E.: *i. m.* 32–8. és kk.; a tartalomnak megfelelően egymás mellé helyezett módon teszi közzé Conrad Bücklin, császári jegyző 1473-ból való német (*jn tütschen*) glosszázású, *De octo partibus orationis ars minor* című kéziratát Ising, Erika: *Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen*. Dargestellt am Einfluß der Schrift des Aelius Donatus 'De octo partibus orationis ars minor'. Teil I. Akademie-Verlag Berlin, Quellen. 1966. 23–207;

1.1. E segédnyelvi szerepnek a közvetlen oktatási hozadéka mellett megvolt a szaknyelvi haszna is. Több forrás tanúsítja például német grammatikai szakszavak (*tailsamkait* 'participium', *zesamfugung* 'conjunctio', *vorseczung* 'prepositio', *zwischenwerffung* 'interiectio') iskolai használatát.² Népnyelvi glosszák szerepeltetése az ősnymtatványokban és az 1500 utáni kiadásokban is folytatódik. Vulgáris nyelveken glosszázott Donatusok még a XVIII–XIX. századból is adatolhatók. A német glosszájuk mellett adatolhatók neolatin, cseh, lengyel, orosz megfeleltetéseket őrzők is. Magunk miatt is illendő hivatkozni Hegendorf (1500 k.–1540) magyar glosszákat (is) tartalmazó *Rudimentájára*. Használt elnevezései például a *tu-lajdon new; kewz new; maganac allo new; maswal allo new* stb.³

Népnyelvi szavakat tartalmazó kiadások a nem Donatus-grammatikák közt is vannak. A humanista és a későbbi latin nyelvtanok egyik mintája Niccolò Perotti (1429–1480) először 1473-ban megjelent *Rudimenta grammatices*-e olasz glosszákat, szövegrészeket őriz, de ismeretesen más vulgáris nyelvekkel kiegészített változatok is.⁴ Perotti nem csak felismerhető, de is jelentett hatása érvényesül a Bécsben működő Bernhard Perger (1440 k.–1502 k.) német megfeleltetéseket hozó *Grammatica nova*-jában is (először 1484-ben jelent meg és később többször is). Nem Donatust glosszáz a kézirati másolatokban és 1491-től több kiadásban is fennmaradt *Exercitium grammaticale puerorum*, a *Lilium grammaticae* és több más munka.⁵ A nem közvetlenül donatusi vonalat képviselő Melanchthont viszi tovább Laurentius Ludovicus (1536–1594) egyelőre csupán a hazai szakirodalomban tárgyalt, 1597-es (bártfai), második kiadásban német glosszákkal megjelent munkája is. Népnyelvi glosszákat

1478-ig keletkezett 7 latin–német kéziratra hivatkozik Ising, Erika: *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*. Studien über den Einfluß der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus 'De octo partibus orationis ars minor'. Berlin. 1970. 32–8. és kk.

2 L. például a több mint 300 tételes Donatglossar-t 1450-ből (kiadva: Grubmüller, Klaus: *i. m.* 392–396., 389.); másokhoz is l. Puff, Helmut: „Von den schlüssel aller Künsten nemblich der Grammatica.” *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*. Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur. 70. Tübingen und Basel. 1995. 194 és kk.

3 Az ősnymtatványokra is hivatkozik, idéz belőlük Grubmüller, Klaus: *i. m.* 387–391; Heinrich Loritis avagy Glareanus (1488–1563) svájci humanista 1532 után Nürnbergben megjelent, csehvel kiegészített átdolgozására, 10-nél több latin–német ősnymtatványra hivatkozik Ising, Erika: *Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen*. Dargestellt am Einfluß der Schrift des Aelius Donatus 'De octo partibus orationis ars minor'. Teil I. Akademie-Verlag Berlin, Quellen. 1966. 23–207; a későbbi német, cseh, lengyel, németalföldi, orosz glosszázásúakról külön is Ising, Erika: *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*. Studien über den Einfluß der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus 'De octo partibus orationis ars minor'. Berlin. 1970. 55–134., 147–158., 163–170., 385; de l. még Puff, Helmut: *i. m.* Christoph Hegendorf: *Rvdimenta grammatices Donati* [...] *Acceßit et nunc denuo triplex/uidelicet Almanica Polonica et Vngarica/ exemplorum interpretatio*. Cracoviae 1527 (RMNy 7).

4 L. Percival, W. Keith: *The Influence of Perotti's Rudimenta in the Cinquecento* [...] Milano, 1989. Újrakiadva: *Studies in Renaissance Grammar*. Series Variorum Collected Studies 774. [...] Vermont. 2004. 91–100., Jensen, Kristian: *Die lateinische Grammatik Melanchtons: Hintergrund und Nachleben*. = *Melanchton und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*. Begleitband zur Ausstellung im Kulturhistorischen Museum Rostock. 25. April bis 13. Juli 1997. Hrsg.: Leonhardt, Jürgen. Rostock. 1997.74.

5 L. elsősorban Puff, Helmut: *i. m.* 134–156., 355–356., Jensen, K.: *i. m.* 74.

tartalmaznak a közvetlenül szintén nem Donatust használó Johannes Rhenius (1574–1639) grammatikájának kiadásai, hasonlóan más szerzők műveéhez.⁶

Változatos glossázásúak Emmanuel Alvares S. J. (1526–1582) *Institutionum Grammaticarum libri III.* című (Lisszabon, 1572) tankönyvének átdolgozásai. Többjük csupán egy anyanyelvvel (angol, flamand, francia, horvát, japán, kínai, magyar, német, olasz, spanyol stb.) dolgozik, némelyikük kettővel vagy többel. Gyakori a francia a némettel, kevésbé gyakori a flamand a franciával, francia a göröggel, japán a portugállal, lengyel a némettel, magyar a némettel, német a csehvel, szlovákkal, olasz a némettel. Népnnyelvek bevonását terebélyesíti ki Amos Comenius (1592–1670).⁷

6 Laurentius Ludovicus Melanchthon-átdolgozása bártfai kiadásának egyetlen példányát Borsa Gedeon találta meg (RMNy 794: címlapképpel). A műről l. Sára Balázs: *Quid est grammatica? – cuius est grammatica?* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XXIV. 1999–2001. 159–181.

Johannes Rhenius Melanchthon-átdolgozásának első, 1611-es lipcei változata a *Donatus latino-germanicus* [...]; az itt és az alábbi címekben szereplő *Donatus* szó minden bizonnyal műfajmegjelölő (az RMNy 2109 ezt csak *valószínű*-nek mondja). További kiadások német értelmezésekkel, latin–német, magyar, szláv szójegyzékkel: *Compendium Latinae grammaticae* [...]. Lőcse, 1650 (RMK II 732, RMNy 2327); *Donatus Latino-Germanicus*. Lőcse, 1694 (l. Borsa Gedeon: *Régi magyarországi nyomtatványok a szlovákiai gyűjteményekben*. Magyar Könyvszemle 79. [1963] 116–120.); *Donatus Latino-Hungaricus* [...]. Nürnberg, 1705 (RMK 2212 és az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. 379–409.); *Donatus latino-Germano-Polonicum*. Elbingae (Elbląg) [...], 1674 (<http://opacplus.bsb-muenchen.de/search?oclcno=162474767>); *Donatus Latino-Bohemicus* [...]. Zsolna, 1706 (RMK 2279); *Donatus Latino-Hungaricus* [...]. Lőcse, 1750 (l. Kovács Kiss Gyöngy: *Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1996. 306.)

Rhenius munkáinak és más többnyelvű grammatikáknak a tárgyalását l.: Ising, E.: *i. m.* 96–109., 158–163. Népnnyelvi, szlovák megfeleltetéseket is tartalmaz az 1648-ból való szójegyzék (*Verborum in institutione grammatica contentorum in Ungaricum et Sclavonicum translatio secundum ordinem alphabeticum*. Tyrnaviae 1648. Martin, Matica slovenská. 1968.); Johann Heinrich Alsted (1588–1638) 1634-ben, majd 1670 után Gyulafehérváron megjelent *Rvdimenta linguae Latinae in vsum scholae Albensis* [...] című munkája (RMK 486, RMNy 1580, RMNy App. 163., 174.).

7 Alvareshez l. (anakronizmustól nem mentes) Springhetti, Emilio S. J.: *Storia e fortuna della Grammatica di Emmanuele Alvares*. Humanitas XIII–XIV. (1961–1962). 283–304. L. még az *Institutiones* különböző hazai kiadásait is. Ilyen a magyar és német értelmezéseket tartalmazó 1650-es lőcsei (RMNy 2317), az 1644-es, ugyanilyen értelmezéseket hozó bécsi átdolgozás (RMNy 2053); magyar értelmezésekkel a csíki ferences konvent kiadása 1698-ból (MTAK RM II. 503); magyar és szlovák értelmezésekkel egy 1703-as nagyszombati kiadás (ehhez l. Kunkin Zsuzsanna: *Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása*. Magyar Könyvszemle 112. (1996). 93–96.); csak magyar értelmezésekkel az 1729-es kolozsvári (OSzK 34195), a ruszin szóanyaggal megjelent kiadás 1746-ból (ehhez l. *Elementa puerilis institutionis in lingua latina* [...]. Szerk., kísérő tanulm. Jánosi István – Udvari István. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. 1999.); magyar értelmezéseket tartalmazó kiadás az 1768-as kolozsvári (OSzK L. lat. 366).

Comeniustól l. az először az 1631-ben megjelent *Janua*-t, melynek számos európai és Európán kívüli nyelvet bevonó átdolgozása is közkezen forgott (l. az RMK, RMNy mutatóit is). Ilyen például a *Januae Linguae Reseratae Aureae Vestibulum, Quo Primus ad Latinam aditus Tirunculis paratur. Cum versione interlineari Germanica Editum a Johann-Amos, Comenio. Nunc quoque adjecta est versio Ungaricâ et Bohemicâ*. Lőcse. 1660 (RMK 957).

1.2. Vulgáris nyelvek latintanításba való bevonásának egyik módszere volt az átdolgozás. Legkorábbi ilyen mű Aelfrik Eynshami apát (955 k.–1010 k.) latin és óangol Priscianus-kivonata.⁸ Másik módszer a részleges vagy teljes fordítás készítése. A XIII. századból poroszra fordított Donatus-t, a XIII–XVI. századból francia Donatus-fordításokat, de latin–német változatokat is számon tart a szakirodalom. Teljes fordítások majd Alvaresből is készülnek.⁹

1.3. Teljes fordítás a magyar KolGr. Mint a közzétételét kísérő bevezetőben már szóba került, Philipp Melanchthon (1497–1560) először 1525-ben megjelent latin grammatikáját felhasználó művek egyikének, Molnár Gergely (1530 k.–1564) *Elementa*-jának lehet a fordítása.¹⁰ Vizsgálatásához Molnár 1613-as debreceni kiadását használtam (RMK II 351 és RMNy 1049).¹¹

A Molnár-*Elementa* kiadástörténetével foglalkozó gazdag szakirodalom alapján elég biztosra vehető, hogy első megjelenése az 1556-os kolozsvári volt. Bartók István utánajárásának

- 8 Teljes vagy részleges másolatai szinte minden kortársi könyvtárban megvoltak. A XII. század utáni nagy nyelvi változások, a ragozási rendszer átalakulása, a szóképzlet romanizálódása miatt azonban az óangolt már nem értik, olvasni sem tudják, későbbi másolatok már nem adatolhatók, s így Aelfrik tankönyvével (kb. 60 óangol homiliájához hasonlóan) XVI. századi megjelentetéséig nem is foglalkoznak. Aelfrikhez l. Irvine, Martin: *i. m.* 412–414; Gneuss, Helmut: *Aelfric von Eynsham und seine Zeit*. Vorgetragen am 3. November 2000. (Bayerische Akademie Der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse/Sitzungsberichte. Jahrgang 2002. Heft 1. München.); *Aelfrics Grammatik und Glossar: Text und Varianten*. Ed. Zupitza, Julius – Gneuss, Helmut. Hildesheim, Weidmann. 2001.
- 9 A Donatus-fordításokhoz l. Richter, Michael: *Kommunikationsprobleme im Lateinischen Mittelalters*. Historische Zeitschrift 222. (1976) 1. 43–80. 50; XIII. századi (átdolgozó) francia fordításhoz l. Mok, Q[uirinus] I[gnatius] M[aria]: *Un traité médiéval de syntaxe latine en français = Mélanges de linguistique et de littérature offerts à Léon Geschiere*. Amsterdam, Rodopi. 1975. 37–53.; l. még Swiggers, Pierre: *Le Donait français: La plus ancienne grammaire du français*. Revue de Langues Romanes LXXXIX (1985) 2. 235–251., Lusignan, Serge: *i. m.* 37. és kk.; Colombo Timelli, Maria: *Traductions françaises de l'Ars minor de Donat au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*. Florence, La Nuova Italia. 1996; 1546-ból *Aelii Donati de octo partibus orationis libellus*, in *Dialogi formam Latinam & Gallicam redactus*, in *gratiam puerorum* (újraíromt. 1553–1500 e.); Grubmüller, Klaus: *i. m.* 80. és kk.; német–latin kétnyelvű Donatus-össnyomtatványokhoz, az 1500 utáni latin–német, latin–lengyel stb. Donatusokhoz feltétlen l. még Ising, E.: *i. m.* 271–310.
- 10 Melanchthon latin nyelvtenának kritikai kiadása: *Corpus Reformatorum post Carol. Gottl. Bretschneiderum, philos. et theol. doctorem etc.* Edidit Henricus Ernestus Bindseil philos. doctor [...] Volumen XX. Brunsvigae. 1854. 194–336. (CorpRef.); e nyelvten használati köréhez is l. Jensen, K.: *i. m.* 59–103.; Melanchthonhoz és tanára, Johannes Hungarus kérdéséhez is l. Borzsák István: *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*. Irodalomtörténeti Közlemények LXIX. (1965) 4. 433–446. Molnárról összefoglalólag l. Varga András: *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*. Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominata. 7. Szeged. 1983. A KolGr-hoz l. *Kézírtos magyar nyelvtenok: Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század*. A nyelvelmékek betűhű átiratai bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzét., bev., jegyz. Lőrinczi Réka. A latin átiratot gondozta Adamik Béla. [...] A Magyar Nyelvtörténet Forrásai. 3. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1998.
- 11 A humanista és korábbi latinoktatási előzményeken is nyugvó, egyre több kiadásainak néme-lyike, például az 1602-es debreceni (RMNy 887) a tartalmi folytonosság mellett a népnyelvi glosz-százás tekintetében is láncszeme az európai oktatáskultúrájának. Hasonlóan más Melanchthon-átdolgozásokhoz meg a további, tőlük független előző és kortársi grammatikákhoz.

és az RMNy munkálatainak köszönhetően tarthatók számon csupán feltételezhető, valamint teljes vagy töredékes példányokkal dokumentálható kiadásai.¹²

Ismeretes, hogy az anyanyelvi megfeleltetések mellett a latin grammatikai kéziratok tartalomhoz kapcsolódó sorközi, lapalji és oldal glosszákat, margókra írt kivonatokat, kommentárokat is őriznek. Hasonlóan jogi, teológiai és más szakszövegekhez.¹³ Efféle gyakorlat a tartalom mellett a formát is tovább örökítő korai nyomtatott munkákban is folytatódik (l. 1. és 2. kép).¹⁴ Ilyen oldal glosszás Molnár-kiadás volt az 1561–1562-es debreceni (RMNy 170 – a kép a Pótlások részben) és az 1588-as kolozsvári (RMNy 612) is.

1.3.1. Első beletekintésre is feltűnhet, hogy a KolGr lapképe mennyire különbözik a hazai kéziratokétól. Mégpedig az iskolai munkát könnyítő szöveg szemléltető tördelésének és a kapcsolós zárójelek használatának tulajdoníthatóan. Ez utóbbiakkal különben grafikai elterő színvonalon, de viszonylag gyakran él (l. 3. és 4. kép). Egyelőre az tűnik feltételezhetőnek, hogy a KolGr készítője e jelet nyomtatott munkákból tanulhatta.

1.3.2. Nyomtatott mű kapcsolós zárójelezésére a legrégebbi adatom a már hivatkozott *Exercitium grammaticale* 1491-es hagenai kiadása (4v és számos további lapja).¹⁵ De hasonlókat a későbbiek is tartalmaznak. E jellel a Sylvester által emlegetett¹⁶ Verulanus Sulpitius (1445/1450–1513) *Grammatica*-ja 1509-es bázeli kiadásának első lapján is találkozunk.¹⁷

12 a. A feltételezett kiadások: Krakkó, 157?; Bécs, 1575; Bátf, 1578; Szeged, 1588; Nürnberg, 1571–1601; Brassó, 1658; Sárospatak, 1661; Szeged, 1664; Kolozsvár, 1694. b. A fennmaradt töredékes vagy teljes példányok: Kolozsvár, 1589 (RMNy 628: az egyik, zárójeles lapjáról hasonmással); Debrecen, 1602 (RMNy 887: magyar értelmezéseket tartalmazó változat); Debrecen, 1613 (RMK II 351 és RMNy 1049: címlapképpel); Gyulafehérvár, 1627 (RMNy 1387: a töredék között hasonmás-lapjának jobb oldalán nyomtatott margináliák); Brassó, 1643 (RMK II 618 és RMNy 1988: címlap-képpel); Lőcse, 1647 (RMNy 2182: verses töredék címlap-képpel); Lőcse, 1650 (RMK II 730 és RMNy 2323: címlap-képpel); Nürnberg, 1651; Várad, 1655 (RMNy 2620: címlap-képpel, a címlap a munka verses voltát is említi); Várad, 1657; Lőcse, 1659; Kassa, 1661–1674; Brzeg (Brieg), 1670 (RMK III. 2517); Kolozsvár, 1671 (RMK II. 1275); Kassa, 1674; Kolozsvár, 1680 (RMK II 1466); Lőcse, 1681 (Pannonhalmán meglevő, szintaxist is tartalmazó példányról Varga András: *i. m. ad hírt*); Szeged, 1682 (RMK II. 1514); Debrecen, 1683 (RMK II. 1520); Kolozsvár, 1691 (RMK II: 1686); Szeged, 1694; Lőcse, 1696; Kolozsvár, 1698. E felsorolás hivatkozás nélküli adataihoz is l. az RMK-, RMNy-hivatkozásokkal ellátott időrendi táblázatot nyújtó Bartók-dolgozatot (Bartók István: *A humanizmustól a klasszicizmus felé. Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól*. Magyar Könyvszemle 111. [1995]. 349–360.). L. még: Varga András: *i. m.* 127–129. Az 1750-es kassai kiadásról l. RMNy App. 90; az 1752-es debreceni kiadással kapcsolatban l. Borzsák István: *i. m.* 444. 67. jegyz.: „a chriák gyakorlása címen a Molnár-féle nyelvtankönyvbe csempészett »rebellis« célzásokról és a könyv rendőri elkobzásáról (1752-ben)”; a román szakirodalom Kolozsváron 1756-ban „másodszor megjelent” Molnárt emleget, amelyről úgy tartják, hogy az 1757-beli első román nyelvtan szerzője, Dimitrie Eustatievici (különösen az etimológiai részben) mintául használta: Ursu, Nicolae: *Dimitrie Eustatievici Braşoveanul – Gramatica Românească 1757*. Bucureşti. 1969. VI.

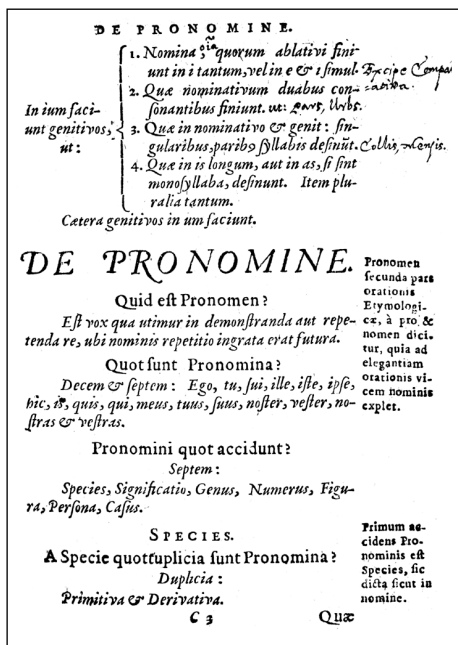
13 L. Jakó Zsigmond – Manolescu, Radu: *A latin írás története*. Budapest, Európa Kiadó. 1987. 65; Holtz, Louis: *i. m.* 247–267; Grubmüller, Klaus: *i. m.* 371–397; Irvine, Martin: *i. m. passim*.

14 Grammatika-kiadások formai kérdéseihez is l. Puff, Helmut: *i. m.* 279–287.

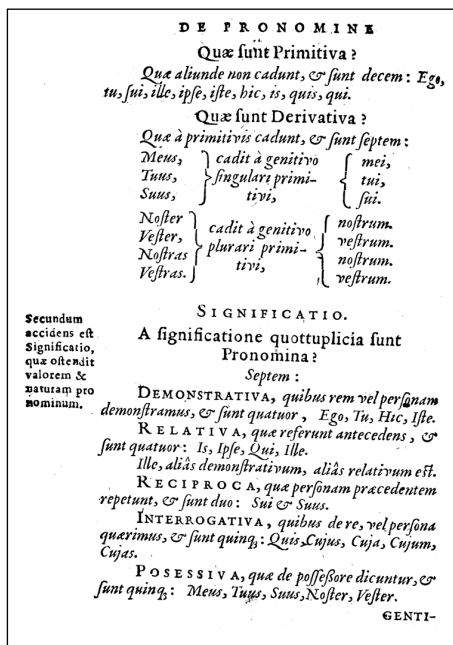
15 A Bayerische Staatsbibliothek (BSB) példányának adatai: BSB-Ink E-136: GW 9499. – l.: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0003/bsb00034340/images/>.

16 Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* [...]. Kritikai kiadás. Kiad. Bartók István. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 15. Budapest. 2006. 48.; 131.

17 A BSB-példány jelzete: VD16 S 10148. – l.: http://mdz10.bib-bvb.de/zoom/bsb/pdf_download.pl?id=00003121&nr=1.

1. kép. Molnár Gergely 1602-es debreceni kiadása C3r (RMNy 887, RMK II 318a)

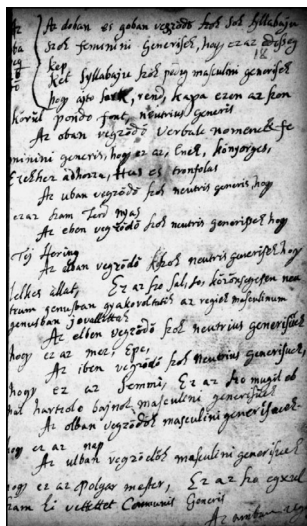

2. kép. Molnár Gergely 1602-es debreceni kiadása C3v (RMNy 887, RMK II 318a)

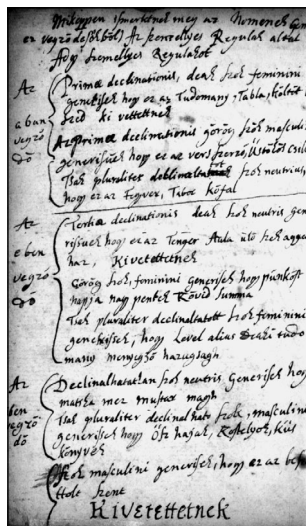
Későbbi előfordulásokhoz lásd Ising más összefüggések miatt (részben hasonlóan) közölt forrásrészleteit. Ilyen (a magyar történeti adatfeltárásba kapcsolódása miatt felénk sem ismeretlen) Johannes Turmair, humanista néven Aventinus (1477–1534) *Grammatica nova* [...] című munkájának 1512-es, németül glosszázott kiadása.¹⁸ De l. még Melanchthon latin nyelvtanának 1525-ös hanaui kiadását, Hegendorf már hivatkozott 1527-es *Rudimenta*-ját is. Bár később majd tárgyalja, Ising (1970) ezekhez kapcsoltnak mégsem említi Johannes Honterus (1498–1549) 1532-ben Krakkóban (másodszor) megjelent *De grammatica libiri duo* című, lengyel értelmezésekkel ellátott nyelvtanát, melynek kapcsos zárójelei az 1970-es Ising-monográfiában közölt hasonmásra is láthatók.¹⁹ Erre az elég egyértelműen iskolai („skolasztikus”) anyagrendezési módszernek tetsző megoldásra l. még Molnár 1589-es kolozsvári kiadása egyik lapjának az RMNy 628 által hozott hasonmását is. A KolGr-ban előfordul különben három oszlop mellett alkalmazott zárójelezés is (l. 5. kép).

18 A BSB-példány: VD16 T 2325. – <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00003162/images/> – későbbi kiadásokat is l. uo.

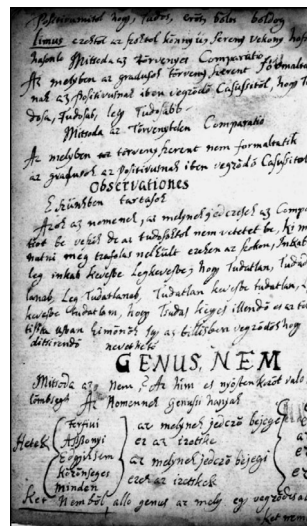
19 L. még Melanchthon latin grammatikájának 1555-ös brassói kiadását (RMK II. 305.), 1556-os kolozsvári kiadásában (RMK II. 71.) a kapcsos zárójelek általános használatát. L. természetesen Ising, Erika: *i. m.* 58–64. és 195., ahol a Hegendorf-részt Melich kiadásából idézi. L. továbbá Honterus említett nyelvtanának lengyel értelmezésekkel ellátott 1530-as (RMK III/I. 281.) és számos más kiadását; kettős kapcsos zárójel használatára l. Bártfa, 1599 (RMNy 846); Kassa, 1625 (RMNy 1339). A kapcsos zárójelek használatára példákat – tudtommal – elsőként Sára hozott: Sára Balázs: *i. m.* 172–173.

3. kép
Kolozsvári Grammatika 18r

4. kép
Kolozsvári Grammatika 17v

5. kép
Kolozsvári Grammatika 15v

Hogy tehát grammatikánk nemcsak a latinról anyanyelven szólás tekintetében, hanem egyes formai megoldásaiban is része volt a korabeli összeurópai grammatikai szövegeközöségnek, az talán a fentiek alapján is megállapíthatónak látszik.

1.3.3. Kéziratunk szövegét az 1613-as debreceni Molnár-kiadással való mondatonkénti összevetés módszerével vizsgáltam. E munkát a jelen dolgozat írásáig a 12r–22v lapok közti részre (a nomen-fejezet végéig) terjedően sikerült elvégezni. (Mivel az ívjelzések az OSzK-pédány mikrofilmjén sem mindig látszanak, az idézett részek tartalmuk alapján kereshetők meg.) Az összehasonlítás során az is tisztázódott, hogy a vizsgált Molnár-kiadáshoz képest mely passzusok hiányoznak és melyek az ott nem szereplő részek.

1.3.3.1. Az eddig felismert hiányok az alábbiak.

– Az *Elementa/ Grammaticae* [...] cím.

– A párbeszédes tárgyalásmódra jellemző kérdések. Például: *Quae est secunda Declinatio?*; *Quae est tertia Declinatio?*; *Quae est quarta Declinatio?*

– Talán fordítási bonyodalmak elkerülése miatt hiányzik Molnár következő etimologizáló részlete: *Unde dicitur Nomen? A verbo Noſco, quia est quafi imago rei per/ quam res dignoſcitur* (kiem. tőlem: L. R.).

– A nyelvtani nemeket tárgyaló (néhol nehezen is követhető) nomen-részek talán azért maradtak ki, mert magyarra fordításuk csak körülményesen lett volna megoldható.²⁰

20 L. például: (genus) *Commune, Proprium & Ambiguum.*/ *Commune est quod ſubſtantivo communiter ali-/ quid tribuit, ut: Doctus, a, um Proprium eſt quod affectionem uni tantum indi-/ viduo adjicit [...].*

A nyelvtani nemeket tárgyalják Molnár lefordíthatatlanul maradt következő sorai is: *Quotuplicia ſunt Genera? Duplicia: Naturalia & Artificialia*/ [...] *Quot generea recipit prima De/ clinatio? Quatuor: / Maſculinum, Feoemininum, commune & Pro-/ miſcuum* [...]. A KolGr kihagyta a II., III., IV. és V. deklináció végződéseinek táblázatos bemutatását és ragozásai sorait. Végül lefordíthatatlanul maradt

– Fordítást nehezzé tevő, s bizonyára ezért kihagyott 10 sornyi rész „maradt” a comparativus alaki kérdéseit tárgyaló helyen; de hiányzik a superlativusszal foglalkozó, *Unde formatur Superlativus?*-kérdéssel kezdődő 9 sor is.²¹

– Adatolható példaszók lefordításának elmaradása is: *In a Graeca tertia declinationis neutra sunt, ut: hoc Poëmata, dogma, stigma* (kiem. tőlem: L. R.).

– A KolGr-ből hiányzik Molnár magyar *ember*-rel szemléltetett ragozási sora (*Typus inflectionis vernaculae*).²² És nem vette át a következő, egyértelműen a magyarra vonatkozó részt sem: *Observatio/ Nomina numeralia five quantitatem qualem vis/ significantia pro epithetis usurpata & simul infle-/ xa, cafibus non variant, ficut latina, ut [...]*. Majd a sok emberek szerkezet ragozási sora, melyben vocativusként azonban csak ezt adja: *óh emberek*.

1.3.3.2. Többletek tekintetében (de a hiányokéban is) csak az elérhető valamennyi kiadással való összevetés alapján lehetne megbízhatóan nyilatkozni. Egyelőre betoldásnak vélhetők a Melanchthonnál sem található következő részek: |13r|/13-4: *Az Syllaba a₃ betűkk₂ őszve foglalasa mellyik ugián/ azon egy lehelettel es zengeşşel mennek, ki; |22r|/27-9: Kivettetnek innen az [f]şok Syllabaju şzok hogj/ Arabiai şzűkölködő Fejedelem; |22r|/31-3: halom holnap, Ved ki innen ezeket, jövendő,/ mondó, Iffiu, eb, kenyer.*

1.3.3.3. Szövegeltérés vehető észre a névelőt tárgyaló részben. Molnár sorai ugyanis ezek: *Quid est Articulus?/ Est demonstrativa particula, quae in declinandis/ nominibus discernendi generis causa praeponitur./ Quot sunt Articuli Latinorum?/ Tres: Hic, Haec, Hoc/ Quid differunt Articuli & Pro-/ nonima?/ Hic, haec, hoc, sine nominibus demonstrativè/ posita, sunt Pronomina. Cùm verò in oratione casus/ vel genera nominum indicant, eadem pro articulis/ putantur. A KolGr-éi viszont: |24r|/23-24v|/2: *Ezek az Pronomenek, hic, haec, hoc, ez/ mellyek az de(l) clinatioban elől tetetett arti/ culuşok helyet tetetnek, şohais az oratioban/ az ertelmek nintsen az articulusok[nak] hanemtsak/ az Caşuşokot/ es az nomenkk genuşit mondgjak/ meg, mert az Deak beşzed articulusok nélkül vagjon.*²³*

A superlativusi rész a KolGr-ban példaszói többletet is tartalmaz és észrevehetően másabb, mint a Molnáré. Kifejtő jellegű. E sajátsága talán a „forrásszöveg” nélkül is felismerhető: |15v|/11-20: *Observationes/ Eşşünkben tartaşok/ Azok a₃ nomenek, az melynek jedczeşek a₃ Compara/ tiot be veşzik de az tudoşoktol nem vetet be, ki mond/ hatni meg tzaşolas nélkül ezen az şzokon, Inkab [par-/ ticulâ magis, ut:] / leg inkab keveşbe Legkeveşbe, hogj Tudatlan,*

az V. deklináció ragozási táblázata utáni 2 sor is: *Sic generaliter inflectuntur omnes voces cujus-/ cunq, sint declinationis*. Talán sorreltolódás miatt maradt el a *Fructus* szó genitivusa.

21 *Quotuplex est Comparatio?/ Regularis, Irregularis & Defectiva; Exemplum Regularis Comparationis*. Kimaradt innen a hímnem – nőnem – semleges nem és a különböző végződések, valamint a rendhagyóan fokozott melléknevek (táblázatos) felsorolása.

22 A Molnáréhoz hasonló ragozási sorokhoz l. Puff, Helmut: *i. m.* 245–267. is.

23 Az articulus jelentős ókori és középkori pályafutásának eseménye, a „franciás” névelőhasználat középkori latin szövegekben. Görög filozófiai és más tudományos szövegek (még szó szerinti, tehát a névelőt is figyelembe vevő) latinra fordítója, Guillaume de Moerbeke (1215 k.–1286 k.) li totus mundus, les multos típusú szerkezeteket használ. A valamivel fiatalabb Aquinói Szt. Tamás (1225 k.–1274) hasonló eljárását jelzi a *li/ly* 375 előfordulása az *Index Thomisticus*-ban (Lusignan, Serge: *i. m.* 74–76. és passim).

A *particula*-ként emlegetett, névszói nemet megmutató, a deklinációban részt vevő német és görög névelőt Melanchthon is tárgyalja. Sylvester meg azt tanítja, hogy a göröghöz hasonlóan a magyarban is van articulus (Bartók István: *i. m.* 52–55.). A korszak névelő-tárgyalásához l. még Wunderli, Peter: *Artikel in den Renaissancegrammatiken des Französischen = Grammatikographie der romanischen Sprachen [...]*. Hrsg: Christian Schmitt. Bonn, Romanistischer Verlag. 1993. 693–726.

Tudad/ lanab, Leg Tudatlanab, Tudatlan kevesbe tudatlan, Leg/ kevesbe tudatlan, hogj Tsudaş kegyes illendö es az töb/ tişta uşban kimönök Igy a₃ billisben vegzödök hogj/ ditsirendö nevetethö.

2. A latin leírását magyarul tanító KolGr fordítási megoldásairól

2. Az ismeretlen fordítóról talán az eddigi szövegösszevetés alapján is elmondható, hogy elég gyakorlott, hozzáértő személy lehetett. Ezt jelezheti az is, hogy munkájának vizsgált részében mindössze néhány lexikális és grammatikai megoldás eshet kifogás alá (a következőkben a félkövér kiemelések tölem: L. R.). Ezek: Sic & à centum **compofita** variantur, ut: hi du-/ centi, hae ducenta, & haec ducenta: [17r]/7-8: *Haşonlokeppen ettöl az şzaztol Centum Compa/ raltatot şzok hog ez az ketszaz* (itt az összetételtett²⁴ jelentésű „componáltatott” lett volna helyes).

Másik téves megoldás Molnár következő helyének „fordítása”: *Ille etiam huc pertinent quae conveniunt Brutorum Masculini*, ut: [...] **Vervex**. KolGr: [16r]/16-20: *ide hozattatnak az mellyek megh/ edgjeznek az/ oktan allatokk himjeivel hogj [...]/ [...] artany*. Ehhez l. MA.: *Vervex*, cis. g. m.: *Örű, Herelt juh*; Finály: *vervex*, *écis*, hn. *űrű, berbéc*s. A téves fordítás oka a *vervex* és *veres* hasonló hangzása (paronima volta) lehet. Ehhez l. MA. magyar részében: *Artany: Veres, Majalis*. A latin részben azonban *veres* nincs, de van: *Majális*, g. m.: *Artany* (*veres* különben Finálnál sincs).

Nem valószínű, hogy tárgyi tévedés, inkább egyéb ok állhat a következő „megfeleltés” mögött. Molnár: *Albula* – KolGr: [16r]: *Folyo vize Italianak Fejernyiko*.

A meglepő *Albula* – *Fejernyiko* azonosításhoz (kiegészítéshez?) l. a Fehér-Nyikó menti Siménfalva régiségbeli adatait: 1761: *Balogaszó hidgjánál, egj felöll Alba pataka; Alba loka; feljül az Alba pataka*; Az *Alba pataka* mellett; 1768: *vicinussa ... az Alba pataka*; 1797: *az Alba fele fordulo hatarban; Alba pataka mellett*.²⁴

Nyelvtanilag kevésbé sikerült, nehézkes megoldás Molnár következő helyeinek fordítása: *Quid est Declinatio?/ Est inflexio nominum in fine per casus; Quid est Praepositio?/ Est*

24 Hajdú Mihály – Báth M. János: *Udvarhelyszék*. Szabó T. Attila kéziratok gyűjtéséből. Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 6. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2005. 163, 165, 166 – kiemelések tölem: L. R. Nem csupán Molnár Gergely vélhető „járulék”-forrásainak keresésében lehetnek hasznosíthatók az *Albula* következő előfordulásai. A Krakóban is tanult és Sylvester egyik esetleges forrásaként emlegetett Ambrosius Moibanus (1494–1554) 1521-ben, Lipcsében megjelent (RMNy I. 39) latin–német nyelvű *Paedia Artis Grammaticae* című grammatikájában (itthon: Budapest EK. Ant. 1184): *Lethe/ Styx/ Albula* (B ij verzó). A névszók neveit tárgyalva Sylvester (44–45.) ezt írja: *Nomina [...] item [...] fluviorum, generis sunt masculini. [...] Excipiuntur ab his Albula, Allia, Styx, Lethe, quae sunt feminina [...]*. A kritikai kiadás jegyzete: *Albula - Small river in Latium; it flows to the Tiber above Rome* (Bartók István: i. m. 38., 45.). További előfordulások: Szenci Molnár Albert: *Dictionarivm Latinovngaricvm [...]*. *Dictionarivm Vngaricolatinvm [...]* Noribergae. A faksimile szövegét közléteszi Kőszeghy Péter. Imre Mihály tanulmányával. Bibliotheca Hungarica Antiqua. XXV. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1604/1990. (MA.): *Albula*, g. f. pe. cor. *Folyovize Olaşorşagnac, kit moşt Tiberisnec hinac*; a magyar részben: *Tiberis*, g. m. pen. cor. *Olaşorşagnac hires folyovize, ki Roman altalfoly*. Az előzőekben már hivatkozott, 1648-as szójegyzék: *Albula – folyo viz neve olaşor-şzagba – reka wlaşka* (Verborum: i. m.). A siménfalvi adatok megkeresésének „ötletadója” Murádin László egyik (S. Nagy Lajosra hivatkozó) nyelv művelő írása volt (Szabadság 2008. június 28. 3.).

*propemodum articulus, Nomen Verbo ad-/ jungens, quod aliquam facti circumstantiam signi-
ficat, ut: ad patrem eo.* A KolGr ti. így hozza: |21v|/18-9: *Mitsoda az meg hajtogatás/ Az
nomen()ek Casusoknak vege()in meg hajtogatása; |33r|/14-9: az elől tetel [‘prepozíció’] /
Teljesseggel olyan izetske az Noment [elmaszatolódott rész következik] az Ver/ bum()hoz
fogalván melyaz tselekedetne()k Va/ lamely környül allaſat jedzi: hogj Az Atyankhoz/
megjek.*

A fentiekől eltérően ítélandók meg a két nyelv szerkezeti különbségeivel összefüggő ese-
tek. Így magyar nyelvi sajátságokból adódó megfeleltetési nehézség miatt nem sikerülhetett
visszaadni a pluralia tantum-ságot. Ehhez l. Molnár: *In ae pluralia tantum foemina funt, ut:*
[...], *nuptiae, nugae.* – KolGr: |17v|/ 16-8: *Tsak pluraliter declinaltatott szok feminini/ gene(s)*
rissek hogj [...] **menyegő hazugsagh.**

Hasonlóképpen nem tudhatja visszaadni a nyelvtani nemek szerinti különbséget sem.
Így a következő Molnár-helyekét: *In i pluralia tantum masculina funt, ut: hi cani,/ cancelli,
codicilli; masculina funt [ut]: hic fermo carbo.* A KolGr fordítása: |17v|/21-3: *iben/ vegző/ dő*
[...] *Tsak pluraliter declinalhato szok, masculini / generi/ ssek hogj Ősz hajak, kűs/ könyvek*
(MA.: *Codicillus*, g. m.: *Könyveczke, testamentom level*); |17v|/24-5: *masculini generisek, ez az
beszed/ Holt szent* (‘holtszén’).

2.1. Az átvett latin példaszók megfeleltetése nyilván más jelentőségűek, mint a meta-
nyelvi szerepűek.²⁵ A különböző tárgynyelvi adatokkal (példaszókkal) bánásban a KolGr
következő eljárásai különböztethetők meg.

2.1.1. Egyszerű módszer a latin példaszók mellé magyar megfelelők odaillesztése (ehhez
is l. Puff 1995: 195 és kk.): |12r|/20-1: *Deus In Dei Ine Deo/ Inē* [Isten, Istené, Istennek], *lego
olvasok, legis olvasz legit olvas;* |18r|/16: *Ez az ſzo ſal, ſo* (mai eljárás ilyenkor az idegen pél-
daszó dőlten szedése, magyar megfelelőjének jelentésjelbe, ’-be tétele).

2.1.2. Latin példaszók értelmező magyar nyelvű magyarázatával a következő adatokban
találkozunk: Molnár: *Styx, Lethe, foeminina funt; Ilias [...]; Poēta Cometa; Epitome; pluralia
tantum foemina funt, ut: hae Literae.* A KolGr viszont: |16r|/19-22: *Pokolbeli [vize]/ folyo
víz Felekenſeknek itala feminini Generiſſuek;* |19r|/20-2: *Troja veszedelme/ röl irot Homerus
Könyve;* |17v|/7-10: *vers szerző Űstökös Csillag;* |17v|/15: *Rövid summa;* |17v|/16-8: *Tsak
pluraliter declinaltatott szok feminini/ gene(s)rissek hogj Level alius* [így! L. R:] *Deaki tudo/
many.*²⁶

2.2. Tanulságos kép körvonalazódik fordításunk grammatikai szaknyelvről is. A meta-
nyelvi részek áttételekor alkalmazott megoldások egy része egyszerű szó- és szerkezetkül-
csönzés. Más megoldás a saját nyelvi elemek alkalmazása.

2.2.1. A metanyelvi szókölcsonzések névszók és igék.

– Névszókölcsönzések: |12r|/19: *az Casusok;* |16r|/7-8: *Az közönſeges regulak altal/
Hanyak az közönſeges regulak;* |30v|/5: *hanyfelek az Adverbiumok;* |15r|/1: *Adverbiumbeli*

25 A grammatikafordítások német módszertani kérdéseiről külön is l. Puff, Helmut: *i. m.* 325–327.
(a *Modus traducendi* c. rész).

26 Ezekhez l. MA.: *Styx*, gis, g. f.: *Egy víz vagy To pokolba kire az Iftenek eskűſnec, ut Poetae fingunt;
Léthe*, es, gen. g.: *Feleytes: Neve egy pokolbeli folyo viznec, kiben ha ki fürődic vagy ifsik mindenekről
el feletkezik; Iliás*, adis, g. f.: *Homerus könyve az Troja veſeſfirő* [így!]; *Poēta*, g. m.: *Versköltőſzerző*
(így!)] *Poēta*; *Poēſis*, g. f.: *Versſzerző tudomány; Comēta*, g. m.: *Űstökös czillag; Epitoma*, gen. f.:
Hofſſú beſédnec meg roviditeje, Epitome, g. f. *idem; Literae, arum*, g. f. pl. *Level, És mind az egez
Deaki tudomány; a magyar részben a Levél mellett – érthetően – nincs a latin pluralia tantumságot
visszaadó (litterae) egyenértékes.*

a₃ melj a₃ Adverbiumbol Szarmazik (az ige helyett való 'adverbium' ritkán fordul elő); |15r|/14: *Hany vegződesi vadnak a₃ Pořitivusnak*; |15r|/27-8: *Mitsoda a₃ Superlativus?* Az *mely az Pořitivusnak/ jedceře felet leg inkab jegiez* (Molnár: *Qui supra pořitivi significationem valde significat*). Bár a hasonló adatok elősorolása meghaladná a jelen dolgozat kereteit, annyit azért érdemes megjegyezni, hogy az átvétel olykor alaki ingadozással jár: |21v|/27-9: *Az neutrumokrol, Az neutromokk/ harom egjenlő Cařussok* [így! két ss-sell] *vagjon mind az ket neu/ truřokban*. Más ingadozás: |16r|/28: *neutrius Generiřřűek*; |17r|/13-4: [...] *Epiceni Generiřek*.

– Igék kölcsönzése mindig honosító képző csatlakoztatásával történik: |31v|/17: *Mely Adverbiumok Comparaltatk*; |14r|/25-7: *Nemely řub()řtantivumokis movealtatnak de tsak/ Ket genusokon hogj [...]/ ez az bak farkas ez az Nyőstem farkas* (a szóvégi hasonulás jelölése ritkább írássajátosságg); |16r|/29-30: *az melyek [...]* *tsak pluraliter/ [.] declinaltatnak* stb.

A szerkezetkölcsönzéseknek két változata adatolható.

– Módosítatlan átvételek. Molnár: *In a Graeca primae declinationis; In e Latinae tertiæ declinationis neutra sunt, ut; De vocativo řecundæ Declinationis*. – A KolGr: |17v|/3: *a ban/ vegzo/ do/ ()Primæ declinationis/ gorog szok*; |17v|/11: *Az Tertiæ declinationis deak szok neutris gene/ rissuek*; |22r|1: *Az řecundæ declinationis Singularis Vocativus Cařustol*.

– Szórendváltoztató átvételek. Molnár: *mille [...] est [...] generis omnis. Quando řubřtantivum est [...] generis neutrius; De Genitivo Plurali; nomina sunt / generis mařculini*. A KolGr: |17r|/4-5: *Ez az szo mille [...] omnis Generis, Mikor řubřtantivum/ [...] neutrius generis*; |22r|/21: *Az Pluralis Genitivusrol*; |16r|/11-13: [...] *nevei mařculini/ generiřřűek*.

2.2.2. A belső nyelvi eszközöket alkalmazó megoldások értéke természetesen más, mint az egyszerű kölcsönzéseké. Ezek metanyelvi használata ugyanis eleve jobban szolgálja a megértést, és szaknyelvet gyarapító lehetőségeik is változatosabbak.

2.2.2.1. Anyanyelvi szavak metanyelvi szerephez juttatásának egyik módja: (szakmai két-nyelvűségre emlékeztető) együtt szerepeltetésük a latin terminusokkal. Majdnem mindig ezzel az értelmező megoldással találkozunk az egyes szófajok, kategóriák tárgyalásának kezdetén: |22v|: *DE PRONOMINE, Az nev helyyet Valorol*; |23v|: *DEclinatio MEG Hajtogatás*; |24r|: *DE Articulo, Az řzetskeről*; |15r|/3-6: *Comparatio Egyben hařonlittas*.

2.2.2.2 Szavak metanyelvivé válása közben némelyikük többféle szerepben való alkalmazása a szaknyelv még alakulóban létét jelezheti. Ilyen (szaknyelvi) polisziémia ismerhető fel a származik és néhány más szó, szerkezet következő előfordulásaiban. Molnár: *quod à verbo cadit [...]*; *Adverbiale quod ab Adverbio defcendit; Praepořitio [...]*. A KolGr: |14v|/ 27-8: *a₃/ mely a₃ verbumból, řarmazik hogj: őltöző ruha a₃/ őltözőtől, Vigjazo a₃ Vigjazařtol*; |15r|/1: *Adverbiumbeli a₃ melj a₃ Adverbiumbol Szarmazik*; |13r|/20: *Elől tetel*; |33r|/14-9: *elől tetel* ['praepozíció']/ *Tellyeřřeggel ollyan izetske az Noment* [utána elmaszatolódott rész következik] *az Ver/ bum()hoz foglalvan melyaz tselekedetne()k Va/ lamely környül allařat jedzi [...]*. Az *előltétel* másik jelentése: |15r|/10-1: (a melléknév-fokozás) *graduřři [...]* *Elől tetel* ['alapfok'] *Egyben hařonlittó, Fejül halado*.

Többjelentésűségeket képviselő megfeleltetések a következők is (a személy kérdését l. alább). Molnár: *Quid eft nomen Appellativum [...]*; *quod à Primitivo aliquo de-/ nominationem habet, ut: Ferreus à Ferro*. KolGr: |14r|/1-3: *Mitsoda az el nevező Nev / Az mely Sokakhoz illik hogj [...]* *Ferhez ment/ Ařřřzonj, řzel, fojo víz*; |14v|/19-20: *Elnevező a₃ melynek valamely primitivumtol el ne/ vezese vagjon, hogj Vařbol valo az vařtol* (az *elnevező* itt 'denominativum, a derivatumok egy bizonyos fajtája, denominális származékszó' jelentésű).

2.2.2.3. A belső nyelvi eszközöket felhasználó szaknyelv-formál(ód)ásnak összeurópai vonatkozásban is úgyszólván szabálykövető változata a (görög > latin, majd latin > népnyelvek) tükörfordítás (ehhez l. akár a dolgozat elején idézett német adatokat is). Példáink erre: Molnár: **articulus**; **participium** [vö. *partem capio* > *participium*]; **interiectio**. A KolGr: |24r|/23: **jzetske** (vö. MA.: *Articulus* [...]: *Izetske*, *Vyotska*; a magyar részben: *Izeczke*: *Articulus*); |27v|/25-7: **Reſz vevő**, *Ollyan Verbumbeli/ Nomen, az mely Időt jegjez*; |33v|/16-9: **az közben vetes?**

Talán önmagukon is túlmutató tükörfordítások: Molnár: **conjugatio** [...]; **coniunctio** [...]. KolGr: |27r|/27-8-|27v|/1-2: **őſzve foglalas/** *Az Verbumonők illendő meg hajtogatasa az/ Tempuſokon es Moduſokon* (MA.: *Conjugatio* g. f.: *Egybefoglalás*); |32r|/5-8: **az őſzve Foglala()ſ**, *Az mely ottan, ottan, az felsőb értelmes mondaſokhoz/ máſt ragaſt*.

A *coniugatio*, *coniunctio*, *coniunctivus* és tükörfordításai különben terminológiatörténeti okokból is figyelmet érdemelnek. Esetükben ugyanis az alapjelentésében mezőgazdasági szakszónak (is) tekinthető *conjungo*, *conjugo* „családtagjai” és a megfeleltetésükre használt magyar „egyenértékese” jutottak grammatikai metanyelvi szerephez.²⁷ Az alapszóhoz l. MA.: *Cónjugo, as: Egy jaromban* [igy!] *fogom, Őſve foglalom, egybe igazom; Conjungo, is: Őſve foglalóm, kötöm; lungo, is, ere: őſve foglalom; Coniunctivus: Őſve foglaltato*. (Terminológiatörténeti vonatkozásai miatt l. még MA. magyar részében: *Őſvefoglaló: Copula*.)

Sem az 1613-as Molnárból, sem Melanchthon grammatikájából nem adatolható viszont a magyar *összefoglalás* ‘összekapcsolás’-nak a *coniu(n)go* családjába sorolható latin megfelelője. E jelentést a következő hely képviseli: |13r|/13-4: *Az Syllaba a₃ betűkk őſzve foglalasa mellyik ugjan/ azon egj lehelettel es zengeſſel mennek, ki*. (A más nyelvekhez hasonlóan tükörfordítással létrehozott esetneveket l. alább.)

2.2.2.4. A forrásnyelvi szöveg célnyelvi megfeleltetésére metanyelvi többlétszavak, többlétszerkezetek beillesztése akár a szakmai hozzáértés jeleként is értékelhető. E módszer figyelmen kívül maradt, pedig jól sikerült megnevezése bukkan fel a modern szakirodalomban: „S ezzel függ össze a terminusok és definíciók *szótoldó* fordításmódja [...]. S ezt a *glosszatoldó* [kiemelések tőlem: L. R.], parafráziskedvelő fordításmódot nemcsak egyes terminusok magyarázatszerű visszaadásában tapasztaljuk [...]”²⁸

a. Grammatikánkban előforduló szótoldást, glosszatoldó többletet képviselnek például a *szó*, *szók*, *végződő*, *generis*, *generisű*, *casus*, *jegyző* egyes előfordulásai. Molnár ugyanis például ezt írja: *mille quando est adjectivum est indeclinabile* [...]; *In a Graeca* [...] *maſculina ſunt*; *In e Latinae tertiae declinationis neutra ſunt*. A KolGr viszont: |17r|/4-5: **Ez az szo** *mille mikor Adjectivum declinalha/ tatlan* [...]; |17v|/3: **a ban/ vegzo/ do/** [...] *gorog szok*; |17v|/11: *Az Tertiae declinationis deak szok neutris gene/ rissuek*.

Tanulságos a kölcsönelemet használó értelmező kiegészítés. Molnár: *In i pluralia tantum maſculina ſunt* [...]. KolGr: |17v|/21-3: **iben/ vegzō/ dō** [...] *Tsak pluraliter declinalhato szok, masculini / generi/ ssek*.

27 Mezőgazdasági szakszó > grammatikai műszó irányú változást képvisel a Varrótól már adatolható *radix* jelentéstörténete. Ehhez l. a *De lingua latina* következő helyeit: V: I.; V: XXI; V: XXVI, és különösen: VI: V; VIII: XXIX. A *radix* tükörfordítás jellegű magyar megfelelője, a *gyökér*, *gyökök* nyelvtani műszóként majd csak 1750-ből, illetőleg 1813-ból adatolható (TESz *gyökér* a.).

28 Vértessy Dezső Prácser Albert Quintilianus-fordításáról 1914-ben írt bírálatából más vonatkozásban idézi Adamik Tamás l. Marcus Fabius Quintilianus: *Szónoklattan*. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony, Kalligram. 2008. 55–56. 109 és 111. jegyz.

b. Szerkeztetoldó-nak nevezhető megoldásra példák a következők. Molnár: *In a pluralia tantum neutra sunt [...]; Quid est Motio? – Est generis in genus vocis in vocem mutatio; Quotupplex est Nomen Adjectivum?/Triplex. KolGr:|17v|/8-10: Tsakpluraliter declinalta(tnak) tot szok neutrius [generiűűek]; |14r|/16-7: Mitsoda az mozgás?/ Edgyik genusbol az mas/ genusban, edgyik szobol az mas szoban valo változás. Még terjedelmesebb értelmező szerkeztetöbplet, hosszabb metanyelvi betoldás: |14r|/13-4: Hany fele az hozza adatot Nev [ti. az adjectivum] / Harom féle/ az mozgaşnak vegződese şzerent/ Az vegződes utolso Syllabaja valamely şzonak (e két sor latinja az 1613-as Molnárbán nincs meg).*

Az elmondottak alapján talán még kevésbé tartható túl merésznek az a vélekedés, hogy a KolGr gyakorlott, hozzáértő ember(ek) munkája. A forráskiadásban²⁹ meg a jelen dolgozat végén közölt hasonmás-lapok láttán is szembetűnő azonban, hogy a fordítás minőségéhez, korszerű és szemléletes szövegrendezéséhez és írásjelhasználatához képest a munka kalligráfija csaknem gyermekesnek mondható. E különbség láttán elképzelhető tehát, hogy a ránk maradt kézirat másolat lehet, mégpedig alsóbb osztályos tanuló írta másolat.

3. A KolGr szakmai tartalmáról

3. Grammatikánk Molnár Gergely (például 1613-as) *Elementa*-jának csupán az első részét tartalmazza.³⁰ Ez két tartalmi egységet foglal magába. Az első a grammatika meghatározása, a grammatika részeinek (a grammatikai leírás szintjeinek) elősorolása. A második a szófajtan.

3.1. Grammatikameghatározására azért is tanácsos odafigyelnünk, mert ismereteim szerint a magyar nyelven előadottak közül ez az első, a legrégebbi. Érdemi tárgyalása azonban alapos utánajárást, átgondolást, bővebb teret igényelne. Ezért itt csupán pusztá idézésére és Melanchthon meg MA adatainak megadására szorítkozhatom. A KolGr sorai ezek: |12r|/5-6: Mitsoda az Betűről valo tudomány/ Az Igazan valo Szollásnak es Irsnak meştersege (vö. MA.: *Grammatica*, g. f.: *Bötökről valo tudomány*). Molnár Gergely latinja pedig ez: *Quid est grammatica? Est ars recte loquendi & scribendi*.³¹ Molnárhoz képest kicsit más Melanchthon meghatározása: *Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio* (CorpRef. XX: 245).³²

A meghatározást követi a grammatika részeinek felsorolása: a. |12r|/9: *Igaz iras/ for/go/ lo/dik/ az betűk [Kő/ rül]* (Molnár: *Orthographia Verfatur circa literas*); b. |12r|/10: *Fen enekles [for/go/lo/dik/] az şillabak [Kő/ rül]* (Molnár: *Prosodia*); c. |12r|/11: *Igaz beşzed [for/go/lo/dik/] az şzok [Kő/ rül]* (Molnár: *Etymologia Verfatur circa dictiones*); d. |12r|/12: *őşzve şzerkeztetes [for/go/lo/dik/] az beşze()dek [Kő/ rül]* (Molnár: *Syntaxis Verfatur circa ora-*

29 Lőrinczi Réka: *i. m.*

30 A számítógépes statisztika szerint a teljes KolGr betűinek, írásjeleinek (karaktereknek) száma szóközzel 47 392. Ebből a már munka alá vont szövegrész betűinek, írásjeleinek száma szóközzel 23 568. A latin és magyar szöveg összevetése alapján készített „szócikkek” száma 272.

31 Tudománytörténeti szempontból különösen is fontos, hogy a nyelvvel kapcsolatban az *igazán* 'orthosz, recte'-szempont nem csupán a sztoikusokig, alexandriaiakig, hanem legalább Platónig (428/7–348/7) vezethető vissza.

32 A grammatikameghatározásokhoz l. még Balázs János: *Sylvester János és kora*. Budapest, Tan-
könyvkiadó. 1958. 915; Bartók István: *i. m.* 349–360., Bartók István: *Sylvester János grammatika-
meghatározásának jelentősége és forrásai*. Irodalomtörténeti Közlemények 108 (2004). 405–422.
[Angol nyelvű, erősen átdolgozott változata: *Grammatica est...: The Significance and Sources of
János Sylvester's Definition*. Camoenae Hungaricae 3. (2006) 39–58].

tionem).³³ Ezek közül a KolGr kettőre tér ki bővebben. Az (a) *igaz írás*-ra, ortográfiára (a XIX. századig ez a hangtant is jelentette) és (b) nagyobb terjedelemben *Igaz beszéd*-re.³⁴

3.2. Az utóbbi, az *Igaz beszéd*-ről szóló rész tárgya a hagyományosan *etimológia*-nak nevezett szófajtan. Ebben a beszédrészeket és akcideniciákat veszi sorra.

Felsorolásuk előtt szóba kerül azonban az ógörög kánonból származó, Varrótól is tovább vitt kétszótagos felosztás, amely szerint a beszédrészek vagy *hajtogathatók* (a *hajtogatás* 'declinatio és conjugatio' is!) vagy *nem hajtogathatók*.

Érdemben azonban a sztoikus – alexandriai–római – humanista többszófajos felosztást követi. Ismeretes különben, hogy legalábbis Platón óta az egyes szerzők, iskolák által leírt, tárgyalt szófajoknak a száma is, felsorolási rendje is eltér, de a szófajnevek sem mindig azonos tartalom jelölői. Molnár a latin grammatikákbeli 8 tagú sort – igaz, nem önállósítottan – kiegészíti az *articulus*-szal (KolGr: *ízecske*). A szófajok tárgyalásában az ún. Donatus-renddel egyezően a nomen – pronomen - verbum stb. egymásutánt követi. Szemben a görögöktől korábban kidolgozott és a későbbi nyelvleírások egy részében is szereplő nomen – verbum sorrenddel (amelytől mai, ige – névszó sorrenddel dolgozánk természetesen nem csupán „helycserében” különbözik).³⁵

3.2.1. A KolGr nomenről szóló részében a szakmai hagyománynak megfelelően a kiindulás jelentésalapú. Érdemes ezzel kapcsolatban Thraxnak (Kr. e. 170 k.–90 k.) a rómaiak által szinte szóról szóra átvett meghatározására hivatkozni. E szerint ugyanis az *onoma* / *nomen*

33 A másoknál is használatos *versatur*-hoz l. esetleg: Seneca *Epistulae* 88. 3: *Grammaticus circa curam sermonis versatur* [...]. Melanchthonnál nem *versatur*, hanem *docet* van. Ez Ludovicus 1597-ben is megvan, de használata nem kizárólagos. Ludovicus, Laurentius: *Compendium etymologiae et syntaxis, in vsvm Gymnasij Gorlicensis*. [...] Bartphae. 1597.

34 A hangok felosztástörténetéhez egyetemes és humanista vonatkozásban is l. *Reglas de orthographia en la lengua Castellana*. Kiad., tanulm. Quilis, Antonio. Publicaciones Del Instituto Caro Y Cuervo. XI. Bogota, 1977. 45. és kk. A Sylvester utáni magyar hangtani terminológiához l.: Dévai Bíró Mátyás: *Orthographia Vngarica* [...] Krakkó. 1549 (RMK I 20, RMNy 77); Heltai Gáspár: *A Kereszenzi Tvdomannac Fondamentoma*. [...] *A Magyar oluasasnak Módgyáual egytembe* [...]. Kolozsvár. 1553. (RMK 394; RMNy 101); Bornemisza Péter: *Negy Könyvetke A Keresztyeni Hitnec Tudományarol* [...]. *Az Magyar Írás olvafajnac modgyaual* [...]. Sempte. 1577. (RMK I: 138, RMNy 396). A KolGr műszavai a felsoroltakéihoz csak részben hasonlítanak. Nagy összefoglalásként mindezekhez l. Vértés O. András: *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó. 1980.

35 A nomen – verbum rendet képviselik a sztoikusok (erről is l. Priscianus *Institutiones* 2. k. 53, 27–56, 27), Dionüsziosz Thrax (170 k.–90 k.), Khrüszipposz (Kr. e. 281–277), Babiloni Diogenész (Kr. e. 240 k.–150 k.), Poszeidóniosz (Kr. e. 135–61), Hermagorasz (Kr. e. II. sz. közepe – I. sz. e.), Cicero (Kr. e. 106–43), Priscianus (V–VI. sz.), a spekulatívok közül Petrus Helias, a humanisták közül Guarino Veronese (1374–1460), tulajdonképpen Laurenzio Valla (1407–1457), a már emlegetett Niccolò Perotti, Johannes Verulanus Sulpitius, Bernhard Perger, illetőleg Julius Caesar Scaliger (1484–1558); Franciscus Brocensis Sanctius (1523–1600), Caspar Schioppius (1576–1649), Gerhard Johann Vossius (1577–1649), Claude Lancelot (1616–1695) és máig többen. Történetiségében mutatja be a szófaj-sorrend kérdéseit Holtz Donatus-monográfiája (Holtz, Louis: *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVe–IXe siècle) et édition critique*. Documents, études et répertoires. Publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes. Paris. Centre National de la Recherche Scientifique. 1981. 64–69.). Az egymástól eltérő rendek nyelvfilozófiai vonatkozásairól még a modisták előtt értekezik Petrus Helias (1135 k.–1160) Priscianus *Institutiones*-ével foglalkozó *Summa in Priscianum*-ában (Reilly, Leo: *Petrus Helias, Summa super Priscianum*. Vol 1–2. IV. Series: Studies and texts. 113. sz. Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies. 1993. 448., 864., 865. és passim).

dolgot (*prágma-t*) vagy (nomen actionisként) cselekvést jelentő és esettel rendelkező beszéd-rész.³⁶

A Thraxot folytató latin hagyománytól eltérően Molnár nomen-meghatározása a jelenté- sen kívül figyelembe veszi a névelőzhetséget is: *Quid est Nomen?/ Est pars orationis quae rem significat, non age-/ re aliquid aut pati/ Quae dictio significat rem?/ Cui legitime addi potest, Az* (a félkövér szedés az összevetésül használt Molnár-kiadásban). Ez a KolGr-ban: [13v]/7-10: *az Nev?/ olyan része az orationnak az mely/ dolgot jegyez nem valami tselekedetet avagy szenvedést/ Mely Szo jegyez dolgot?/ Az melyhez hozza/ adattathatik ez a₃ magyar izetske hogj az Ember.* (Ez utóbbi kiemelés tőlem: L. R.)

Nem csak Molnár grammatikája miatt, hanem Melanchthon- és Sylvester-képünk miatt is fontos körülmény, hogy a nomenség és névelőzhetség összekapcsolását képviselő Perotti *Rudimenta grammatices*-ének (1472) hatása Nebrija (1444–1522) *Introductiones latinae* című (1481) latin és *Gramática de la lengua castellana* (1492) című spanyol nyelvтанában is felismerhető. Nebriján kívül egyébként közvetlen Perotti-hatás Perger, Aldus Manutius (1450–1510), Antonio Mancinelli (1451–1505), Ioannes Despauterius (1460 k.–1520), Erasmus (1466–1536), Alvares és mások munkáiban is észrevehető. A névelő nomenné tevő szerepe a Nebrija- és Alvares-grammatikákat mintaként használó dél-amerikai indián nyel- vek első leírásaiban is szóba kerül.³⁷

A KolGr-ban közvetlenül a nomen után tárgyalt szófajok a *nev helyet valo* 'pronomen' ([22v]/6), *az jzetske* 'névelő' ([24r]/23–[24v]/2), majd az ige.

3.2.2. Az ígéről szóló rész a legterjedelmesebb (hasonlóan a grammatikák legtöbbszöréhez).³⁸ A [24v]/3-tól a [27v]/23-ig tart. Az Arisztotelészre (Kr. e. 384–322) és a Dionüsziosz Thraxra visszamenő, jelentést is figyelembe vevő meghatározás a KolGr-ban ez: [24v]/4-10: *az Ige/ Ollyan szo a₃ mely valamely tselekedetet [Valamely]/ Vagj szenvedést, vagj edgjiket sem jedzi.* (A neutrális igékkal foglalkozás azonban nem arisztotelészi alapú.) Melanchthon meghatá- rozása (CorpRef. XX: 298): *Verbum est vox significans agere aut pati [...]. Neutra quoque verba propemodum significant passio.* Fontos változat a Sylvesteré: *VERBUM est pars orationis cum tempore et persona, sine casu* [Thrax: aptotosz], *aut agere* [Thrax: energéia] *aliquid, aut pati* [Thrax: páthosz], *aut neutrum significans.* Az *Beßid az ßobefßidnek riße üdüel es ßemiluel efet nélkül, mell ualami czelekedift iegez auagß enuedift auagß ezeknek eggiket sem* (kiem. tő- lem: L. R.).³⁹

A KolGr az igék tárgyas és nem tárgyas alcsoportjaival is foglalkozik: [24v]/19-23: **Altal** *hato, az melynek tselekedete az dologban/ avagy az szenvedő személyben által hat, hogj meg-/ ütöm Davußt, rendet vonok/ El vegező, az mely az értelmes, mondaßt, el vegzi az/ obliquus*

36 Vö.: *La grammaire de Denys le Thrace*. Ford., jegyz., kiad. Lallot, Jean. 2ième éd. Paris, CNRS Éditions. 1998.

37 Zwartjes, Otto: The description of the indigenous languages of Portuguese America by the Jesuits during the Colonial Period. The impact of the latin grammar of Manuel Álvares. *Historiographia Linguistica* 29. (2002). 19–70.

38 Az ige 'Zeitwort' jelentésére a TESz MA-ból vett adatával szemben Fiers Márta: *Nyelvtani műsza- vaink történetéből*. Magyar Nyelv LXXV. (1979). 185–99. Sylvestertől idéz előfordulást (CorpGr. 73): *Az fél riß uüü [= participium] az ßobefßidnek eggik riße, mell a newnek es az ighiknek egg rißit uiszi el; mert az newtül nemet es esetet uiszen, az ighitül kedigleñ üdüköt es iecczifeket* (kiem. tőlem: L.R.).

39 Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* [...]. Kritikai kiadás. Kiad. Bartók István. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 15. Budapest. 2006. 79.

Cașusok nélkül, hogj űlők futok (ma ezt ilyenszerűen lehetne mondani: a nem tárgyas, *El vegező* ige névszói bővítmény nélkül is teljes, „elvégzett”, azaz nem hiányos mondatot alkot).

3.2.3. A nem alapszófajok közül a *közbevetés* mostani szóbahozatalának időszerűségét az adja, hogy az eddigi kutatás Sylvester *interiectio*-tárgyalásával kapcsolatban megfontolandó szövegahagyományozási és -értelmezési kérdésekre irányította a figyelmet.⁴⁰

Molnár Gergelynél ez áll: *Est fonus inconditus animi affectum significans*. Ehhez l. még Melanchthont: *Interiectio propemodum non est dictio, sed tantum sonus inconditus, animi adfectum significans* (CorpRef. XX: 336). A KolGr vonatkozó sorai ezek: ([33v]/16-7): *Mitsoda az közben vetes? Izetlen, Zen/ ges az elmenek indulatit jegjezven, Az In/ terjectionak accidenši hanyak, Egj Tsak jedzes/ Hany Jedzeši vadnak az Interjectionak, Annyi az/ menyi külömbjegei az indulatnak. Az izetlen-hez l. MA. magyar részében: Iz: Artus; Izes: Articulus, a; Izetlen: Infipidus, a, um, Inconditus, a, um, Inconcűfus, a, um; a latin részben: Inconditus, a, um; Izetlen; Artus g. m.: Iz, tag. A KolGr izetlen-jének eszerint 'tagolatlan'-féle jelentést tulajdoníthatunk. Az *inconditus* Finály megadta jelentései közül ide talán a 'rendezetlen, határozott rend és szabály nélkül' [...] és 'nem teremtet' hozható. Erre azért is gondolhatunk, mert a saját korát hosszan túlélő sztoikus és alexandriai értelmezés szerint különbség van a szó felépítésében részt vevő tagolt (betűsíthető) hang és a természeti, nem beszédhang jellemű (nem betűsíthető), nem szóalkotó (*alogoí*) hangadás között.⁴¹*

Fontos (a humanistáktól is forgatott) előzményként lásd a Donatus-kiadások többségében olvasható meghatározást: *Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum uoce incondita*.⁴² Sylvester ettől eltérően *incognita*-használ: *INTERIECTIO est pars orationis significans mentis affectum voce incognita*. Az *közbe uetís az szóbeszédnek egy része, melly lileknek indulatytát jecczi esmeretlen szóval*.⁴³

3.3. A szófajok tulajdonságainak, akcideniciáinak tárgyalása szintén fontos része a KolGr-nak is. A szavak hallható, leírható *vox*-a, kiejtési formája (ennek leírása ortográfiai és prozódiai fejezetek, illetőleg önálló munkák illetékességébe tartozott) és jelentése mellett különben szinte minden grammatikában téma a szavak „nyelvtani szubsztanciája”. Azaz morfológiai felépítése (egyszerű szó, származékszó, vagy összetett volta), nyelvtani neme, fokozása, ragozása, idő szerinti milyensége.⁴⁴

40 Bartók István: *Az interiectio meghatározása Sylvester Jánosnál*. Magyar Nyelv XCV. (1999) 4. 456–459. L. még: Lőrinczi Réka: *Quid est interiectio? Metanyelvi tallózás antik, középkori és reneszánsz grammatikákban = A magyar reneszánsz stílus*. Szerk. Balázs Géza. Budapest, PRAE.HU. 2008. 72–87.

41 Az interiectióhoz l. újabban Sauciuc, Gabriela-Alina: *Interjection as viewed by Latin grammarians. Revue Roumaine de Linguistique* XLIX. (2004) 1–4. 101–118. De l. akár Petrus Helias Priscianusra alapozó értelmezését is (Reilly, Leo: *i. m.* 805–808: itt azt is megállapítja, hogy az *interiectio habet significationem verbi in se* – mai fogalmazásban ez mondatalkotó képességét, mondatzó voltát jelenti).

42 Holtz, Lous: *i. m.* 602.

43 Bartók István: *i. m.*; Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* [...]. Kritikai kiadás. Kiad. Bartók István. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 15. Budapest. 2006. 118., 134.

44 Ehhez is l. például Varro *De lingua latina* IX: XVI, XXVIII, XXXVI, XXXVIII; X: II, IV. A nála és más grammatikusoknál szereplő *accidentia* átfogóbb keret, mivel a jelentést (Sylvester, a KolGr és mások szerinti *jegyzést*) is magába foglalja. A különböző szófajok akcideniciái kis számú egybeesés kivételével eltérőek. Ehhez is l. Cytowska, Maria: *Od Aleksandra do Alwara*. (Gramatyki Łacińskie w Polsce w XVI. w.). Wrocław–Warszawa–Kraków. Komitet Nauk O Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk. Archiwum Filologiczne. [...] 1968. 85–101.

A szófajok grammatikai tulajdonságaira vonatkozó terminus a *species (eidosz)*. A KolGr ennek megfelelőjeként a 'persona' jelentésben is alkalmazott, tehát többjelentésű *személy*-t használja. *Személy* tekintetében a szavak ugyanis: |14v|/7 és kk.: *Eredetnekül valok és másból kifo* (azaz: tö- és származékszavak).

A szófajjellemzés morfológiai szempontja az *ábrázat (szkhéma, figura)* szerinti milyenség is. Ennek megfelelően valamely szó lehet: *edgyes* vagy *Edgy ügyű* 'egyszerű; simplex' és *oszfoglaltatott, Öszverakatot* 'összetett; composita'.

Leírási szempont a nyelvtani *nem* (görög és latin *génosz, genus*) és a *szám* is (*numerus, Thraxnál arithmósz*). Ez utóbbi szerint a szó lehet: |21r|/7-9: *Egyseget jedző [...] hogj Űr és Sokasagot jedző [...] hog Urak*.

Több helyen kerül szóba az *eset* (Thraxnál *ptószisz*, a latinoknál *casus* – a magyar meta-nyelvben tehát ezúttal is tükörszó honosodott meg): |21v|/6-15: *az Caşuşok* [ti. a nomeneké] [...] *Ket felek/ Ege*nek [rectus-ok] *es hargask* [obliquus-ok] [...] *az igjenes Caşusok: El nevező* [nominativus], *El hívó* [vocativus]; a *hargasak*: *Nemző* [genitivus], *Adakozo* [dativus], *Elvadlo* [accusativus], *El vivő* [ablativus].

Az idő (tempus) kérdése a verbum és participium tárgyalásakor jön elő. A latin és egyéb nyelvek 'tempus'-ához lásd Thrax és mások nyelvelméleti szempontból sem közömbös eljárását, amely a görög kínálta kétféle (*khairosz* és *kronosz*) lehetőség közül grammatikai elnevezésként, grammatikai fogalom nevéként a *kronosz*-t használja.

*

Latin nyelvtant magyarul tárgyaló grammatikánk talán az előadottak alapján is a kultúrákat formáló tudásáramlás segítőjeként értékelhető. Létrejöttében készítő szerepe lehetett a közelebbi meg a tágabb környezet érdeklődésének minden szellemi mesterség (*ars*) és tudomány/ismeret (*scientia*) *vestibulum*aként, előszobájaként, *ianuá*jaként, ajtajaként, *clavis*aként, bejutást biztosító kulcsaként felfogott grammatikai tudás iránt.⁴⁵ Az érdeklődés mértékére akár a KolGr vélhető keletkezési területéről adatolható nem kevés grammatikai munka jobbra több kiadásban való megjelentetéséből is következtethetünk (l. Donatus, Melanchthon, Linacer [1460 k.–1524], Honterus, Alsted, Rhenius, Vossius, Alvares és mások kolozsvári, gyulafehérvári, nagyszombati, brassói stb. nyomdákban készült számos kiadását). De az érdeklődést jelezheti az Európa-szerte forgatott rengeteg egyéb kiadás példányának a hazai magán- és közösségi könyvtárakból való nem ritka adatolhatósága is.⁴⁶

Az értékelés talán nem megalapozatlanul egészülhet ki azzal a következtetéssel is, hogy a túl nem becsülhető nyelvelírási tudásháttérrel képviselő latinok a folyamatos oktatása, tanulása egész földrészünkön szellemi átjárhatóságot biztosító közös szakmai kultúrán nevelődést jelentett. Az egykoriak mesterségbeli iskolázódása tehát eleve grammatikai szövegműveltséget formáló tényező lehetett. A népnyelvek segédnyelvi bevonása pedig a latinoktatás-

45 E képi kifejezőmódok művészeti megjelenítésének több példája a világhálóra feltett digitalizált forrásokban is megtalálható. L. például Gregor Reisch már hivatkozott *Margarita philosophica* [...] című munkáját.

46 Ehhez l. elsősorban a szegedi *Adattár* kötetét (beleértve az *Erdélyi könyvesházak*-at is). A grammatikakiadások hatalmas számáról és forgalmáról l. Jensen, Kristian: *Humanist Latin grammars in Germany and their Italian background* = *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento. Italy and Europe in Renaissance Linguistics*. Atti del Convegno internazionale. Ferrara, Palazzo Paradiso 20–24 marzo 1991. I–II. Ed. Tavoni, Mirko. Ferrara. 1996. II. 23–41; Jensen, Kristian: *Elementary Latin Grammars Printed in the Fifteenth Century: Patterns of Continuity and of Change* = *Von Eleganz und Barberei. Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*. Hsg: Ax, Wolfram. Wolfenbüttler Forschungen. 95. Wiesbaden. 2001. 103–25.

ba, majd a latinnal „teljesen” népnnyelven foglalkozás, illetőleg a népnnyelvekről – népnnyelveken való grammatikairás hasonlatosnak tűnik az irodalmi, képző- és iparművészeti, épített környezeti kultúrák folyamataihoz, a történeti stílusok átáramlásához a helyi szellemi életbe, művészetbe, népi kultúrába.⁴⁷

*

Az 1–2. kép digitalizálásáért és a közlés engedélyezéséért az OSzK Régi magyar nyomtatványok táráát illeti köszönet.

A 3–5. kép MTAK mf A 21/I és A 8856/I. szalagjairól való fényképezését az MTAK Mikrofilmtárának és Fotólaboratóriumának köszönöm.

47 A Dantéval már csúcsra jutó és Európa-szerte, így nálunk is még évszázadokig tartó, vulgáris tárgynyelvekről latinul vonulat kérdései ezúttal nem tárgyalhatók. Az „anyanyelvről anyanyelven” grammatikák korai, XIII. századi provanszál példáit tette közzé *The Donatz Proensals of Uc Faidit*. Ed. Marshall, John Henry. London, Oxford University Press. 1969; *The Razos de trobar of Raimon Vidal and associated texts*. Ed. Marshall, John Henry. London, Oxford University Press. 1972. A történeti stílusok helyi kultúrákba való begyökeresedéséhez l. elsősorban: Balogh Jolán: *A népművészet és a történeti stílusok*. Néprajzi Értesítő 49. (1967) 73–165; Balogh Jolán: *A népművészet és a történeti stílusok*. A Néprajzi Múzeum Füzetei 24. Budapest. 1967, és ide is kapcsolható más munkáit; B. Nagy Margit *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Kiadó. 1977 és egyéb műveit.

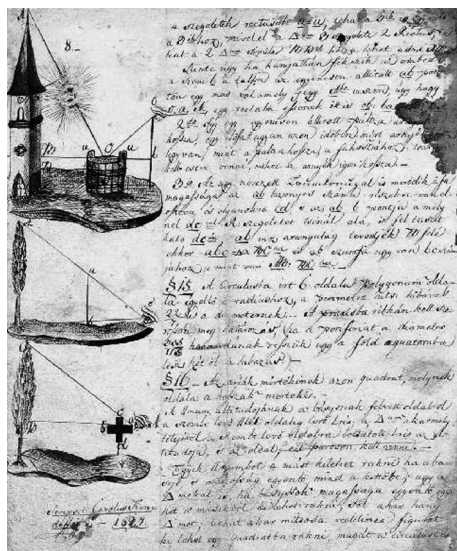
Oláh Anna

„TANÍTANI KELL, DE JÓL TANÍTANI – MINDENT”

**Korszerű, komplex gyakorlati ismeretek oktatása
Bolyai Farkas matematika-, fizika- és kémialeckéin**

Bolyai Farkast úgy tartja számon a magyar művelődéstörténet, mint az 1800-as évek első felének egyik legkiemelkedőbb erdélyi oktatóját. Tanári munkásságának hatása napjainkig érezhető, fizika-, matematikafeladatait ma is sok iskolában oktatják. A Bolyai-kutatás, a Bolyai-kultusz egyre inkább erősödik, jelenléte a legkülönbözőbb konferenciákon egyre gyakoribb, egyre több fiatal egyetemista, doktorandusz választja szakdolgozatnak vagy kutatási témának valamelyik Bolyai tudományos munkásságát.

A Bolyai Pedagógiai Alapítvány – amelynek alapítója vagyok – elsőrendű feladatának tekinti a Bolyai-kutatás utánpótlásának folyamatosságát, hiszen közel 15 ezer oldalnyi kézirat vár még feldolgozásra. Tekintettel arra, hogy Bolyai Farkas egykori iskolájának – a Marosvásárhelyi Bolyai Líceumnak – előbb diákja, évekig a Bolyai által létrehozott „physica múzeum”-nak, azaz a fizikaszertárnak őre, majd halálának 130. évfordulóján az iskola fizikatanára lehettem, szinte magától adódott a feladat: kutatni azt, amit oktatott, amit létrehozott, ami megmaradt abból, amit teremtett, a pónyik almafától a kemencéig. Az I. tudományos fokozat megszerzéséhez szükséges disszertációm témájaként a Bolyai-kemenceszerkezetek vizsgálatát választottam.¹ Három évtizede kutatom Bolyai Farkas kéziratait. Elkészítettem a Teleki Tékában lévő Bolyai Farkas teljes kéziratanyagának katalógusát.² Kibetűztem, kritikailag értékeltem és publikáltam mindazokat a kiadatlan iratokat, amelyek műszaki, orvosi vagy közhasznú vonatkozásúak voltak. Igen sok diákjegyzetet is felhasználtam az írásaimban.³

Kendeffy Károly jegyzetei, amelyeket 1817-ben Bolyai Farkas „Popularis Mathesis” óráján készített (Bolyai Farkas által 1827-re átjavítva és a margókon kiegészítve)

- 1 Oláh Anna: *A termodinamika és a molekuláris-kinetikai elmélet*. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Fizika Kar. 1983. Tudományos irányító dr. Gábos Zoltán, a termodinamika professzora.
- 2 Oláh Anna: *A Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár állományában lévő Bolyai Farkas kéziratanyagának repertóriuma = Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Szerk. Gazda István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2002. 653–698.
- 3 Uo.

Előadásomban szeretném kiegészíteni azt a hiányos tanárképet, amelyet Bolyai Farkasról az utókor jeles tudósai halála után kialakítottak. Ezt a kedvezőtlen tanári portrét elsőként Brassai Sámuel festette Bolyai Farkasról halálának 30. évfordulóján tartott akadémiai emlékbeszédében, amelyet később nyomtatásban is megjelentetett.⁴ Ez a tanulmány évtizedekig, de talán egy évszázadig is egyik alap forrásanyagként szolgált a Bolyai Farkas életét, munkásságát vizsgálók számára. Ebből az írásból később számtalan Bolyai Farkas-kutató – aki tanári munkásságát értékelte – az alábbi mondatot emelte ki: „nagy eszű és tudományu férfiú soha kevesebb sikert, mint Bolyai oktatásával nem aratott és általános panasza tanítványainak, egy kettő kivételével, az volt, hogy nem értik.”

Brassai Sámuel a kor egyik legelismertebb polihisztorja volt, tagja a regensburgi Királyi Növényteni Társaságnak, a Magyar Királyi Természettudományi Társaságnak, a bécsi Császári és Királyi Állat és Növényteni Intézetnek és a nagyszebeni Földteni Intézetnek, és még jó néhány társaságnak. Az MTA 1837-ben levelező, 1865-ben rendes, 1887-ben tiszteletbeli tagjául fogadják. Nevéről növényfajt neveznek el, bizonyoságul, hogy nem ok nélkül nevezik Brassait kora nagy és egyben Erdély utolsó polihisztorának.

Brassai tudományos hírnevének bemutatása azért fontos, mert az általa leírtakat megcáfolhatatlan igazságként fogadták el mind az Akadémia, mind pedig az utókor Bolyai-kutatói.

Feltételezzük, hogy az MTA elsősorban azt várta Erdély jeles polihisztorától, Brassaitól, amikor az emlékbeszédre felkérte, hogy elismeréssel emlékezzon Bolyai Farkasra, méltassa munkásságának azt a területét, ami megalapozta hírnevét. Brassai a megírt beszéd szövegét előzőleg elküldte az MTA-nak. Brassai írásában az akadémia több kifogást is talált. Szily Kálmán akadémiai rendes tag bizonyos részek kihagyását kérte Brassaitól, ő azonban „kijelenti, hogy a Bolyai-féle emlékbeszédben a III. osztály által kifogásolt 62–75. lapokat kihagyni nem hajlandó”.⁵ Erről tájékoztatták Fraknoi Vilmos főtitkárt is. Így aztán az emlékbeszéd Bolyai Farkas vonatkozásában az eredeti formában hangzott el, majd később így került ki-nyomtatásra is.

Brassai meglehetősen kedvezőtlen képet rajzolt Bolyai Farkasról emberi, tudósi minőségében egyaránt, ugyanis a leírtak értelmében nem tekintette Bolyai tudományos munkásságát kiemelkedőnek. Emlékbeszédében például felsorolt olyan „észlángokat”, mint Kepler, Leibniz, Newton, Monge, Young, Gauss (Brassai sorrendje szerint), majd azt is, hogy ezen nevek milyen tudományos megvalósításokat juttatnak eszébe. Hozzájuk mérve Bolyai Farkast azt írja: „Bolyai F. nekem, legmélyebb tisztelőjének, semmi olyat nem [juttat eszembe – Sz.], a mit a nagyközönségnek felmutatni bírnék.”⁶

Brassai közvetve rajzolta meg Bolyai tudósi, emberi, tanári vonásait úgy, hogy különféle forrásokból egy szöveggyűjteményt készített. Több, Bolyaitól származó dokumentumot tett közzé, amelyek életrajzi adatait is tartalmazták, mint például önéletrajzát, amit az akadémiahoz küldött, végrendeletét, János fiának a Bolyai-családfáról és apjáról írt feljegyzéseit. Azután idézett Bolyai egyik jeles tanítványának, Albisi Bod Péternek a „tudósításából.” Minden jel szerint Bod Pétert Brassai kérte fel arra, hogy írjon valamiféle visszaemlékezést egykori tanáráról. Hasznos lenne ismerni Brassainak a Bodhoz intézett felkérését, többet tudnánk

4 Brassai Sámuel: *Emlékbeszéd Bolyai Farkas felett*. Erdélyi Múzeum-Egylet, Bölcsélet-, Nyelv- és Történelemtudományi Szakosztályának Kiadványai, Harmadik Kötet (1886). 209–247.

5 Az MTA III. osztályának 1886. okt. 11-én tartott értekezlete jegyzőkönyvéből. MTA Kézirattára, RAL 925/1886.

6 Uo. 209–210.

arról, hogy Brassai „irányította-e” Bod emlékeit. Mivel Brassai kizárólagosan Bolyai emberi különbségeire vonatkozó emléket idéz Bodtól, azt hihetjük, hogy vagy csak ilyenfajta leírást kért Brassai, vagy Bod csak ezeket idézte, ugyanis Bod Péter személyes jó barátja lett Bolyainak. Diákként annyira jeleskedett nála, hogy Bolyai például az ő fizika-, kémiajegyzeteit használta a következő években tartott leckéin. Nyugdíjba vonulása után mindent elkövetett, hogy Bod foglalhassa el helyét a református kollégiumban, aki jószágigazgatóként dolgozott Bethlen Ferenc birtokán. Bodot kötötte a Bethlennel kötött szerződése, ezért visszautasította a kollégium felkérését. Bolyai szinte könyörgött Bodnak, hogy fogadja el az állást. A felkérő bizottság elindulása előtt így írt Bodnak: „Kedves öcsém, és Barátom! Most estve tudám meg, hogy reggel indulnak meghívni. [...] Az Istenért kérem! hogy negatívát ne adjon. [...] A szomszédomban közel leszünk egymáshoz s megkímélve egymás idejét, annyit lehetünk együtt, amennyit szívünk, lelkünk s elhivatásunk kíván és engedi. [...] A kertjét pedig, mihelyt biztos lesznek jövelete iránt, úgy beültetem, hogy kész zöldelésbe jön.”⁷

Nehezen tételezhetjük fel azt, hogy egy ilyen mélységű tanár–diák kapcsolatból Bod csak Bolyai néha neveléses különbségeire emlékezne vissza, különösen tudva, hogy visszaemlékezéseit Brassai az akadémián tartott emlékbeszédben kívánja felhasználni.

Végül Brassai részleteket közölt Bolyai kinyomtatott munkáiból. A Brassai-féle emlékbeszéd érdemi része tehát nem más, mint a másoktól származó szöveggyűjtemény elemzése. Ily módon igen diplomatikusan elhárította magáról az előítéletes véleményalkotás vádját.

Brassai elemzése, elmarasztaló vélekedésének alátámasztása a megfelelő szövegek tükrében hibátlan. Igen jó szerkesztéssel úgy rendezte egymás mellé a Bolyairól szóló vagy a tőle származó szövegeket, úgy szemezgetett azok közt az adatok közt, amikből összeállt „a mély eszű, dús képzelődésű és ritka jó indulatú nagy férfiúról vázolt emlékbeszéd”,⁸ mintha csupán saját előítéleteihez, elmarasztaló véleményéhez keresett volna bizonyítékokat. Éleslátóan tapintott rá Bolyai emberi gyengeségeire, tudományos, szakírói, tanári munkásságának hiányosságaira, és magabiztosan levezetett következtetései szinte kizárólagosan elmarasztalóak voltak. Ezt követően idézi egy személyes beszélgetésüket, miszerint Bolyai azt mondta volna Brassainak: „Én bizony, barátom, megvallom, hogy egész életemet eldiskuráltam.”

Közel egy fél évszázadon át – 1923-ig, amikor megjelent az első hiteles, értékes, részletes Bolyai-monográfia⁹ – csupán ennek az írásnak az alapján tájékozódhatott minden érdeklődő Bolyai Farkasról. Az sem biztos, hogy az emlékbeszéd alapján – akár az írás keletkezésének idején, akár ma – Bolyai Farkasnak helye lenne a halhatatlan magyar elmék sorában. Mégis ott van. Ezek szerint Bolyai többet tett, értékesebbet alkotott, mint amennyit Brassai Sámuel ismert vagy leírt róla. Ha jóindulatú magyarázatot keresünk Brassai írására, akkor mentségére szolgálhat az, hogy Brassai nem tekinthette át tüzetesen Bolyai Farkas kézírathagyatékát, az óráin készült diákjegyzeteket, vagy azokat az írásokat, feljegyzéseket, amikben a közt érintő súlyos gondokra adott megoldásokat a különféle leckék során vagy a hozzá forduló vásárhelyi személyeknek. A csecsemőgondozástól kezdve a kolerajárvány idején javasolt megelőző vagy éppen gyógyító eljárásokon át, a „célszerű” kemencék építéséig mindenre találunk fejezeteket a diákoknak tollba mondott jegyzeteiben. Brassai csupán áttételesen felfedezett közel Bolyai szellemiségéhez, gondolataihoz, ezért sem lehet élethű a róla festett képe.

7 Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Marosvásárhely. 1896. 451.

8 Brassai utolsó leírt mondata Bolyai Farkasról ez: „És ezzel bevégezem a mély eszű, dús képzelődésű és ritka jó indulatú nagy férfiúról vázolt emlékbeszédemet.”

9 Dávid Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága*. Budapest. 1923

Mind a mai napig sokak számára Brassai írása az egyik leghitelesebb forrásanyaga azoknak a Bolyai-kutatóknak, akik csak érintőlegesen írnak Bolyai munkásságáról. Mivel igen csekély számú új tényeket közlő írás jelent meg Bolyai Farkasról, sokan még ma is Brassaitól és egymástól veszik át az adatokat, így módon a Brassai által rajzolt Bolyai-portré láncreakció szerűen terjed mind a mai napig.

2002-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent egy olyan Bolyai Farkas-monoográfia, amelyet a Magyar Tudománytörténeti Intézet igazgatója, Gazda István szerkesztett. A kötet tetemes részét jelen cikk szerzője írta, miután végigolvasott közel ötezer oldalnyi Bolyai-kéziratot és kordokumentumot.¹⁰ A kötet tartalmazza Bolyai Farkas kézirathagyatékát Marosvásárhelyen, a Teleki–Bolyai Könyvtárban található iratainak tételes annotált jegyzékét is, ami alapján könnyen eligazodnak a közel húsz témakörhöz tartozó iratokat kutatók. Ennek alapján ma már igazán hiteles forrásanyaghoz juthat minden Bolyai Farkas-kutató, hiszen még jócskán tartogatnak a kéziratok értékes forrásanyagokat.

Előadásomban a Brassai Sámuel által kialakított Bolyai tanár portréját szeretném írásos adatokkal kiegészíteni, árnyalni, valóságosabbá és hitelesebbé tenni.

Bolyai Farkas tanári ars poeticája, pedagógiai elvei

A Marosvásárhelyi Református Kollégium 1804-ben hívta meg Bolyait a matematika, fizika, kémia tantárgyak oktatására. Tanári ars poeticáját székfoglaló beszéden fejtette ki:¹¹

„[...] Igasságot jövők tanítani, Isten áldd meg a kezdetet.”

Koncz József a kollégium történetében, a Bolyai Farkasról szóló fejezetben közzétett néhány fontos, Bolyai munkásságára tágabban rávilágító Bolyai-iratot. Ezek közt van egy terjedelmes szöveg, *Tan- és nevelésügyi elvei* cím alatt.¹² Bolyai marosvásárhelyi kéziratai között¹³ megtaláltunk néhány olyan iratot, ami a Koncz által idézett szöveghez illeszthető. Úgy tűnik, hogy felsőbb kérésre, 1852-ben foglalta össze ezeket az elveket valamiféle „kérdések” mentén.

Jelzet	Idézet
329	„A kérdések nincsenek kezemben, csak ahhoz képest amint felvehetem, teszem ezen jegyzést. Az okos építő előbb pénzét számlálja.” Koncz József ceruzabejegyzése: „1852. júl. 31-én járt Ő felsége I. Ferencz József Marosvásárhelyen, s ekkor, vagy ezután kevéssel írta Bolyai Farkas e tervet.” Tantervjavaslat
330	„A T. Professzor Dósa Elek azon tervéről mely szerint a három déák osztály kétévenként egymás utáni renddel hallgatá a tudományokat...” Tan- és nevelésügyi elvek
331	„Próbatétel a falusi iskolákra nézve...” Tan- és nevelésügyi elvek
332	„Nem azon rosszról van szó, mely az érő gyümölcs keserősége...” Tan- és nevelésügyi elveinek összefoglalója

¹⁰ A kötet adatai az 1. számú jegyzetben.

¹¹ Perényi József: *Bolyai Farkas székfoglaló beszéde*. Irodalomtörténeti Közlemények 27. (1917) 83–88.

¹² Koncz J.: *i. m.* 319–327.

¹³ Teleki–Bolyai Könyvtár, Bolyai kézirathagyaték, Bolyai Farkas iratai; MTAK Mikrofilmtár, 8032. tekercs.

A Koncz József által közzétett tanterv némely pontján Bolyai szembefordul a kor gyakorlatával, de Bolyai részben a saját diákkorából vett jó-rossz tapasztalatok, oktatási hiányosságok, elavult pedagógiai módszerek, részben a külföldön tapasztalható modern szemlélet tükrében vetette papírra a mai pedagógusok számára is vállalható, ideális oktató-nevelő elvárásokat.

Következzék néhány szemelvény Bolyai pedagógiai elveiből:¹⁴

„I. Fő regula: minden erőt úgy használni, hogy minél kevesebb veszteséssel legnagyobb nyereséget hozzon; azaz kit-kit odatenni, a hol az ő maximuma mind magára, mind az egészre nézve leginkább kijön.

Mit tanuljanak?...kis physikát kell tanítani, a földnek nap körül való forgásának kézzel fogható kiábrázolását, s abból esztendő szakainak s éj és nappal változásainak okát. [...]

A gazdaság mind mezőre, mind a marhatartásra, mind az építésre nézve egyik fő dolog: legyen egy kertjek, melyet magok műveljenek, ültessenek, oltsanak, a magoktól rajzolt épületeket kicsi téglákból vagy egybetömött földből építsék fel és fedjék eléghetetlen szalmazsindellyel, Habáni módon. Tanuljanak eleven gyeptűt csinálni, tanulják az erdő kímélését, nevelését s okos használatát, sőt a fafaragásban is gyakorolják magokat, a kik arra valók. Csak mindenkor ki kell mindent, amit lehet, mutatni, s kézzelfoghatóvá kell tenni. [...]

A mechanikában minél több modellát [...] kell mutatni s velek kicsináltatni; (p. o.) hordó-véső, fűrészelő, sajtoló szőlő-rücskölő, szecskavágó [...] machinákat, szekereket.

A physikának alkalmaztatását minden szükségesebbekre nézve mutatni kell: ide tartozik a tűznek mindenféle célra való, minél kevesebb veszteséssel, minél többet nyerő használása, csináltatni kell velek mindenféle kemencéket, legalább kicsiben.

[...] Korokhoz képest mindég kell egy kis egészségtudományt tanítani, mind lelkekre, mind testekre nézve.

Testi egészségekre is miként vigyázzanak. [...] Fő dolog megtanítani; s miként segítsenek magokon, vagy másokon az olyas hirtelen való esetekben, kézvátság, lábütés-törés, vízbe-, kútba fulladás, megfagyás, széngőz ártalma, dühödt eb marása, mennyköütés s a többi [...] milyen a tehén himlő. Még a marhák olyas nyavalyáiban is mit csináljanak, tanítani kell. [...]

A tanítványok testi és lelki egészségükre vigyázni kell: tisztaságot tartani mindenütt, füstöt, kemencegőzt nem szenvedni meg sehol, még a (szemnek és mellnek ártalmas) dohányfüstöt is kevesíteni s ami van, az embergőzzel együtt, okosan a kéménybe vinni, friss aert kapva helyébe (télben a tűzön át).

Tanítani kell, miképpen tartsák meg fogukat, szemüket s a többi, miként mossák. [...]

Tanítani kell, de jól tanítani – mindent.”

Oktatott tantárgyak, példák az elméleti ismeretek „célszerű használatá”-ra

(Alkalmazott) matematika, földmérés

Bolyai szinte minden óráján – főként a fizika- és a kémiaórákon – különösen arra figyelt, hogy minden jelenségnek olyan gyakorlati alkalmazásaira hívja fel a figyelmet, amelyek a főként gazdálkodásban vagy egyéb, a mindennapi életben felmerülő gond megoldásában segítenek. Számítalan elkerülhető veszélyhelyzetre is figyelmeztette a diákokat (különféle vegyszerek alkalmazásából eredő mérgezések, balesetek). A következőkben ezekből a diákjegyzetekből idézünk.

14 Koncz J.: i. m. 319–327. Az idézett mondatokat mondanivalónk szerint rendeztük. A szerző megj.

Részletek Kendeffy Károly földtani jegyzeteiből

Szinte ez az egyetlen jegyzet, amit a diák aláírt és keltezett. A jegyzetek végén a Kendeffy által írt keltezés 1817. Ezt a dátumot később Bolyai átjavította 1827-re. Ekkor valószínűen a szövegen is javított, kiegészítette az időközben eltelt 10 év tapasztalataival, amelyekre saját birtokán tett szert.

Geometria órán diktált néhány földmérési eljárás:¹⁵

„Rectát vonni mezőn.

Nagy A pontból B pontig, egy sűrűsége által, mágnes segítségével így lehet.

Rectát vonni, ha szintén azon sűrűség hápa-hupás oldalon van is.

Az élőfákat, hogy világosságból s levegőből egyaránt abból osztozzanak, s jobb renddel, szebben, s több férjen el, mint a kockán az öt, így lehet helyeztetni.

Magasságot szegletmérő szerszám nélkül így lehet mérni.

Hogy a buglyának legkevesebb oldala legyen kitéve az esőnek, alapjának rádiusza és magassága aránya hogyan kell mutasson.

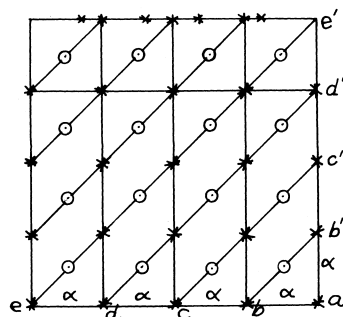
Hogyan lehet megbecsülni igen nagy pontossággal mily széles a folyó, vagy a patak, ha egyik oldalán, kalappal a fejedén hozzá közeledsz?”

Közzétesszük annak a fejezetnek a teljes szövegét, amit mind a mai napig értékelnek a matematikusok. Ez a §.8. paragrafus, ami nem egyéb, mint a körpakolás faültetésre vonatkoztatott alkalmazása. Ehhez Bolyai 1827-ben külön lapra írt kiegészítést. Elkülönítjük egymástól a Kendeffy és a Bolyai által írt szövegrészeket.

[Kendeffy Károly jegyzete]

„§.8. Az élőfákat, hogy világosságból s levegőből egyaránt abból osztozzanak, s jobb renddel, szebben, s több férjen el, mint a kockán az öt, így lehet helyeztetni:

ae-re legyen $ae' \perp$ -ris, és az a-ból legyenek mind a kétfelé a egyenlő osztályok. Köttessenek bb', cc', dd', ee' etc. És mindezen líneákra a vonatlan¹⁶ betűtől a vont felé transferáltassanak $\frac{1}{2}$ a-ák egészen a vont betűig. A b-ből 2-szer lesz meg, a c-ből 4-szer, s azután mind 2-vel többször lesz meg; a, b, c, d, sat. pontokba és szélesebb koronájú fák ültetessenek, azután mindenik betűtől kezdve ugyanazon nevű vont betű felé vett 1-ső osztályba kisebb koronájú. Az azután lévő osztály végire nagyobb, megint kisebb, s mind úgy ültetessenek, hogy mindenik osztály pontjára egyféle fa legyen. Az ee'-et pedig túl lehet continuálni¹⁷ a meglévő osztálypontokon kinyújtani rectákkal. Az osztályoknak (jel) csillag, vagy kicsi o.”

15 Oláh Anna: *Popularis Mathesis, avagy tudományos kertészeti előadások.* = Egy halhatatlan erdélyi polihisztor, Bolyai Farkas. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2002. 475–483.

16 jelzetlen

17 folytatni

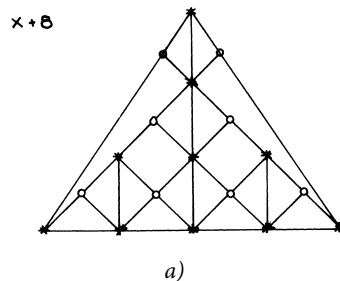
[Bolyai Farkas kiegészítései a jegyzetbe szúrva]

„N.B. Egyen(lő) oldalú Δ -al legegyszerűbbet osztóznak a fák, s a legkönnyebb csinálni; de ez részint kivált némely helyt (függ a hely állásától, a formájától) ez helyesebben áll, s a quadratumok¹⁸ középeibe is, más kisebb diameterű¹⁹ fa helyet talál. Ha az oldal $\frac{b}{5}$, a közbelső kör sugara $\frac{b}{5}$ circiter s így rectangulumban²⁰ több fér el, Δ aequilaterumban²¹ több nagy fa (fér).²²

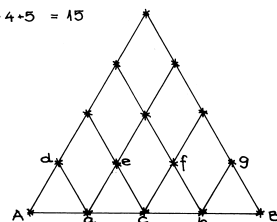
Mely szerint az egy(enlő)oldalú Δ készítése is világos, mely az élőfák ültetésére alkalmaztatik. Mindenik oldalra új egy(enlő) oldalú Δ -ot csinálva, s minden szöghegyre fát téve. Így osztóznak a világosságból s légből egyaránt. (a. ábra)

Melyik használtassék a kettő közül részint a hely formája, s talán a lakóházhoz való állása, részint az ültetendő fák nemei határozzák meg.

A felső kép: egy(enlő) oldalú / Δ formájú hely? Jobbra négy/szögtrae (a. ábra), balra Δ -ra / ültetve bé. 15 nagy fa fér el a baliba, 10 nagy a jobbiba s 8 kisebb, legyen **Aa** 5 öl, lesz a kisebbnek koronája sugára kicsi hibával 1 öl, az 5 nagyak koronája teszen mintegy 19 ölet, a 8 kisebbé pedig közel 25-öt. (b. ábra)

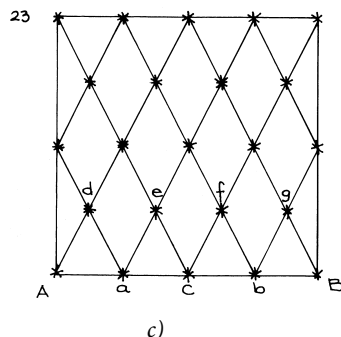
$$1 + 2 + 3 + 4 + 5 = 15$$

Az első példában két egyenlő négyeg van, balra (b. ábra) rombusz! szerint 23 nagy fa, jobbra 25 nagy fa s 16 kisebb?

De bal felől fölül üresen marad egy állány, melynek alja $\frac{AB}{5}$ magassága mintegy 3 ötöde $\frac{Aa}{5}$ -nak.

Ha a jobb felől csak olyan magasan menne, mint a felső sor van balra, úgy jobb felől a felső sor kimaradván, csak 20 nagy fa maradna a kisebbekkel. (c. ábra)

18 négyzetek

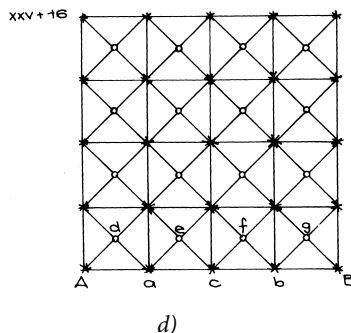
19 átmérő

20 derékszögben

21 egyenlő oldalú

22 A kiegészítést Bolyai egy különálló lapon mellékelte Kendeffy jegyzetéhez, lelőhelye: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Bolyai Farkas kéziratai, 296. sz. irat.

De lehet úgy is venni, hogy a kert szélire ne essenek fák, úgy balra 14 esik, jobbra csak 9 nagy (az iminti módon hagyatva), s 16 kicsi, és ekkor az 5 nagy 96 öl hiányát nem pótolná ki a 16 kicsinek mentegy 50 öle, de ha o-val jegyzettek helyibe mennek a nagyok, s a * kicsi fát tenne, úgy 16 nagy fa volna, a 9 kicsi (helyett) tehát több jobbra, mint balra. (d. ábra)”

Szénássy Barna matematikus – Bolyai Farkas matematikai munkásságának alapos ismerője – úgy sejtette, hogy Bolyai Farkas valószínűleg egy kertészettel vagy erdészettel kapcsolatos gyakorlati problémától vezérelve jutott el ehhez a feladathoz. Nevezetesen arra a kérdésre kereshette a választ, hogy hogyan kellene egy területet úgy beültetni fákkal, hogy az a lehető legsűrűbb legyen, viszont a fák egymás életterét mégse vegyék el.

Szabó Péter Gábor szegedi matematikus véleménye szerint a Kendeffy jegyzeteiben lévő §.8. Az élőfákat, hogy világosságból s levegőből egyaránt abból osztozzanak, s jobb renddel, szebben, s több férjen el, mint a kockán az öt, így lehet helyezettetni fejezethez tartozó szerkesztések és megoldások a körpakolás néven sokak által vizsgált matematikai kérdéskörhöz tartozik és ennek teljesen egyedi megoldását adják.

Idézzük Szabó Péter Gábor matematikus vélekedését Bolyai körpakolási megoldásáról, amit diákjainak is megtanított: „Bizonyos esetekre ismertek a legsűrűbb elhelyezések, másokra csak ún. jópakolások vannak. Mindenesetre valószínűleg Bolyai Farkas által lediktált és megtanított körpakolási megoldások a legkorábbi olyan publikált eredmény a matematikai irodalomban, amely egy körpakolássorozat sűrűségének vizsgálatára irányult korlátozott tartományban.”²³

Csávossy Györgynek jelen írás szerzője mutatta meg Bolyai kéziratait. Az ő vélekedése az, hogy „forradalmi tett volt Bolyai gyümölcskertészete, szőlészete, borászata. Területrendezéssel, öntözési rendszerekkel kialakított birtokán mértani szabályok szerint (hármassal, ötös kötésben) sorakoztak gyümölcsfái, szőlősorai pedig aszerint ritkultak, ahogyan a domboldal emelkedett. Bolyai szem előtt tartotta ugyanis azt, hogy a domboldal lejtőjére (a lejtő hosszabb lévén, mint a hozzá tartozó vízszintes) hiába fér el több szőlőtő, mint a lejtőhöz tartozó vízszintes síkon, nem szabad többet ültetni rá, mert a lejtő talaja „termesztő erőre nézve csak annyit ér, mint a neki megfelelő vízszintes sík. Tudomány a gyakorlat szolgálatában. Ez lehetne Bolyai Farkas munkásságának jelmondata.”²⁴

Ezt a forradalmian új szemléletet oktatta Bolyai a *Popularis Mthesis* fejezetben, ezt vitték szét Erdély-szerte közel egy fél évszázadon át a Bolyai leckéit hallgató diákok.

23 Szabó Péter Gábor: *Megjegyzések Bolyai Farkas egy körpakolási feladatához.* = *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 384–388.

24 Oláh Anna: *A domáldi tündérkert* (kiadás alatt).

Bolyai által alkalmazott mérési módszerek

Folyószélesség mérése kalappal

„Hogyan lehet megbecsülni igen nagy pontossággal mily széles a folyó, vagy a patak, ha egyik oldalán, kalappal a fejedén hozzá közeledsz?

Kell hagyni a kalapot addig, hogy az ember csak a túlsó partot lássa, s addig kell hátrálni azon állásban, míg csak az innenső látszik. Az eljött spatium=latitudo fluvii.”²⁵

Borházastási számítások aránypárokkal

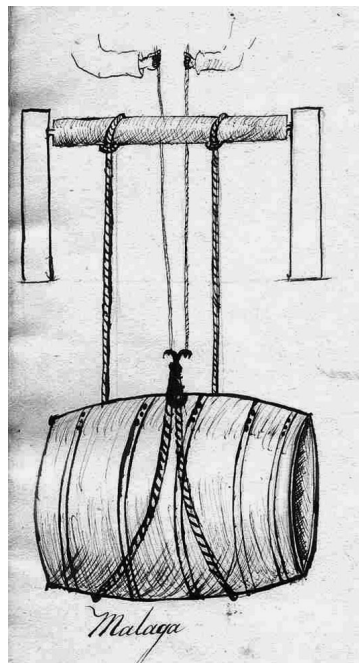
Az aránypárok használatát többek között borházastási feladaton keresztül próbálta megértetni diákjaival. Csávossy György borszakértő véleménye az, hogy első ízben Bolyai Farkas használt a borházastáshoz matematikai számításokat:

„Harminc veder borhoz kell 9 vedret elegyíteni másból, és az elsőből van egy teli edényben 25 veder; mennyit kell kivenni ebből, hogy az elébb írt mérték szerint töltsen a másikkól meg? Kiveszek y -t, marad x , s lesz $30/9=x/y$; tehát $39/9=(x+y=25)/y$.”²⁶

Széna-, szalmabuglya (kazal) felszínének kiszámítása differenciálegyenlettel

„Hogy a buglyának legkevesebb oldala legyen kitéve az esőnek”, mekkora kell legyen alapjának sugara és a buglya magasságának aránya?²⁷

Ezt a kérdést gróf Teleki Ferenc tette fel Bolyainak. Miután a választ Bolyai levezette, a megoldást elküldte az éppen Bécsben tanuló fiának is levélben. A Benkő Samu által 1975-ben megjelentetett *Bolyai-levelek* c. kötetben bárki megtalálja a megoldást, amelyhez Bolyai Lagrange szélsőérték-számítási függvényét használta.

Alkalmazott fizika

Csigák, egyéb egyszerű gépek használata

Bolyai két jeles diákjának – Albisi Bod Péter (1801–1868) és Ercsei János (1800–1852) – fizikajegyzeteit igen nagy gondossággal kivitelezett, szinte művészi értékű, tintával, pennával rajzolt ábrák is illusztrálják. A „*machinák*” című fejezet csigák, csigarendszerek sokaságát mutatja be. A hordók emelésére javasolt eljárásnál például csigára sincs szükség, mert maga a hordó alakítható mozgócsigává megfelelő felfüggesztéssel. Ennek

25 Ismeretlen diákjegyzet. A Bolyai óráin készült leghasználhatóbb diákjegyzeteket Bolyai megőrizte, a következő évfolyamok ezeket másolták. A több ezer oldalnyi diákjegyzetek Bolyai Farkas kéziratanyagának részét képezik, de sajnálatos módon nincs jelzetük. Lelőhelyük a Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Bolyai-gyűjtemény, Bolyai Farkas iratok A továbbiakban „diákjegyzet”.

26 Uo.

27 Benkő Samu: *Bolyai-levelek*. Bukarest, Kriterion. 1975. 101–110.

mintájára egyetlen személy is képes volt kisebb hordók felemelésére, például állványra helyezés céljából.

Lencsék fókusz távolságának meghatározása²⁸

A lencsecsiszolók évszázadokon keresztül kerestek egy olyan matematikai összefüggést, ami a lencse görbületi sugara, anyaga és fókusz távolsága között van. Muránóban például a lencsecsiszolók nem hagyhatták el a várost, hogy ne árulhassák el mesterségük titkát, de ők is csak empirikus módszerekkel dolgoztak. Newton is sokat küszködött a megoldással, de nem talált egy könnyen használható összefüggést. Az egyszerű olvasó ember próbálgatással választott magának lencsét, ha pedig például Bécsből kellett beszerezni, akkor megtörtént, hogy egész lencsegyűjtemény után sikerült eltalálni a megfelelőt. Az írással foglalkozó emberek számára – ahogy Bolyai diktálta egyik fizikaórán – *a szemüveg a vénségnek visszaadta a szemét*. A tudománytörténeti lexikonok C. F. Gauss nevéhez kötik ennek a képletnek a levezetését, amelyet ma a szakirodalomban Gauss-féle lencseképletnek neveznek. Gauss a *Dioptrische Untersuchungen* című munkájában tette közzé.

Ezzel szemben Bolyai Farkas közel 30 évvel Gauss művének megjelenése előtt már tanította a marosvásárhelyi kollégiumban ezt a képletet ugyanazokkal a jelölésekkel. Erre nézve már 1810-ben keltezett latin nyelvű diákjegyzetek állnak rendelkezésünkre. Egy pár évvel későbből származik az alábbi diákjegyzet:

„Ha a lens²⁹ egyik küljének **R**, a másiknak **r** a rádiusa, **s** a tárgy távja **d**, a lens általi távja **F** (a távokat a lenstől véve, **s** a kép távját negatív véve ha a tárggyal egyfelelől esik), akkor

$$F = 2dRr/d(R+r) - 2Rr,$$

tehát a distancia focalis (distancia imaginist obiecti in oo remonti) a limese ennek pro $d = oo$, mely is $2Rr/R+r$. Radiusa convex külnek +, concavnak –, plannak oo vétetik. [...]”³⁰

Ezen képlet magyar nyelvű részletes levezetése ránk maradt a Bolyai hagyatékban egy levélben, amelyet fiához írt. Íme a levél ide vágó részletei:³¹

„Marosvásárhely, 1853. sept. 8-dik

Kedves Fiam!

Látván a minap, milyen messze tartod az írást, küldök egy ókulárt próbára. Ha jó, tartsd meg! [...] Egy kis jegyzés az Oculárra:

Ha a lens egyik küljének **R**, a másiknak **r** a rádiusa, **s** a tárgy távja **d**, a lens általi távja **F** (a távokat a lenstől véve, **s** a kép távját negatív véve ha a tárggyal egyfelelől esik), akkor

$$F = 2dRr/d(R+r) - 2Rr,$$

tehát a distancia focalis (distancia imaginist obiecti in oo remonti) a limese ennek pro $d = oo$, mely is $2Rr/R+r$. Radiusa convex külnek +, concavnak –, plannak oo vétetik. [...]

Ezt még itt tanultad volt.”

Ez az a képlet, amelyet tudósok, lencsecsiszolók évezredekken keresztül sikertelenül kerestek. Jelen munka szerzője végigböngészte Bolyai és Gauss évtizedekig tartó levelezését,

28 Uo. 441–445.

29 Optikai lencse.

30 Ismeretlen diák jegyzete.

31 Bolyai Farkas levele Bolyai Jánoshoz, 1853. szeptember 8. Közli Jakó Zsigmond: *Szemelvények Bolyai Farkas és Bolyai János leveleiből = Bolyai János élete és műve*. Bukarest. A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem gondozásában. Állami Tudományos Könyvkiadó. 1953. 403.

arra gondolván, hogy számos matematikai, csillagászati kérdésről esvén szó a közel fél száz levélben, hátha a lencseképletről is cseréltek eszmét. De a keresgélés eredménytelen maradt. Bolyai Farkas kéziratai voltak keltezésük tekintetében az elsők. Sugalmazni semmit nem kívánunk, mindössze néhány kérdést teszünk fel.

Bolyai János 1816-ban vizsgázott a marosvásárhelyi kollégiumban, így tehát a fenti lencseelméletet és összefüggéseket az apjától tanulta. A marosvásárhelyi kollégiumban az 1810-es évek végétől kezdve számos diákjegyzet őrzi differenciál-egyenletekkel a lencseképlet levezetését. A legrégebbi latin nyelvű fizikajegyzetek ilyen alcímeket tartalmaznak: „*Quomodo reperitur locus imaginis per lentem facta?*” [Hol található a kép helye a lencséken keresztül (nézve a tárgyat?), hogyan, mi módon, miképpen.]

A *Quomodo ex ista formula focus reperitur* [Hogyan található meg abból a gyújtótávolság képlete?] cím alatt az alábbi végösszefüggést adja a diákoknak: $F = \frac{dr}{d-r}$, ahol d a tárgy távolságát, r a lencse egyforma törőfelületeinek sugarát, F pedig a lencse fókusz-távolságát jelöli. A szórólencsék esetében az $F = -\frac{dr}{d-r}$ képletet használja Bolyai.

Vizsgakérdések. „Az egészséges szem mennyire lát? Mi az a praesbiops – miops? s melyiknek micsoda lencse, s mekkora distantia-focalis kívántatik?”³²

Honnan ismerte Bolyai a Gauss-féle képletet? A fiához írt levélrészletben a legfigyelemreméltóbb az a megjegyzés, hogy: „Ezt még itt tanultad volt.” Az „itt” és „még” Marosvásárhelyt jelenti, ahonnan a levelet küldi, valamint azt, hogy ezt az összefüggést Bolyai Farkas már 1817 előtt megtanította. Hogyan történhetett, hogy a két jó barát egyazon összefüggéshez ugyanazzal az okfejtéssel jutott el akkor, amikor tudósok sokasága több száz éven keresztül sikertelenül próbálkozott? Levezetésükben semmi adatot nem találunk olyan vélemény-cseréről, amelyben ezt a kérdést feszegették volna. Több lehetséges válasz is adódik. Egyik elképzelés az, hogy a „pipacimborák”, a későbbi jeles csillagásztani felfedezők – W. H. Brandes, F. J. Benzenberg, C. F. Gauss és Bolyai – együtt vitatta és oldotta meg a lencsékhez társítható szám titkát. Azonban legvalószínűbb magyarázat megítélésünk szerint az, hogy közös csillagásztanáruk, Seyffer professzor, akinél megismerkedtek, már birtokában volt a megoldásnak, és ő tanította meg diákjainak. Nem véletlen, hogy Seyffer előadásának hallgatói közül a fent említett világhírű csillagászok kerültek ki. Gauss érdeme ez esetben mindössze az elmélet közzététele.

Kemencerakás

A fakímélő kemencék szerkezete, hatékonyságának növelése, az erdőirtások visszaszorítása Európa-szerte gondot okozott az egyre iparosodóbb országokban. Bolyai látva a hőtani törvények alkalmazásában rejlő fakímélő lehetőségeket, valamint a fazekascéh mestereinek tudatlanságát, olyan módon kontárkodott bele a fazekasok munkájába, hogy papírmódelákon mutatta be azt a kemence szerkezetet, ami addig forgatja a forró füstöt a kemence belsejében, amíg teljes hőtartalmát leadja a kemence falának. Ő maga ezt a kemencetípust a bibliai Dániel próféta példázata alapján *Dániel kemencé*nek nevezte el.³³

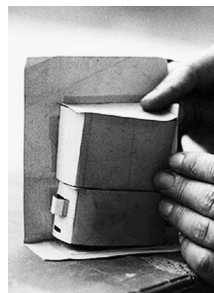
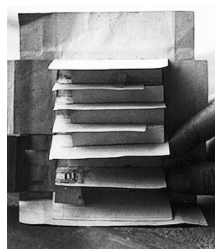
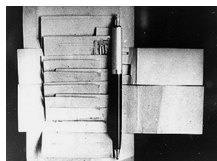
„A tűzláda alatti láda magassága 1 láb, hosszúsága $(33+1/2)$ ”, szélessége 13”

„1. A tűznek mindenik használatában megkívántatik:

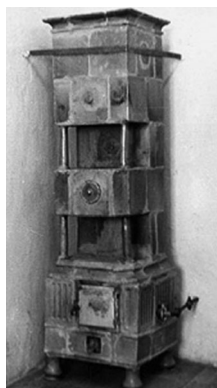
32 Diákjegyzet.

33 Diákjegyzet.

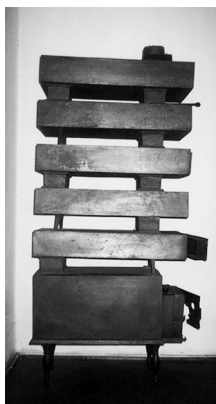
Hogy füstölés és gőz nélkül minél célszerűtbb legyen
Az égőnek s kemence költségnek lehető megkímélése
A tűz könnyű tétele
A kigyúlásnak megelőzése, s ha megésik, könnyű megoltása
Hogy amennyire lehet, egy tűzzel több cél érődjék el. [...]”

*Papírból készült, csirizzel összeragasztott kinyitható kemence „modella” –
Bolyai által készített szemléltető eszköz³⁴*

1.

2a.

2b.

3.

1. Bolyai saját kezűleg rakott kemencéje

2a, 2b. Bolyai által készített faminták alapján Vajdahunyadon öntött Bolyai-kemencék

3. Nyárádszeredán 1982-ben öntött Dániel-kemence

³⁴ Lelőhelye: Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Bolyai-gyűjtemény, Bolyai Farkas iratok, 127. sz. irat

Folyószabályozás

A Maros partján élőknek, így a marosvásárhelyieknek szinte évente kellett megküzdeniük az áradással. Bolyai tanulmányt készített a lehetséges árvízvédelemről is. Íme néhány alcím egyik folyószabályozási kéziratából. A teljes tanulmány válaszokkal együtt nyomtatásban is megjelent.³⁵

„Kiáradást mi okoz?

Mikor sebesedik, hol súrlódik a patak?

Hol rongálja a martot?

Hogyan erősítjük a partot? [...]”

Ezek a kérdések, amelyek után természetesen válaszok is következtek, lehetnek diákelőadás vázlata is. Látszik, hogy forrásként német nyelvű szakkönyvet használt, mer gyakoriak a német megjegyzések. Ezekre valószínűen még nem létezett magyar szakkifejezés. Annyi bizonyos, hogy azok a diákok, akik hallgatták Bolyai előadásait, bárhol is éltek, bármilyen árvíz esetén, ismerték a legfontosabb elhárítási tudnivalókat.

(Alkalmazott) kémia

Egy 1832-es vízjelzésű, kémiaórán készült diákjegyzet a szén és szén-vegyületeken végbement vegyi reakciókat, valamint az ezekkel kapcsolatos gyakorlati tudnivalókat tartalmazza. A jegyzetben megtaláljuk a cukornak alkohollá, ecetté vagy aldehiddé történő változását leíró vegyi reakciókat is. Bolyai itt tér rá a must–bor átalakulás körülményeire. Meg kell jegyeznünk, hogy Bolyai korában a molekuláris szerkezetek kérdése – különösen szerves kémia vonatkozásában – még tisztázatlan volt. A molekula fogalmát a Bolyaival kortárs tudósok igyekeztek tisztázni. Bolyai a molekulát *vegyület-atomnak* nevezi, vagy csak röviden *atomnak*. Ennek következtében a vegyi képletek és reakciók sem fejezik ki mindenhol a valóságos molekuláris összetételt, de az arányok helyesek.

Vegyi elemek hatása az egészségre³⁶

„Jegyzés Prof. T. [tekintetes] B. [olyai] F. [arkas] úr leckéjén.

A Fettsaure mérges, innen az avas kolbász, avas disznóhús egészségtelen [...]

A ferrumot, plumbumot, cuprumot felolvassza az ecet; az első nem, a két utolsó pedig erős és lassú méreg. [...]

A kéneső oxidálva mérges és mintegy elbontja a testet. [...]

Az acid sulphuris a fogat rontja, azért a forró nyavalyában, vízbe csepegtetve a hívesedés végett úgy kell bévenni, hogy a foghoz ne érjen. [...]

A carbonium jó és kedves a gyomornak, p. o. borvíz, champagner, a tüdőnek pedig halál, pl. mérszag, szénegőz sat.”

Borkémia

A must átalakulásának folyamatát az emberiség régóta kutatta, de a borászati eljárások csupán tapasztalati úton rögzültek. A must forrásának és alkohollá válásának oka, az azt befolyásoló tényezők tudományos magyarázata ismeretlen volt. Az 1800-as évekre az elkép-

35 Oláh Anna: *Kiáradást mi okoz? Bolyai Farkas folyószabályozási feljegyzései = Egy halhatatlan erdélyi polihistor, Bolyai Farkas. Szerk. Gazda István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2002. 565–568.*

36 Diákjegyzet. A T. B. F. rövidítés minden valószínűség szerint: *Tekintetes Bolyai Farkas.*

zelések két elmélet köré csoportosultak. A kémiai elmélet hívei a bor forrását kifejezetten az élettelen világhoz tartozó vegyi anyagok részvételével magyarázták. A másik táborba tartoztak a vitális elméletet vallók, akik szerint az erjedést élőlények idézik elő. Szerintük az erjedést olyan szaporodó élő sejt okozza, például az élesztő, amely az erjedésben nem vesz részt, csupán előidézője a forrásnak.

A két tábor vitáját Bolyai Farkas halálát követő évben, 1857-ben Pasteur döntötte el, aki bebizonyította, hogy a szerves anyagok erjedését a levegőből a szerves anyagba kerülő élő szervezetek okozzák, például a gombák. A borkémiai elmélet utolsó hiányzó láncszemét negyven évvel később, 1897-ben Buchner találta meg, aki kimutatta, hogy nem maga a gomba, hanem ennek egy terméke, a zimáz nevű enzim okozza az erjedést.

A kutató szinte mint tűre a kazalban, úgy lelt rá a több ezer oldalas Bolyai-kéziratok és diákjegyzetek között arra az egy-két mondatra, amely megvilágította Bolyai tudományos véleményét erről a kérdéstről. Az 1820–30-as években a marosvásárhelyi kollégium kémia-leckéin az alkoholos erjedésről Bolyai az alábbi mondatot diktálta diákjainak:³⁷

„Aethyl = C_4H_{10} , melynek oxydja $C_4H_{10}O$, ennek hydrátja:

$C_4H_{10}O + H_2O = C_4H_{12}O_2$, amely az alkohol, és 1 atom alkohol képe.

A szőlőcukor két atom alkohol + 4 atom gázcarbonicum:

$C_{12}H_{24}O_{12} = 2 (C_4H_{12}O_2) + 4 (CO_2)$

A cukorból, ha egy atom víz tétetik hozzá, szőlőcukor lesz s ebből 2 atom alkohol s 4 atom gáz carbonicum lesz, mely utolsó a forráskor elszabadul, s a maradék részegít; de hogy a forrás meginduljon, valami *fermentum*nak kell hozzájárulni, pld. serélesztő, vagy egyéb olyan azot tartalmú, mely a szőlőben benne van, a csírázással fejlődik s *diadas*nak nevezetik, melyből egy parány ezer parányt mozgásba hoz. [...]

Ecetsav hydrátja ($C_4H_8O_4$) hogy az alkoholból a $C_4H_{12}O_2$ -ből legyen, O_2 kell, mely a H_4 -el vizet csináljon. Hogy ezen ecetes forrás légyen, erre is kovász kell, csupán aprón darabolt platin [tapló] is elég, a régi törökbúzacusza eldarabolva, mindennek felett a meleg $18^\circ R$ -től $30^\circ R$ -ig legyen, valamint a borforrásnak $5-10^\circ$ -ig. Az oxgénnek oda kell járulni, s ha az ecet készen van, nem kell tovább melegen tartani, hanem picében és jól bédugva. [...]

Az ecet hamar csinálására megjegyzendő, hogy a superficies nagy legyen, hogy az O /xygén/ érje, s ha nem volna elég, csak aldehid lesz, mely elrepül. [...]

Tartrat potassae acidulus, Cremor tartari. A hordó oldaláról levakarva, vízzel felolvasztva evaporáltatni kell. Ha pedig potassát akarok, úgy megégetem, hogy az acid tart.[ari] menjen el.”

Két dologra szeretnénk rávilágítani az idézetekkel. Mindkettő rendkívüli jelentőségű. Először is az, hogy Bolyai már Pasteur előtt ismerte és tanította a fermentum, a „serélesztő” szükségességét a must forrásának beindításához. A másik figyelemre méltó mondat a platina katalitikus hatására vonatkozik. Ezt a kémiai jelenséget J. W. Döbereiner (1780–1849) fedezte fel. A mai információságuldás közepette sem állíthatjuk azt, hogy a tudományos felfedezések azon nyomban bekerülnek a középfokú oktatásba. Több mint másfél évszázaddal ezelőtt azonban Bolyai oktatói korszerűsége szinte egyedülálló. A tőle több ezer kilométernyi távolságban tett felfedezések az európai egyetemekre szétszóródott diákjai jövőtárból szinte azon nyomban tudtára jutottak és ő haladéktalanul kipróbálta, az éppen megoldásra váró gyakorlati feladatokban alkalmazta és meg is tanította azokat a marosvásárhelyi kollégiumban.

³⁷ Diákjegyzet.

Pincegazdászat, borkezelési eljárások (albisi) Bod Péter diákjegyzeteiből

Bolyai hagyatékban található diákjegyzetek között az albisi Bod Péter (1801–1866) jegyzetei szabályos füzet alakban, cérnával összevarrva maradtak meg. Bod kézírásával semmi felirat nincs a karton borítású füzeteken, de Koncz József fontosnak tartotta ráírni a nevet. A kezdetben latin, majd a magyar nyelven készült fizika–kémia jegyzetek tükrözik valóban a Bolyai leckéin előadott ismereteket. Innen származnak az alábbi feljegyzések.

„A pince legyen tiszta, távol szekérszögéstől, mely ecetesedést okoz. A pincében a kéménybe szolgáló csőnek kéne lenni, amelynek a vastagsága a hosszától függ a frictio miatt. Napra ablak betetvül. Fejér falakról a világosság ne vetődjék belé, vagy reá, mely meleget csinál

Ecetesedést okoz a mennydörgés, sőt maga az electricitás is. A tej öszvemegy nehéz idő előtt

Ven[y] ike hamu. Tüzes kovacs.

Sok sacharum van a szőlőben, pastinacában, céklában, juharban (acer platancides), szilfában, répában, murokbanc.

A champagner készítőik márciusban, míg a bor a forrását egészen el nem végezte, boutelliákra veszik, s jól bécsinálva elteszik [...]

Az igen ánslogos bor próbája egy blank ezüst, mely ha megfeketedik, meszet kell bele tenni.

Mustot eltartani: A spiritus impediálja a forrást. Ha sok alkohol tétetik hozzá, nem forr meg, használás előtt gyenge melegen az alkohol elrepítettetik.

Ánslog helyett lehet használni az acidum sulphurist tíz veder borba egy lotat töltve. A töltés közben félre kell fordulni, nehogy szembe szökjék. A dugójának, ha tartja az ember, üvegnek kell lenni, különben megfeketedik. Az acid sulphuricum a vizet vonja magához. Haszna, hogy a fermentá/lá/st akadályozhatja, innen a szerecsendióval, fahajjal, szegfűvel való ánslog. Ánslog – az acid sulphuricum. Tíz vederhez kell egy lat. Egy rend must, egy rend ánslog tétetik alternando. Ez ánslog ízt el lehet venni holt szénnel

A bor 0°–12° Réaumur szerint áll legjobban, a picében. A pince tem.[peratúrája]. A párizsi csillagvizsgáló alatt lévő picéké mindig 11°R, mivel a földnek a maga tulajdon melege van, a külső változásoktól függetlenül [...]

Csak vinorumból lesz ecet, p. o. vízből és pálinkából. Az ecetágyfermentum p.o. pirított kenyér, törökbúza-csusza.”

Bolyai Farkas tanári érdemeinek áttekintése

Túl azon, amit Bolyai órákon tollba mondott diákjainak, Bolyai tanári tevékenységének egyik fontos mozzanata a diákokkal való közös kísérletezés. A módszert Göttingenben sajátította el, ahol a közös gondolkodás, a kor leghaladóbb eszközeivel történő kísérletek, megfigyelések végzése minden professzornak kötelessége volt. Nem tölthetett be professzori állást az, aki nem végzett tudományos kutatásokat úgy, hogy diákjai is közreműködjenek. Bolyai is ugyanúgy végzett diákjaival csillagászati, fizikai, kémiai megfigyeléseket, mint az egykori göttingeni professzorok. Az „alkalmazásra” végzett kísérletekbe – borházásítás, bororvosolás, kemenceraadás, stb. – bevonta a diákokat is. Saját kísérleteit, tapasztalatait szinte azonnal átadta diákjainak. Megtörtént, hogy ő maga sem volt birtokában egy teljes, világos elméletnek, hiszen az egyetemes tudás is még hiányos volt (pl. hőtan, biológia, mechanika, elektro-

mosság, stb.). Ilyenkor legalább kérdés szintjén felvetette az elméletet, és a diákokkal keresték a válaszokat.

Gyakran olyan igazságokra is ráértett (mint pl. a must erjedésének magyarázata), amelyek évtizedekkel később mások neve alatt kerültek be a felfedezéstörténeti lexikonokba.

Bolyai Farkas elévülhetetlen érdeme, hogy a marosvásárhelyi református kollégiumból egy fél évszázadon át diákok sokasága vihette szerte a Kárpát-medencébe a tudományos gazdálkodás, borászat, pincegazdászat, kemenceraadás, patakszabályozás módszereit. Ki tudja, hány gazdaságban van ezeknek ma is nyoma?

A külföldi tanulmányútra induló diákjait „testre szabott” megfigyelési, kutatási feladatokkal látta el, akiket leveleiben tovább irányított. János fiának például ezt írja 1818 októberében: „A mit nevezetesen látsz is ird meg, a mint tselekedtél a Budai toronyra nézve.” Ilyen tudományos levelezőtársa volt Bolyainak Jakab Lajos is, aki Bécsben orvosnak tanult, vagy Vajda Dániel, aki vegyészetet hallgatott szintén Bécsbe. Indulása előtt Bolyai ezt írta Vajda emlékkönyvébe: A szemire vigyázzon, minthogy gyenge. A szállása nedves ne legyen, a napot ne engedje reggel, hogy bérohanjon az elszokott szemire. Szembe ne verődjék a nap napfényes falról vissza etc. Szürkületben ne írjon, olvasson. Írta emlékezetül boldogságot kívánó barátja Bolyai Farkas.”³⁸

Diákjai szertevitték a Kárpát-medencében, vagy még azon is túl a Bolyaitól tanultakat. Csupán egy illusztráció a fentiek alátámasztására egy 1851. január 17-én kelt levél, amelyben Vályi János szatmármajtisi főszolgabíró arról tájékoztatja Bolyait, hogy egyik tanítványától szereztek tudomást a fakímélő kemencék építésének módozatairól.³⁹

„Tekintetes Tanár Úr! Alig képzelhetni, hogy mennyit nyomorkodunk mi ezen a fátlan helyen szerencsétlen szerkezetű kemencéinkkel, egész a legközelebbi jelenig, mikor is egy, Önnek tanítványai közül, megismerített több alakú, célszerűen melegítő és kevés fával járó kemencékkal. [...] Nekünk eddig külfutó, rekesz nélküli kemencéink voltak. De most már tudjuk, hogy a lángot és általa fejlődő füstöt a kemence beljibe eszközölt rekeszekben milyen kellőleg lehet, és kell fölhasználni. [...]”

Nyugdíjazási kérvényében ezt írja:⁴⁰

„Sok jó tanítványaim hosszú sorára örömmel nézve vissza – búcsúszom azal a reménnyel: hogyha egy gyertya nem hozhatta fel a köznapot, az egymást gyújtottak sora hozza fel [...]”

Bolyai fél évszázados tudományos munkásságát elemezve kijelenthetjük, hogy legfőbb érdeme a szakemberképzés volt. A Kárpátok koszorúja mentén elterülő szőlősöket, borpincéket egyre magasabb szintű szakszerűséggel kezelték azok a gazdák, akik egykor Bolyai keze alatt tanultak. Megismerték a fakímélő kemenceszerkezeteket, amelyek Bécsig is elterjedtek. Munkácson, Ruszbergben, Vajdahunyadon az ő famintái szerint öntött kemencék ma is sok erdélyi házat fűtenek. A colstokkal mérni és törtekkal számolni tudók maguk mérhették meg, majd számíthatták ki Bolyai leírása alapján a szükséges szemüvegük dioptriáját. Az ő óráin megtanulták a tapasztalati eljárások ok-okozati összefüggéseit. A sokszor misztikusnak tartott eljárásokat, mint például a pokolkövel történő kénezést, tudományos magyarázattal látta el, és így kivonta a kuruzslás tárgyköréből. Felvértette diákjait a legcélravezetőbb fegyverrel, a függvényszemlélettel: megtanulták azt, hogy minden jelenség, folyamat függvé-

38 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Bolyai-gyűjtemény, 25/10.

39 Teleki–Bolyai Könyvtár Marosvásárhely, Bolyai-gyűjtemény, Bolyai Farkas iratok, 363. sz. irat. Az említett tanítványa valószínűen Vályi Elek volt, aki az 1848-as forradalom leverése után álnéven bujkált Szatmár környékén, miközben kemencéket rakott.

40 Benkő Samu (szerk.): *Bolyai-levelek*. Bukarest, Kriterion. 1975. 209.

nye egy másiknak, tehát befolyásolható, irányítható, megváltoztatható. Mindezeket csodálatosan summázza tantervjavaslatában is leírt néhány mondata:⁴¹

„Fontos dolog a vetés, [...] sok függ a jó kezdettől, [...] a rosszat meg kell rontani előbb”

Jeles Bolyai-tanítványok

Szabó János (1784–1851) híres festőművész, ő örökölte meg Bolyai Farkast, az ő portréja alapján ismerik fel világszerte a tudóst. Bolyai anyagilag támogatta külföldi tanulmányait, gyűjtést rendezett számára. Egyik levélében így óvja tehetséges diákját: „Fessen nagyban, hogy a szeme maradjon meg, mégpedig olajban.”

Vajda Dániel (1793–1860) Bolyai János házitanítója, vegyész, az 1850-es évek legjelesebb borszakértője, szakíró, az erdélyi mustmérleg megalkotója. Borai New Yorkig is eljutottak. *Borászati közlemények a magyar pincegazdászat mezejéről. (Több mint huszonöt éven át tett tapasztalatai után)* című könyvének előszavában megemlékezik Bolyai Farkas szerepéről is életének alakulásában: „Akkori szelleműs tanárom, s aztán nagyon tisztelt barátom, Bolyai Farkas tanácsából nevelői pályára szántam s képeztem magam. Ezen képeztetés öregbítésére éppen a nevezetes „congressus” ideje alatt vegyészeti és más leckéket hallgattam a bécsi egyetemen.”⁴²

(Albisi) Bod Péter (1801–1868) gr. Bethlen Elek bethleni birtokának jószágigazgatója lett, aki európai színvonalú gazdaságot hozott létre. Pónyik almája – aminek a szeretetét és valószínűen oltványait is Bolyaitól szerezte – több kiállításon díjat nyert.

Idézünk a *Kertészgazda* 1867-es évfolyama 44. számából:

A bizottság a többtíz almafajta közül azt a pónyik almát emelte ki, amit Bolyai Farkas honosított meg Erdélyben. Nem megalapozatlan az a feltételezés, hogy a bethleni grófi birtokon a pónyik alma „tudós Bod Péter” és egykori tanára, Bolyai Farkas jóvoltából honosított meg.

Bolyai János (1802–1860) 2000 éves geometria kérdést oldott meg és megteremtett egy nem-euklideszi, abszolút geometriai rendszert. A Bolyai Pedagógiai Alapítvány kezdeményezésére Magyar Unesco Bizottság az *Appendixet* alkalmasnak és méltónak találta arra, hogy az felkerüljön az UNESCO Memory of World (Világemlékezet) listájára.

Rajka Péter (1807–1876) Bolyai egyik legtehetségesebb diákja, aki műszaki, technikai érzékével tűnt ki. Bolyai felismerve tehetségét, a Teleki Tékába egy „modella” gyűjteményt szeretett volna készíttetni Rajkával. 1840-ben Kolozsvárt megalapította Erdély első gépgyárát. 1848-ban a gyár bezárt és Rajka Péter a fegyvergyárat igazgatta tovább. 1853-ban vasöntődet állított fel, ahol többek között mezőgazdasági gépeket, malom- és szeszyárak számára állított elő berendezéseket.

Vályi Elek (1820–?) református lelkészként kiváló kertész lett, szakavatott gyümölcstermelő és kiváló pomológus. Valószínűen több mint száz kemencét rakott bujdosó forradalmárként. 1836-ban subscribált a marosvásárhelyi kollégiumban. Részt vett az 1848-49-es forradalomban, a fegyverletételt követően évekig bujdosni kényszerült. Kentelkén lett református lelkész. Életrajzírói az 1900-as évek elején feljegyezték róla, hogy: „1850 őszén Bolyai tanár alkotta rendszer szerint kemencéket kezdett rakni, s egy év alatt 100-at is rakattak vele.

41 Koncz J.: i. m. 318–327.

42 Vajda Dániel: *Borászati közlemények a magyar pincegazdászat mezejéről. (Több mint huszonöt éven át tett tapasztalatai után)* Marosvásárhely, 1858. V.

[...] Kertész lett Tunyogon, ezt különösen kedvelte, s kedveli ma is, szakavatott gyümölcsstermelő és kiváló pomológus. [...] Volt gyümölcsfa-iskolai kezelőbiztos. Nagy és új gyümölcsösének közepén lakik, [...] nyugdíjba vonulva kertészeti szenvedélyeinek él a már elaggott öreg.”⁴³

Horváth Farkas (1829–?) budapesti fővárosi főmérnök, a szobafűtés elméletének szakértője, Budapesten fővárosi főmérnök lett. 1875-ben a Magyar Mérnök- és Építészegyletben tartott előadást *A szobafűtés elmélete* címen. Az előadásról az egylet kiadásában megjelent egy különlenyomat is, amelynek a címe megegyezik az előadásával. Horváth Farkas előadásában külön kitért egykori tanárának, Bolyai Farkasnak a kemenceraadás terén elért eredményire. Részletesen tárgyalta Bolyai több kemenceszerkezetét, ábrákkal is szemléltetve azokat, amikre még emlékezett. Az előadás bevezetőjében ezt írja:⁴⁴

„A légforgatás eszméjét helyesen keresztülvive és a füst melegét helyesen értékesítve csak Bolyai Farkas mennyiség-, természet- és vegytanánál láttam Erdélyben, Marosvásárhelyen és környékén, hol annak minden elképzelhető változatai, mint egy tárlaton találhatók voltak.”

Koncz József (1829–1906) tanár, könyvtáros, a Koncz Kódex fellelője, benne hatodik magyar nyelvmemlékünkkel. Bolyai kéziratgyűjteményének egyik leggondosabb őrzője, rendezője, több elveszettnek hitt kézirat felkutatója, a *Marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollégium története* c. kötet szerzője, amelyben az egyik leggazdagabb Bolyai Farkas életrajz olvasható. Ez volt sok más Bolyai Farkas monográfia forrása.

Deák Farkas (1832–1888) igazságügy miniszteri osztálytanácsos, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a vaskoronarend tulajdonosa. Részt vett a régészeti, valamint a magyar heraldikai s genealógiai társulatok alapításában. Tarnavölgyi álnéven politikai, történelmi tárcacikkeket és száznál több elbeszélést írt. Élete utolsó tizenöt esztendejét egészen a hazai történettudomány művelésének és gyarapításának szentelte, különösen a nők szerepe a hazai történelemben és Erdély XVII. századbeli történetének kiváló alakjai képezték kutatásainak és dolgozatainak tárgyát.

Híres orvostanítványok

Péterfi Pál (1792–1861) Marosvásárhelyen mint városi főgyógyász, majd élete végéig mint gyakorló orvos szerzett a székely főváros társadalmi és kulturális életében érdemeket, megbecsülést és szeretetet. Évekig ő volt Bolyai János kezelőorvosa. Az 1831-es, 1836-os kolerajárvány idején kiemelkedő érdemeket szerzett a kór megfékezésében.

Jakab Lajos (?–1832), Bolyai atyai szeretettel követte egyre súlyosbodó betegségét, amíg Bécsben tanult. Levelezésük fontos bizonyítéka annak, hogy Bolyai orvosi tanácsai teljes körűen kiterjedtek az évszakkal, a rossz kemencékkel, vagy az éppen szokványos betegségekkel járó kellemetlenségek megelőzésének lehetőségeire.

Antal László (magyardellői) (1808–1884), a marosvásárhelyi városi és országos kórház főorvosa lett. Bécsben tanult az orvosi szakon. Marosvásárhelyen 1867-ben a város tisztifőorvosa lett, majd az országos kórház főorvosa. 1881-ben kir. tanácsosi címet nyert.

43 Kádár József – Tagányi Károly – Réthy László: *Szolnok-Doboka megye monográfiája* IV. Deés. 1901. 309.

44 Horváth Farkas: *A szobafűtés elmélete*. Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönyének különlenyomata. Budapest. 1875. 6.

Péterfi József (kibédi) (1826–1890) 1826-ban érettségizett Marosvásárhelyen. Orvosi tanulmányokat folytatott, majd megyei főorvos lett.

Bolyai Farkas egy életen keresztül magas szintű tudományossággal igyekezett „elrontani” a tudománytalan „rosszat”, helyettük elvetette a legfrissebb tudományos felfedezéseket. Végrendeletében mindössze egy pónyik almáját kért sírjelnek: „Emlék se legyen, hanem ha valaki egy pónyik almáját ültet a ház eleibe (itt sírhant) a gyümölcsét szedőktől, vagy róla oltóktól vegye köszönetét.”⁴⁵

A marosvásárhelyi református temetőben 1857 tavaszán Dicső Lajos teljesítette Bolyai végakarátát, és elültetett egy pónyik almafacsemétét. Közel száz évet élt, miután kiszáradt, a hálás utókor újat ültetett, így a Bolyaiak sírja mellett immáron százötven éve minden tavasszal kizöldül az egykori domáldi tündérkert egyetlen túlélője, a pónyik almafa. Azért, hogy a gondatlan utókor ne pusztítsa el, ne vágja le ép, egészséges ágait, 2006. november 1-jén e sorok írója kezdeményezte a fa védetté nyilvánítását. Bolyai Farkas pónyik almafája a marosvásárhelyi református temetőben mind a mai napig Erdély egyik legértékesebb, ma már alig található gyümölcsfajtája. [...] Az Újfehértói Gyümölcstermesztési Kutató- és Szaktanácsadó Intézet – amelynek fő tevékenységi területe a *tájfajták felkutatása és gyümölcsfák törzskönyvezése*, begyűjtése, beszemzése a kísérleti telepen – vállalta, hogy Bolyai almáját is felveszi a magyar alma-génbankba. 2011 februárjában a Bolyai Líceum lelkes tanára, Jakab Barna és diákjai egy nagy öl almafaággal érkeztek Budapestre, innen eljutatták az értékes ágakat Újfehértóra, ahol azóta jónéhány beoltott almafacsemete várja, hogy ősszel végső helyére kerüljön.

2011. szeptember 7-én a kispesti Bolyai János Általános Iskola előkertjében elültették az első újfehértói csemetéket. A 2011. szeptember 8-i kerületi sajtó így adta a fővárosiak tudtára az eseményt: „Faültetéssel emlékezett névadójára a Bolyai iskola. Évről évre megemlékezik névadójáról a Bolyai János Általános Iskola. Ezúttal az adott alkalmat az emlékezésre, hogy 100 évvel ezelőtt temették közös sírba Bolyai Jánost és apját, Bolyai Farkast. A tegnapi ünnepségen részt vett a dédunoka, Bolyai János, valamint Oláh Anna Bolyai-kutató és Hernádi Paula képzőművész, aki a névadó születésének 200. évfordulójára, 2002-ben tűzzománcportrét készített Bolyai Jánosról. Az önkormányzatot Gajda Péter polgármester, Vinczek György alpolgármester és Nagy Péter humánszolgáltatási igazgató képviselte az eseményen.

*Pusztuló almafa Marosvásárhelyen
a Bolyaiak sírjánál*

*Kispest polgármestere, Gajda Péter és a matematikus dédunokája, VII. Bolyai János elültetik
a Bolyai-almafa csemetét*

45 Koncz J.: i. m. 335.

A polgármester és a Bolyai-leszármazott segítségével most elültetett pónyik almafácskák oltóvesszői a két Bolyai marosvásárhelyi sírja mellett nőtt védett fáról származnak, és az Újfehértói Gyümölcskutató Intézetben fejlődtek oltványokká. Ahogy az iskola falán elhelyezett emléktáblán is olvasható, a pónyik almát Bolyai Farkas terjesztette el Erdélyben, és végrendeletében is ezt kérte sírjelként.

Az ünnepség végén a facsemeték származásáról szóló tanúsítványokat vehette át Röhrig Éva igazgató a kutatóintézet képviselőjétől és Oláh Annától. »Legyen büszke az iskola arra, hogy itt virágzik majd a két kis fa, és vigyázzon rá« – kérte a Bolyai-kutató.”⁴⁶

Bárki igényelhet a csemetékből, a Bolyai Pedagógiai Alapítvány és a kutatóintézet oklevéllel igazolja a fa származását.

46 *Kispest.hu*. 2011.09.08.

Szabó-Thalmeiner Noémi

AZ ERDÉLYI MAGYAR PEDAGÓGUSKÉPZÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA (1990–2006)

Jelen tanulmányban az erdélyi magyar pedagógusképzés empirikus vizsgálatát mutatjuk be azzal a reménnyel, hogy a tapasztalt sajátosságok elemzése és értékelése segíthet a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen folyó magyar tannyelvű pedagógusképzés megújításában. Különösen aktuális a téma napjainkban,¹ hiszen az egyetemi oktatás folyamatos változásokon megy át, intézményen belüli szerkezeti változások tapasztalhatók, melyek kihatnak a képzés tartalmára és szervezési sajátosságaira is.

Történeti előzmények

Az erdélyi magyar pedagógusképzés gyökereinek vizsgálatakor megállapíthatjuk, hogy a társadalmi-történelmi események nagymértékben befolyásolták az erdélyi magyar pedagógusok képzését. Különbséget tapasztalhattunk a tanár- és óvó-tanítóképzés megvalósulása között: a tanárképzés felsőfokú tanulmányokhoz volt kötve, míg az óvó- és tanítóképzés középiskolai szinten valósult meg.

A pedagógusképzés intézményesített formája a XIX. század elején jelenik meg, mivel ebben az időszakban válik lehetővé a népiskolák elterjedése, az alapfokú oktatás tömegessé válása, mely igényelte a szakképzett tanerők jelenlétét az iskolákban. A pedagógusképző intézmények megszervezésében Erdélyben is úttörő szerepet játszottak az egyházak (főleg a római katolikus, a református egyház), majd később állami intézmények is megjelennek.

Kezdetben tanító- és tanítónőképzők létesülnek, majd a század végén jelennek meg az első óvónőképzők.²

A polgári iskolák megjelenése igényli a magasabb fokon képzett tanítók kiművelését is, ezért megjelennek a Polgári Iskolai Tanítónőképző Intézetek, melyek már felsőfokon képeztek oktatómestereket.³ A történelmi események következtében (az I. világháborút Erdélyt Romániához csatolják) megszűnnek ezek az intézetek, hiszen polgári iskolák csak Magyarországon területeken működtek, a román oktatásügyben ez a fajta iskola nem honosodott meg, s így az óvó-, tanítóképzés továbbra is felsőközépfokon valósul meg.

A kisebbségi lét megtörte a magyar tannyelvű óvó- és tanítóképzők működését, hiszen nem tudnak maradéktalanul megfelelni a román oktatásügy elvárásainak, így sokat bezárnak, mások pedig működési engedély nélkül képezik tovább a pedagógusokat.

1 A 2011-ben elfogadott Tanügyi Törvény lehetőséget ad arra, hogy a felsőfokú intézmény keretén belül igazgatóságok (departament) működjenek. 2011-ben alakul meg az egyetemen a magyar tannyelvű Pedagógiai és Alkalmazott Didaktikai Igazgatóság (Departamentul de Pedagogie și Didactică Aplicată), mely magába foglalja a magyar tannyelvű tanárképzést, illetve a Kolozsváron és a kihelyezett tagozatokon működő ugyancsak magyar tannyelvű óvó- és tanítóképzést.

2 *Az erdélyi magyar tanító- és óvóképzés történetéből.* Szerk. Szabó K. Attila. Marosvásárhely, Mentor. 2006.

3 Bura László: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti.* Csíkszereda, Status Könyvkiadó. 1999.

A II. világháború idején fellendül a magyar tannyelvű óvó- és tanítóképzés⁴ (már amennyire a háborús körülmények ezt lehetővé teszik), de az 1950–60-as évektől újból nehezebb korszaknak lehetünk tanúi: 1989-ig számos óvó- és tanítóképzőt megszüntetnek, az önálló magyar tannyelvű képző intézeteket tagozattá alakítják, folyamatosan csökkentik a felvételi helyek számát. A képzés továbbra is középiskolai szinten valósul meg.

Az erdélyi magyar óvó- és tanítóképzés az 1990-es évtől újra fellendül: megnövelik a képző intézmények, illetve a felvételi helyek számát, majd a XX. század végére megváltozik a képzés formája, ugyanis az 1995-ben elfogadott tanügyi törvény lehetővé teszi az óvó- és tanítóképzés felsőfokú megszervezését. Ennek következtében 1999-ben beindul a magyar tannyelvű állami tanítóképzés a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen.

A tanárképzés megszervezésében az 1872-ben alapított Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem játszik fontos szerepet, melynek keretén belül 1873-ban megalapítják a Tanárképző Intézetet.⁵ A korabeli feljegyzések, az egyetemen tanító tanárok munkássága alapján megállapíthatjuk, hogy igényes, alapos, a gyakorlati felkészítésre egyre nagyobb hangsúlyt fektető tanárképzés zajlott a tanárképző intézetben, a bölcsészeti, természettudományi képzéssel párhuzamosan. A fejlődés szép ívét ebben az esetben is a mostoha történelmi körülmények törték meg, az I. világháborút követően az egyetem Budapestre, majd Szegedre költözik, s csak 1940-ben térhet vissza Kolozsvárra.⁶

Bár a II. világháborút követően a Bolyai Tudományegyetem (a Ferenc József Tudományegyetem utódja) a helyén maradhat, a magyar tannyelvű képzés egyre nehezebben valósulhat meg, majd 1959-ben egyesül a Babeş Tudományegyetemmel. Az egyesítés negatívan hat a magyar tannyelvű képzésre, egyre kevesebb a felvételin a magyar képzésre meghirdetett helyek száma, csoportok szűnnek meg, és nem biztosítják minden szakon a magyar tannyelvű képzést. A tanárképzés a romániai tanárképzési mintát követi, tanterve azonos a román tagozatával.⁷

Újabb társadalmi-történelmi események hatására (Románia csatlakozása az Európai Unióhoz⁸) szükségessé vált a pedagógusképzés átszervezése is: a tanárképzés továbbra is párhuzamos formában valósul meg, de egyre nagyobb teret hódít a követő képzés is. Jelenleg a hallgatók alapfokon (BA fokozat) és mesterfokon (MA fokozat) is gyarapíthatják a pedagógusi szakma gyakorlásához szükséges ismereteiket⁹. A csatlakozás eredményeként, a bolognai folyamat hatására,¹⁰ a felsőfokú óvó- és tanítóképzést 2005-től főiskolai szintről egyetemi szintre emelik és megszüntetik a felsőközépfokú óvó- és tanítóképzést.

4 A mai értelemben vett Erdély nagy részét 1940-ben a bécsi döntés értelmében újból Magyarországhoz csatolják, s ez kihat a képzés megszervezésére is.

5 Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzata*. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, 2001.

6 Birta-Székely Noémi: *Szemelvények az erdélyi magyar tanárképzés múltjából és jelenéből*. Pedagógusképzés. 2005. 1. 93–105.

7 *A romániai magyar főiskolai oktatás*. [Kolozsvár, Bolyai Társaság – Romániai Magyar Demokrata Szövetség, 1999.]

8 2007. január 1-jén. *A szerk. megj.*

9 2011-től a tanárképzés is átalakul, előtérbe helyezik a képzést követő formában való megszervezését, a hallgatóknak a BA fokozat megszerzése után lesz lehetőségük arra, hogy részt vegyenek a tanárképzésben.

10 Az európai egyetemi oktatás keretszerződésének aláírására 1999-ben került sor. *A szerk. megj.*

Az erdélyi magyar pedagógusképzés empirikus vizsgálata, különös tekintettel az óvó-, tanítóképzésre

Amint az előző alfejezetből is kiderült 1999-től az erdélyi óvó- és tanítóképzés állandó változásokon ment (megy) keresztül: megváltozik a képzésért felelős intézmény, a képzés felsőfokúvá válik, szinte minden évben változtatják a szakosítást, és ezzel egyidejűleg a tantervet. A változások nagyarányú mértéke maga után vonta a kérdést, hogyan hat ez ki a képzés megvalósítására a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, milyen hatással van a hallgatókra, oktatókra, hogyan ítélik meg a változások képzésre gyakorolt hatását.

E kérdés megválaszolása érdekében empirikus kutatást végeztünk 2002–2004 között, majd 2010-ben, a bolognai rendszer bevezetése után, melynek során dokumentumelemzés és írásos kikérdezés módszerét alkalmazva tártuk fel a tantervi változások mibenlétét, illetve a képzésben résztvevők véleményét az aktuális helyzetről. A kapott adatokat leíró és matematikai (statisztikai) módszerek segítségével dolgoztuk fel, s ennek alapján vontuk le következtetéseinket.

A dokumentumelemzés során világossá válik a felsőfokú óvó- és tanítóképzés útkeresési törekvése: kezdetben tanító-nyelvoktató képesítést biztosít,¹¹ 2000-ben a kifelejtett óvodapedagógusi képesítést iktatja be a képzés menetébe, aztán 2002–2003-ban megszünteti a nyelvoktatói képzést, illetve különválasztja a tanítói és óvodapedagógusi képzést. Az egyetem átszervezése következtében 2005-ben egyetemi szintre emeli a képzést és kettős, óvodapedagógusi és tanítói képesítést nyújt. Ezzel párhuzamosan megszűnik a felsőközépfokú képzés.

A képesítések, a képzési szint megváltoztatása a tanterveken is mély nyomot hagyott: az első hét év során legfeljebb két évig volt azonos a tanterv, de jellemzőbb, hogy minden évfolyam más-más tanterv szerint tanult.

A felsőfokú óvó-, tanítóképzés tartalmi vizsgálatakor a tantervet összehasonlítottuk a felsőközépfokú óvó-, tanítóképzésével, illetve a tanárképzés tantervével. A vizsgálat célja az volt, hogy kiderüljön, milyen felkészítési területre fektet hangsúlyt mindegyik vizsgált képzési forma, hogy átláthatóvá váljék az elméleti és a gyakorlati képzés arányának megléte a különböző képzési formákban, illetve lehetővé váljék annak megállapítása, hogy mennyi időt szán (óraszámban kifejezve) a három képzési forma a jövőbeli pedagógusok felkészítésére.¹²

Először tehát a képzés különböző területeit vizsgáltuk, s azok részarányát a képzésben. Megállapíthattuk, hogy a felsőközépfokú oktatásban – mivel a kötelező líceumi oktatás mellett képezték az óvodapedagógusokat, tanítókat – a szakképzés az oktatási idő 26,5%-át teszi ki (1684 óra), kisebb arány és óraszám figyelhető meg a tanárképzés esetében is, a szakhoz tartozó tárgyak tanulása mellett 12,3%-nyi arány jut a kimondottan pedagógusi kompetenciák kialakítását célzó tárgyak tanítására (322 óra), míg a felsőfokú óvó-tanítóképzésben a képzési idő 83,3%-át képezik az elméleti jellegű pedagógiai-pszichológiai tárgyak, a tantárgypedagógiák, illetve a pedagógiai gyakorlat (1680 óra) (l. 1. táblázat).

11 Az 1999/2000-es tantervben a tanítói szakosítás mellett Nagyenyeden francia, Kolozsváron, Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Szatmárnémetiben angolnyelv-oktató szak szerepelt. (A dokumentum a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar tannyelvű tanítóképzésének belső dokumentuma.)

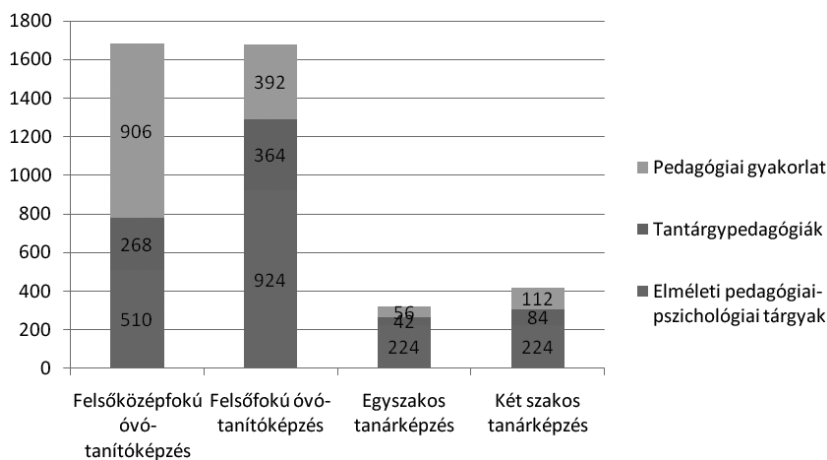
12 Szabó-Thalmeiner Noémi: *Metszet – Az erdélyi magyar állami óvó-, tanítóképzés húsz éve egy vizsgálat tükrében*. Csíkszereda, Státus Kiadó. 2009.

1. táblázat. Tantárgycsoportok óraszámja és aránya a pedagógusképzés különböző formáiban

	Líceumi óvó-, tanító-képzés ¹³	Felsőfokú óvó-, tanító-képzés ¹⁴	Tanár-képzés ¹⁵
Pedagógiai-pszichológiai elméleti tárgyak	510 óra: 8%	924 óra: 45,8%	224 óra: 5,3%
Tantárgy pedagógiák	268 óra: 4,2%	364 óra: 18%	42 óra: 1,6%
Pedagógiai gyakorlat	906 óra: 14,3%	392 óra: 19,5%	56 óra: 2,2%
Szaktárgyak/Általános műveltségi tárgyak	4666 óra: 73,5%	336 óra: 16,7%	2358 óra: 87,7%
Összesen	6350 óra 5 év alatt	2016 óra 3 év alatt	2690 óra 3 év alatt

Az 1. sz. ábrán jól látható, hogy a pedagógusi pályára való felkészítés tantárgycsoportjai azonos óraszámban jelennek meg mind a felsőközépfokú, mind a felsőfokú óvó-tanítóképzésben, csak mások a prioritások: míg a felsőközépfokú képzésben a gyakorlati képzés került előtérbe, a felsőfokú képzésben az arányok megfordulnak az elméleti jellegű képzés javára. Valószínűleg a képzés egyetemi szintre emelése váltotta ki ezt a fordulatot követve az egyetemi oktatásra jellemző elméleti jellegű képzés hagyományát.

Feltűnő azonban a tanárképzésben megfigyelhető alacsony óraszám, s bár a tantárgypedagógiai képzés esetében érthető az eltérés, hiszen a tanárok csak egy vagy két tantárgyat fognak tanítani szakmájuk gyakorlása során, a pedagógiai és pszichológiai jellegű elméleti és a gyakorlati képzés óraszámja alapvetően alacsony.

1. ábra

A pedagógiai felkészítés óraszámja a három képzési formában tantárgycsoportok szerint

13 Az 1995/1996-os tanterv alapján. Ebben az időszakban a felsőközépfokú óvó-, tanítóképzés 5 éves időtartamú.

14 A 2005/2006-os tanterv alapján, mely tükrözi a bolognai képzés sajátosságait.

15 A 2006-ban érvényben lévő tanterv alapján. Az adatok az egyszakos tanárképzésre vonatkoznak. Jelenleg a tanárképzés átalakulóban van, csak pár év múlva mérhetjük le a tanárképzésben végbe ment újabb változások jellegét.

Az óraszámok és arányok összevetése során több következtetést is levonhattunk:

- a három képzési forma közül a felsőfokú óvó- és tanítóképzés koncentrált leginkább a pedagógusi szakmára való felkészítésre;
- bár az arányok mást mutatnak, az óraszámok összehasonlítása során megfigyelhetjük, hogy a legnagyobb hangsúlyt a gyakorlati képzésre a felsőközépfokú oktatás fekteti;
- az elméleti jellegű pedagógiai pszichológiai tárgyak a felsőfokú óvó-, tanítóképzésben kapnak a legnagyobb óraszámot, és a képzésnek majdnem a felét elfoglalják;
- a felsőközépfokú óvó-, tanítóképzés fokozottan igénybe vette a tanulók idejét, hiszen a szakképzés mellett az általános liceumi tananyag elsajátítását is megkövetelte tőlük (az egy évre jutó átlag óraszám 1270, míg a felsőfokú óvó-, tanítóképzésben 672);
- a tanárképzés esetében háttérbe szorult a pedagógusi pályára való felkészítés, mely nemcsak a tantárgycsoportok arányaiban, de az óraszámokban is megmutatkozik.

Nem ítélezhettünk egyik képzési forma felett sem, viszont szorgalmaznunk kellene a különböző képzési formák megismerését annak érdekében, hogy a kipróbált és bevált szervezési formákat, módszereket átmenthessünk a jelenleg működő rendszerbe: a felsőfokú óvó- és tanítóképzésbe, illetve a tanárképzésbe. Bár megszűnik, a középiskolai óvó- és tanítóképzés jól bejáratott rendszert képezett, történelmi hagyományokkal rendelkezett.

Különösen aktuális e sajátosságok tudatosítása, hiszen a pedagógusképzés átszervezés alatt áll. Próbáljunk meg tehát kidolgozni olyan jól működő képzési formákat, melyek fontosnak tartják nemcsak a szaktárgyi oktatást, hanem a pedagógusi szakmára való felkészítést is, s mindemellett figyelembe veszik, hogy az elméleti jellegű felkészítés mellett a gyakorlati képzésnek is egyforma jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A dokumentumelemzést követően írásos kérés módszerét alkalmaztuk a pedagógusképzésben részt vevő személyek véleményének feltárása érdekében. Az empirikus kutatást 2002–2004 között végeztük az erdélyi magyar pedagógiai líceumokban, illetve a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, a XIII. osztályos tanítóképzősök, a tanítóképzős főiskolai hallgatók, a tanárképzős hallgatók, az óvó- és tanítóképzésben dolgozó tanárok, a gyakorló tanítók és óvodapedagógusok körében. A minta 958 személyből állt.

A bolognai rendszer bevezetése a felsőfokú óvó-, tanítóképzésben újabb változást idézett elő, ezért 2010-ben újabb felmérést végeztünk a Babeş–Bolyai Tudományegyetem óvó-, tanítóképző szakán, hogy lássuk, milyen visszhangra lelt a képzés átszervezése, a tanterv megváltoztatása, illetve a képzés egyetemi szintre emelése az érdekeltek körében¹⁶. Az újabb felmérésben 220 hallgató vett részt.¹⁷ (l. 2. táblázat).

16 L. Szabó-Thalmeiner Noémi: *A bolognai képzés bevezetésének hatása az óvó-, tanítóképzésre a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen a hallgatók szemszögéből = Új utak és módok az oktatásban.* Szerk. Demény Piroska – Fóris Ferenczi Rita. [Târgu-Lăpuş] Galaxia Gutenberg, 2011. 52–59.

17 A 2010-es felmérésben nem vizsgáltuk meg az oktatók álláspontját, illetve a már végzett pedagógusok véleményét, kutatásunkat leszűkítettük a hallgatók körére.

2. sz. táblázat. A minta bemutatása a válaszadók szerepe és a kitöltés éve szerint

	Mikor töltötte ki?				Összesen
	2002	2003	2004	2010	
Középiskolás tanítóképzős diák	185	157			342
Felsőfokú képzésben részt vevő tanítóképzős ¹⁸ diák	89	231		220	540
Oktató, a pedagógusképzésben dolgozó tanár	32	24	1		57
Gyakorló tanító, óvónő	36	54			90
Tanárképzős hallgató			149		149
Összesen	342	466	150	220	1178

A kutatásban részt vevő személyek véleményében is tükröződnek a dokumentumelemzés során megfigyelt sajátosságok.

A kutatás elején feltételeztük, hogy a vizsgálatban részt vevő hallgatók másképp fogják megítélni képzésük elméleti, gyakorlati oldalát, felkészültségüket, a pályán maradás esélyeit, attól függően, hogy mely képzési rendszerben vesznek részt. A képzést a középiskolás diákok ítélték meg a legkedvezőbben (3,83) és a tanárképzős hallgatók a legkedvezőtlenebbül (2,70) (l. 3. táblázat). Feladatuk az volt, hogy egy öt fokozatú skálán jelöljék, mennyire értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy a képzés, melyben részt vettek, megfelelő volt-e a választott szakmához.

3. táblázat. A képzés megítélése

	Átlag	N	Szórás
Középiskolás tanítóképzős diák	3,83	340	1,045
Felsőfokú képzésben részt vevő tanítóképzős diák ¹⁹	3,15	307	1,328
Tanárképzős hallgató	2.70	149	1,119

A főiskolai hallgatók esetében szignifikáns különbséget tapasztalhattunk tagozat szerint: a távoktatásos hallgatók, akik többnyire pedagógusként dolgoztak tanulmányaik mellett, elégedettebbek voltak a képzés minőségével, mint a nappali tagozatos hallgatók, akik a képzés ideje alatt nem gyakorolták a pedagógusi szakmát. Mindez arra enged következtetni, hogy az elméleti képzéssel párhuzamosan zajló pedagógiai gyakorlat pozitív hatással van a képzés megítélésére, hiszen a két terület szervesen kiegészíti egymást (bár ez az egybeesés csak a véletlen műve lehetett, mivel a gyakorlati oktatást a főiskola nem ellenőrizte, nem tartozott a hatáskörébe).

Az elméleti és gyakorlati képzés megítélése alátámasztotta eddigi észrevételeinket: bár a főiskolai hallgatók elégedettek elméleti felkészítésükkel (4,13), nagyon alacsony minősítéssel illették gyakorlati felkészítésüket (2,95). A tanárképzős hallgatók esetében ugyanezt vehet-

18 A felsőfokú képzésben részt vevő diákok 2002–2003-ban az óvó-, tanítóképző szak, 2010-ben az óvodai és elemi iskolai oktatás pedagógiája szak hallgatói.

19 Csak a 2002–2003-ban válaszoló diákok véleménye alapján.

tük észre, míg a középiskolás diákok gyakorlati felkészítésüket ítélték meg jobbnak (3,86) (l. 4. táblázat). A felsőfokú képzés a hallgatók szerint is túl elméletorientált, kevés hangsúlyt fektet a gyakorlatra. Ezen a tényen változtatnának: javasolják, hogy vezessenek be több gyakorlatot a képzésükbe.

4. sz. táblázat. Az elméleti és gyakorlati képzés megítélése

	Elmélet	Gyakorlat
Középiskolás tanítóképzős diák	3,58	3,86
Felsőfokú képzésben részt vevő tanítóképzős diák ²⁰	4,13	2,95
Tanárképzős hallgató	3,33	2,41

A bolognai rendszer bevezetése, a várakozásokkal ellentétben nem vonta maga után a képzés jobb megítélését (l. 5. sz. táblázat). Ezt az eredményt támasztja alá az elméleti és gyakorlati képzés megítélése is, ahelyett, hogy a diákok elégedettebbek lennének, egyre kisebb pontszámot szavaztak meg mind az elméleti (3,96), mind a gyakorlati képzésnek (2,72).

5. sz. táblázat. A képzés megítélése²¹

	Átlag	Elmélet	Gyakorlat	N
2002–2003	3,15	4,13	2,95	307
2010	2,99	3,96	2,72	216
Összesen	3,09	4,06	2,86	523

Felkészültségük megítélésekor a főiskolai hallgatók nem maradtak el a középiskolás diákok mögött, a tanárképzős hallgatók viszont kedvezőtlenebbül nyilatkoztak (24,2%-a válaszolt határozott igennel erre a kérdésre).

Dacára annak, hogy a képzés megítélésekor kedvezőtlenebbül nyilatkoztak a hallgatók, a 2010-es felmérés során azt vehettük észre, hogy a bolognai rendszerben végzett hallgatók határozottabban gondolják azt, hogy felkészültek a szakma gyakorlására (54,5%), mint a főiskolát végzett hallgatók (43,8%). Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy csökkent azok száma is, akik egyáltalán nem érzik magukat felkészültnek a tanításra (6,3%-ról 2,3%-ra). A felkészültség megítélését azonban nagymértékben befolyásolta az, hogy a hallgató pedagógiai líceumot végzett-e felsőfokú tanulmányai megkezdése előtt, illetve hogy volt-e tanítási tapasztalata. A pedagógiai líceumot végzett hallgatók 78%-a állította, hogy határozottan felkészültnek érzi magát a szakma gyakorlására, míg az elméleti líceumot végzetteknek csak a 26%-a. A tanítási tapasztalattal rendelkezők 67,3%-a, míg a tanítási tapasztalattal nem rendelkezők 28,8%-a érzi magát felkészültnek a pedagógusi pályára.²²

A felkészültségi területek vizsgálatakor kiderült, hogy a pedagógusképzésben milyen tartalmakra fektetik a nagyobb hangsúlyt, és melyek szorulnak háttérbe. A hallgatók, a diákok úgy érzik, hogy meg tudnak tervezni egy-egy órát, de a tematikus, féléves vagy éves terv elkészítésében már nem annyira biztosak. Össze tudnak állítani egy-egy feladatlapot, képesek didaktikai eszközöket készíteni. A továbbiakban is inkább didaktikai kérdések megoldása-

20 Csak a 2002–2003-ban válaszoló diákok véleménye alapján.

21 L. Szabó-Thalmeiner Noémi: *i. m.* 56.

22 Szabó-Thalmeiner Noémi: *i. m.* 58.

ban tekintették magukat jobbnak, a nevelési problémák megoldásában, a konfliktusok kezelésében, a szülőkkel való kapcsolattartásban nem érzik magukat annyira felkészültnek. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy a képzés során fektessünk nagyobb hangsúlyt a nevelésméleti problémák tárgyalására, és ne összpontosítsunk csak a tanórai történetekre, hanem készítsük fel a hallgatókat arra, hogy a tanítási-tanulási folyamatot egységében lássák, és legyenek képesek együttműködni a gyermeknevelésben érdekelt másik féllel, a szülővel is.

A képzés hiányosságaira utal az is, hogy milyen tantárgyakat vezetnének be a hallgatók, a tanárok: elsősorban a kommunikációs képességet és az önismeretet fejlesztő tréning beiktatását tartják fontosnak, illetve szorgalmaznák a tanuló megismerésének módszereit bemutató tantárgy bevezetését és a feszültségkezelés, a konfliktuskezelés gyakorlását is.

Hipotéziseink a képzés megítéléséről, a felkészültség megítéléséről többnyire beigazolódtak: a tanárképzős hallgatók a legelégedetlenebbek a képzés minőségével, felkészültségük mértékével, a középiskolások elégedettebbek, a főiskolások válaszait pedig befolyásolja, hogy milyen tagozaton végeztek, illetve, hogy tanulmányaik mellett tanítottak-e.

Egy másik hipotézisünk szerint, a különböző képzésben részt vevő diákok, hallgatók más-más jövőképpel rendelkeznek, különbözik az egyes rétegek pályán való megmaradásának esélyei. A hipotézis vizsgálatok azt vehettük észre, hogy a főiskolai hallgatók vállalják a legtudatosabban a pedagógusi szakma gyakorlását. A középiskolások közül sokan szeretnének továbbtanulni (ez érthető, hiszen a társadalmi elvárás egyre inkább növekszik, ajánlott felsőfokú tanulmányokat végezni), a tanárképzős hallgatók pedig inkább szükségmegoldásnak tartják a pedagógusi szakma gyakorlását az alacsony fizetés és a társadalmi elismertség hiánya miatt.

A későbbi kudarcélmények elkerülése érdekében jó lenne tisztázni már a képzés elején, hogy kik azok a jelentkezők, akik nem alkalmasak a pedagógusi szakma gyakorlására. Már az óvó- és tanítóképzők sem szerveznek képességvizsgákat, ahol a jelentkezők rajzkészségét és énekhangját, zenei hallását vizsgálják, s a tanárképzésben sem volt megmértetés, a különböző szakokra felvételt nyert diákok automatikusan részt vehettek a képzésben. A pályalkalmassági vizsgálat bevezetésének lehetősége azonban nem váltott ki egyhangú reakciót a hallgatókból: bár a főiskolai hallgatók többnyire egyetértettek a felvételi bevezetésének szükségességével, a tanárképzős hallgatók fele-fele arányban válaszoltak igennel és nemmel a kérdésre.

Habár nem egységes a résztvevők véleménye a felvételi bevezetésével kapcsolatban, mindenki egyetért azzal, hogy az alkalmatlanok ne lehessenek pedagógusok. Ezt tükrözi azok válasza, akik nem értenek egyet a felvételi bevezetésével, de fontosnak tartanak az alkalmatlan hallgatók eltanácsolását a képzés során.

A vizsgálatban résztvevők több javaslatot fogalmaztak meg a képzés hatékonyabbá tétele érdekében.

– *A felsőközépfokú képzésben* csökkentenék az óraszámot, mivel a diákok túlterheltek. Kiiktatnák a fölösleges tantárgyakat, és hangsúlyt fektetnének a gyakorlatban alkalmazható ismeretek átszarmaztatására. Véleményük megegyezik a dokumentumelemzés során tapasztaltakkal, hogy a diákok túlterheltek, fokozottan igénybevettek a tanulás során.

– *A felsőfokú óvó- és tanítóképzésben* szelektálnák az elméleti tantárgyakat, és a lényegre fektetnék a hangsúlyt. Növelnék a pedagógiai gyakorlat óraszámát, és tartalmasabbá tennék azt. Ez a javaslat összecseng a tanterv módosításával, mely meg is valósult a képzés egyetemi szintre emelésével. A tantervmódosítás azonban mégsem hozta meg az elvárt hatást. Mint az

előzőekben láthattuk, a képzést kevésbé ítélik megfelelőnek a 2010-es hallgatók, és a kapott adatok alapján hangsúlyozottabbá vált a képzés elméletorientáltsága is (míg 2002, 2003-ban 3,44-es átlagot kapott a képzés elméletorientáltsága, 2010-re ez a szám 3,96-ra növekedett). A képzés minőségi javítása érdekében négy évre emelnék a képzési időt és megszüntetnék a hármas képesítést, mivel nem tartják kivitelezhetőnek három év alatt a felkészülést az óvodapedagógusi, tanítói és nyelvoktatói szakmára (ez a javaslat megvalósult, a 2003/2004-es tanévtől csak tanítói képesítést, a 2005/2006-os tanévtől óvodapedagógusi és tanítói képesítést nyújt a főiskola/egyetem).

– A *tanárképzésben* a tudósképzés elválasztását kérik a tanárképzéstől. Igénylik a pedagógiai gyakorlatra fordított idő növelését, és az elméleti és gyakorlati ismeretek összekapcsolását a képzés során.

Az empirikus kutatás eredményei alátámasztják feltevésünket, hogy az erdélyi magyar pedagógusképzésben résztvevő diákok, hallgatók és tanárok igénylik a változtatást, módosítanak a meglévő képzési rendszert.

Következtetések, javaslatok

Kutatásunk eredményeként megállapítható, hogy át kell gondolnunk mind az óvó- és tanítóképzés, mind a tanárképzés megszervezését, tartalmát. Tényként kell kezelnünk, hogy a felsőközépfokú pedagógusképzés, bár történelmi távlatokba nyúló hagyományokkal rendelkezik, már a múlté, helyét és szerepét a felsőfokú oktatás veszi át. Azonban a változások viharában nagyon résen kell lennünk, hogy minden változtatás a hatékonyságot, a minőségi megújulást szolgálja. Mint ahogy az előrejelzések már megjósolták, várható volt, hogy a felsőfokúvá válás maga után fogja vonni a képzés gyakorlati oldalának háttérbe szorulását, az elméleti képzés javára. Ezt a tényt már az illetékes szakemberek is észrevették, és intézkedéseket hoztak a gyakorlati képzés nyomtatékosítására az óvó-, tanítóképzésben a tantervi keretek tiszteletben tartásával. Érdekes tény, hogy ezek az intézkedések a felsőközépfokú képzés átszarmaztatott elemei (pl. napos gyakorlat, hetes tömbösített gyakorlat bevezetése stb.).

Külön kutatást igényel a tanárképzés újjászervezése a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, melyre most adódik lehetőség az elkövetkező három évben. Mivel a felmérés eredményei azt mutatták, hogy a vizsgált képzési formák közül ezen a téren van a legtöbb elégedetlenség, különös figyelmet kell szentelnünk a képzés tartalmának és szervezési módjának.

Mindkét területen azonban tisztában kell lennünk azzal a ténnyel, hogy csakis csapatmunkában együttműködve érhetünk el igazán jó eredményeket: szükség van az oktató tanárok egységes álláspontjára, a képző intézmények és a fogadó oktatási intézmények közötti szoros együttműködésre (hogy a képzés valóban a gyakorlatban jelentkező igények kielégítését szolgálja), a szakmát képviselő szakemberek és az egyetem fenntartását biztosító szervek közötti együttműködésre (ugyanis sok jó ötlet hal meg, ha nem kap megfelelő anyagi támogatást).

A pedagógusképzés nem zárulhat le az alapképzéssel, a pedagógus-továbbképzés szerves részét kell hogy képezze a pedagógusok szakmai felkészítésének. Ezt támasztja alá az Európai Unió törekvése is, mely szerint a pedagógusi kulcskompetenciák meghatározása után

arra kell törekedni, hogy a sztenderdek alapján történő alapképzést követően biztosítsuk a pedagógusok élethosszig tartó képzését, illetve a mobilitást a képzés során.²³

A romániai pedagógus-továbbképzési rendszert vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a központosítás ezen a téren elég erős: a pedagógusoknak véglegesítő vizsgán kell részt venniük, majd II. és I. fokozati vizsgát tehetnek, melyek a pedagógusi karrier lépcsőfokait képezik Romániában. Sokan számítottak arra, hogy idővel megszüntetik és átszervezik a továbbképzésnek ezt a formáját, azonban a Minisztérium által kibocsátott fejlesztési stratégia inkább a meggyökeresedett vizsgarendszer átmenekítését célozza.²⁴

Felmerül a kérdés, hogy mennyire hatékonyak a felvázolt vizsgák? Mennyire tükrözi a pedagógus felkészültségét a vizsgákon való eredményes részvétel. Ahhoz, hogy valóban a minőség jegyében vizsgálhassuk a pedagógusok szakmai előmenetelét, megfelelő elvárás rendszert kell kidolgoznunk, melynek függvényében meghatározhatjuk a vizsgára való felkészítés tartalmát. Ebben segíthet a kompetenciákon alapuló képzési és továbbképzési rendszer alkalmazása a továbbképzés során.

A felvázolt továbbképzések mellett azonban a pedagógusoknak kreditpontokat kell gyűjteniük továbbképzésük igazolása érdekében. Ezért egyre több pedagógus-továbbképzési programot nyújtanak be akkreditációra szakmai egyesületek, pedagógusképzésben járatos intézmények. Ez a lehetőség újabb távlatokat nyit a pedagógusképzés terén, hiszen az alapképzés során elsajátított ismereteket, készségeket, képességeket, attitűdöket továbbfejleszthetjük és alakíthatjuk a gyakorló évek alatt is. Így a gyakorló pedagógusok érdeklődésüknek és szükségleteiknek megfelelő tartalmú programokon vehetnek részt, és fejleszthetik tovább magukat.²⁵

23 2005. június 20–21. Brüsszel, az Európai Unió tanácskozása a Pedagógusok kompetenciaalapú képzésének és képesítésének alapelveiről.

24 Szabó-Thalmeiner Noémi: *A romániai pedagógus-továbbképzés aktuális helyzete*. Pedagógusképzés 2004. 1. 107–115.

25 Sok esetben a pedagógusok olyan igényes és alapos továbbképzéseken is részt vesznek, melyekért nem jár kreditpont, mivel a szervezők nem vállalják az akkreditációval járó anyagi költségeket és adminisztratív teendőket. E képzéseken való részvétel tükrözi a pedagógusok belülről jövő motívumát az újabb szakmai ismeretek megszerzése iránt.

Ozsváth Imola

NÉPTANÍTÓK NÉPRAJZI MUNKÁSSÁGA¹

A néptanítók az iskolai oktató-nevelői munka mellett a faluközösség szellemi vezetőiként széleskörű tevékenységet folytattak. Többen közülük a település kulturális életének megszervezésén kívül (színjátszócsoporthoz, néptáncsoport, olvasóegylet, dalegylet stb. vezetése) említésre méltó néprajzi munkássággal is rendelkeznek. Lejegyezték a település folklór-anyagát, megörökítették az életforma változása miatt háttérbe szoruló, feledésbe merülő népszokásokat (pl. tollfosztás, kalács, berukkolás stb.), felkutatják a település történetét, vidéki újságokban helytörténeti tanulmányokat publikáltak, névtani gyűjtéseket végeztek, és az összegyűjt anyagból nem egy esetben megszerkesztették a falu monográfiáját. A tárgyi kultúra vizsgáloinak kiváló terepet jelenthetnek a vidéki tájmúzeumok, amelyek a legtöbb esetben néptanítók gyűjtőmunkájának eredményeként jöttek létre.

Bevezetés

Jelen tanulmányban a néptanítók, falusi értelmiségiek néprajz iránti érdeklődésének, néprajzi gyűjtéseinek vizsgálatára vállalkozom. Elemzésemet öt általam gyűjtött és lejegyzett tanítói élettörténetre alapozom.² Az egyes kérdések részletesebb megvilágítása érdekében kontrollanyagként a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában őrzött³ – valamint már nyomtatásban megjelent⁴ – élettörténetekre, tanítók néprajzi gyűjtésére hivatkozom.

A tanítói élettörténetek vizsgálata során a következő kérdésekre keresem a választ: az élettörténetüket elmesélő néptanítók, visszaemlékezéseiket, életük történéseit lejegyző falusi értelmiségiek hogyan kerültek kapcsolatba a népi kultúrával? Miért érzik feladatuknak a hagyomány lejegyzését, átörökítését? Milyen kimondott vagy ki nem mondott céllal rögzítik a hagyományt? A népi kultúra mely területei kerültek érdeklődésük középpontjába? Az általuk értékesnek vélt, megörökítésre méltónak tartott népi kultúra elemei belső késztetésből kerültek lejegyzésre, vagy kívülről is ráirányították a falun szolgálatot teljesítő tanítók figyel-

1 Jelen tanulmány a *Néprajzi Látóhatárban* közölt írás (Ozsváth Imola: *Néptanítók néprajzi munkássága*. Néprajzi Látóhatár XVII. évf. 2008. 3. szám 21–57.) bővített változata.

2 Az élettörténetek módszeres elemzése ezúttal nem célja a dolgozatnak, csupán egy közös motívum, a néprajzi munkásság vizsgálatára vállalkozom. A néptanítók életpályájának és élettörténetének elemzése: *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek*. Szerk. Ozsváth Imola. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2008; Bálint Dezső – Kovács Piroska – Balázs Dénes: *Lámpások voltunk... Udvarhelyszéki pedagógusok élettörténete*. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Ozsváth Imola. Marosvásárhely, Mentor. 2009.

3 Gyulai Ilona: *Tizenegy testvér. Életem emlékeiből*. A kézirat a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában található. Az anyagot Keszeg Vilmos gyűjtötte 1998-ban. Nyomtatásban: *Gyulai Ilona: Tizenegy testvér = Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben*. Szerk. Keszeg Vilmos és Szabó Zsolt. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó. 359–372.

4 István Lajos élettörténete, Emlékek az életemből. Kovácsné István Anikó gyűjtése. L. Kovácsné István Anikó: „Nagyon különleges ember, olyan magunkfajta, de mégis, ő már kinőtte magát”. *István Lajos személyiségének reprezentációi = Specialisták. Életpályák és élettörténetek 1–2*. Szerk. Keszeg Vilmos. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2006. 359–581.

mét? Hogyan prezentálódik ez a kérdéskör a magyar tanítóság fórumát képező, fővárosban megjelenő *Néptanítók Lapjának* 1920-as különnymataiban? Mennyire kerültek be ezek a lejegyzések, gyűjtések a köztudatba? Mennyire figyelt oda rájuk a tudományosságot képviselő szakmai elit és hogyan viszonyult a tanítóság munkájához?

A falusi értelmiség és a népi kultúra

Az élettörténeteket egy bizonyos *kódszöveg*⁵ szervezi, mely az elbeszélő fejében öntudatlanul létezik, és irányítja az emlékezést. Létezik egy elsődleges szöveg, egy közös szervezőelv, melyet J. Lotman nyomán kódszövegnek nevezek. Ez a rögzített élettörténetekben nyomon követhető közös szövegszervező elv nem más, mint a tanítók népi kultúra iránt érzett elkötelezettsége, néprajzi érdeklődése.

A néptanítók néphagyományokhoz való viszonya öntudatlanul elmondódik az élettörténet elbeszélése során. Például Bálint Dezső, 1936-ban Székelyszentmiklóson született tanító élettörténetének rögzítését szülőfaluja társadalomnéprajzi szempontokat érvényesítő leírásával indítja. Először helyett bemutatja a falu táji, földrajzi elhelyezkedését, ezzel összefüggésben a település lakóinak foglalkozását, a lakosság megélhetési lehetőségeiről beszél. Ismerteti a település történetét, szerepét a Nyikó menti falvak kontextusában. Leltárt készít, felsorolja a falu gazdáit név szerint, akik virágzó gazdasággal rendelkeztek az 1930-as években, és rögzíti, hogy mi lett ezen gazdaságok sorsa 1998-ra, a memoár megírásának idejére. Szomorúan állapítja meg, hogy „Szétesett a falu. Csoda-e hát, hogy az 50 gazdaságból ma három működik?!” Pontosan nyomon követi a társadalmi migrációt, név szerint felsorolja, hogy kik hagyták el a falut, hányan tanultak tovább, hányan kerültek el házasság útján a településről. Ugyancsak név szerint megemlékezik az első és a második világháború hősi halottairól. Külön fejezetben ír az 1946-os nehéz évről, a szárazságról és az éhínségről. Elkészíti a település térképét, bejelöli a házzámokat, az intézményeket, összegyűjti a határ- és dűlőneveket. Gyermekkorának mesélése során bemutatásra kerülnek a népi gyermekjátékok (külön a falusi gyermekek és a szolgaleányok játécai), a játék- és népi hangszerkészítés módzatai, a falusi munkálatok, így az erdőlés, a pásztorkodás, cséplés, az asszonyi munkák mint a kendertermesztés és rostmegmunkálás, a szövés, fonás, szabás, varrás, nagymosás, sulykolás, szapulás. A diákkori emlékek között szakszerűen leírja a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban és a tanítóképzőben divatos fikáztatási szokásokat, beavatási rítusokat. Részletesen beszámol az akkori hároméves katonaságról, a katonák mindennapjairól, feladatairól. A mára már megszűnt katonaság intézményéről érdekes történeteket ír le unokái és az utókor számára. Részletesen ír a falusi katedrára kikerült tanító mindennapjairól, feladatairól, a mozgósításról, a felkészítőkről, referátumokról, kollektivizálásról, meggyőző munkáról, politikai körökről, kultúrmunkákról, a leveleoktatásról stb. Részletező leírásai egy letűnt kor hiteles dokumentumai.

Nagy István 1938-ban született zetelaki tanító összegyűjti az életforma változásával feledésbe merülő szokásokat, és a kultúrmunka keretén belül visszatánítja azokat a falu fiataljainak. Színpadra viszi, feleleveníti a kukoricafosztást, a fonót, a lakodalmast, a katonalátó szokását.

5 Lotman, Jurij: *Szöveg a szövegben = Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai*. Pécs, ELTE Orosz Filológiai Tanszéke, JPTE Irodalomtudományi Tanszék, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. 1994. 57–80. 61.

Bálint Árpád 1926-ban született az Udvarhely megyei Parajdon, majd 1950-től nyugdíjazásáig a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron tanítóskodott, ahol a tanítás mellett jelentős kulturális, közösséget szolgáló tevékenységet folytatott. Helytörténeti, néprajzi tárgyú írásokat közölt 1989 előtt az *Igazságban*, a változás után pedig az 1990-ben újraindított *Kalotaszeg* nevű újságban. A *nemzet napszámosságai közül egynek a visszaemlékezései* című rövid önéletrírásában is jelentős helyet kap a szolgálati hely, Magyargyerőmonostor történetének bemutatása. Nyugdíjba vonulása után is tenni akar a közösségért, visszaemlékezéseiben így ír: „Befejezésképpen azon óhajomnak adok hangot, hogy Isten segedelmével vihessem véghez 6 éves megbízatásomat a kalotaszegi egyházmegyében, teljesíthessem elgondolásaimat az idetartozó egyházközösségekben, ami ősi református hitünk, anyanyelvünk, identitásunk, ősi szokásaink és világhírű kalotaszegi viseletünk megőrzését illeti, ami megmaradásunk biztos záloga.”

Kovács Mihály 1925-ben Máréfalván született, Szentegyházán iskolát alapító értelmiségi, a tanítás és a település kulturális életének megszervezése mellett névtani gyűjtéseket végzett. Felesége, Kovács Piroska 1932-ben született Máréfalván, a helyi hagyományörző egyesület⁶ alapítója, elnöke, tájházat hozott létre a faluban, mai napig a település kulturális életének aktív irányítója. Monografikus írása jelent meg népi építészet tárgykörben *Székelkapuk Máréfalván* címmel, több éves terepmunka eredményeként elektronikus adathordozón (CD-ROM) közreadja *Elődeink hagyatéka* címmel az öreg kapuk kataszterét. *Fába rótt oklevelek* című munkájában tizenkét székelkapu „élettörténetét” rekonstruálja. Nyomtatásban megjelent munkáinak sora itt nem ér véget.

Hankiss Ágnes írja, hogy minden ember kialakít valamilyen elméletet saját élettörténetére, életútjára vonatkozóan, megpróbálja egységes magyarázóelv fonalára fűzni, egységbe építeni sikereit és kudarcait, adottságait és választásait, erőit és hibáit, megpróbálja levezetni saját ontológiáját.⁷ Az egyén élettörténetének mesélésekor jelen helyzetének megfelelően részben a mesélésre való felkérés alkalmához is igazodva idézi fel azokat az epizódokat, melyek aktuális identitását legitimálják. Hogy kik vagyunk, életünk történetéből derül ki.⁸ A fent megnevezett néptanítók adott esetben⁹ a felkéréshez igazodva élettörténetük elmesélése révén tanítóságuk történetébe ágyazva a népi kultúrához való viszonyukról implicit módon beszélnek. Mindannyian falusi környezetben, egyszerű földműves családban születtek, gyerekként a családban, az udvarhelyszéki székel falvakban szocializálódtak. Beleszülettek egy ősi rendbe, mely a XX. század második felében megbomlani látszik. A kollektizálással, gépesítéssel, iparosítással, urbanizációval életformaváltás következik be, a fiatalok városra költöznek, a valamikori falu életét meghatározó hagyományok, szokások feledésbe merülnek. Ezen értékek megőrkötését, átmentését feladatának érzi a falusi értelmiségi.

Sok esetben nem mondódik ki explicit módon, hogy a visszaemlékezésekben, elbeszélte élettörténetekben a letűnt világ szokásainak, hagyományainak rögzítése, átmentése történik meg, csupán a sorok közül, mellékesnek tűnő megjegyzésekből tudjuk meg: azzal, hogy Bá-

6 Kőlik Hagyományörző Művelődési Egyesület.

7 Hankiss Ágnes: „*En-ontológiák*” Az élettörténet mitikus áthangolása = *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. II.* Szerk. Frank Tibor – Hoppál Mihály. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1980. 30–38. 30.

8 Vö. Tengelyi L. narratív identitás-fogalma. L. Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 1998. 14.

9 Az említésre került tanítók közül Bálint Dezső és Bálint Árpád nem felkérésre, hanem belső indítatásból már jelen kutatás kezdete előtt megírta visszaemlékezéseit.

lint Dezső részletesen leírja a kendermunka folyamatát, az erdőlést, a népi hangszerek készítésének módját, az ő korában divatos gyermekjátékokat, ezzel örökül hagyja a kultúrát unokáinak. Belülről jövő készítés számára a múlt rögzítése, megörökítése. „Még mivel tartozom...” – írja az emlékezés során. Nosztalgikus hangon ír az utókornak a gyermekkor játékaikról, a sárpuskázásról: „Ma sárpuskának való is volna benne (ti. a falu központjában lévő nagyvályuban). Ha gyermek is lenne. Feledésbe ment a sárpuskázás.” A kontraprezentikus¹⁰ beszédmód a valamikori gondtalan gyermekkort idézi. A megváltozott világban a falu mesélőjére, tudására emlékezik, aki hitt a boldog jövőben, a megmaradásban. Az értéket, nemzetet féltő tanító szomorúan jelenti a falu elöregedését, elnéptelenedését, és ezzel együtt a valamikori hagyományok eltűnését: „ne kérdeztétek, milyen most a falu, mert mindjárt nincs, aki feleljen. Mindjárt egymást sem tudják eltemetni, és aki még megvan, már csak sóhajtja: Nincs remény. Hol vagy Sófalvi Dénes bácsi? Te sem vagy már sehol. Pedig hitted, hogy mindég leszünk. Igazad lenne most is? De most csak a néma roskadozó házak, elhagyott utcák, gyom verte határok, korhadozó gyümölcsfák, felhagyott határutak, bozotos temetők csendje fogadja a falut meglátogató kíváncsi idegent, vagy a még ismerős hűtlent.” Sokszor hangsúlyozott gondolat a memoárban, hogy „addig vagyunk, amíg él az emlékezet”, a memoárban megörökített élet, lejegyzett hagyomány tovább él az utódok emlékezetében.

A fent leírtakat összegezve megjegyezhetjük, hogy a vizsgált élettörténetek néptanítói egy-egy tradicionális falusi társadalom szülöttei, akik gyermekkoruktól fogva bennszülöttei ennek a kultúrának. Tanulmányaik befejeztével visszakérülnek a hagyományokat éltető falusi világba, megélik a társadalmi és politikai változásokat, szemtanúi, sőt mi több, legtöbbször akarataik ellenére aktív résztvevői lesznek a kollektizálásnak, megtapasztalják a változást (bevezetik a villanyt, gépesítik a mezőgazdaságot stb.), az életformaváltást, tanúi a hagyományos, kölcsönös segítségen alapuló munkaalkalmak megszűnésének, melyek a folklóralkotások keletkezésének és gyakorlásának természetes közegét jelentették. A kevés föld nem tud megélhetést nyújtani a fiatalok számára, a város gyártelepe magába szippantja a környező falvak lakosságát. Az otthon maradt idősebb lakosság, a népi tudás hordozója egyre fogy, „sajnos, hogy itt már régóta csak a temetők gazdagodnak” – sóhajtja Bálint Dezső tanító az elöregedő falu olvasóegylet-vezetőjének temetésén elmondott beszédében. A lejegyzett népi tudásnak, tájházakban összegyűjtött tárgyaknak identitásmegőrző funkciót tulajdonítanak. Kovács Piroska így ír a tájházak szerepéről: „az ismeretgyarapítás eszköze, főleg az ifjúság számára, de a néprajzkutatók számára is. Ezen túlmenően lehet a történelmi tudatformálás, nemzeti önazonosságunk elmélyítésének igen fontos intézménye.”¹¹ A falun szolgálatot teljesítő értelmiségi, azzal, hogy lejegyzí a népi tudást, megörökíti az életformaváltás miatt veszélybe került hagyományokat, tájházakba hordja a hagyományos népi munkálatok tárgyait, eszközeit, egyrészt az utókor számára saját eredetére vonatkozó tudást közvetít, másrészt a kutatás számára leírandó anyagot szolgáltat. Tehát a néptanító szerepe a kultúra közvetítése. Ezen megállapítás részletes kifejtésére a dolgozat további részében sor kerül.

10 Assmann írja, hogy ez a fajta emlékezet „a jelen hiányosságaiból kiindulva egy olyan múlt emléket idézi vissza, amely többnyire a hőskor vonásait ölti. Ezek az elbeszélések egészen más fényben láttatják a jelent: a hiányzót, az eltűntet, a kivesztett [...] hangsúlyozzák, tudatosítják a szakadékot »egykör« és »most« között. A jelen [...] viszonylagossá válik a szebb múltéhoz képest” L. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 1999. 79.

11 Kovács Piroska: *A máréfalvi Tájház. Örökségünk*. I. (2007) 24–25. 25.

A népi kultúra gyűjtésének romantikus szemléletű programja

A népi kultúra iránti érdeklődés, a népköltészeti alkotások szervezett gyűjtése a nemzeti önismeret és önbecsülés szolgálatában bontakozott ki a XIX. század közepén. Voigt Vilmos a magyar népköltészet felfedezésének és feltárásának korszakát a felhívások korának nevezi, ugyanis egymást követik a gyűjtésre történő felszólítások.¹² A népköltészet ügye nemcsak a XIX. század költőit, íróit foglalkoztatja, a gyűjtőmozgalomban részt vesz a kor értelmiségi rétege, köztük többen éppen a pedagógusi pályáról kerülnek ki. Gyulai Pál ebben az időben a kolozsvári református kollégium tanára (1858–1862), diákjait erdélyi népköltészeti alkotások gyűjtésére buzdítja. Szabó Sámuel tanár a marosvásárhelyi református kollégium diákja-it irányította népköltészeti gyűjtőmunkájukban.¹³ Ő maga figyelemre méltó gyűjteményt küld be a Kisfaludy Társaság felhívására,¹⁴ mely meg is jelenik a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében. Kriza János az erdélyi értelmiséget, papokat, tanárokat szólítja fel a hagyomány gyűjtésére, közös munkájuk eredménye a *Vadrózsák* első kötete.¹⁵ Kriza János a *Vadrózsák* különböző helyein 19 gyűjtőtársának mondott név szerint köszönetet, nyilvánvalóan többen voltak, a kutatás számukat mintegy harmincra gyarapította.¹⁶ Olosz Katalin kutatása több Kriza-munkatárs kilétére fényt derített, ugyanis az önkéntes gyűjtőmozgalom résztvevői egy része ismeretlen maradt az utókor számára, mert a kor gyakorlatához igazodva többnyire a gyűjtőmunkát irányítók neve alatt jelentek meg a népköltészeti alkotások.¹⁷ Olosz Katalin rekonstruálja Szabó Sámuel tanári munkásságát, megrajzolja tanítványa, Vass Tamás pályaképét, aki sepsiszentgyörgyi köztanítósa idején szorgalmasan gyűjti a székelly népköltészeti alkotásokat. A forráskutatások arra is fényt derítettek, hogy Vass Tamás folklórgyűjtői munkásságát nem annyira Kriza-munkatársként, mint inkább önálló, független tevékenységként kell értelmeznünk.¹⁸

Ipolyi Arnold a *Magyar Mythológia* kútfői közt számon tartott népköltészeti alkotások egybegyűjtésénél mintegy félszáz munkatárssal dolgozott együtt. A gyűjtők névsorát közli

12 Vö. *A magyar folklór*. Szerk. Voigt Vilmos. Budapest, Osiris Könyvkiadó. 1998. 44.

13 L. Olosz Katalin: *A magyar népköltészet egy elfelejtett gyűjtője: Vass Tamás*. Erdélyi Múzeum 62. (2000) 3–4. 237–245. 237.

14 A Kisfaludy Társaság hírlapokban közzétett felhívása „a népköltészet barátait” buzdítja gyűjtőmunkára. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének szerkesztői (Arany László és Gyulai Pál) a kiadvány előszavában köszönetet mondanak a „fáradhatatlan gyűjtőknek”, tőlük tudjuk, hogy a felhívásra számos gyűjtemény érkezett. „Még van idő a gyűjtésre, de nem lesz soká” jelszóval további munkára buzdítják az olvasót. A közlés során megnevezik az illető népköltészeti alkotást beküldő személyt, a gyűjtés helyét. Vö. *Magyar Népköltési Gyűjtemény I. Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiről*. Szerk. Arany László – Gyulai Pál. Pest, Athenaeum Kiadó. 1872. V–X. A gyűjtemény anyagát beküldő személyek biográfiáját még nem vizsgálta a kutatás. Feltételezem, hogy Gyulai Pálon és Szabó Sámuelen kívül többen is a tanári pályáról kerültek ki. Az állítás bizonyítása egy következő kutatás feladata lehet.

15 Olosz K.: i. m. 237.

16 Vö. Faragó József: *Köváry László székelly balladagyűjtése 1852-ben*. Ethnographia XC. (1979) 382–387. 385.

17 L. Olosz K.: i. m. 237–238.

18 Vö. Olosz K.: i. m. 238–239.

Hoppál Mihály,¹⁹ de a gyűjtőtársak kilétéről ezúttal sem tudunk meg sokkal többet. Feltételezhetően több vidéki paptárs és tanító segíthette gyűjtésével a tudós plébános munkáját.

Voigt Vilmos a folklórkutatás második nagy szakaszának (századfordulótól a világháborúig) gyűjtői közt az ismert nevek mellett – Benedek Elek, Orbán Balázs, Sebestyén Gyula, Kodály Zoltán, Bartók Béla, Vikár Béla, Seprődi János mellett – név szerint említi Ősz János székely falusi tanító népmese gyűjtését.²⁰

A tudomány felhívta a tanítóság figyelmét a nép körében fellelhető kulturális értékekre, a „menthetetlen pusztulással”²¹ fenyegetett ősi hagyományokra, melyeket a nemzeti összetartozás megőrzésének eszközeként határozott meg. „Ezek összessége teszi a nemzetet nemzetté, tehát a magyart magyarrá: ezért nemzeti kötelességünk ősi kultúránk maradványait összegyűjteni”²² – hangzik el a Magyar Néprajzi Társaság első szegedi propagandagyűlésén 1920. október 9-én Szendrey Zsigmond előadásában a néphagyomány gyűjtésének romantikus szemléletű indoklása.²³ Az említett propagandagyűlésen elhangzott neves néprajzkutatók, mint Viski Károly, Szendrey Zsigmond, előadásait a tanítóság számára nyilvánosságra hozta a *Néptanítók Lapja* különnyomat formájában. Tehát a néptanítók fórumának minősülő szakfolyóiratot olvasó falusi értelmiség értesülhetett a népi kultúra elemeinek gyűjtésére irányuló felhívásról. Bár a vizsgált élettörténetek, memoárok szerzői nem tesznek említést arról, hogy a népi kultúra elemeinek rögzítése kívülről jövő felhívásra, ösztönzésre történne, talán mégsem haszontalan vállalkozás megvizsgálni, hogyan prezentálódik a hagyomány gyűjtésének kérdése a kor pedagógiai szakfolyóiratában, a *Néptanítók Lapjában* és egyéb kiadványokban.

Viski Károly a Magyar Néprajzi Társaság 1920-ban szervezett szegedi propagandagyűlésén tartott előadásában bemutatja a tanítóság számára a néprajzot mint tudományt, és hangsúlyozza a néprajzi gyűjtés fontosságát.²⁴ Elégedetlenségének ad hangot, miszerint a magyarság még nem rendelkezik tudományos igénnyel megszerkesztett etnográfiai leírással, mellyel más népek már elismerésre tettek szert.²⁵ Az összefoglaló mű megírásának halogatását a gyűjtő a munkatársak hiányában, az eddig rögzített anyag szegényességében látja, ugyanis a „sok nagybecsű részlet [...] elegendő munkatárs híján [...] omladozó újtjelző”,²⁶ a tudósok által gyűjtött anyagból még nem lehet megírni a magyarság néprajzát. Ehhez kéri a magyar tanítóság segítségét, ugyanis meglátása szerint kizárólag csak a nép körében élő értelmiségi van abban a helyzetben, aki ezt a munkát elvégezheti, hiteles, megbízható anyagot gyűjthet:

19 Vö. Hoppál M.: Hoppál Mihály: *Ipolyi Arnold élete és műve* = Ipolyi Arnold: *Magyar Mythológia*. (Hasonmás kiadás függelékkel) Budapest, Európa Könyvkiadó. 1987. 5–46. 39.

20 L. Voigt V.: i. m. 47–48.

21 Vö. Szendrey Zsigmond: *A néphagyományok gyűjtésének módszere*. Különnyomat a *Néptanítók Lapja* 1920. évi 44–46. számából. Budapest, Franklin Társulat Nyomdája. 1.

22 Szendrey Zs.: i. m. 1.

23 Vö. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó. 2001. 37–70.

24 Ugyanerről lásd még: Bellosics Bálint: *Útmutató néprajzi tárgyak gyűjtésére*. Reprint (az 1907-es kiadás alapján). Szilágyi Miklós utószavával. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 1992. 9–26. (Reprint kiadás, a mű első megjelenésének ideje 1907.); Bátky Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Reprint (Megjelent az 1906. évi kiadás alapján). Sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Selmeczi Kovács Attila. Budapest, Néprajzi Múzeum. 1992. 1–29. (Reprint kiadás, a mű első megjelenésének ideje 1906.).

25 Vö. Viski Károly: *Néprajz és néprajzi kutatás*. Különnyomat a *Néptanítók Lapja* 1920. évi 44–46. számából. Budapest, Franklin Társulat Nyomdája. 1920. 1–6.

26 Viski K.: i. m. 7.

„Vagy lesz a magyar néprajznak minden faluban lelkes és pontos kutatója a magyar tanítók személyében, vagy örökölni hagyhatjuk az alapvetés, anyaggyűjtés gondját a XXI. vagy XXII. század tanítói karának. Mert akkor sem tudhatja más megcsinálni.”²⁷ Csakhogy Viski Károly szerint erre a munkára még nincs szakmailag kellőképpen felkészülve a magyar tanítóság, ezért az eredményes munkát csakis a tudományos intézményekkel való közreműködésben látja. Érdemes megjegyezni, hogy Viski Károly annak ellenére, hogy előadása elején a tudományosság ismérveit sorjázva az értelmezés fontosságáról értekezik, összehasonlító elemzések végzésére buzdít,²⁸ a tanítóságra csupán a gyűjtőmunkát, a hagyományok rögzítését bízna, az értelmezés, a gyűjtött anyag rendszerezése és közlése a tudományos intézmények feladata.²⁹ Tehát a néptanító benne élve a hagyományban, ideális gyűjtési helyzetének köszönhetően közvetítő a nép és a tudomány között, ugyanakkor köztes szerepe folytán nélkülözhetetlen. A továbbiakban a vizsgált kérdés árnyaltabb megértése érdekében hosszabban idézem Viski Károly előadását: *„A magyar néprajz teljes fölépítése is mindaddig pusztán óhaj, míg a magyar tanítóság tudományos készültsége, érdeklődése, belátása s magyarságából fakadó elhatározása ki nem mondja, hogy megépíti; míg ki nem dolgozza, vagy dolgoztatja a kutatás módját, nem alkot központot, vagy helyesebben meg nem bíz már meglévő intézményt (pl. a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát) a munka irányításával, az adatok földolgozásával és közreadásával. A néppel együtt kell élnie annak, aki minden vonatkozásában, keresztül-kasul megismerésére törekszik; ilyen helyzetben pedig csak a tanítóság van.”*³⁰

A továbbiakban azt is érdemes megemlíteni, hogy Viski Károly a néprajzi gyűjtést a néptanítótól ingyen várja el. Meglátása szerint belülről fakadó nemzeti érzelmeknek kell motiválnia ezt a munkát, a nemzetért érzett felelősség, tenni akarás lehet a néphagyományok gyűjtésének mozgatórugója. Az előadó ismeri a tanítóság szűkös anyagi helyzetét, és gyűjtésre buzdító felszólalásában állásfoglalásra készíti a falusi értelmiséget: „Vagy csináljuk – nem egy pár bocskorért és egy véka lisztért – hanem ingyen, becsületből, mert magyarok vagyunk, vagy bevalljuk, hogy nincs hozzá erkölcsi erőnk.”³¹

„Hivatkozva éhségünkre és rongyosságunkra, s e fedezékben halkan megvonulva”³² nem maradhat tétlenül a magyar tanítóság, hanem szolgálnia kell nemzetét és a tudományt – zárja le a cselekvésre késztetésről szóló retorikus, többes szám első személyű beszédét Viski Károly, aki Hermann Antal tanítványaként 1941-től a budapesti tudományegyetem néprajz tanszékének tanára lesz.³³

Ahogy Hermann Antalnak a kolozsvári egyetemen (még a néprajz tanszék megalakulása előtt) tartott előadásai felkeltették az egyetemi hallgatók érdeklődését a néprajz iránt, úgy Szendrey Zsigmond is, a valamikori tanítvány a Magyar Néprajzi Társaság szegedi gyűlésén a tanítóság körében keres munkatársakat a néprajzi gyűjtéshez. Vészharangot kongat, felhívja a tanítóság figyelmét, hogy az idegen hatások, a fokozatosan fejlődő művelődés

27 Viski K.: i. m. 8.

28 Ezzel a gondolatával a szerző túlmutat kora pozitivisták szemléletén. Vö. Kósa L.: i. m. 70–154.

29 Vö. Viski K.: i. m. 8.

30 Viski K.: i. m. 8. A dőlt betűs kiemelés ezúttal a szerző kiemelése.

31 Viski K.: i. m. 8.

32 Viski K.: i. m. 8.

33 László: *Néprajz az egyetemeken, Néprajz a középiskolákban.* (Szócikkek) = *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. kötet. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1981. 5–6.; 7–8. 7.

„mérhetetlen pusztulással fenyegetik nemzeti múltunk megbecsülhetetlen (sic!) emlékeit.”³⁴ Az előadó szemléletében „az ősi kultúra maradványainak” összegyűjtése nemzeti és politikai kötelesség: nemzeti, mert a néphagyomány a nemzeti összetartozás megerősítésének eszköze, politikai, mert leginkább a nemzeti önállóság megerősítése érdekében kifejtett tudományos tevékenységgel lehet kivívni a külföld elismerését.³⁵ Itt jegyezném meg, hogy a herderi jóslat nemzedékeket készítetett a magyar kultúra életképességének bizonyítására.³⁶ Innen származhat a korszak írásaiban többször hangot kapó külföldnek való megfelelési kényszer.³⁷

Szendrey Zsigmond az eddigi néprajzi gyűjtések hiányosságaira utalva kéri a magyar tanítóság segítségét. Viski Károlyhoz hasonlóan kiemeli a néptanítók egyedi előnyös gyűjtői helyzetét, mely lehetőséget adna a gyűjtés eddigi módszerének megváltoztatására. A falusi értelmiség résztvevő megfigyelőként természetes közegében látja működni a népi kultúrát, nem szükséges mesterséges alkalmakat, helyzeteket teremtenie a kikérdezéshez, így hitelesebb anyagot tud rögzíteni, mint az idegenből érkező kutató.³⁸ Sőt, továbbmenve, arra kéri a tanítóságot, hogy szóval és írásban győzze meg a népi kultúra iránt fogékony ismerőseit, hogy lakóhelyükön gyűjtsék össze a néphagyományokat.³⁹ Pozitív példaként említi a finneket, ahol a néphagyományok gyűjtésében nagy szerepe volt a falusi értelmiségnek. „... Mert igazán sikerrel csak az gyűjthet, akit a nép még maga közé valónak tart (tanulók), vagy aki vele állandóan, naponta érintkezik (tanító, pap, jegyző, orvos, tanult gazda), [...] akiknek személye, jelenléte sohasem szokatlan előtte. Az ilyen előtt nem jut eszébe, hogy ő valahogy másképp ejti ki a hangokat...”⁴⁰ A tanítókat gyűjtőmunkájukban segítő, pontos módszertani útmutatót közöl, melyben részletesen tárgyalja a lehetséges kutatási területeket, megjelöli az ideális terepet, ismerteti a gyűjtés munkaeszközeit.⁴¹

Felhívja a tanítóság figyelmét a tanulók foglalkoztatására, módszertani útmutatásokat közöl a diákgyűjtések vezetői számára. Pozitív példaként említi az egyik tanítót, akinek „egész gyűjteményét csupa középiskolai tanulók hordták össze”,⁴² illetve saját magát, aki 1912–18 között a nagyszalontai állami főgimnázium tanulóinak folklórgyűjtéseit vezette. Lényegében saját szakkörvezetői tapasztalatait osztja meg ezúttal a hallgatósággal. Ő maga a Folklóre Fellows magyar osztálya⁴³ által ajánlott gyűjtési módszert próbálta ki, és ezt egészí-

34 Szendrey Zs.: i. m. 1.

35 Szendrey Zs.: i. m. 1.

36 L. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó. 2001. 38.

37 Vö. Szendrey Zs.: i. m. 1.; Viski K.: i. m. 6.

38 Ugyanerről lásd még: Bellosics B.: i. m. 20.

39 Itt jegyezném meg, hogy Bátty Zsigmond meglátásában mindenki részt vehet a népi kultúra értékeinek megmentésében, aki érdeklődik a népéleti jelenségek iránt. Véleménye szerint a gyűjtőmunkához nem szükséges semmiféle előtanulmány. Ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy erre a munkára elsősorban hivatásuknál fogva a tanítók és a papok vannak predesztinálva. L. Bátty Zs.: i. m. 22.

40 Szendrey Zs.: i. m. 6.

41 Szendrey Zs.: i. m. 4–12.

42 Szendrey Zs.: i. m. 12.

43 A Folklóre Fellows folklórkutatók szövetsége, 1907-ben alakult meg Helsinkiben. A szövetség célja, hogy a kutatók számára az egyes országok népköltési, népszokás- és néphitanyagát hozzáférhetővé tegye. A Folklóre Fellows magyar osztálya 1911-ben alakult meg, mely nagyszabású tervet és útmutatót dolgozott ki a magyar folklór anyagának összegyűjtésére. A Magyar Néprajzi Társasággal közösen vándorgyűléseket szerveztek, és megnyerték céljaiknak a különböző középfokú és felsőfokú intézetek vezetőit, akik a diákságot lelkesítették, pályadíjakat tűztek ki a legsikeresebb

tette ki néhány általa hasznosnak vélt megjegyzéssel. Saját tapasztalatai alapján azt tanácsolja a magyar tanítósnak, hogy ne hagyják ki a kutatásból a leányiskolákat és a tanítóképzőket, mivel a kultúra bizonyos elemeit nagyobb sikerrel gyűjthetik a lánytanítványok.⁴⁴

Annak szemléltetésére, hogy mennyire körültekintő és részletes témajegyzéket ajánl Szendrey Zsigmond a néphagyományok gyűjtésében érdekelt tanítósnak figyelmebe, idézem csupán a női gyűjtők számára ajánlott témákat: „A tanítónőkre vár tehát nagyrészt összegyűjteni és összegyűjtetni mindazt, ami a születésre, gyerekápolásra, szerelmi jóslatokra, varázslatokra és bájitalokra, a fiatal házások megrontására s jövődjük irányítására, az élelmezésre, ruházatra, a gazdasszony és szolgáló babonakörére, kertgazdaságra, hazajáró lelkerekre, és kísértetekre, boszorkányokra, javasasszonyokra, bábákra, rostaforgatásra, kártyavetésre, dobon, szitán, s rostán végzett varázslatokra, a baromfiakra, Boldogasszonyra, Szép-asszonyra, Kedd asszonyára stb. vonatkozik. Tőlük s általuk tudhatjuk meg a szövés, fonás, varrás és varrodák babonáit, sőt az oly értékes halotti siratókat, ráolvasásokat, gyógyító és rontó mondókákat is.”⁴⁵

Egy másik – szintén a század elején megjelent – útmutató⁴⁶ szerzője Bellosics Bálint, aki maga is vidéken tanító tudós pedagógus volt. Szendrey Zsigmondhoz hasonlóan, Bellosics Bálint is Hermann Antal tanítványa volt, csak hogy ő Budán (1883), az I. kerületi állami tanítóképző intézetben. A tanár–tanítvány kapcsolat barátsággá érett, levelezést is folytattak néprajzi gyűjtésekkel kapcsolatos témákról. Bellosics Bálint 1892-től a bajai állami tanítóképző segédtanára, ahol gyűjtőmunkára ösztönzi diákjait is. Meggyőződése, hogy a néptanítók feladata a népi kultúra megismerése és megörökítése. Nagyobb tanulmányai megírásánál tanítványai gyűjtését is alapul veszi. Tudós tanári pályájának korai halála vet véget. Életrajzírói szerint tehetséges gondolkodó, szorgalmas gyűjtő volt. Törekvései horizontját némiképp leszűkítette elkötelezetten vállalt vidéki tanárkodása, ugyanis, „csak a vidéki néptanítók és az új népismereti tudomány viszonyát kijelölve válhatott [...] <teoretikus>-sá.”⁴⁷ Gyűjtéseinek egy része még kiadatlan (a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található), vidéki hetilapokban közölt írásait sem vette még számba a tudománytörténet.⁴⁸ Szilágyi Miklós, Bellosics Bálint gyűjtési útmutatójának méltatója, a XX. század végi tudományos paradigmák, illetve a szakmai elitizmus perspektívájából „indokolatlanul optimistának, már-már naivnak” minősíti a szerző abbéli reményét, hogy munkája, az útmutató ismeretében a tanító, a pap, a jegyző példát mutathat a múzeumot gazdagító néprajzi tárgyak gyűjtése terén. Szilágyi Miklós az útmutatót túlságosan vázlatosnak, elnagyoltnak minősíti, ugyanakkor a kor viszonyaihoz mértén elismerően szól róla, tudománytörténeti jelentőségét abban látja,

gyűjtések jutalmazására. L. Kovács Á.: *A Folklore fellows magyar osztálya*. (Szócikk) = *Magyar Néprajzi Lexikon* II. kötet. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1979. 188–189.

A Folklore Fellows országos vándorgyűlésének hatására tanárok irányításával diákok csoportjai láttak neki a néprajzi gyűjtésnek. Munkájuk eredménye a Néprajzi Múzeum Etnológiai adattárában található. A legsikeresebb gyűjtések nyomtatott formában is megjelentek, például a Szendrey Zsigmond által irányított nagyszalontai diákok gyűjtése a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* utolsó köteteként *Nagyszalontai gyűjtés* címmel jelent meg 1924-ben.

44 Szendrey Zs.: i. m. 15–16.

45 Szendrey Zs.: i. m. 15.

46 Bellosics B.: i. m. (1907).

47 Szilágyi Miklós: *Bellosics Bálint és gyűjtési útmutatója* = Bellosics Bálint: *Útmutató néprajzi tárgyak gyűjtésére*. Reprint (az 1907-es kiadás alapján). Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 1992. 41.

48 Vö. Szilágyi M.: i. m. 35–41.

hogy a szerző logikusan végigvezeti a század első évtizedének múzeumszervezőit foglalkoztató elméleti és módszertani törekvéseket.⁴⁹

Szilágyi Miklós megállapítja, hogy Bellosics Bálint néprajzi tárgygyűjtést szorgalmazó érvelése abban különbözik a „társadalom lelkiismeretére apelláló kortársaitól”, hogy a hagyomány és újítás „élet-halál harcát” az egyetemes művelődés elkerülhetetlen útjaként értelmezi.⁵⁰ Viszont az életmű méltatója nem tesz említést Bellosics Bálint egy másik figyelemre méltó gondolatáról, mely a falusi értelmiség és hagyomány ellentmondásos viszonyát értelmezi. Meglátása szerint a hagyomány gyűjtésének, rögzítésének sürgető feladata a múzeumok szakavatott kutatói mellett a vidéki értelmiség feladata, „akik hivatásuknál fogva a népéletnek mindenkor ismerői, akik a nép körében élnek, s ezért gyűjtői munkához a legtöbb alkalmuk van.”⁵¹ Ugyanakkor azt is látja a szerző, hogy éppen a nép körében élő értelmiség kultúraterjesztő, felvilágosító munkájának eredménye a hagyományos népi kultúra háttérbe szorulása.⁵² „Ezt a transzformáló munkát a kultúra velük és általuk végzi. A lekipásztor a vallás-erkölcs, a tanító az ismeretek, az orvos az egészségügy, a gazda a modern gazdálkodás jelszavaival vívja a primitívebb népelet sáncai közt a babonát, a kuruzslást, a faekékkel szántó földműveskedést stb. De az új művelődés, amelynek ők olyan kiváló jelentőségű pionerei, viszont megkívánja tőlük, sőt kötelességükké teszi, hogy az éppen támadásukra szertezüllő egyszerűbb kultúra adalékait segítsék megőrizni”⁵³ – írja Bellosics Bálint *Útmutató a néprajzi tárgyak gyűjtésére* című tájékoztató munkájában.

A néprajzi gyűjtést szorgalmazó pályázati felhívások és azok ösztönzésére született gyűjtemények (diákok és pedagógusok gyűjtése) anyagának vizsgálata még várat magára. Ezeknek ugyanis csak egy része jelent meg nyomtatásban. Ilyen például az *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez* címmel 1939-ben megjelent, hetven néprajzi gyűjtő munkáját tartalmazó kötet. A szerkesztők (Makkai Endre és Nagy Ödön lelkészek) a kiadvány előszavában szólnak a gyűjtés romantikus szemléletet továbbvivő pozitívista háttéréről: az ősi gyökerű műveltség bomladozóban van, mivel éltető talaja meggyengült; a kialakulóban lévő „új műveltség már kevésbé viseli magán a magyar szellem sajátos jellemvonásait, amelyek e műveltség legnagyobb értéket adták.”⁵⁴ Tehát szükségszerűvé vált a még meglévő hagyományok gyűjtése, rendszerezése. Örömmel tudósítanak, hogy a „vészharangkongatás ellenére” él még a hagyomány. A szerkesztők szerint a közölt adatok erénye, hogy tervszerű, egy időben végzett, ugyanazon tárgykört felölelő nagyobb területen végrehajtott gyűjtés eredménye.⁵⁵ A gyűjtésben tanítók (a 70 gyűjtőből 19), diákok, teológiai hallgatók, lelkészek, tanultabb falusi gazdák vesznek részt.

49 Vö. Szilágyi M.: i. m. 42–44.

50 L. Szilágyi M.: i. m. 45.

51 Bellosics B.: i. m. 20.

52 Ugyanerről lásd még: Keszeg Vilmos: *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok I–II.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2004. I. 22.

53 Bellosics B.: i. m. 21.

54 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* Hetven néprajzi gyűjtő munkája alapján összeállította Makkai Endre és Nagy Ödön. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1939. 3.

55 Makkai E. – Nagy Ö.: i. m. 3–4.

Reformtörekvés a tanítóképzésben: a néprajzi szemléletű oktatás

Kérdésként fogalmazódik meg a továbbiakban, hogy a tanítóság mennyiben tud megfelelni a tudomány szakemberei által javasolt feladatoknak, felkészültsége mennyire felel meg az elvárásoknak, mennyire tud a népi kultúra avatott gyűjtőjévé válni? Az elvárások növekedése szükségszerűen megköveteli a felkészítés terén bekövetkező változtatásokat.

Bálint Sándor a tanítóképzés reformját a néprajzi szemléletű oktatás bevezetésében látja.⁵⁶ Meglátása szerint az iskolának fel kell vállalnia a népi kultúra áthagyományozását, ezért a leendő néptanító számára biztosítani kell a megfelelő felkészítést, mely kizárólag a tanítóképzés megreformálásával érhető el. A tanítónak ismernie kell tanítványai környezetét, a nép világnézetét, hagyományos szokásait, életmódját, a nép világát, így elengedhetetlen a népi kultúra oktatása a tanítóképzőkben. Helyi tanmenet kidolgozását ajánlja, és a néprajz külön tantárgyként való tanítása helyett az egyes tantárgyak néprajzi szellemben történő oktatását javasolja.⁵⁷

A reform értelmében a tanítóképzők diákjait, a jövőendő néptanítókat be kell vonni a néprajzi gyűjtésbe, házi feladatként rájuk lehet bízni szülőfalujuk folklóranyagának rögzítését. Ugyanígy követelményként fogalmazza meg a tanítók számára a falusi múzeumok létrehozását, melyeknek elsősorban oktató-, és nem utolsó sorban identitásmegerősítő és önreprezentációs funkciót tulajdonít.⁵⁸

A szerző tanulmányában minden tanítóképzős tantárgy esetében ötletet ad a néprajzi szemlélet meghonosítására. A tanítóképzők új szemléletű oktatásának távlati céljait is megfogalmazza: „A tanítóképzés a népnevelést szolgálja [...] népkultúránk pusztuló értékeit a nemzet jövőjébe a tanítónak kell átmentenie.”⁵⁹ Tehát a néptanító feladata a népi kultúra gyűjtése, rögzítése, átöröklése, megmentése.

A néptanítók, vidéki értelmiségiek gyűjtőmunkájának helye a romániai magyar néprajzkutatás történetében

Hogyan járul hozzá a vidéki értelmiség, a tanítóság gyűjtőmunkája a néprajztudomány eredményeihez? Hogyan viszonyul a tudományt képviselő szakmai elit a vidéki értelmiség néprajzi munkásságához, milyen helyet foglalnak el ezek a munkák a néprajztudomány történetében? A továbbiakban a fenti kérdések megválaszolására rövid tudománytörténeti, kutatástörténeti áttekintés következik.

Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című nagy átfogó munkája elsősorban tudománytörténet,⁶⁰ nem kutatástörténet, tehát nem tekinti tárgyának a néprajzot nem szakemberként művelő vidéki értelmiség néprajzi munkásságának áttekintését.

56 Vö. Bálint Sándor: *Tanítóképzésünk reformja és a néprajz*. Ethnographia 48. (1937) 2–3. 107–114.

57 Bálint S.: *i. m.* 107–109.

58 Bálint S.: *i. m.* 110–111.

59 Bálint S.: *i. m.* 108.

60 Elsősorban azoknak az eszméknek, gondolatoknak, elméleteknek a történetét tekinti át, amelyek a néprajztudományt létrehozták, érdeklődését, szemléletét mozgatták, tárgyát és módszerét alakították. L. Kósa L.: *i. m.* 11.

A romániai magyar folklórkutatás történetét illetően több, kisebb-nagyobb periódust áttekintő tudománytörténeti, kutatástörténeti munka született.⁶¹ Ezek többsége figyelmet szentel ennek a témának, adott esetben éppen felhívja a tudományosság figyelmét a vidéki műhelyek, önkéntes gyűjtők, kollégiumi szakkörök néprajzi gyűjtéseire.⁶² Balassa Iván *A határainkon túli magyarok néprajza* című átfogó munkájában az egyes tájegységek néprajzi jellegzetességeinek bemutatását a szakképzett néprajzkutatók szaktanulmányai mellett a vidéki értelmiség néprajzi munkásságának eredményeire alapozza. A továbbiakban először az általa hivatkozott vidéki értelmiség, önkéntes gyűjtők néprajzos tevékenységéről szövegek.⁶³

Miután Kolozsvárt megszűnt a néprajz szakos képzés (1919), a romániai magyar néprajzkutatás utánpótlása hosszú ideig⁶⁴ többnyire vidéken dolgozó önkéntesekből került ki. Falvak, vidéki városok értelmiségi rétege – magyar, történelem, rajz, földrajz, biológia szakos tanárai – önképzéssel, illetve a képzett néprajzosokkal folytatott levelezés, konzultáció során képezték magukat, láttak hozzá a közvetlen környezetük néprajzi értékeinek rögzítéséhez.⁶⁵ A Trianon után kisebbségbe kerülő magyar értelmiség néprajzi érdeklődésében, a néphagyomány feltő ápolásában, rögzítésében a védekező, az integritást megtartó szándék érvényesül.⁶⁶ A vidéki értelmiség „önkéntes munkája nélkül elképzelhetetlen volna teljes képet alkotnunk a romániai magyar néprajzi munkáról és annak eredményeiről” – írja Kós Károly *Eredmények és feladatok a romániai magyar néprajzkutatásban* című munkájában.⁶⁷

Ezen vidéki értelmiség körébe tartozott például a szepességi származású Haáz Ferenc Rezső, aki a székelyudvarhelyi Református Kollégium rajztanáraként szabadidejében a kör-

61 Balassa Iván: *A szomszédos országokban élő magyarok körében végzett néprajzi kutatások legfontosabb eredményei és a hazai ismeretterjesztés*. Valóság 6. 1975. 29–31.; Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest, Gondolat Kiadó. 1989; Kovács Ágnes: *A szomszédos szocialista országokban folyó magyar néprajzi kutatások irányzatai és intézményei*. Valóság 6. 1975. 31–38.; Vámszer Géza: *Néprajzi vonatkozású mozgalmak Csikban a két világháború közötti években*. Népismereti Dolgozatok 1976. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 41–46.; Kós Károly: *Eredmények és feladatok a romániai magyar néprajzkutatásban*. Népismereti Dolgozatok 1980. Szerk. Faragó József – Kós Károly. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 1980. 7–13.; Kós Károly: *Erdélyi néprajzkutatásunk sorsfordulóiról = A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Szerk. Halász Péter. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 1991. 39–44.; Faragó József: *A mai romániai magyar folklórgyűjtés vázlata*. Népismereti Dolgozatok 1980. Szerk. Faragó József – Kós Károly. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 1980. 14–5.; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*. Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111.; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001 = Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. kötet. Szerk. Tanczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2002. 119–170.

62 Vámszer Géza: *i. m.*; Faragó József: *i. m.*; Kós Károly: *Eredmények és feladatok a romániai magyar néprajzkutatásban*. Népismereti Dolgozatok 1980. Szerk. Faragó József – Kós Károly. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 1980. 7–13.; Kós Károly: *Erdélyi néprajzkutatásunk sorsfordulóiról = A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Szerk. Halász Péter. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 1991. 39–44.

63 Az egyes szerzők biográfiai adatait a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* alapján közlöm.

64 Legközelebb 1940–44 között volt néprajzkutatás a kolozsvári egyetemen, majd hosszú szünet után csak 1990 után indult újra a szakképzés.

65 Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*. Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111. 100.

66 Kovács Ágnes: *i. m.* 31.

67 Kós Károly: *Eredmények és feladatok a romániai magyar néprajzkutatásban*. Népismereti Dolgozatok 1980. Szerk. Faragó József – Kós Károly. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 1980. 7–13. 7–8.

nyező falvakat járta, a népművészet iránt érdeklődve a falusi gazdaság tárgyait lerajzolta, megörökítette, tanítványai segítségével jelentős népi tárgykészletet gyűjtött, melyből a kollégium egy üres osztálytermében múzeumot rendezett be.⁶⁸ Később ez a tárgykészlet képezte a Haáz Ferenc Rezsőről elnevezett székelyudvarhelyi múzeum alapgyűjteményét. A tárgyi néprajz körébe tartozó írásai révén helyet kapott a romániai magyar néprajzkutatás történetében.⁶⁹

Vámszer Géza mint tanár, Haáz Ferenc Rezső példáját követve indult el felfedezni a székely falvak népművészeti értékeit, és vált idővel a néprajztudomány neves kutatójává.⁷⁰ Ő maga írja: „Ha eddig mint festő néztem a szép tájakat, ettől kezdve a székely népelet rajongója és néprajzának kutatója szemével kerestem a rajzban megörökítésre érdemes tárgyakat.”⁷¹ Vámszer Géza – Haáz Ferenc Rezső múzeumalapításától lelkesítve – néhány társával létrehozta a Csíki Múzeumot, s az akkor induló *Erdélyi Fiatalok* folyóirat munkatársai mellé maga is beállt az önkéntes falukutatók sorába.⁷² 1931-ben négy fiatal tanár és 13 tanuló részvételével egyhetes falutanulmányi utat szervezett az alsíki településekre. Kutatási beszámolójában említést tesz a helybeli tanító szerepéről, aki ismertette a falujáró fiatalokkal a település néprajzi sajátosságait, népművészetét, népszokásait.⁷³

Domokos Pál Péter kántortanítói oklevéllel tért vissza szülőföldjére, hogy népe kulturális felemelkedését szolgálja. Csikkarcfalván, majd a Zsil völgyi Vulkánban kántortanító. Budapesti tanulmányai után ismét segédtanítói állást kap, ezúttal a csíkszeredai tanítóképzőben. A kisebbségi kultúra szolgálatában álló értelmiségi szálla a hatalom szemében, többször eltávolították állásából. Tanítóként indult el moldvai gyűjtőújtjára, és ott szerzett tudásából írta meg a *Moldvai magyarság* című munkáját, mely mai napig a csángókutatás kiindulópontjává szolgál. A csángók legendás vándorapostolaként, többször újranyomatott nagy munkája révén került be a romániai magyar néprajzkutatás történetébe.⁷⁴

Kallós Zoltán neve nemcsak a néprajztudomány körében ismeretes. Gyimesben mai napig „a tanító”-ként tartják számon. Kolozsvárt szerzett tanítói oklevelet, tanítóként került ki Magyarvistára, Lészpedre. Időközben elvégezte a kolozsvári Zeneművészeti Főiskolát, utána szintén tanítóként került ki Gyimesbe. Hatalmas munkabírással a hatóságok zaklatása ellenére végezte néprajzi gyűjtéseit. A Szabó T. Attila bevezető tanulmányával közreadott *Balladák könyve* című gyűjteményes kötete három kiadást ért meg eddig. A tanítóként induló Kallós Zoltán munkásságával beírta magát a romániai magyar néprajzkutatás történetébe.⁷⁵

68 L. Vámszer Géza: *i. m.* 41.

69 Vö. Balassa Iván: *i. m.* 203.; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001 = Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* I. kötet. Szerk. Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2002. 119–170. 155.

70 Vö. Balassa Iván: *i. m.* 83., 220.; Kós Károly: *i. m.* 39–40.

71 Vámszer Géza: *i. m.* 41.

72 L. Kós Károly: *i. m.* 39.; Vámszer Géza *i. m.* 42.

73 Vámszer Géza: *i. m.* 44. Itt jegyezném meg, hogy ez a híradás a nem közismert, publikációkkal a köztudatba bekerülő tanítók munkásságára hívja fel a figyelmet.

74 Vö. Balassa Iván: *i. m.* 186; 220; 241.; Keszeg Vilmos: *i. m.* 152–153.

75 Balassa Iván: *i. m.* 186; 241.; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994).* Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111. 104; 107.; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001 = Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* I. kötet. Szerk. Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2002. 19–170. 157.

Ráduly János neve nem kevésbé ismert, mint a Kallós Zoltáné. Kibéden magyartanár, életét a Kis-Küküllő menti népköltészeti alkotások gyűjtésének szenteli. Sorra jelennek meg gyűjteményes kötetei, melyek ismertetése meghaladná jelen dolgozat kereteit. Rendszeresen közöl népköltészeti tárgyú tanulmányokat a *Népismereti Dolgozatokban*, a *Művelődésben*, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben*, az *Ethnographiában*, a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyveiben. Munkásságára hivatkoznak a romániai magyar néprajzkutatás történetét vizsgáló munkákban.⁷⁶

A továbbiakban röviden azon középiskolai tanárok néprajzi munkásságáról szólok, akik diákjaikat is a néprajzi gyűjtés szolgálatába állították, és munkájuk eredményeként egy-egy tájegység folklóranyagának gyűjteményét kötet formájában a tudományos vizsgálatoknak szentelték.

Konsza Samu 1925–1948 között a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium magyartanára, majd nyugdíjas tanárként az iskola könyvtárában teljesített szolgálatot. 1927-től diákjaival egész Háromszékre kiterjedő gyűjtőmozgalmat szervezett. 1954-ben került a kollégium tanári karába Albert Ernő magyartanár, aki népköltészeti kutatásaival bekapcsolódott a már hagyományossá vált kollégiumi gyűjtőmozgalomba. A gyűjtőmunka eredményét Faragó József bevezető szaktanulmányával és Szenik Ilona dallamlejegyzéseivel *Háromszéki magyar népköltészet* címmel jelentette meg Konsza Samu 1957-ben. Két évtized múlva Albert Ernő *Háromszéki népballadák* címmel újabb gyűjteményt bocsát a tudomány szolgálatába. A kötet elé Faragó József írt szaktanulmányt. A két kimagasló tanáregyéniség és diákjaik gazdag gyűjteménye méltán került be a tudománytörténetbe.⁷⁷

Major Miklós a szilágynagyfalusi általános iskola földrajztanára, diákjait önálló kutatásra ösztönözve adatgyűjtő földrajzkört alapított. Szilágynagyfalusi és krasznai néprajzi gyűjtéseit a *Művelődésben* és a *Népismereti Dolgozatokban* közli, ezzel gazdagítva a néprajzi kutatás területén eléggé mellőzött Szilágyság néprajzi, népismereti szakirodalmát.⁷⁸

Balázs Márton Kézdivásárhelyen polgári iskolai tanító a XX. század első felében. Háromszéki településeken népszokásokat, hiedelmeket, népköltészeti alkotásokat gyűjtött. Gyűjteményét *Adatok Háromszék vármegye néprajzához* címmel jelentette meg 1942-ben.⁷⁹ Háromszéki tanítók és diákok segítségével több ezer darabból álló tárgyi néprajzi gyűjteményt hozott létre, melyet a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi múzeumok számára adományozott. Malonyai Dezső átfogó munkájának, *A magyar nép művészetének* munkatársa, a háromszéki népviseletről és népszokásokról szóló rész szerzője.

Többen vannak még a fentiekhez hasonló munkássággal rendelkező, diákokat néprajzi gyűjtőmunkára ösztönző középiskolai tanárok, akikről nem tesz említést a tudománytörténet. Ilyen például Farkas Jenő székelykeresztúri nyugdíjas tanár, akinek vezetésével 1957–58

76 Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*. Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111. 103–105; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001 = Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. kötet. Szerk. Tanczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2002. 119–170. 165.; Balassa Iván: *i. m.* 147.

77 Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*. Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111. 103–106.; Balassa Iván: *i. m.* 146–147., 219.

78 Keszeg Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001 = Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. kötet. Szerk. Tanczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2002. 119–170. 160–161.; Balassa Iván: *i. m.* 42.

79 Balassa Iván: *i. m.* 219.

téli és tavaszi vakációjában a keresztúri diákok, Kriza János nyomdokain elindulva, népköltészeti gyűjtéseket végeztek. Az ezerötszáz húsvéti locsolóverset, háromezer százötvenegy szólást, közmondást, kilencvennyolc mesét és tréfás történetet, egynéhány balladát tartalmazó gyűjteményt *Vadrózsa virága* címmel jelenteti meg 2004-ben.⁸⁰ A gyűjtés anyaga Fara-gó József, a gyűjtőakció mentora javaslatára a kolozsvári Folklor Intézet adattárába került, ott öt évtizeden keresztül várt feldolgozásra és megjelenésre. A vidéki kiadványt a tudománnytörténet egyelőre figyelmen kívül hagyta.

Hasonló a sorsa Mirk László csíkszeredai tanár diákokkal végzett gyűjtőmunkájának is. Az összegyűjtött több száz húsvéti locsolóverset vidéki nyomdában kevés példányszámban jelentették meg. Egyelőre e kis füzetek csupán a helyi köztudatban szerepelnek, adott esetben pragmatikus célokat szolgálnak. Diákjainak saját gyűjtésből írt dolgozatai rendszeresen néprajzi pályázatok díjazottjai.

Burus János, a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskola magyartanára, a szakiskolás diákok körében szervezett néprajzkört, ahol a tanulók dolgozatai, gyűjtései kerülnek bemutatásra. Az általuk gyűjtött néprajzi tárgyakból az iskola egy üres helyiségében múzeumszobát rendezett be. A diákok néprajzi tárgyú dolgozataiból negyedévente megszerkeszti a *Kút-fő* nevű néprajzi folyóiratot, amelyhez adott esetben a vidék neves néprajzkutatói is szaktanulmányokkal járulnak hozzá. Annak ellenére, hogy Burus János az említett tevékenysége mellett névtani tanulmányokkal jelenik meg a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* hasábjain, munkássága a helyi ismertség szintjén maradt.

Szatmár, Nagykaroly vidéke néprajzi sajátosságainak bemutatását Balassa Iván a neves néprajzkutatók szaktanulmányai mellett két pedagógus néprajzi munkásságára alapozza. Bura László, a satmári líceum tanára, névtani kutatásain kívül – mely révén doktori címet is szerzett – jelentős folklórananyagot gyűjtött. Munkatársakkal járja a vidéket, többek közt Albert György zenetanárral közösen adja közre a Szatmár megyei népdal- és népballadagyűjtését. Fejér Kálmánnal és Petkes József rajztanárral közösen jelentetik meg a vidék néphagyományanyagát. Kiadványukra hivatkozik a kutatástörténet.⁸¹ A dél-erdélyi szórványtelepülésről, Halmágyról származó Lakatos Bakó Melinda magyartanárként Nagykarolyba kerülve a vidék népszokásainak gyűjtésére vállalkozik. Írására hivatkozik Balassa Iván.⁸²

A bihari tájak néprajzi specifikumainak bemutatása során Balassa Iván két vidéki értelmiségi néprajzi gyűjtésére is hivatkozik. Danielisz Endre, aki elsősorban irodalomtörténeti és pedagógiai témájú írásai révén ismert, pedagóguspályáját tanítóként kezdte Köröstárkányban. Miután pedagógia szakos tanári oklevelet szerzett, középiskolai tanár Aradon, majd szülővárosában, Nagyszalontán. Tanárként járja be a vidéket, gyűjti a vidék folklóranyagát. A Bihar vidéki táncszók, illetve a nagyszalontai mondavilág terén végzett gyűjtései révén hivatkozik rá a tudománytörténet.⁸³ Társadalomnéprajzi tárgyú írásai helyet kapnak a kutatástörténeti írásokban.⁸⁴ A margittai Duka János a csíkszeredai tanítóképző elvégzése után falusi tanítóként kezdte pályáját. A Csíkszereda környéki falvakban gyűjtött folklóranyagból rendszeresen közöl a megyei napilap hasábjain. *Csúfolódó székelyek* című gyűjteményével magyarországi gyűjtőpályázaton díjat nyert 1961-ben. Székely anekdotagyűjtemé-

80 Nagy Endre – Péter Sándor: *Vadrózsa virága. Székelykeresztúri diákok gyűjtéséből*. A gyűjtőmunka elindítója és irányítója Farkas Jenő, tanár. Edelény–Sepsiszentgyörgy. 2004.

81 Balassa Iván: *i. m.* 28–29.

82 Balassa Iván: *i. m.* 29.

83 Balassa Iván: *i. m.* 54.

84 Keszeg Vilmos: *i. m.* 151.

nyére hivatkozik a szakirodalom.⁸⁵ Szülőföldjén gyűjtött néprajzi anyagára hivatkozik Balassa Iván,⁸⁶ néprajzi munkásságát Könczei Ádám méltatja a *Művelődés* hasábjain.⁸⁷

Arad vidékének népköltészetét Kovács Ferenc, a kisiratosi általános iskola magyartanára gyűjtötte össze, és jelentette meg Faragó József bevezető szaktanulmányával *Iratosi kertek alatt* címmel 1958-ban. Gyűjtésére hivatkozik Balassa Iván,⁸⁸ megjelent munkájáról recenziót közöl az *Utunk* kulturális folyóirat.⁸⁹

Nagyenyed vidékének hagyományait, néprajzi sajátosságait többek közt Vita Zsigmond, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium neves magyartanárának írásai alapján mutatja be Balassa Iván.⁹⁰ Az erdélyi kutató értelmiség hányatott sorsát megelőző Vita Zsigmond *Művelődés és népszolgálat* című könyve is figyelemre méltó.

Kardalus János tanítóképzőt végzett Székelykeresztúron, majd románitanári oklevelet szerezve udvarhelyszéki falvakban tanított, később a Hargita megyei Népi Alkotások Házának igazgatója. Tanársága idején járta a székely falvakat, és rögzítette a hagyományt. Rajztanár kollégájával, Salló Istvánnal közösen megjelentetett *Kapuk és kerítések Hargita megyében* című tárgyi néprajzi könyvére hivatkozik Balassa Iván,⁹¹ a *Székely festett bútorok* című népművészeti tanulmányát említik a romániai magyar néprajzkutatással foglalkozó tanulmányok. A hagyományos népi foglalkozásokat tárgyaló írásait a *Népismereti Dolgozatokban* közli.

Haáz Sándor rajztanár, Haáz Ferenc Rezső fia is, nyugdíjas éveiben népművészeti tárgyú írásokkal gazdagítja a néprajztudomány eredményeit. *Zsinóros díszítés a bekecsalji népművészetben* című írására Balassa Iván is hivatkozik.⁹² Rajztanárként hitelesen örökíti meg a népművészet motívumkincsét, rajzaival több klasszikusnak számító monográfiában megjelenik, mint például Gazda Klára *Gyermekvilág Esztelneken* című kötetében, A *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet* című monográfiában.

Orosz Endre a kolozsvári tanítóképzőben végezte tanulmányait, Apahidán, később Kolozsváron tanító. Önszorgalomból régészeti tanulmányokat folytat, miközben tanítósága ideje alatt néprajzi tárgyakat gyűjt. Kutatásairól beszámolókat közölnek az erdélyi periodikák, többek közt a *Tanítók Lapja* hasábjain is beszámol néprajzi, helytörténeti munkájáról. Kéziratban maradt Apahida monográfiája. Balassa Iván *Szigonyos halászat Vajdaszentiványon* című, a *Népismereti Dolgozatokban* megjelent írására hivatkozik.⁹³ Munkásságát Kós Károly is méltatja *Orosz Endre följegyzései ősi jellegű néprajzi tárgyakról* címmel.⁹⁴

85 Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*. Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111. 105.; Keszeg Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001 = Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. kötet. Szerk. Tanczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 2002. 119–170. 153.

86 Balassa Iván: i. m. 54.

87 Könczei Ádám: *Néprajzgyűjtő Duka János*. *Művelődés* 31. (1978) 7. 43–46. 7.

88 Balassa Iván: i. m. 59.

89 Faragó József: *Kisiratosi népköltészet*. *Utunk* XII. (1957) 28. 4.

90 Balassa Iván: i. m. 113.

91 Balassa Iván: i. m. 147.; Keszeg Vilmos: i. m. 157.

92 Balassa Iván: i. m. 160.

93 Balassa Iván: i. m. 160.

94 Kós Károly: *Orosz Endre följegyzései ősi jellegű néprajzi tárgyakról* = *Népismereti Dolgozatok* 1983. Szerk. Faragó József – Kós Károly. Bukarest, Kriterion. 23–42.

István Lajos korondi népművelő néprajzi gyűjtőmunkájának eredménye több mint fél-száz néprajzi tárgyú közlés, mely a Sóvidék hagyományos népi kultúráját tárja fel a tudomány és a néprajz iránt érdeklődők számára. Élettörténetének, munkásságának vizsgálatával Kovácsné István Anikó néprajzkutató foglalkozott.⁹⁵ Balassa Iván Korond vidékének bemutatását jórészt az István Lajos munkáira alapozza.⁹⁶

Balácsi Dénes 1936-ban született Recsenyédén, az unitárius teológia elvégzése után magyartanári oklevelet szerez, életét magyartanárként Székelyszentlélek, a Nyikó menti székely település szolgálatába állítja. Közművelődési egyesületet⁹⁷ hoz létre, tájházat alapít, otthont adva a hosszú évek során összegyűjtött néprajzi tárgyaknak. Elkészíti a falu monográfiáját, rekonstruálja a Hangya szövetkezeti mozgalom történetét a Homoród mentén, néprajzi témájú tanulmányai jelennek meg hazai és külföldi kiadványokban. Tárgyi néprajz körében készített dolgozataira hivatkozik a kutatástörténet.⁹⁸

Gagyi László etédi tanító – Balácsi Déneshez hasonlóan – tanítósága idején látva a hagyományos népi mesterségek térvészését, összegyűjtötte azok tárgykészletét, megörököltette a munkafolyamatokat. *Régi sajátos foglalkozások Etéden* című munkáját a *Népismereti Dolgozatokban* jelenteti meg.⁹⁹ Gagyi László az élete során összegyűjtött néprajzi tárgyakból saját lakásában rendezett be múzeumszobát. A helyi, iskolai és magángyűjtemények sorsa általában összekötődik alapítójuk, gyűjtőjük, gondozójuk sorsával.¹⁰⁰ Így történt ez az etédi tájmúzeum esetében is. Mivel nem állt a tanító rendelkezésére egy művelődési egyesület, mely a múzeum gondozását megoldhatta volna, Gagyi László halálával a falumúzeum sorsa megpecsételődött. Megyei és országos lapok publicistái foglalkoznak cikkeikben az etédi múzeum megmentésének ügyével.¹⁰¹

Szerencsésebb helyzetben van a Haszmann Pál csernátони tanító által létesített tájmúzeum, mely a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum részlegeként működik, vezetője a múzeumalapító néhai tanító fia. Id. Haszmann Pál tanító felsőháromszéki állomáshelyein a hagyományos népi kultúra elemeinek rögzítésére, tárgyainak gyűjtésére vállalkozott, *Adatok a csernátони népi pálinkafőzéshez* című írására Balassa Iván is hivatkozik.¹⁰² Az általa alapított és róla elnevezett tájmúzeum ma élő múzeum, igazi népfőiskolaként működik, alkotótáboroknak ad helyet, a hagyományos mesterségek megismerésére, elsajátítására kínál lehetőséget.

A néprajzi gyűjtéssel foglalkozó vidéki értelmiségiek sorát még hosszasan lehetne folytatni. Többen közülük gyűjtéseik eredményeit a *Népismereti Dolgozatokban*, a *Művelődésben*, *Korunkban*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben*, megyei múzeumok, egyesületek kiadványaiban, vidéki napilapokban közzélték. Ezek a dolgozatok, cikkek jórészt megmaradnak az adatfeltárás szintjén, feldolgozásra, elméleti következtetések levonására ritkán kerül sor. Céljuk a kultúra változásával veszélybe kerülő hagyományos népi kultúra

95 Kovácsné István Anikó: *i. m.* 359–583.

96 Balassa Iván: *i. m.* 160.

97 Vadrózsák Művelődési Egyesület

98 Balassa Iván: *i. m.* 203.; Keszeg Vilmos: *i. m.* 148.

99 Balassa Iván: *i. m.* 203.

100 Kovács Ágnes: *i. m.* 32.

101 Pap Balázs: S.O.S. Kriza János Néprajzi Társaság. Romániai Magyar Szó, 1993. július 7.; Kristó Tibor: *Megmenthető-e az etédi falumúzeum?* Hargita Népe. 2002. április 13.

102 Balassa Iván: *i. m.* 220.

értékeinek megmentése, rögzítése. A gyűjtések módszeres elemzése a jövő folklorisztikájának feladata.¹⁰³

Vannak vidéki értelmiségiek, néptanítók, akikre még nem figyelt fel a tudomány. Munkásságuk egyelőre nem került be a tudományos vizsgálódás körébe, sok esetben még nem is került nyilvánosságra. Ezen pedagógusok a vidéki kulturális élet aktív résztvevői, a település életének meghatározó egyéniségei. Munkásságuk szűkebb körben vált ismertté, ezek feltárása és szakszerű vizsgálata a jövő tudományos kutatóinak feladata. A továbbiakban lássunk pár ilyen példát. Gálfalvi Gábor alsóboldogfalvi tanító a magyar kultúra fennmaradásáért és néprajzi gyűjtőmunkájáért 2001-ben megkapta a Magyar Kultúra Lovagja címet, 2008-ban néprajzi munkáiért Udvarhelyszék Kultúrájáért díjjal jutalmazta a megyei tanács. Munkásságának feltárására, vizsgálatára még nem kerített sort a tudomány.

Szöcs Lajos korondi tanítót néprajzi munkásságáért a Magyar Kultúra Lovagjává avatta 2007-ben a Falvak Kultúrájáért Alapítvány.

Péter Károly aranyosgyéresi nyugalmazott tanítót a helyi népfőiskola megszervezéséért, Kovács Piroska máréfalvi nyugdíjas magyartanárt néprajzi munkásságáért tüntette ki az Erdélyi Közművelődési Egyesület 2001-ben.

Keszeg Vilmos hat aranyosszéki pedagógusra hívja fel a szakma figyelmét, akiknek néprajzi gyűjtéseit a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság adattára őrzi.¹⁰⁴ A gyűjtemények szakszerű vizsgálata még nem történt meg.

Csász Ferenc disznajói tanító felesége, Csász Irma óvónő nyugdíjasként fogott neki az élete során összegyűjtött néprajzi anyag rendezgetéséhez. A mezőszéki Ördöngösfüzesen a helyi tanító alapított tájházat. A gyűjtemény és a tanító munkássága csak a helyi köztudatban él. Fábián Ferenc marosvécsi tanító is jelentős néprajzi gyűjteménnyel rendelkezik.¹⁰⁵

Jakab Ödön székelyszentpéteri idős tanító munkássága csupán a Homoród menti falvak lakosai körében ismeretes.

A néptanítók, falusi értelmiségiek néprajzi gyűjtése a vizsgált élettörténetek alapján

Az 1930-as években az erdélyi értelmiség nemzeti felelősségérzete a falu, a parasztság felé fordulásban nyilvánult meg. Nála fedezte fel a magyar nyelv, költészet, zene, művészet gyökereit, mely magyarsága alapjait jelentette. Az értelmiségi fiatalság életcélja a nép vezetése, másrészt a nép megismerése érdekében vállalt tudományos munka.¹⁰⁶ Ez képezte az eszmei háttérét a bukaresti Dimitrie Gusti vezette szociológiai iskola nyomán Erdélyben is elinduló, Venczel József nevével fémjelzett falumunkának.

Ebben a légkörben nőttek fel a vizsgált élettörténetek néptanítói, tanáraik nem egy esetben részt vettek a fent említett falukutató mozgalomban. Kovács Mihály, Szentegyházán szolgálatot teljesítő falusi értelmiségi élettörténetében arról számol be, hogy milyen nagy

103 Vö. Keszeg Vilmos: *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)*. Erdélyi Múzeum LVIII. (1995) 3–4. 99–111.

104 Keszeg Vilmos: *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok I–II*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2004. I. 28.

105 Az említett személyekre Magyar Zoltán néprajzkutató hívta fel a figyelmet.

106 Vö. Venczel József: *Az önismeret útján*. Bukarest, Kriterion Kiadó. 1980. 61–64.

hatást gyakoroltak rá nagynevű tanárai az egyetemen, Gunda Béla, Szabó T. Attila,¹⁰⁷ és a néprajzi tárgyú előadások mennyire meghatározták további életét. Már az egyetem éveit alatt részt vállalt a népi kultúra kutatásában, meséli az élettörténeti interjú során: „Szabó T. Attilának volt egy köre, ki... 10–15 tanuló, ki jobban vizsgázott. Összegyűjtötte, s magyarázta, hogy kell helyneveket gyűjteni, és hogy kell nyelvi gyűjtést végezni. Volt egy nagy kérdőív... nem tudom, most valakinél megvan-e... Péntek Jánosnál nem tudom, hogy vannak-e ilyenek. Én a nagy kérdőívet ki is dolgoztam, a helynévgyűjtést is elkészítettem, azt odaadtam.” Lelkesen emlékezik kedves tanára további gyűjtésre ösztönző szavaira: „Nekem azt mondta, mikor megtudta, hogy oda kerültem Szentegyházára, hogy kolléga úr, tudja meg, hogy az népnyelvi és néprajzi szempontból egy szűzterület, s ott érdemes dolgozni, népnyelvi, s néprajzi munkát végezni. S ugye voltam Királyfördőn... ott a borvíznél... ott beszélgetett két asszony. Soha olyan szépen magyarul beszélni nem hallottam senkit, mint ott azt a két asszonyt, ahogy beszélgettek... Kutassa fel azt a vidéket!” – idézi a falusi értelmiségi volt tanára, Szabó T. Attila szavait.

Venczel József bemutatja az erdélyi falukutató mozgalmat, a kiváló intézményi és szakmai háttérrel rendelkező bukaresti szociológiai iskola és az erdélyi magyar tudományosság kapcsolatát. Sajnálattal közli, hogy Erdélyben a mozgalom nem tudott olyan kiváló eredményeket felmutatni, mivel hiányzott a megfelelő intézményi háttér, a társadalmi támogatottság. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület túl későn tudott lépni, csak 1938-ban került sor az egyesület keretében a Dimitrie Gusti-féle monografikus iskola bemutatására. Ekkorra azonban a megromlott politikai atmoszféra már hátráltatta a tudományos munkát. Még sor kerülhetett Szabó T. Attila kutatási beszámolójára (az 1936-os bábonyi kutatásról), de a közelgő II. világháború gátat vetett a kutatásoknak.¹⁰⁸

Kovács Mihály a világháború után kerül kapcsolatba Szabó T. Attilával, élettörténetében emlékezik a nehéz időkre, a tudományos kutatások számára kedvezőtlen körülményekre: „Másodév végén Szabó T. Attila összehívott minket, s azt mondta nekünk, hogy kolléga urak, amit én mondtam a helynévgyűjtésről... térképet készíteni s minden, tehát ő elmagyarázta ezeket... azt tekintsek úgy, hogy én nem mondtam maguknak semmit. Nem azér, hogy az rossz, amit mondtam, hanem a mai helyzetben az veszélyes. Maguk ilyenekkel ne foglalkozzanak mostantól kezdve. [...] Attilát akkor meg is támadták volt abban az időben... támadták, az egyetemről is kidobták, minden...” A kultúrát kutató kisebbségi értelmiségi szállka volt a többségi hatalom szemében. A kutatást irányító tanár felelősséget érzett diákjaiért, akik tudományos kutatásaik miatt megpróbáltatások elé kerülhettek. Figyelmeztetése nem volt hiábavaló. A fiatal értelmiségi falura kikerülve folytatta az egyetemen elkezdett népnyelvi kutatást, mígnem figyelni kezdték érte. A párt emberei számára gyanús volt a falusiakkal hosszasan elbeszélgető, bizalmukat élvező iskolaigazgató. Egyik adatközlője figyelmeztette a népnyelvi sajátosságokat vizsgáló Kovács Mihályt, hogy „igazgató úr, ügyeljen, hogy hova jár, mer ma reggel már megkérdezte tőlem... mutatta, hogy kicsoda... hogy miről beszélgetünk az este... s vigyázzon, csak olyanokhoz menjen be, akivel biztos a dolgában, mer nem tudom, hogy mit nyomoz az illető.”

A jó szándékú figyelmeztetés és a családban bekövetkező tragédia után (1959-ben öccsét 11 kollégájával együtt a magyarországi 1956-os eseményekkel való szimpatizálás gyanújával

107 Szabó T. Attila volt a tudományos vezetője a falumunka keretében szervezett bábonyi kutatásnak. Vö. Venczel J.: *i. m.* 74–75.

108 Vö. Venczel J.: *i. m.* 74–75.

letartóztatták Csíkszeredában) az adatközlő elégette addigi kutatásának eredményeit, és mindent, ami a hatalom szemében az öccse ellen megfogalmazott vád bizonyítéka lehet.

A vizsgált élettörténetek néptanítói a népnyelvi gyűjtés mellett rögzítik a település folkloranyagát, a hagyományos munkaeszközöket tájházakban állítják ki az ifjúság és a településre látogató idegenek számára. Foglalkoznak a település történetével, nyomon követik a lakosság sorsának alakulását, a demográfiai és migrációs folyamatokat. Tehát a falusi értelmiség a néprajztudomány mindhárom nagy területén munkálkodik. A továbbiakban ezeket vizsgálom meg részletesebben.

A szellemi kultúra területéről a népnyelv mellett a szokásfolklor a legkutatottabb, legnépszerűbb téma a néptanítók körében. A folklóralkotások lejegyzésének céljáról részben már szó esett. A tradicionális paraszti életforma megszűnésével felszámolódtak azok a közösségi munkaalkalmak, melyek a folklóralkotások születésének és megnyilvánulásának természetes közegei voltak. Így szükségszerűvé vált a szóbeliségben élő kultúra lejegyzése, átörökítése a következő nemzedék számára. Tehát a lejegyzés célja a pusztulásra ítélt kultúra elemeinek megmentése, melynek az uniformizálódó világban identitásmegőrző funkciót tulajdonít a kisebbségi értelmiségi.

A zetelaki születésű Nagy István a tanítóképző befejezésével rövid kitérő után hazakerült szülőfalujába tanítani. Hamarosan szembesült a falusi tanító iskolán kívüli feladataival. A kultúrmunka keretében a népszerű népszínművek színrevitele mellett a feledésbe merült helyi népszokásokat tanította vissza Zetelaka ifjúságának, és ezzel a műsorral járták a környező falvakat. Gyerekkorából emlékezett a közös munkaalkalmakra, a kukoricaosztásra, a fonóra, a gyermekek játékaire, a lakodalmakra, ezek folklóranyagát a falu időseitől gyűjtötte össze. Így mesél erről élettörténetében: „Hát elhatároztuk, hogy zetelaki... mert mindenütt vannak helyi szokások, hát Zetelakán is vannak, csak nincsenek, nem voltak összegyűjtve, és akkor indultunk a rokonságba, idős emberekhez. Nekünk kellett az énekek, hogy mit énekeltek, a táncok. [...] Hetven éves öreg bácsiktól, néniktől...” Pontosan rögzítették, hogyan zajlott le a század elején a lakodalom a lokális közösségben, összegyűjtötték a helyi lakodalmas folklórt, színpadra vitték, és a szereplőkkel bejárták a környező falvakat, az udvarhelyszéki régió kivül eső településekre is eljutottak. A népszokásokat megjelenítő műsorban a diákok mellett felnőttek is részt vettek. Egy-egy ilyen előadás, vendégszereplés jó alkalom volt az előadónak a régió megismerésére, a kirándulásra és a szórakozásra. Nem utolsó sorban ezek az előadások az ősök kultúráját közvetítették a település ifjúsága számára. Bevezették őket a régi szokásrendbe, megelevenítették a nagyszülők népdalkultúráját. „A szokásokat, hogy hogy vonultak a templomba, a házba, mert akkor háznál voltak a lakodalmak, nem úgy, mint most a kultúrotthonban. És mikor aztán összegyűlt ez jó mennyiségű anyag, versek, hogy az ételeknél mit szoktak mondani, milyenek voltak a beköszöntők, a menyasszony, s amikor beköszöntött a családhoz ugye, s az eljegyzéseknél is mindenütt... Ami egyszer a lakodalomhoz tartozott, mindent összegyűjtöttünk, s akkor aztán összeállítottunk egy fonót, még Medgyesig is eljutottunk vele, a zetelaki lakodalmassal” – idézi fel emlékeit Nagy István tanító.

A közös munkaalkalmakat felelevenítő műsorok révén a település ifjúsága, diáksága azon kívül, hogy betekintést nyert a nagyszülők gyermekkorának világába, megismerhette a feledésbe merült népi gyermekjátékokat. „A kukoricaosztó... az is szép volt, egy csomó játékot vittünk bele, mert ugye a kukoricaosztás végén szoktak játszani a fiatalok. De ugyanúgy a fonóban is. A végén, amikor a munkának vége van. És akkor ezeket a játékokat mind felelevenítettük, összeszedtük, hogy hogy csinálták nagytatáék, hogy csinálták nagymamáék, s

akkor táncokkal fűszereztük. S például egy ilyen kukoricafosztásból egy egész telet betöltő műsort tudtunk csinálni. [...] Mentünk vele faluról falura.”

A nagy munkaalkalmak a munka elvégzése mellett régen is a közösség formálását, a közös szórakozást jelentették. Egy-egy ilyen műsor összeállítása is munkát és közös időtöltést igényelt. Időbe telt, míg az ifjúság megtanulta a helyi táncokat, és jó szórakozást jelentett a népi gyermekjátékok begyakorlása. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az alkalmak közösségteremtő erővel rendelkeztek, alkalmat teremtettek a fiatalok számára a közös időtöltésre, az ősök kultúrájának elsajátítására.

Egy másik színpadra vitt szokás, amelyről Nagy István élettörténeti elbeszélésében olvashatunk, a katonalátó. Ez lejegyezve főleg most, a XXI. században válik igazán értékessé, amikor megszűnt létezni a sorkatonaság mint intézmény. A szokás maga már Nagy István tanítósága idején is csak az idősek emlékezetében élt. A színpadra vitt változat érdekessége, hogy a hajdani, már nem gyakorolt szokás az akkor élővel összehasonlítva került bemutatásra. A lejegyzett anyag a zetelaki katonalátó szokásának történeti összehasonlító vizsgálatára ad alkalmat.

A régi szokásokra való emlékezés élményt jelent Nagy István számára, örömmel emlékezik: „...a mostani katonalátót hasonlítottuk össze a régivel, s akkor aztán fűszereztük a régi dolgokkal. Hát olyan szép volt. [...] Mikor mennek katonának a legények, ugye azelőtt besorozzák, egy búcsúestet tartanak a leányoknak s a legényeknek s a rokonoknak. S arra összegyűlnek... mint egy lakodalom, olyan. Há ugye most már szokás, most már pénzt is adnak, de akkoriban nem adtak pénzt, hanem ezzel búcsúztatták a legényt. Aztán ha hazakerült a katonaságtól, akkor hazakerült, s ha meghalt valahol a frontokon ugye, hát akkor ezt úgy vették, mintha el lett volna lakadalmazva. Olyan szép szokás volt.”

Nagy István tanító élettörténeti elbeszélésébe illesztve leírja az akkori katonák bevonulólátását, és elmeséli a bevonulást forgatókönyvét: „mind úgy vonultak székelyharisnyában, csizmában, fekete sapka, ha tél volt, fekete kabát, bokréta. [...] S a katonalátót már előre szekérrel vitték. A falu végén megállt a nép, s a legutolsó háznál egyet táncoltak. Ott egy kétórás jó táncmultságot rendeztek, minden legény elbúcsúzott a leánytól, akinek udvarolt, a leányok odavitték a virágot, amikor mentek, ugye odaérkeztek a legények, akkor mindenkinek új bokkrétát tettek szépen. S akkor ott ugye táncoltak, s a legények elbúcsúztak a leányoktól. Aztán kit megvárt a leány, megvárt, s akit nem, az keresett magának új szeretőt.” A szokás bemutatását követően szülei példáját meséli el: édesapja ott a faluvégi tánc adta alkalmakkal kérte meg édesanyja kezét, arra kérte, hogy várja haza őt a háborúból.

Nagy István és felesége gyűjtése kézzől kézre járt a tanítók körében. Sajnálkozva meséli, hogy így lassan szétszóródott, nincs egyben a zetelaki szokásleírásokat és folklórszövegeket tartalmazó anyag. Az élettörténet rögzítésekor kértem a tanítót, télen írogassa össze azt, ami megmaradt az emlékeiben. Viszont ez már valószínűleg csak töredéke lesz a hajdani gyűjtésnek. Nagy István folklórgyűjtése gyakorlati célokat szolgált: meg kellett felelni az elvárásoknak, a kultúrmunka keretében foglalkozni kellett az ifjúsággal. Ebben az esetben is közvetítő a néptanító, de ezúttal nem a nép és a tudomány között, hanem a generációk, nemzedékek között: a dédszülők kultúráját menti át az ifjúság számára.

Bálint Dezső Székelyszentmiklóson született, a székelykeresztúri tanítóképző elvégzése után Pálfalvára helyezik. A három éves katonaság után majdnem két évtizeden keresztül Székelyszentléleken tanít. Hogy három gyereket tovább taníttathassa, beköltözik családjával Székelyudvarhelyre, ott tanít feleségével együtt a szombatfalvi általános iskolában nyugdíjba vonulásáig. Nyugdíjas éveit is aktívan tölti, kopjafákat farag elhunyt családtagjai sírjára, álta-

la faragott csillárt adományoz, kazettákat fest szülőfaluja unitárius temploma számára, és nem utolsó sorban gyönyörű kalligrafikus írással megírja életének történetét, emlékeit. A majd' kétszáz oldalt kitevő memoárban életének mesélése révén megőrökíti családjá és szülőfaluja történetét.

Az igényesen megfogalmazott, pontosan adatolt memoár szervezőlve a „nincs remény” pesszimizmusa. Elkötelezett értelmiségiként érzékeli és megfogalmazza a közösség, a nép problémáit, feltárja a politikai rendszer anomáliáit. Megfogalmazza az értelmiség szerepét, sorsát, keserű kérdésként jegyzi be memoárjába: „Tanulásaim arra jók, hogy a bajokat meg-lássam?”

Ezen a helyen az élettörténetnek csak azon részletei kerülnek bemutatásra, értelmezésre, melyekben Bálint Dezső szülőfalujának szellemi kultúráját örökíti meg unokái, a jövő nem-zedék számára.

Elsőként a memoárban megőrökített népi gyermekjátékok bemutatására térek ki, melyek az élettörténet gyermekkori emlékeket idéző részének keretében két különálló fejezetben kerülnek elmesélésre. Ezek a boldog gyermekkort megidéző epizódok hangulatukban eltér-nek a „nincs remény” pesszimizmusa által szervezett többi fejezettől, bár itt is a befejező részben a valamikori népi gyermekjátékok bemutatása után az elbeszélő keserű hangon ösz-szegez: „Feledésbe ment a sárpuskázás a nagyvályún. Megszűnt a gyermekzsivaj a Sófalvi-kertben. Mi, régi sárpuskázók, akik még vagyunk, csak mosolyogva, nedves szemmel gon-dolunk néha vissza...”

A gyermekjátékokat az elbeszélő saját élete részeként mutatja be, melyek felidézése az elnéptelenedett, előregedett szülőfalut juttatják eszébe. Valamikor gyermekzsivajtól volt hangos a falu, a jelen ennek hiányáról szól, és a valamikori sárpuskázók megfogyzatkozásáról. Részletező leírásai a tudás továbbadását, a kultúra megőrökítését szolgálják. A még élő sár-puskázó Bálint Dezső egy vidám, közösségben megélt gyermekkort idéz meg városon szüle-tett és szocializálódott unokái számára.

A népi gyermekjátékok Bálint Dezső memoárjában két különálló fejezetben kerülnek bemutatásra. Először a település gyerekeinek közös játékait mutatja be adatoló részletessé-gel, majd az idegenből érkező szolgaleányek közös időtöltését, játékait, farsangi szokásait írja le.

A helyi, székelyszentmiklósi gyerekek játéakai a falu központját megjelölő *Nagyszoros* című fejezetben kaptak helyet. Itt gyűltek össze késő délutánonként, ünnepnapokon a mun-ka alól felszabaduló falusi gyerekek (nagyreszt az állatok őrzése volt a dolguk), és közösen töltötték el az időt. A bemutatott két játék,¹⁰⁹ a sárpuskázás (I. 1. melléklet) és a csürkőzés (I. 2. melléklet) nyár idején a legkedveltebb időtöltést jelentette a falu gyerekei számára. A gyerekek mindkettőhöz saját maguk készítették a játékeszközt, mely nem kis kezűgyességet igényelt. Bálint Dezső részletesen leírja a játéktárgyak elkészítésének módját, módszeresen bemutatja a játékszabályokat, ezzel mintegy átmentve a feledésbe merülő népi gyermekjáté-kokat a következő nemzedék számára.

A szolgák játékait külön fejezet (*Szolgaleányek*) keretében mutatja be, ahol a különféle játékok, farsangi tréfák adatszerű, ugyanakkor hangulatos leírása mellett a szolgák felfoga-dásáról, a szolgákkal való bánásmódról, a településen betöltött szerepükről is olvashatunk. Ezúttal csak a szolgák játékainak bemutatására, vizsgálatára vállalkozom.

109 Az említett népi gyermekjátékok leírása a dolgozat végén a mellékletben olvasható.

A szolgák, a felföldi katolikus legények idegenből, legtöbbször nagyon távolról érkeztek, és egy, az unitárius székely gyerekek számára ismeretlen, érdekes világot hoztak magukkal. „Aztán szerettük hallgatni beszélgetésüket a nagyvályún. Amikor hazamentek búcsúra vagy lakodalomba, alig vártuk, hogy visszajöjjenek. Napokig beszéltek, milyen volt a búcsú...” – írja memoárjában Bálint Dezső. A helybeli gyerekek ugyanilyen érdeklődéssel figyelték a szolgállegények játékait, melyek teljesen mások voltak, mint az övék. Minden gyerek a saját családjánál szolgáló legénynek drukolt, aki szinte családtagnak számított, és aki a védelmet jelentette számára, ha összetűzésre került sor a falubeli pajtásokkal. „Jó volt annak a gyermeknek, ahol szolga is volt, mert akkor volt egy olyan barátja, aki megvédi őt. [...] Én is szerettem volna, hogy legyen egy ilyen barátom” – emlékezik az elbeszélő. És később került. Így Bálint Dezső is érdeklődve figyelte a szolgállegények játékát, és adatszerű pontossággal megörökítette memoárjában.

Amíg a falubeli gyerekek játékainak helyszíne – a falu központja – rögzített volt, addig a szolgák játékait úgy is lehet értelmezni, mint a szimbolikus helyfoglalás eszközét. A versenykarikázás (I. 3. melléklet) például az alszegi és a felszegi gyerekek vetélkedéséről szólt. A játék célja a másik csapat faluból való kiűzése volt. A falubeli gyerekek körében nem volt divatos olyan játék, melynek tétje lett volna a vesztes csapat játéktérrel való kiűzése. (Mindkét említett játék színtere a falu központja: a Nagyszoros és a Sófalvi kert volt.) Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy az idegenből érkezett szolgának nem volt stabil helye a faluban, egy évre elfoglalt helyéért képességei szerint meg kellett küzdenie. Tudnunk kell, hogy Szentmiklós nem rendelkezett nagybirtokkal, a faluban nem voltak nagygazdák, a szolgákat egy évre úgymond sajnálatból vették fel. „Szolga fogadás idején sokszor olyan nagyon ajánlkoztak, hogy a falu népe meg is sajnálta. Sokan vannak testvérek, és ha egy is elszegődött már a sok közül, egy évre el van rendezve. Még keres is valamit. Ezért a faluban sok olyan családnál is volt szolgállegény, ahol a munka nem is igényelte. Nagybirtokos család a faluban nem volt egy sem, de szolgállegény elég volt.” A boszorkánykerék nevű játék (I. 4. melléklet) tétje: fennmaradni egy forgó keréken. A szolgállegényeknek, hogy megállják helyüket ebben a játékban, ne veszítsék el a számukra kijelölt játéktérrel, azaz fennmaradjanak a mások által forgatott keréken, igencsak nagy erőre és összetartásra volt szükség. Ez a játék idegen volt a falusi gyerekek számára, de jól szórakoztak rajta: „Mi gyerekek nagyon szerettük nézni ezt a bolondságot” – meséli Bálint Dezső.

A szolgállegények farsangi tréfálkozásai felpézdítették a falu életét: „Olyan is csináltak, hogy az egyik csűrbe beállott szekérről a szénát este későn lerakták. A szekeret szétbontották, darabonként felhordták az udorba, ott összerakták, és a szénát felrakták. Még ügyesen kötőrúddal megkötötték. Mindezt olyan csendben, hogy az alvó gazda reggel csak csodálkozott, mi tudta a nagy szénásszekeret feltaszítani az udorba. Az ilyen mókáért aztán nem volt tanácsos haragudni, mert akkor a falu még jobban mulatta.” Újat vittek az idegen kultúrát képviselő szolgállegények a falu életébe, magukkal hozták a náluk szokásos játékokat, az ünnepeket úgy éltek meg, mint otthon. A székelyszentmiklósiak számára új volt a maszkurázás, a rituális zajkeltés, a lányok ijesztgetése. Újdonságot jelentett a szolgák farsangi játéka is, például a seggbálozás (I. 5. melléklet). Ez a játék csak a szolgállegények körében volt divatos, a helybeliek jól szórakoztak rajta, miközben a család szolgálójának drukoltak, hogy minél hamarabb kikerüljön a kínos helyzetből. Ez a játék a fenéken veréssel való büntetésről szól. Talán ez is beleillik a fenti értelmezési keretbe.

Bálint Dezső tanító nyugdíjasként fogott neki emlékei megörökítésének. Unokái, akik már városon születtek, más kultúrában nőttek fel, a régi világról, amikor még együtt játszott

a székely falu gyermekserege, amikor még a játékeszközöket nem üzletből vásárolták, hanem otthon, a családban készültek rongyból, fából, agyagból, erről a világról csak a nagyszülők emlékezéséből értesültek. Az emlékek, a régi világ játékeinak megörökítése, az emlékezés öröme mellett a tudás átörökítését is szolgálja.

Bálint Dezső tanító memoárjában megörökíti a falu mesélőjének alakját, akinek közeledtére egy-egy jó hazugságmese kedvéért a gyerekek még a játékot is abbahagyták. Mózsi bá nem volt a falu szülötte, nem volt családja, szekérkerék-készítésből élt. Meséi miatt került be az elbeszélő élettörténetébe. A róla szóló fejezet (*Mózsi bá meséi*) egy mese a mesemondóról. A mesék „hozz is, meg ne is, legyen is, meg ne is” látszólagos ellentmondásokra épülő fordulataival indít, vezeti be hősét: „Nem volt szentmiklósi őslakó, de úgy beletartozott a faluba, hogy nála nélkül ez a kicsi falu nem is lett volna számunkra Szentmiklós. Neki nem volt saját gyermeke, de a falué mind hozzátartozott. Az egész gyermeksereg.” A történet szűzsége egyszerű: feltűnik a láthatáron a mesemondó, a gyerekek mesét kérnek tőle, elhangzik a képtelen történet, és a mesemondó távozik. A zárlat ugyancsak mesébe illő: „Erre aztán a csodálkozás-nevetéstől fogtuk a hasunkat, csurgott a könny a szemünkből, törültük sebesen, de már akkor Mózsi bácsinak csak a hajlott hátát láttuk, amint lefelé ballag Alszezen.”

Bálint Dezső tanító ezúttal nemcsak folklórt gyűjtött a falu mesélőjétől, hanem azt egy általa írt mesébe szerkesztette, tanúbizonyságot téve kiváló mesélői hajlamáról. Unokái számára megörökített egy mesét, melyet gyerekként hallott a falu mesemondójától, és írt ő egyet a mesemondóról. A mellékletben kiemeléssel különítem el a két történetet. (I. 6. melléklet)

A népi epikai alkotások a Nagy István zetelaki tanítóval készített élettörténeti interjú során is előkerültek. A székely fonó színpadi megjelenítéséhez helyi mondákat is gyűjtöttek. (I. 7. melléklet) Így idézi fel a fonó történetét: „Volt egy mesemondó bácsi, s az legyen szíves mondjon egy mesét, s mesét mondott, s akkor tanítson meg, mit tudom én valamilyen táncra, voltak ilyen régi táncok, s azokra megtanított. S aztán így próbáltuk életben tartani a hagyományokat.” Tehát a kultúrmunka keretében helyi népszokásokat színpadra vivő tanító néprajzi gyűjtésének célja a hagyományok életben tartása, átörökítése a következő nemzedék számára. Az idők kérdészetésével akkor hagyott fel, amikor felfedezte, hogy az Orbán Balázs-féle *Székelyföld leírásában* kevés eltéréssel, de ugyanezek a népmondák megtalálhatók.

Kedvelt témának bizonyult a néptanítók körében a népi időjárásjósolás. Összegyűjtötték a nép körében ismert rigmusokat, jóslatokat, és a jóslatokban előírt időjárás bekövetkezését megfigyeltették a diákokkal. Nagy István tanító és felesége is visszaemlékezett egy párra (I. 8. melléklet a., b.), de az interjú során felhívták a figyelmemet egy ivói tanítóházaspárra (Lukács Dénes és felesége, Lukács Anna), akik egy füzetre való rigmust összegyűjtöttek.

A néptanítók gyermekkori emlékeik, a régi világ hagyományainak megörökítése és átörökítése céljával a szellemi kultúra bizonyos műfajait nagy elszoréttal gyűjtöttek. Lejegyezték a helyi népszokásokat, a népi gyermekjátékokat, a népmeséket, történeti mondákat, népnyelvi megfigyeléseket végeztek. A népi hiedelmek viszont mellőzött téma a vizsgált élettörténetekben. A népi időjárásjósolásoktól és néhány szerelmi jóslástól eltekintve, az általam gyűjtött szövegkorpuszban szinte nem is lehet találni hiedelmekre vonatkozó anyagot. A Makkai Endre – Nagy Ödön által szerkesztett *Adatok a téli néphagyományaink ismeretéhez* című gyűjteményt is megvizsgáltam ebből a szempontból. Hiedelemre vonatkozó adatokat ott is csak elszórva találtam a néptanítók gyűjtésében. A lelkészek, diákok, falusi gazdák viszont bőven jegyezték fel ilyen adatot, lévén, hogy az év vége, a nyílt idő igen alkalmas a jóslatokra.

Valószínű, a néptanító, aki a tudományokat közvetíti a nép felé, szerepével összeegyeztethetetlennek tartja a népi hiedelmekkel való foglalkozást. Ha kapcsolatba is kerül vele, babonának¹¹⁰ nevezi, vagy megpróbál tudományos magyarázatot¹¹¹ találni az illető jelenségre. Példa erre Nagy István tanító közlése a lüdercről: „Lüdercekről... Szóval tulajdonképpen ennek van tudományos magyarázata. [...] A bükkfa szokott olyan érdekes lángot... Mikor a bükkfa korhadt este csak megy az ember, és figyel, né te Őristen a bükkfánál egy fény mozog.” A gyűjtő kérdése tulajdonképpen a boszorkányokra vonatkozott. Az I. 9. a., b. melléklet történetei a lüdercről szólnak. Az első szüzsé szerint a hiedelemként tulajdonképpen az emberek tudatlanságának terméke,¹¹² melyet a tanító egy természeti elem tulajdonságával és egy fizikai, optikai jelenséggel magyaráz, melyet akár a kérdés megfogalmazója is megfigyelhet („Nem tudom, nem tetszett látni?”). A tanító falusi környezetben született és élte le életét, része volt annak a világnak, ahol a hiedelmek meghatározták a mindennapokat, a viselkedésmódot. Értelmiségiként a lüdercet a gyerekek ijesztgetésére szolgáló optikai jelenségnek tartja (I. 9. a. melléklet).

A boszorkányokra vonatkozó kérdésekre a lüderc „megfejtését” mesélte el a zetelaki tanító. Zavaró tényező volt számomra, hogy a történet végén a boszorkányt, mivel a kérdés erre vonatkozott, az adatközlő a lüderccel szinonim fogalomként használta: „...evvel ijesztgették, hogy boszorkányok vannak, a lüdercek kijöttek...” Kíváncsi voltam, hogy a nép hite szerint boszorkány és lüderc is ijesztgeti az arra járókat éjszaka a temetőben, vagy csupán a tanító képzeletében mosódott össze a két hiedelemkénti alakja. Ezúttal a lüdercre kérdeztem rá. A válaszként elmesélt történet a visszajáró halotról szólt (I. 9. b. melléklet). Tehát ez a hiedelemként is él a zetelaki emberek tudatában, csakhogy Nagy István tanító ezúttal egy tréfás történettel magyarázta el, hogyan is „járnak vissza” a halottak. „Kitalálták, hogy meg kéne vicceljék a cigányokat” – meséli nevetve a tanító. A történetben a falu tréfás kedvű erdésze éjszakánként riogatja a sátoros cigányokat, akik a nemrég elhunyt családtag visszajáró lelkére gyanakszanak. Étel és ital raktak ki számára az ablakba, melyből az ital reggelre eltűnt, mindez addig ment, míg egy falubeli fel nem világosította őket.

A fenti történethez hasonlóan Técsi Lajos nyugdíjas igazgató tanító szórakoztató tréfának tartja a lányok szilveszteri szerelmi jóslását, az ólomöntést és a galuskafőzést.¹¹³

Nagy István a falusi közösség tagjaként ismeri a helyi hiedelmeket, viszont értelmiségiként elhatárolódik azoktól, a tudatlanság termékének tartja. A természettudományok törvényeivel vagy tréfás történetekkel magyarázza a képzetek meglétét. Ezzel a magatartásával az értelmiségi lényegében „felszámolja” a hiedelmeket.

Az *anyagi kultúra* nagy témái is helyet kapnak a tanítói élettörténetekben. A visszaemlékezésekben szó esik a ruházat elkészítéséhez szükséges nyersanyagok megszerzéséről, a len- és kendertermesztésről, a nyersanyag megmunkálásáról, a viseletdarabok elkészítéséről, tisztán tartásáról. A népi gyermekjátékok, népi hangszerek készítése is a gyermekkori emlékek felidézése révén megörökítésre kerül. A táplálkozáskultúra, az egyes hagyományos ételek elkészítésének módja főleg a tanítónők élettörténetében jelentkező téma. A tanítók a kultúra

110 A babona megnevezés a hiedelemmel ellentétben minősít, benne rejtőzik az értelmiségi értékítélete, elhatárolódása. Vö. Keszeg Vilmos: *A gyűjtő és a hiedelem = Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen, Ethnica Kiadás. 1999. 388.

111 Vö. Keszeg Vilmos.: *i. m.* 388.

112 „Az értelmiségi nem keresi a hiedelem saját kontextusán belüli racionalitását, összefüggéseit, ezért számára a tudatlanság terméke.” L. Keszeg V.: *i. m.* 388.

113 Vö. Makkai Endre – Nagy Ödön: *i. m.* 8.

hagyományos tárgykészletének a konzerválói. Tájházakba gyűjtik össze a hagyományos munkaeszközöket, ezzel mintegy megőrizve őket az utókor és a tudomány, a kutatók számára.

Bálint Árpád tanító gyermekkori emlékként meséli el a kenderfeldolgozás folyamatát, melynek ő is részese volt. A résztvevő megfigyelő adatoló részletezésével mutatja be a munkafolyamatot a kendermag elvetésétől a kész szövetek szekrénypolcokon való elhelyezéséig. A munkálatokban gyerekként az elbeszélő is részt vett, ismeri a munka minden részletét: a mag elvetését (II. 1. melléklet), mely nagy szakértelmet kívánt, a kendernyűvést (II. 2. melléklet), az áztatást a Nyikón (II. 3. melléklet), melyet az időjárási viszonyoktól függetlenül el kellett végezni, az otthoni szárítást követő tilolást (II. 4. melléklet), a héhelést (II. 5. melléklet), melyet követően meglelégedéssel szemlélték a befektetett nagy munka eredményeként csomókban álló kenderkötegeket. Ezt követte a fonás (II. 6. melléklet), melyet egy-egy háznál összegyűlve közösen, jó hangulatban végeztek a falu asszonyai. Az elbeszélő így emlékezik memoárjában: „Össze is gyűltek esténként az asszonyok hol az egyiknél, hol a másiknál. Pergett az orsó, berregett a fonókerék. És minden este végig volt, miről beszélgessenek. Nem álmosodtak el. Sokáig fontak. Én az asztalnál olvastam.” Ez nem csak kellemes időöltést jelentett, hanem a mindennapi viseletdarabok alapanyagának elkészítését. A következő munkafázis a szapulás és sulykolás (II. 7. melléklet), végül a szövés (II. 8. melléklet), mely kellemes, munkás estét jelentett az elbeszélő számára. Csodálta édesanyját, aki a vasárnapokat és ünnepnapokat leszámítva minden percet felhasznált a szövésre: „Anyámnak a szövés az már szenvedély volt. Értette is. Szép híméseket tudott szőni. Négynyüstöseket. Soha le nem állott. Csak a templomban láttam szépen ülni.”

Bálint Dezső szeretettel emlékszik vissza azon játéktárgyakra, melyeket nagy odafigyeléssel és szakértelemmel készített saját maga és lánytestvérei számára. „Így például csináltam labdát tehénszörből, cincogó muzsikát kóréből, veréblövő parittyát és csapdát, taszítós versenybiciklit egy szál hosszú, jól hajló fűzfavesszőből, motorbiciklit két üres cipőkrémes dobozból, egész Eger-várat üres gyufásdobozokból csirizzel. Útós nagykarikát kukoricáskosár karimájából, dobós-taszítós versenykarikát kerékagyról leesett vaskarikából, vízipuskát és csüpipuskát bodzafából, bürökkecskét keserűlapi kórójából, tilinkát, dorombot, kürtöt fűzfahéjből, és gyűrűfából olyan nyilat, mellyel meglőttem a templomtorony rozsdás pléhablakát is. [...] Testvéremnek csináltam babát kukoricacsuszából, fakanálból. Éppen úgy tudta szoptatni, takargatni, táncoltatni, mint a mai lányok barbibabájukat, és talán még jobban is szerette, mert kedvesebb az a játék, amit a gyermek készít, »alkot« magának.” A fenti játékok bemutatására az elbeszélő memoárjában a Mesterkedéseim című fejezetben kerít sort, ahol a falusi gyerek kezűgyességéről és találékonyságáról tesz tanúbizonyságot.

Az *Erdei kaland* fejezetben a nyáj terelgetése közben fabrikált népi hangszerek készítésének módját (II. 9. melléklet) írja le részletesen. Az erdei kaland, a fészekrablás tanulságait a nagyapja szájába adott mondással zárja. A fejezet tanító célzata egyértelmű. A nagyapák, dédnagyapák tudását közvetíteni, átörökíteni a következő nemzedék számára. Bálint Dezső unokái a dorombot, tilinkát a nagyapa memoárjából ismerik meg, innen nyerhetnek bepillantást a valamikori falusi gyerek felelősségteljes munkájába, a pásztorkodásba.

Gyulai Ilona tanítónő nyugdíjas éveiben azzal állít szüleinek emléket, hogy megőrökiti életüket, mindennapjaikat. Az emlékezés örömének hangja hallatszik az egykori falusi gyermek mindennapi munkáinak elmesélése során: részletesen leírja a felelősségteljes kenderörzést, a járai románoktól vásárolt csebrekben végzett nagymosást, a szapulást, a katlanban

történő szilvaízfőzést, a szilvaaszalást a kemencében.¹¹⁴ A tanítónő élettörténeti leírásában helyet kapnak a tárgyi néprajz nagy témái, mint a népi táplálkozás, a hagyományos ételek elkészítése. Megismerhetjük az értelmiségi család táplálkozási szokásait, a táplálék előállításának módját, a családi étrendbe bekerülő új ételfajtákat, melyet a tanítóképző konyháján tanult meg főzni az adatközlő. Az említett témák a férfitanítók élettörténeti elbeszéléseiből hiányoznak.

A néptanítók sok esetben a helyi falumúzeumok, tájházak létrehozói, azok lelkes munkásai. Kovács Piroska máréfalvi tanítónő odaadó munkájának eredménye a helyi tájház (II. 10. melléklet). „A tárgyak gyűjtése 1970-ben kezdődött a máréfalvi iskola számára meghirdetett »kincskeresés« keretében”¹¹⁵ – írja Kovács Piroska az *Örökségünk* című kiadványban, ahol a falu tájházát mutatja be. A máréfalvi nyugdíjas tanítónő a tárgyi kultúra lelkes kutatója, beható vizsgálatai eredményeként monográfiát írt a máréfalvi székelykapuról.¹¹⁶ Munkájáról Gazda Klára, a tárgyi kultúra neves kutatója elismerő szavakkal írt a kötet előszavában.

A néptanítók a veszélybe került kulturális örökség megmentésére is vállalkoznak. Kovács Piroska tanítónő feladatának érzi a hagyományörző egyesület keretében a pusztulásnak indult helyi székelykapuk restaurálását (II. 11. melléklet), kezelését, újrafestését. A régi épületek, kékre meszelt, boronás falú házak állapota veszélyeztetett, sorsuk kilátástalan¹¹⁷ – fejezi ki aggodalmát a település sorsáért felelősséget érző értelmiségi.

Egy másik udvarhelyszéki településen, Székelyszentléleken is a falusi értelmiségi, Balázs Dénes vállalta fel a hagyományos életformát dokumentáló tárgyak, viseletek összegyűjtését, megmentését az utókor számára (II. 12. melléklet). És a sor még hosszan folytatható lenne.

A tájházakba összegyűjtött, kiállított tárgyak a valamikori hagyományos paraszti életforma hímondói, a régi világ dokumentumai az utókor számára.¹¹⁸

Társadalomnéprajzi témák is foglalkoztatják a néptanítókat. Bálint Dezső élettörténeti elbeszélését szülőfaluja társadalomnéprajzi szempontokat érvényesítő bemutatásával indítja. A memoár első fejezetének végkicsengése, a „nincs remény” pesszimizmusa az élettörténet ködszövegévé válik. Az előregedett, elnéptelenedett szülőfaló, Székelyszentmiklós jelen helyzetének bemutatása egy lírai hangvételű bevezetővel indul, melyet kemény adatok sora követ.

Leltárt készít, felsorolja a falu gazdáit név szerint, akik virágzó gazdasággal rendelkeztek az 1930-as években, és rögzíti, hogy mi lett ezen gazdaságok sorsa 1998-ra, a memoár megírásának idejére (III. 1. melléklet). Szomorúan állapítja meg, hogy: „Szétesett a falu. Csoda-e hát, hogy az 50 gazdaságból ma három működik?!” Megtudjuk, hogy a valamikor gyermekzsivajtól hangos település iskolája 4-5 tanulóval maradt fenn, a kultúrotthont nincs aki használja, raktárként funkcionál, a templomban csak vecsernyét tartanak a még élő pár idős ember számára. A valamikor földművelésből, állattartásból élő falu tejcsarnoka nem működik. Az intézmények leépültek. A kis székely település valamikori 54 házából 6-nak ma már

114 L. Gyulai Ilona *Tizenegy testvér* című kézírata. Megtalálható a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában. A tanítónő élettörténetét Keszeg Vilmos gyűjtötte.

115 L. Kovács Piroska: *Székelykapuk Máréfalván*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó. 2000. 24–25.

116 Kovács Piroska: *i. m.*

117 L. Kovács Piroska: *Elődeink hagyatéka*. Csíkszereda, Hargita Megyei Kulturális Központ. 2007. 24.

118 „A gyűjtemény [...] nagy értéket képvisel, hiszen betekintést nyújt a ház hajdani lakóinak mindennapi életébe.” Kovács Piroska: *i. m.* 24.

nyoma sincs, 18 üresen áll, nincs, ki gondját viselje, 14 házban csak öregek laknak, mindössze 5 háznál működik valamilyen gazdaság. A megfogatkozás, elmúlás motívuma a tanító nyugdíjas éveiben készülő memoárjának szervezőelvé válik. Minden fejezetben előjön valamilyen szinten.

Pontosan nyomon követi a társadalmi migrációt, név szerint felsorolja, hogy kik hagyták el a falut, hányan tanultak tovább (III. 2. melléklet), hányan kerültek el házasság útján (III. 3. melléklet) a településről. Keserűen jegyzi meg a lírai bevezetőben: „Lassan semmivé válik ez a falu, ahol annyi jó gazda, szorgalmas ember élt. Milyen ironiája a sorsnak és a történelemnek! Az értelem, a szunnyadó tehetség megsemmisíti önmagát! Mert csaknem minden háztól került ki egy-két tehetséges gyermek. Ezek aztán a világban szétszóródva gyümölcsöztették apáik munkája, segítő szándéka nyomán szerzett tudásukat. Mindenütt egy csepp a tudomány tengerén.” A kijelentésnek igazán a statisztikai adatok tükrében lesz súlya. Azzal, hogy a világ számára tudósokat ad a kis település, önmagát semmisíti meg, elhagyja az értelmiség, akinek feladata volna a közösség, a falu megmentése. Elhagyták ugyan a falut, de nem feledkeztek meg róla. A településről elszármazó tanár, Szentannai Mózes megírta a Nyikó mente monográfiáját,¹¹⁹ Bálint Árpád nyugdíjas éveiben megörökítette a falu múltját memoárjában, faragott csillárt, kazettákat adományozott a település templomának. Lelkiismerete szólal meg, amikor így ír memoárjában: „Oly sokat kaptunk a falutól, és oly keveset adtunk.” Az összegzés idején, a memoár utolsó, *Múlt, jelen, jövő* című fejezetében a társadalmi, politikai körülményeket, a világ megváltozását okolja a település sorsának alakulásáért: „Mennyire kár volt felbolygatni az évszázadok alatt kialakult falu rendjét! Ahol a becsület volt a legdrágább tőke, amit ott mindenki féltve őrzött haláláig. Sajnos, fogy ott már minden. Nem csak a munkás nép, a jó öregek. De már a civilizáció is kiszív mindent, ami még szép volt a faluban, és ami az övé volt.” Ami érték, ami szép, az a múlté. Azzal a jövő embere már nem találkozhat. Erre jó a memoár, bepillantást enged az utókor számára a XX. század eleji tradicionális mintákat követő paraszti társadalomba. És nem utolsó sorban nyomon követheti a társadalomban bekövetkezett változásokat.

Ugyancsak név szerint megemlékezik az első és a második világháború hősi halottairól. Külön fejezetben ír az 1946-os nehéz évről, a szárazságról és az éhínségről. Elkészíti a település térképét, bejelöli a házsámokat, az intézményeket, összegyűjti a határ- és dűlőneveket.

Gyermekkorának mesélése során bemutatásra kerülnek a társas falusi munkálatok, így az erdőlés (III. 4. a. melléklet), cséplés (III. 4. b.). Az erdei munkát bemutató fejezet során az erdőlésen gyermekként részt vevő elbeszélő pontosan dokumentálja a munkafolyamatot, megörökíti a különböző méretű és minőségű fák hasznosításának módját. A cséplést bemutató fejezetben megismerhetjük az akkori társadalmi rendszer sajátosságait, a kalákázást, a kötelező beszolgáltatást. Zajlik a második világháború, az elbeszélő 16 évesen a ház gazdája, édesapja helyett ő irányítja a cséplést.

Részletesen beszámol az akkori hároméves katonaságról, a katonák mindennapjairól, feladatairól.¹²⁰ A mára már megszűnt katonaság intézményéről érdekes történeteket ír le unokái és az utókor számára. Részletesen ír a falusi katedrára kikerült tanító mindennapjairól, feladatairól: a mozgósításról, a felkészítőkről, a referátumokról, a kollektivizálásról, a meggyőző munkáról, a politikai körökről, a kultúrmunkákról, a levelektatásról stb. Részletező leírásai egy letűnt kor hiteles dokumentumai.

¹¹⁹ Szentannai Mózes: *Nyikómente az ezredvégén*. Székelyudvarhely, Infopress. 1999.

¹²⁰ Ugyanerről a témáról részletesen ír István Lajos élettörténetében. Vö. Kovácsné István Anikó: *i. m.* 500–506.

Összegzés

Dolgozatomban öt, a XX. században élő és munkálkodó néptanító életpályájának, élet-történetének vizsgálata révén a falusi értelmiség népi kultúra iránti érdeklődésének bemutatására vállalkoztam.

A vizsgált élettörténetek néptanítói rögzítik a település folklóranyagát, a hagyományos munkaeszközöket tájházakban állítják ki. Foglalkoznak a település történetével, nyomon követik a lakosság sorsának alakulását, a demográfiai és a migrációs folyamatokat. Tehát a falusi értelmiség a néprajztudomány mindhárom nagy területén munkálkodik.

A hagyomány lejegyzésében a megörökítés szándéka vezérli őket. Meglátásuk szerint a megváltozott világban veszélybe került a hagyományos népi tudás, ezért a még fellelhető szellemi kultúrát le kell jegyezni, a funkciójukat veszített munkaeszközöket össze kell gyűjteni, meg kell menteni a következő nemzedék számára.

A néptanítók a lejegyzett népi tudásnak, tájházakban összegyűjtött tárgyaknak identitás-megőrző funkciót tulajdonítanak, ugyanakkor szándékuk szerint a kutatás számára vizsgálható anyagot szolgáltatnak. Tehát a néptanítók szerepe a kultúra közvetítése.

A nép körében élő értelmiségi köztes helyzetéből adódóan amellett, hogy feladatának megfelelően írni-olvasni tanít, tudományos ismereteket közvetít, hivatásának érzi a népi tudás, a népi kultúra megörökítését, áthagyományozását a következő nemzedék és a tudomány számára.

MELLÉKLET

A VIZSGÁLT ÉLETTÖRTÉNETEK NÉPTANÍTÓINAK NÉPRAJZI GYŰJTÉSEI

I. A szellemi kultúra termékei

A. Népi gyermekjátékok

a) A helybeli gyerekek játécai

I. 1. Sárpuskázás (Bálint Dezső)

„Nekünk, gyermekeknek a sófalvi kert, a nagyszoros, és a falu közepén lévő nagy cementvályú voltak a főbb játszóhelyek.

Nyáron a nagyszorosból kapartuk és vittük a kezünkben az agyaggomolyagot. Ebből csináltuk a nagyvályún a sárpuskát. Ennek a széles pereme pont elég volt ahhoz, hogy a falu minden gyermeke szép kerekre formálja, közepére egy öblöt, és az alját kisimítsa a jó sárpuskának való agyagból. Amikor kész volt, felemeltük, beleköptünk, és elkiáltottuk: – Pú, Pú! Szóljon akkorát, mint a nagyapám bőrpuskája, pú, pú! És megfordítva jól odacsaptuk a vályú pereméhez. Versenyeztünk, hogy kié szól nagyobbat. És folyt a csattogás, amíg ráuntunk. Aztán rohanás a Sófálvi-kertbe csürközni.”

I. 2. Csürközés (Bálint Dezső)

„Ez nagyon jó játék volt, sok ügyességet megkívánt. Kellett hozzá egy karhossznyi bot és egy arasnyi, aminek a két vége kissé meg volt hegyezve. A hosszú volt az ütőfa, a kisebb a csűrök. Aztán két cipő nagyságú követ egymáshoz közel elhelyeztünk. Ezek voltak a játékeszközök, amelyek a Sófálvi-kertben mindig készen ott voltak. Két egyenlő számú csapatra oszlottunk. Egyik csapat a kövek mögé, a másik ki a másik oldalra, dobó távolságba. A kezdő

csapat első játékosa rátette keresztbe a kövekre a csüsköt. A dobófával alája nyúlt, és azt megfeszítve igyekezett az ellenfél felé minél messzebbre dobni. Ha ki tudták fogni, a dobónak ki kellett a játékból álljon. Ha nem fogták ki, akkor üthetett. A csüsköt letette a kő mellé, és a végére úgy ütött rá, hogy felpattanjon. Ha véletlenül mellette leütött, akkor is le volt járva. Felpattanás után az ütőfával igyekezett minél távolabb elütni. Duplázni is lehetett. [a levegőben kétszeri ütés] Ezt is ki lehetett fogni. Háromszor lehetett így pattintani, és ahová a csüsköt később leesett, ottan kb. benéztük, hogy hány ütőfahosszra jutottunk el. Kérek 30-at pl. Ha az ellenfél úgy látta, hogy ennyi megvan, megadta. Ha nem, kimérte. Ha nem volt meg, a játékos lejárt. Így már volt 30. Dobott újra, és az ellenfél a kövekre tett ütőfát ledobhatta. Akkor is le volt járva. Utána következett a másik stb. játékos. Amikor mindenki lejárt, a két csapat helyet cserélt. Az győzött, amelyik több ütőfahosszat játszott össze.”

b) A szolgálk játéka

I. 3. Versenykarikázás (Bálint Dezső)

„Volt úgy, hogy az alszegi és felszegi szolgálégyek versenykarikáztak a falun végig. Egy-mással szemben úgy egy hajításnyi távolságban sorba álltak az úton keresztül. Egy vaskarikát dobott a földön az egyik csapat a másik felé, mire azok botokkal meg kellett állítsák. Ha ez nem sikerült, vissza kellett vonuljanak a karikáig. Onnan dobhatták vissza az előrejött csapat felé. Itt egymást hajtva előre-hátra vonulva küzdöttek, amíg valamelyik csapat kiüzte a másikat egyik vagy másik faluvégén.”

I. 4. Boszorkánykerék (Bálint Dezső)

„A réten boszorkánykerekezték. Egy jó erős karót leütöttek a földbe. Ebbe behúztak egy nagyobb székérekereket. Alul a kerékagyra rátekertek egy hosszú kötelet. Két bátrabb legény egymással szemben ráült a kerékre, és jól összefogózkodtak. A többi megfogta a kötél végét, és megfutamodva húzták erősen. Erre forgott a kerék veszettül. Repült a két legény kalapja, és még sokszor ők is kétfelé. Mi gyermekek nagyon szerettük nézni ezt a bolondságot.”

I. 5. Seggbálozás (Bálint Dezső)

„Az volt a nagy szám, amikor seggbáloztak. Egy leült a vályúra, és jól eltakarta a szemét annak, aki az ölébe megbújt. A hátul álló legények egyike jól belecsapott tenyerével a megbújó fenekébe. Az ki kellett találja, ki volt a csapó. Ha eltalálta, az bújt meg. Ha nem találta el, vissza kellett bújnia. Ez nekünk, gyermekeknek, nagyon élvezetes volt, de annak nem, akinek többször is vissza kellett bújnia, mert olykor elég jókorákat supintottak egymás fenekébe. Minden gyermek drukkolt a szolgáljukért. Sajnáltuk is szegény szolgálkat, ha sokat kapott. De itt nem lehetett harag. Jó játék volt ez is. De nem is vesztünk össze soha. Nem is részegeskedtek. Megbecsülték magukat.”

B. Népi epika

I. 6. Mózsi bá meséi (mese a mesemondóról) (Bálint Dezső)

„Nem volt szentmiklósi őslakó, de úgy beletartozott a faluba, hogy nála nélkül ez a kicsi falu nem is lett volna számunkra Szentmiklós. Neki nem volt saját gyermeke, de a falué mind hozzátartozott. Az egész gyermekesereg.

Dolgos, csendes, szorgalmas ember volt Mózsi bácsi. Székérekérek csináláshoz is értett. Ahhoz ész is kell. Mózsi bácsinak volt is. A faluban mindenki szerette. Legjobban mi, gyermekek.

Amikor megláttuk, hogy felülről vagy alulról jön, a nagyvályúnál a gyermeksereg azonnal félbehagyta a sárpuskázást. Tudtuk, leül Mózsi bácsi, mihelyt ideér. Nem mehet úgy el. Körbefogtuk. Mind igyekeztünk minél közelebb kerülni hozzá. – Mondjon valamit – biztattuk.

– Hát én már nincs mit mondjak. Amit tudtam, eddig már mind elmondtam – szabadkozott a jó öreg. Köhécselt.

– Milyen bőrből van a csizmája? – kérdezte valaki.

– Ez? Hát medvebőrből – terpesztette szét vöröscsizmás lábait.

– Medvebőr?! – ámuldoztunk. – Aztán hol kapott medvebőrt?

– Hát az úgy volt...Ekkor már tudtuk, hogy ezt is érdemes lesz meghallgatni. Egy mocnás sem volt közöttünk. Így figyelni! Ezt megnézhetné volna még a tanító úr is!

– Hát az úgy vót – kezdte újra –, hogy mentem az erdőre fáér. Éppen suvadtunk bé Várhegy oldalába, amikor a marhák egyszerre csak megálltak, mint a cüvek, és kezdtek rusnyán horkolni. Nézek elé, s nem látok semmit. Nézek hátra, s hát egy nagy medve nagyra terpesztett szájjal pontosan a szekérfaránál. – Most kap bé szekeresestől – gondoltam azonmód hirtelenjében. Erre sebesen elékiáltok a csábalinak: – Hó! Curikk! Azok hirtelen meglökték úgy vissza a szekeret, hogy hátul a nyújtó a medve száján bé, s a seggin ki. Erre aztán lesirülék a szekérről, s a kerékszeget a nyújtó végibe bé.

Ezt már hahota nélkül nem lehetett kibírni, de lecsendesedtünk. Ezt tovább is meg kell hallgatni.

– A nyújtóra szorult medvének aztán egyik kézzel megragadtam a fülét, a másikkal meg a farkát, s olyant sirítettem rajta, hogy a nyújtón forogni kezdett, mint a kürtőskalács. Osztán mikor már gondoltam, hogy elszédült, fogtam a fejszét, és a fokával jól fejbekólintottam. Félre sem tudta kapni a fejét. Lehet, eszibe sem jutott. Aztán ott helyben megnyúztam. Onnat van a medvebőr.

Úgy elmondta, hogy láttuk, ebben aztán egy csepp hazugság sincs. És minden gyermek jól meg volt nyugodva, hogy ez aztán jól sikerült.

– Mégis van esze Mózsi bácsinak! Nem is rezel be hamar – szóltak az elismerések.

– Egyebet nem látott? – kérdezte valaki. Láttam, hogy éppen indulni akart, de visszaereszkedett.

– No hát no – dünnyögte –. Látni láttam, hogyne láttam volna.

– Mit? Mit? – kiáltottuk többen.

– Hát vaddisznót.

– Hányat? Sokat? Nagyokat? Mit csináltak? – hulltak a kérdések.

– Sok nem volt, csak kettő, de osztán nagyok. Kanok. Hogy mit csináltak? Hát éppenséggel verekedtek.

– Verekedtek? Aszta! Hogy verekedtek?

– Azok úgy, hogy márták, rágták, ették egymást. Hogy láttam-e? Má hogyne láttam vóna. Azok ott a szemem láttára úgy megették egymást, hogy mind a kettőnek csak a farka maradt.

Erre aztán a csodálkozás-nevetéstől fogtuk a hasunkat, csurgott a könny a szemünkből, törültük sebesen, de már akkor Mózsi bácsinak csak a hajlott hátát láttuk, amint lefelé ballag Alszezen.”

I. 7. Zete vára mondája (Nagy István)

„Valamikor a honfoglalás korában szép büszke vár volt itt a Deság dombján. Ennek a tulajdonosa, a várkapitány, há a tulajdonosa, főura Zete nevű pogány úr volt, akinek volt

négy leánya, s két fia. S az egyik fia... pont akkor volt, mikor ezt a pogány vallást hagyták el, s tértek rá a katolikus vallásra, ugye a kereszténységre, akkor volt, hogy a fia keresztény lett. Tehát az új vallásnak a híve lett, a keresztény vallásnak, s ezért az apja megátkozta. Le akarta löni, vágni, szúrni, szóval meg akarta ölni na. Ez a lényeg benne, és a fia megsarkantyúzta a lovát, s átugratott a szemben lévő hegyre. Na és aztán a fiú, az megmenekült, hanem a vár akkor összeomlott. Abban a pillanatban egy hatalmas földrengés volt, vagy mi volt, s nem maradt meg a várból csak az alagsor, a pincehelyiség, ami alul volt. S ott a pincében a négy leánya állandóan fontak. Egész esztendőben fontak kenderkőcből aranyfonalat, s azzal hímeztek. És minden Szent György napjának éjjelén az a várpincének volt egy vasajtója, az kinyílt, s akkor be lehetett kukucsálni, nézni, aki mert, be is mehetett. Éjfélkor nyílt ki, és az első kakasszóig volt nyitva. Aztán egy Botházi nevű ember is meghallotta, zetelaki ember, gondolta, elmegy, és benéz a várpincébe, ám mit csinálnak ott a leányok. Há pontosan éjfélkor ott volt, kinyílt az ajtó, a vasajtó, és Botházi bácsi bement. De azt elfelejtettem volt mondani, hogy vitt volt egy átalvetőt, s az átalvetőbe ő kezdte rakni bele az aranyfonalat, aztán még itt is rakott egy kicsit, ott is rakott egy kicsit, közben a leányokkal beszélgetett. Kérdezte, hogy hát meddig fonják ők ott a fonalat, s hímeznek. Azt mondták, hogy míg a tehenek édes tejet adnak, meleg tejet adnak... és a legények leányokhoz járnak. Elég volt a hozzá, hogy há megkésett, és pontosan, mikor a kakas szólalt, lépett ki az ajtón. Az ajtó becsukódott, és Botházi bácsinak odaütötte a sarkát. S ezért Botházi volt... sánta volt Botházi bácsi. Úgy nevezték az összes leszármazottait, hogy sánta Botháziak. Aztán még most is vannak belőlük, úgyhogy így lettek sánták a Botháziak Zetelakán.”

C. Népi időjósítás

I. 8. a. Hagymakalendárium (Nagy István és felesége)

„Karácsonytól január... amíg kitelik a tizenkét nap, akkor megfigyelik... A hagymát megvágják, levágják azt a borzos felit, s akkor szétszedik azokra a darabokra, s leteszik. Kettőbe vágják, s lehámozzák azokat a szeleteket róla, és megsózzák. S olyan érdekes, hiába, hogy hagyma, s ugyanaz, hogy egyik megnedvesedik, s a másik szárazon megmarad. S amelyik megnedvesedik... megvannak, melyik január, február, március... a tizenkét hónap. S amelyik megnedvesedik, abban eső lesz, több eső lesz. Amelyik szárazon megmarad, abban kevesebb eső lesz, száraz hónap lesz. Szóval így jóstoltak régebben, ez a hagymakalendárium volt. [...] Ennek két része van. Az egyiket Luca napján kezdték, december 13.-tól karácsony első napjáig, s akkor első napjától január 6-ig, vízkeresztig. Ezt a kettőt ugyanígy megcsinálták, és ezt a kettőt összevették.”

I. 8. b. Jóslás fenyőgallyal (Nagy István)

„A fenyőgallyat levágták, s fordítva helyezték egy szeggel fel, a tornácfájához odaszegezték, s az volt a meteorológiai jelzés, időjárásjelzés. Hogyha annak az ága nagyon lefelé állt, akkor eső lett. Ha nem, s szépen felemelkedett, akkor azt mondták, hogy jó idő lesz. Ilyes-mik.”

I. 9. a. A lidérc „tudományos magyarázata” (Nagy István)

„Lidércekről... Szóval tulajdonképpen ennek van tudományos magyarázata. Hogy a temetőben láttak. Ugye éjjel a legények mentek haza a vizitából, leányok a fonóból, s el kellett menjenek a temető mellett, mert hát itt volt az út. S akkor foszforeszkáltak a holttestek... vagy mit tudom, a fa, ami korhadt, ugye, a koporsó, ami korhadt a földben, és olyan érdekes

lángot... Nem tudom, nem tetszett látni? A bükkfa szokott olyan érdekes lángot... Mikor a bükkfa korhadt, este csak megy az ember, és figyel, né te, Űristen, a bükkfánál egy fény mozog. De ahogy az ember mozog, úgy a fény is megmozdul, mer há elmozdul, s akkor evvel ijesztgették, hogy boszorkányok vannak, vagy lidércek kijöttek, vagy hogy a halottak járnak, éjfélekor nem menj arrafelé, mert akkor elvisznek vagy ehhez hasonló dolgok.”

I. 9. b. A visszajáró halott „tréfás története” (Nagy István)

„Visszajárnak a halottak éjfélikor, kivált az olyanok, akiről nem emlékeznek meg. Vagy aki valami olyan bűnt követett el, mielőtt halt meg vagy azt a bűnét nem gyónta meg. Ezek nem nyugodhatnak, s akkor éjjel visszajárnak. Mint például a sátoros cigányokkal történt meg, hogy voltak ilyen vicces emberek, mint például Nagy János bácsi, ő erdész volt, és ugye ő sokat kellett éjjel járjon, nem tudom, mi, ő nem félt nagyon. Kitalálták, hogy meg kéne vicceljék a cigányokat. Eltemették az öreg bácsit, és elmentek este 11-12 körül, és az ablakot megkaparászták. A cigányok másnap elkezdtek, hogy visszajárt az öreg mór, valami hiányossága van. Kérdezte János bácsi, há milyen hiányossága lehet? Vagy nincsen étele, vagy nincsen itala. Aztán másnap pálinkát vettek, s kitették az ablakba. János bácsiék elmentek, s a pálinkát szépen elvették, elmentek haza és szépen megitták. Ez ment valameddig, egyszer, kétszer háromszor. Érdekes, hogy a cigányok egyszer felfedezték, hogy az öreg nem éhes, mert ők ételt is tettek, de az ételhez nem nyúlt senki. Aztán valaki elmagyarázta, hogy vi-gyázatok, mert János bácsi játszik veletek, nem jár vissza az öreg, ne féljete, nem jön az enni, nem éhes, nem szomjas. De vagy háromszor, négyszer is megismételték ezt a figurát.”

II. Tárgyi kultúra

II. 1. A kendermag vetése (Bálint Dezső)

„A kenderdolog kezdődött, a veteményes földhöz hasonlóan jól előkészített talajba való kendermagvetéssel. Ezzel aztán elkezdődött az asszonynak a más munkái melletti egész évi kenderdolog munkája. A mag elvetése különleges szakértelmet kívánt. Meg kellett legyen a megfelelő sűrűség, hogy majd szép vékonyzsalú kender nőhessen. Anyám többször megnézte, hogy kelt-e a kendere? Nem szedték-e ki a magot a verebek?”

II. 2. A kendernyűvés (Bálint Dezső)

„Amikor aztán megnőtt, és a virágja porozni kezdett, kinyűttük. A gyökérből a földet jól leráztuk, és összemarék nagyságú csomókba a bezzókával (apró aljkender) összekötözzük. Minden csomó alját háromfelé szétfeszítve kikecskeltük, hogy száradjon. A szélén a durvább növényű jó bokros virágú kenderszállakat meghagytuk magnak. Ezek szálából húztuk le azt a hánscot, amiből aztán apámmal a kerepelővel kötelet fontunk. Száradás után lelomoltuk, és jól hajló fűzfavesszőkkel nagyobb kötésekre kötöttük.”

II. 3. Kenderáztatás a Nyikón (Bálint Dezső)

„Vittük a Nyikóra áztatni. Kerestünk egy olyan gübét, ahol nem volt másnak kendere, és elég mély is volt, nehogy vízapadás miatt kiszáradjon. A kötéseket jól egymás mellé szorítva lenyomkodtuk a víz alá. Megraktuk ágakkal, és rá kövekkel. Utána körbecövekeltek, hogy az áradás nehogy elvigye. Bizony volt úgy, hogy elvitte anyám nagy bánatára, hogy a télen nem lesz, mit fonjon.

Ha a víz meleg volt, úgy tíz nap múlva volt a kendervetés. A már leiszapolódott kenderkötegeket kihúztuk a part szélére. Kioldoztuk, és a kicsi kötéseket kezdtük paskolni a vízben. Fejünk fölött jót kanyarítva a végét jól odavágtuk a víz tetejére. Közben aztán forgattuk, hogy minden része fehèresre mosuljon. Aztán megfordítottuk, hogy a másik része is meglegyen. Amikor úgy egy kötés megvolt, a parton felállogattuk, hogy a víz húzódjon le róla. Ez így ment, amíg mind megmostuk.

Dolgunk végeztével száraz ruhába öltöztünk, a kendert szekérre raktuk, és hazavittük. Ezzel megvolt az egész napot kitöltő kendervetés. Jó időben szerettem, de rossz időben is ha kitelt az ideje, ki kellett vetni, nehogy túlázzon, mert akkor szakadt a kenderszál.”

II. 4. Kendertilolás (Bálint Dezső)

„Otthon minden reggel kiteregettük. Este be kellett szedni. Kirakodás, beszéd, amíg jól megszáradt. Ez után már esős időben is lehetett vele dolgozni a szín alatt. De anyám jó időben szerette tilolni, mert jó szárazon és melegben jobban törött a pozdorja. Megfogott hegyével egy kötést. Bal kezével a gyökeres felét rátette a tilóra, jobb kezével megfogta a tiló nyelvének fogóját, és jó erősen rácsapdosott a száraz kenderre. Amikor már jól összetörte, kezdte csapdosni a tilóhoz. A sok pozdorja csak úgy röpült körülötte. Aztán törte, csapdosta a másik végét is. Beszorította, kihúzta és csapkodta. Utána a kettősnyelvű tilón huzigálta át, amíg az apró pozdorja is kihullt. Amíg mind megtilolta, két-három hét is eltelt, mert egyéb dolga is volt.”

II. 5. Héhelés (Bálint Dezső)

„A tilolás után a kendert meghéhelte. A sok sűrű hegyes szegekből álló héhelő kiválasztotta az apró, szakadt szálakat, és a héhelőn csomókban ez fennakadt. Ezt a csüpüt aztán a szövőbe öltőnek használta fel. De erre a munkára már a hidegben került sor. Bent is tudott héhelni, amíg az kész volt.

A szép világosszürke, selymes kenderszálcsonomókat azután anyám csomókba kötötte, és szépen egymásra rakta. Nagy meglepéssel nézte a nagy rakás kendercsukákat. Láttam, hogy boldog és meglepődött. A mezőről való betakarodás után egész télen lesz mit fonjon minden este.”

II. 6. Fonás (Bálint Dezső)

„Össze is gyűltek esténként az asszonyok hol az egyiknél, hol a másikinál. Pergett az orsó, berregett a fonókerék. És minden este végig volt, miről beszélgessenek. Nem álmosodtak el. Sokáig fontak. Én az asztalnál olvastam.

Minden esti fonás után az orsókat fel kellett motollálni. Ez egy T alakú kb. másfél méter hosszú deszkából készült alkalmatosság volt. Itt arra kellett ügyelni, hogy az átváltásokat ne tévesszék el, vagyis ne vessen kabalát, mert akkor a gomolyába való letekerésnél mindég akadt. Amikor a motollán megvolt a zserébmennyiség, a zserébszám, levették, és spárgával átkötötték, és így ez már készen volt a szapulásra.

A kenderfonás után hozzáfogtak a csüpüfonáshoz, és később megfonták a gyapjat is, a fehérét és utána a szürkegyapjat.”

II. 7. A szapulás és sulykolás (Bálint Dezső)

„Amikor úgy farsang végére végeztek a fonással, a kenderfonal egy részét megszapulták. Ha nem volt nagyon sok fonál, akkor a szennyessel együtt rakták a szapulóba. Egy nagy

kádba, a szapulóba belerakták először a szennyesebb holmit, aztán fennebb a többbit, majd rá a szapulni való fonalat, majd leterítették egy durvább lepedővel, a dúrgával. Erre a kemence szádából rárakták az összes hamut.

Az üst alá jól begyújtottak. Amikor a víz úgy jó kézmeleg lett, rámerték a hamura, hogy beázzon a ruha. A következő öntést már melegebb vízzel töltötték. A szapulókád lyukját alul szalmatekerccsel dugták be, hogy a lúgos víz lassan csordogáljon a cseberbe. Innen az üstöt mindég újratöltötték, és jó forrón töltögették, ahogy itta el a kád. Ez így ment egy reggeltől estig. Aztán úgy hagyták egy nap, hogy keljen a ruha és a fonal. Ez volt a szapulás.

Második nap, amikor jó meleg volt minden a kádban, kiszedték és kivitték a patakra. Ekkor még jég volt a vízen, és elég hideg. A mosópadon aztán a vízbe rázogattott még gőzölgő ruhát jól kisulykolták. Csavarták, paskolták, vízbe rázták, csavarták és paskolták, sulykolták. Ha a kezük megfázott, egy fazékba odakészített melegvízbe ütögették a vörösré fázott kezüket.

Sulykoló mosás után mindent meg kellett kötélén, szárítókötélén szárítani. Száradás után a fonalat meg szoktuk húzni és rázogatni, hogy könnyebben lehessen letekerni.

Tekerőlevélre tettük, és gomolyákba letekertük. Ebből nekem is jutott. Mérgelődtem, amikor akadt a fonal.”

II. 8. Szövés (Bálint Dezső)

„Következett a fonal megvetése a szövőnek. Ezt a vetőszögre kellett feltekerni. A vetőszög egy négysarkú, keresztbefordítható, padlótól a gerendáig érő ráma. Ezt kellett tengelye körül forgatni, és a gomolyákról, csőről vagy matringokról több szálulag a fonalat feltekerni a vetőszögre. A hímések felvetéséhez hozzáértés kellett.

Amikor a felvetés megvolt, levették a fonalat, és egymásba fonták.

Összeállítottuk az osztóvátát, vagyis a szövőszéket. Következett a fonal felhúzása a hátsó hasajóra. Csépek közé húztuk, hogy minden szál egyenlő húzásban legyen, és a keresztcsép jól eljárjon.

Következett a befogás a nyüstökbe. Két-, három- vagy négynyüstösöket szöttek. Ezt kettő kellett végezze. Egyik mindég én voltam. Unalmas dolog! De ha Firtos mamámmal fogdostam, még melléje méregölő is volt. Még a nyüsstel is spórolt. Mondtam: – Kezdje könnyebb, mamám! – Adjad, ne mondd annyit! – Nem megy bele, mamám! – Ne tudj sokat! Aztán egyszercsak megállott. – Fogja, no! – nyújtottam a szálát. – Húzd ki no! Hallgass! S hallgattam.

A nyüstbe való befogás után a bordába már valamivel hamarabb ment. De itt is volt kihúzás. Az indulatok visszafogására, legyőzésére ez nekem jó tréning volt. De azért szerettem mamámat, mert mindég azért jött, hogy segítsen a dologban. És szomorúságokban.

Anyám, ő hallgatott rám. Minden szerkezetet segített összeállítani, és ha kellett javítani, beállítani.

Amikor beállott a szövő, működtek a lábítók, jól nyitottak a nyüstök, a vetőllőbe kellett csőröljem a csóket. Ezt a csőrölőkerékkel tekertem jó sebesen, mert minden délután anyám beszótt egy kosár csőt. Aztán mindég én kellett neki csőröljek, mert az én csóim nem bomlottak meg.

Aztán egy percre is beült a szövőbe. – Kettő-hármat ütök, azzal is előbb vagyok – mondta nevetve.

Vasárnap és ünnepnapokon soha nem ült bele a szövőbe, de más napokon, ha nem volt olyan mezei munka, vagy halaszthatatlan otthoni dolog, minden percet felhasználta a szövésre. Ha egy véggel végzett, tette fel a másikat. Kender után a gyapjú. Szótt lenvásznat, ha lent kapott a gyártól. Szótt gyolcsot is a masinafonalból.”

II. 9. Népi hangszerek készítése: doromb, kürt, tilinkó (Bálint Dezső)

„Ha a juhok jól jártak, leültem, és először a dorombcsináláshoz fogtam. Ez a legkönnyebb. A vessző végén a hánccsot kissé berostoztam, és marokra fogva kissé meg kellett siríteni, hogy a héj elváljon a fásrésztől, hogy le lehessen húzni. Egy ujjnyi hosszú darab végeről a zöld részt a bicska élével lesúroltam. Már csak fújni kellett. Ez már a kürt fúvókájának is jó volt.

A kürt a vastagabb hánccsból készült. A botnyi hosszúságú darabot, amelyen nem volt ág vagy bog, a héjat kezdve a vékonyabb végétől slégen, úgy három ujjnyi távolságra folyamatosan be kellett egyenletesen vágni a fás részig. Utána lefejteti úgy, hogy ne szakadjon el. Ezután következett az egymásra tekerés, és a végén egy szúróval megtűzés, hogy ne bomoljon meg. A vékony végébe a ceruzányi lyukba bedugtam a doromb végét. Amikor megfűjtam, a juhok mind felkapták a fejüket, és a bárányok ijedten álltak meg a szaladásban.

Aztán terelgetés közben elkészült a tilinkó is. Az ennek való hánccsot is, egy jó arasznyit le kellett húzni, az egyik végét bedugni, és a másik végébe egy olyan dugót vágni, amelyiken rés maradt, és levegőt lehet befújni. A hánccson vágott slég nyíláson szép, furulyához hasonló hangot lehetett varázsolni. Hánccsfurulyának is lehetett volna nevezni. Egyhangú hánccsfurulya.”

II. 10. A máréfalvi tájház

II. 11. Felújított székelykapuk Máréfalván

II. 12. A székelyszentléleki tájház

III. Társadalomnéprajz

III.1. A falu gazdaságainak sorsa¹²¹ (Bálint Dezső)

Házszám	A gazda neve (születésem idején)	A gazdaság helyzete ma, 1998-ban
1.	Marosi Domokos	egy öregasszony lakja
2.	Márton Juliánna	lebontva
3.	Vári Domokos	üres
4.	Demeter Ferenc	egy öregasszony lakja
5.	Lukácsi Júlia	eladva, üres
6.	Tiboldi Juliánna	eladva
7.	Bálint Domokos	eladva

III. 2. Akik tanultak, és elhagyták a falut¹²² (Bálint Dezső)

1.	Jakab Zoltán	tanító
2.	Jakab László	mester
3.	Bálint Dezső	tanító
4.	Farkas Dénes	lelkész
5.	Farkas Zsuzsánna	nővér
6.	Farkas Ferenc	sofőr
7.	Farkas Etelka	nővérasszisztens

III. 3. Házassággal mentek el¹²³ (Bálint Dezső)

	Név	Hová ment el
1.	Tiboldi Ida	Martonos
2.	Tiboldi Zsuzsánna	Martonos
3.	Márton Erzsébet	Siménfalva
4.	Márton Berta	Újszékely
5.	Farkas Ida	Székelykeresztúr
6.	Fülöp Emma	Udvarhely
7.	Fülöp Géza	Székelykeresztúr

III. 4. Társas munkák

a) Erdőlés (Bálint Dezső)

„Koratavasza a favágás ideje az erdőn. Az árkokban még tart a makacskodó jég. A hűvös szellőben halkán zúg az erdő. Itt-ott csattan a fejsze, muzsikál a harcsafűrész. Majd recssen,

121 A memoár szerzője a település összes (54) portájának sorsát nyomon követi. Jelen dolgozat keretében csupán a táblázatok fejlődését és kezdő sorait közlöm.

122 Az emlékiratban Bálint Dezső tanító 29 személyt nevez meg, aki továbbtanult, és így elköltözött a faluból. Ezúttal szemléltetés kedvéért csupán a néptanító által készített táblázat elejét közlöm.

123 A táblázat szerint 23 személy hagyta el házasság révén a települést.

és sűrű ropogással nagyot suppan valahol egy öreg fa. Elérte végzete, hogy átalakuljon, hasznára legyen a világnak, hogy helyét átadja az új hajtásoknak, a jövőnek. A falu férfiai vágják a következő télre a tüzelőt. Gyermek is van ott, akinek még nehéz a fejsze, de magával hívott két szegény rongyokba bújtt öreget. Korukhoz képest igyekezettel mozognak. Muszájból vagyunk ott mind a hárman.

Bár nem könnyű az erdei munka, mégis szerettem. Csak addig sajnáltam a fát, amíg belevágtam a fejszét. A fa amíg áll, tud suttogni, susogni, zúgni, süvíteni és beszélni a bús ősi széllel. Az utolsó hangja a zuhanással járó robaj, és kész. Vége a fának. Elhal a gyökér is, mert nincs már szükség rá. Megszűnt a mindennel dacoló büszke fa. Amíg élt, mind fennebb, magasabbra törekedett, és mind jobban igyekezett ott megkapaszkodni, ahol született, ahol leélte életét. Az öreg fa nem is él meg másutt. Már nem lehet átültetni. Gyökereit vesztí, és akkor koronájának nincs táplálék idegenben. A fa ott érzi jól magát, ahol született, ahol megszokta. Halála után átadja magát szülőföldje hasznára. Úgy daraboljuk, hogy közben minden részének a hasznára gondolunk. Forgatjuk, hasogatjuk, válogatjuk, rakosgatjuk. Lesz belőle borona áll, vagy ekének göröndő. Ez a bog nélküli szép darab jó lesz egy két nyelvű kender-törő tilónak. Kerül szekérágasnak való is. Ezeket eszközfának mondják. Az ilyeneknek a héját megcsapdossuk, hogy egyenletesen száradjon, ne főjön meg. Ezeket külön rakjuk. A tűzgerendának valókat, vagyis ami csak tüzelni való, jól felhasználjuk, kaszajba rakjuk négy jó erős cüvek közé. Az ágakat a rakás mellé. Ezek adják majd a kenyérsütő kemencék lebjét. A cirét is egy rakásba dobáljuk. Tisztába kell tenni az erdőt. Csak a makkos fák maradnak állva, amelyeket az erdész kijelölt. Ezek mind szép egyenes, egészséges bükkfák vagy tölgyfák. Nem szabad kívágni. Ezek termik és hullatják a makkot. Kell a vadnak és a jövő életnek.”

b) Cséplés (Bálint Dezső)

„Amikor kisebb voltam, jó volt távolról nézni a cséplést. Csiholt, zúgott a gép, és nagy volt a csűrkertben a porfelhő.

Iskolás koromban már kosarakkal hordtuk a polyvát, töreket a tartóba. Mi, gyermekek segítettünk is egymásnak. Egy része hordta, a többi taposta a polyvát. Nem volt kellemes, de megszokott volt, hogy a polyvát mi kell elhordjuk. Igyekezni kellett, mert ha a gép mellett meggyűlt, baj volt vele.

A felnőttek is izdadtak a nagy porban. Volt két kévehányó az asztagon. Két lány vagy asszony a cséplőgépen, és az etető, aki a kioldott kévéket eregette hegyével a gép dobjába. A szalmát hárman vagy négyen hordták a kazalra, aminek a tetején két kazalrakó egyengette, formálgatta a szalmakazalt úgy, hogy ne menjen belé az eső. A szemnél, a gép végénél ketten zsákoltak. Ott volt mindig az ellenőr, aki ügyelt, hogy minden le legyen mérve és felírva. Nem volt szabad eldugni.

A gépész, miután beindult a munka, egy félreeső árnyékból figyelte a gépek működését, zúgását. Ha valami nem kezdett rendesen működni, szúnyodtában is észrevette.

A háziasszony a kínálgatás előkészítésével foglalkozott. Szeletelte a friss, foszlós kenyeret, köményezte a pálinkát, elérakta, és amikor az asztaggal végeztek, szépen tessékelt mindenkit, hogy egyet faljon, és döcsön fel egy pohárral.«

De hogy ennyi ember legyen a cséplésnél, el kellett menni máshoz segíteni, hogy aztán visszasegítsék. Bizony még egy hétig is reggeltől estig a gépnél kellett lenni. Anyám eléggé sajnált, de nem volt mit tenni. Így volt ekkor minden évben. Aztán örvendtünk, amikor hozzánk is beállt a gép, és mindenhova jutott munkás nálunk is.

Ment a cséplés. Ömlött a mag. Kötöztem, mértük a zsákokat. Nem kellett otthon a szemnél legyek. Én voltam a ház gazdája 16 évesen.

Aztán jött anyám, hozta a kínálást. Mindenki koccintott velem. Anyám megemelte kötényét, és könnyet törölt ki a szeméből.

Nézte a zsákokat, az évi munkánk, szántás, vetés, aratás eredményét. – Marad-e valami? – kérdezte, mert sajnos akkor nagy beszolgáltatást kellett teljesíteni. – A hektár beszél – mondta szárazon az ellenőr. Számolt, és kirotta a mázsákat. Még le is kellett vigyem Keresztúrra a bázához. Alig adtak érte valamit. Inkább fuvardíj volt.

Eladtuk a szép tinót, malacokat, és jó drágán megvettük a kenyérgabonát. 1945-öt írtunk.”

Vajda András

EGY SÁROMBERKI NÉPTANÍTÓ BIOGRÁFIÁJA

A dolgozat egy sáromberki tanító, Mihály Béla életpályájának rekonstruálására, s ezen keresztül a kései „néptanító” szerepköre(i)nek bemutatására vállalkozik. Ez a megközelítés tehát nem valamiféle oktatástörténeti tanulmányt eredményez, hanem az oktatók a helyi társadalomra gyakorolt, az oktatáson túlmenő hatását igyekszik megvizsgálni. Arra próbál választ keresni, hogy a lokális társadalom élete milyen mértékben szerveződik és működik a kultúrát szolgáltatászerűen működtető, alakító értelmiségieknek tulajdoníthatóan?

1. A terep

A terep a Maros megyében található Sáromberke, a vizsgált időszak a XX. század ötvenes-hatvanas éveit. Ezt az időkeret-kijelölést, korszakképzést¹ a vizsgált személy életpályájának „fordulópontjai” (a sáromberki iskolához történő kinevezése, illetve halála) kínálja. De az 1950–60-as évek más okok miatt is kiemelten fontos a kutatás szempontjából. Ebben az időszakban az egyház vezető szerepe a lokális közösség gazdasági, kulturális életének irányításában minimálisra csökkent. A helyi lelkeszt kulákká nyilvánították (s mint ilyet, kiszorították a helyi adminisztrációból), az állam – az esperesi hivatalokon és a helyi néptanácsokon keresztül – egyre gyakrabban szólt bele az egyházi élet mindennapjaiba. A kollektivizálás előestéjén például ilyen rendelettel: „Kérjük vasárnap aug. 23-án az istentiszteletet reggel fél kilencre befejezni, délután ne tartsanak.”² Az pedig, hogy az egyházi ünnepek, szertartások – egyáltalán az egyházi élet menetét – a hatalom igyekezett különböző praktikákkal megzavarni (az egyházi ünnepélyek időpontjával egybeesően színházi előadást, filmvetítést szerveztek, a diákokat visszatartották az iskolában stb.),³ általánosan bevett eljárás volt az említett időszakban.

Ilyen körülmények között az egyház közösségszervező szerepe teljes egészében a tantesület hatáskörébe tevődött át, s a „hatalomgyakorlásnak” ezt az elmozdulását s a két intézmény közötti, ezzel járó távolodást az állam nemcsak jó szemmel nézte, hanem számos rendelettel elősegítette: a tanerőket bevonta a helyi néptanácsok munkájába, kinevezte őket a szocialista mezőgazdaságok hatékonyságát hirdető propaganda terjesztőivé, s rájuk bízta a

1 Odo Marquard nyomán Kulcsár-Szabó Zoltán figyelmeztet, hogy bár a „korszak mindenkor selektív előfeltevésekre épülő konstrukció”, nem könnyű megszabadulni tőle. Ennek okát abban látja, hogy „a kor(szak)tudat belopódzik az individuális, részleges »kis elbeszélések« narrációjába is. [...] Az emberi lélettapasztalatok, önértelmezések is szükségszerűen az idő reflexiójára kényszerülnek.” A határok megképzése tehát egyben az önmeghatározás egyik alepszekője is. Ez egyfajta antropológiai igény, melyet – Odo Marquard szavaival – határszükségletnek nevezhetünk. Ez biztosítja azt, hogy adott időszakot – Reinhart Koselleck szavaival – „egyidejűtlenségek egyidejűségként” fogjuk fel. Kulcsár-Szabó Zoltán: *A „korszak” retorikája = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontja*. Szerk. Bednaries Gábor et alii. Osiris Könyvkiadó, Budapest. 2000. 90–106. 90–91.

2 Sáromberki Egyházi Levéltár (SarEgyhLev.) D/13-1959.

3 Vö. Nagy Géza: *A sáromberki református egyházköztség élete* = Nagy Miklós: *Sáromberke 1319–1994*. Kolozsvár, Sáromberki Református Egyházköztség. 1994. 70–145. 99.

kollektív gazdaságok megszervezésének feladatát is, illetve a tanügyi káderek hatáskörébe sorolta a települések kulturális életének megszervezését, irányítását.

Nehéz feladat volt az elemzés alanyának kiválasztása. Az 1950-es években Sáromberkére helyezett pedagógusok (l. lentebb) közül többen is végérvényesen Sáromberkén telepedtek meg, s nyugdíjba vonulásukig vagy azon túlmenően itt fejtették ki oktató, nevelő, illetve közösségszervező munkát. E néhány pedagógus tevékenysége túllépett az iskola falain, s mindenikük neve összekapcsolódik a település kulturális, gazdasági életének egy-egy jelentős, a település alakulását hosszú távon is meghatározó eseményével.⁴ Az említett időszakban ezek a pedagógusok együttes erővel, egységesen kialakított elképzeléseket, célokat követve szervezték Sáromberke közéletét. Hogy választásom a fentebb megnevezett személyre esett, az annak tudható be, hogy a településen – talán korai halálának okán is – Mihály Béla személye köré szerveződő kultusz tapintható ki a leginkább.

2. A kutatás

A kutatás első fázisában az adatgyűjtés, valamint a feltáró munka adatainak rendszerezésére, feldolgozására került sor. Mivel a kutatás alanya már nem él, biográfiájának megszerkesztésében a fennmaradt írásos dokumentumokra, családi fényképekre, valamint a leszármazottak, az egykori munkatársak, falustársak, illetve volt diákok elbeszéléseire támaszkodtam. Az adatgyűjtés során először Mihály Béla örököseinek tulajdonában levő személyes irattárát⁵ tekintetem át, majd ezt a munkát kiterjesztettem a sáromberki református egyházközség, valamint a helyi általános iskola levéltárára.

A levéltári feltáró munka mellett több interjút is készítettem. Az adatközlőkkel készített interjúk mellett felhasználtam két korábban készült – és nyomtatásban is megjelent⁶ – interjút is, valamint hasznosítottam a helyi oktatás történetével foglalkozó három hosszabb-rövidebb dolgozat⁷ szövegét. Számomra elsősorban nem az említett dolgozatok oktatástörténettel kapcsolatos adatai voltak fontosak, hanem sokkal inkább azok a „kiszólások”, melyek a sáromberki lakos és a tanító viszonyáról árulnak el értékes információkat.

4 Mózes András: *Adatok Sáromberke történetéhez IV.* [Iskolatörténet, kézirat] (é. n.) A szerző Sáromberke XX. századi iskolatörténetét az egyes pedagógusok életpályájának rekonstruálása mentén írta meg. Az életpályák megszerkesztésében kérdőíveket használt. Így az egyes pedagógus-életpályák leírása elég vázlatosra és sematikusra sikerült. Számunkra főleg az ilyen jellegű ki-jelentések voltak érdekesek és hasznosak: „[Vajda Zoltán] kitűnő igazgató-tanító és népnevelő vezetésével felépült a 14 termes kultúrház. [...] Munkáját a faluban előnyösen emlegetik, dicsérik.” (uo. 148.), „[Varró Gábor] úgy érzi, s mondják róla az ottaniak, hogy hozzájárult a közösség lakosai kultúrszínvonalának emeléséhez [...]” (uo. 149.), „[Gurza László nevét] a falu történetébe a 8 tantermes emeletes iskolaépítéssel írta be.” (uo. 151.).

5 A fogalmat a *parasztirattár* szinonimájaként használom. Ezek kutatásának fontosságáról l. Bányai Irén: *A „parasztirattarak” jelentősége az újkori múzeológiában.* *Studia Comitatus* 2. 1973. 161–170. 161.

6 Az interjúkat Berekméri D. István helyi történelemtanár készítette 1994-ben az akkor elkészült településtörténet számára. L. Berekméri D. István: *Az én iskolám* = Nagy Miklós: *Sáromberke 1319–1994.* Kolozsvár, Sáromberki Református Egyházközség. 1994. 146–158. 153., ill. 155–156.

7 Mózes András: *i. m.*; Berekméri D. István: *i. m.*, ill. Uő: 1998. kézirat

3. Módszer

Az elemzés során az életrajzi módszert⁸ alkalmaztam, amennyiben elfogadjuk, hogy a módszer az élet egy adott időpontjából visszatekintve elvégzett ön-történet elmondása/leírása során létrejött textus és az azt meghatározó kontextuselemzések mellett az egyes személyekről/ személyektől ránk maradt dokumentumok (levelezés, napló, hivatalos iratok, orális emlékezés, fényképek, haszontárgyak stb.) biografikus keretben – azaz más nézőpont és más lépték alkalmazásával⁹ – történő megszólaltatásakor is hasznosítható.¹⁰

Az így létrejött élettörténet szerkesztés eredménye, egységes történetté, olvasható szöveggé csupán a kutatás során, a kutató válogató/ szerkesztő munkája következtében vált, s mint ilyen, a kutató interpretációja meghatározó szerepet játszik benne.

Az elemzés során elsősorban David Mandelbaum Gandhi-tanulmányának¹¹ elemzés-modelljét és fogalmi apparátusát hasznosítom. Az egyén életének fordulópontjai és az erre adott adaptációs¹² válaszok mentén azt követem nyomon, „hogyan az egyén miképpen birkózik meg a társadalommal, s nem pedig azt, hogy a társadalom miképpen birkózik meg az egyének tömegével.”¹³

4. Mihály Béla biográfiája

Mihály Béla 1925. május 14-én született Nyárádmagyarós községben. Elemi iskoláit Nyárádmagyaróson végezte viszonylag jó eredményekkel: a hetedik osztály végén (1938-ban) kibocsátott oklevél szerint a tanévet 8,25-ös átlaggal másodikként fejezte be a 18 sikeresen vizsgázó tanuló közül. Mivel tanulmányi eredményei jónak bizonyultak, apja beíratta a Marosvásárhelyi Református Fiúgimnázium, a „Collégium” I. osztályába rendes tanulónak, ahol tagja volt az iskola zenekarának, illetve színjátszó csoportjának. Egy 1940-ben Nyárád-

8 A módszerről l. *Az életrajzi módszer*. Documentatio Ethnographia 9. Szerk. Küllös Imola. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1982; Róbert Péter: *Az élettörténeti módszer*. Szociológia 1982. 1. 233–247.; Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. Ethnographia XCIX. (1988) 3–4. 376–389.; Levi, Giovanni: *Az életrajz használatáról*. Korall Társadalomtörténeti folyóirat. 2000. 2. 81–91.; Mohay Tamás: *Egyének és életútak = Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2000. 770–790.

9 Levi, Giovanni: *i. m.* 89.

10 Vö.: „Az élettörténeti anyagok magukba foglalják bármely dokumentumot, beleértve a szociális hivatalok esettanulmányait, melyek fényt vetnek egyének vagy csoportok szubjektív magatartására. Ezek a levelektől az önéletrajzokig, az újságok beszámolóitól bírósági jelentésekig terjednek.” Róbert Péter: *i. m.* 238. Ilyen jellegű anyag elemzésén alapul például W. J. Thomas és F. Znaniecki lengyel parasztokról készült munkája (méltatását l. Markiewicz-Lagneau, Janina: *Az önéletrajz Lengyelországban, avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása = Az életrajzi módszer*. Documentatio Ethnographia 9. Szerk. Küllös Imola. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1982. 11–28.), de itt kell megemlítenünk, hogy az utóbbi években a muzeológiában is erősödik az „életrajzi nézőpont” alkalmazása. (Pl.: Otto, Lene – Pedersen, L. Lykke: „Összegegyíteni” önmagunkat. *Élettörténetek és az emlékezés tárgyai*. MaDok füzetek 2004. 2. 28–56. 28–39.)

11 Mandelbaum, David G.: *Egy életrajzi tanulmány: Gandhi = Az életrajzi módszer*. Documentatio Ethnographia 9. Szerk. Küllös Imola. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1982. 29–45. 29–45.

12 Mindkét fogalmat Mandelbaum vezeti be. L. Mandelbaum, D. G.: *i. m.* 36–37., ill. 37–38.

13 Mandelbaum, D. G.: *i. m.* 29.

magyaróson kiállított bizonyítványban pedig az áll, hogy a fiatal Mihály Béla „[az] 1940. évi január hó 22-től 1940. évi február hó 4-ig rendezett téli két hetes gazdasági tanfolyamon részt vett, az okszerű gazdálkodás körében tartozó elméleti és gyakorlati előadásokat szorgalmasan látogatta és az Erdélyi Magyar Gazdasági egyesület igazgatóválasztmányának által kiküldött bizottság előtt vizsgázott. [...]” Ugyanakkor a családi fényképalbumban őrzött képek bizonyítják, hogy Mihály Béla is részt vett a magyar állam által Erdély-szerte megszervezett levénte-mozgalomban.

Mihály Bélát tanulmányai elvégzése után, 1946. április 1-jén Szövérdre nevezték ki A következő év április 15-én kibocsátott értesítés szerint már Kendőn tanított. Itt ismerte meg és vette feleségül Bartha Irmát. 1948. szeptember elsején Mihály Bélát és feleségét a nyárádmagyarosi általános iskolához helyezték ki, ahol Mihály Béla a tanítás mellett a református egyház kántori, sőt alkalomadtán a papi teendőit is ellátta. A megszorított teendők mellett a család is gyarapodott, 1948. november 19-én megszületett a család első gyermeke, Ilona.

Az 1950/51-es tanévben Mihály Béla már a szászrégeni pedagógiai iskola magyar tagozatának helyettes tanára, ahol 1950. október 1-től egyben az iskola aligazgatói funkcióját is ellátta. Ugyancsak ettől az évtől Mihály Béla tagja lett a régeni Magyar Népi Szövetségnek, melynek keretében 1950. július 15-én, a szövetség székhelyén bállal egybekötött kulturális rendezvény szervezésében vállalt szerepet. Ezzel egyidőben a városi tanácsban képviselői tisztséget töltött be. 1951. augusztus elsején Régen rajon tanfelügyelőjévé nevezték ki.

Az 1952-es év fordulópontot jelentett Mihály Béla és családja életében. Apját, aki Nyárádmagyaróson kocsmáros volt, s rövid ideig az egykori román király egyik háziorvosánál is szolgált – s mint ilyen, szép anyagi gyarapodást ért el – kulákká nyilvánították. Ebben a helyzetben Mihály Béla kénytelen volt folyamodványt benyújtani a rajoni néptanács oktatásügyi szakosztályához, melyben kérvényezte tanfelügyelői tisztségéből történő felmentését, valamint annak jóváhagyását, hogy apja kuláklistára kerülése ellenére a továbbiakban is a tanügyben végezhesse munkáját. A beadott kérésre a válasz 1952. június 24-én érkezett meg: a marosvásárhelyi tanfelügyelőség káderosztálya Mihály Béla lemondását elfogadta. Ezzel egyidőben felszólította, hogy rövid időn belül nyújtsa be kérését a 1952/53-as tanévre történő kinevezése érdekében. Így helyezték át 1952. augusztus 25-én a sáromberki általános iskolához, ahol történelmet és alkotmánytant tanított. 1955-ben iskolaigazgatóvá nevezték ki, ekkortájt iratkozott be Marosvásárhelyen a pedagógiai főiskolára, ahol 1956-ban nyert szakképesítést. 1956 végén, november 4-én született a család harmadik gyermeke, Imre.

Ezek az évek, az akkori államhatalom ideológiai, oktatáspolitikai szemléletének megfelelően az írástudatlanság megszüntetéséért folytatott küzdelem jegyében teltek. S bár az iskola anyagi korlátok miatt hiányos didaktikai segédletkészlettel rendelkezett, az erre a munkára beosztott tanerők, Mihály Béla vezetésével, viszonylag rövid időn belül jelentős eredményeket értek el, ugyanis 1957. június 25-én Mihály Bélának, az e téren elért eredményekért „éltanító” címet adományozott az akkori Oktatás- és Kultuszminisztérium.

Az 1958/59-es tanévvel kezdődően, Mihály Béla többéves közbenjárásának eredményeként, beindult Sáromberkén, az egykori Teleki-kastély két szárnyában, a 3 éves mezőgazdasági szakiskola, régi álma teljesülve ezzel a helyi tanári karnak és a lakosságnak.¹⁴ A szakis-

14 A Teleki-kastély iskolai célokra való felhasználásnak gondolata már korábban is felmerült. 1953-ban az akkori iskolaigazgató, Éltető László átiratban kérte Maros rajon Tanügyi Osztályát, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt a kastély iskolai célokra történő átadása érdekében (a kastély középső szárnyában gabonagyűjtő központ működött, északi szárnyában pedig lakók voltak).

kola igazgatójává Mihály Bélát nevezték ki. Az 1962/63-as tanévtől a szakiskola mezőgépzeti szakiskolává alakult át, s különvált az általános iskolától, mely az 1965/66-os évtől a tanügyminisztérium határozata értelmében áttért a nyolcosztályos tanrendszerre, Gurza László igazgatósága alatt.

Sáromberkére telepedésétől haláláig részt vett a helyi közművelődési tevékenységekben, rövid ideig kultúrigazgató is volt. A tanítói, tanári hivatás mellett a közéletben is szerepet vállalt. Sáromberkére történő kinevezésétől haláláig képviselő volt a helyi néptanácsban, s rövid ideig (1958-ig) az alelnöki tisztséget is betöltötte. Feladatkörébe tartozott a pártideológia közösségi feldolgozása, és az ennek megfelelő tervek, jelentések elkészítése mellett az önadók beszédese, a közmunkák megszervezése, valamint a szocialista gazdálkodásra való áttérés szorgalmazása.

A helyi képviselő-választásokat többnapos kampány előzte meg, melynek keretében több kultúrműsorra került sor. Az 1950-es évek végén a választási műsor alkalmával Mihály Bélát ilyen, és ehhez hasonló énekekben énekelte meg a diákkórus:

„Derék ember Mihály Béla, ő a legjobb tanítóba.

Fogadom, fogadom, szavazatom rá adom.”¹⁵

Mihály Béla 1967-ben Marosvásárhelyen egy pedagógustalálkozó alkalmával rosszul lett. Tanárkollegái a gyűlésteremből szállították el a közeli kórházba, ahol néhány nap után meghalt. Mihály Bélát a Mezőgépzeti Szakiskola dísztermében ravatalozták fel, s onnan kísérték el utolsó útjára. Mint a kommunista párt egykori tagjának és mint az szocialista szellemet hirdető iskola igazgatójának nem volt egyházi temetésben része. Az akkori lelkes, Nagy Géza a ravatalnál, illetve a temetőben mondott rövid gyászbeszédet, a tanári kar nevében pedig Fekete János sáromberki tanár búcsúztatta. Temetésén a család és a sáromberki lakosság mellett egykori iskola- és pedagógustársai, felettesei, illetve diákjai (és azok szülei) is jelen voltak. A temetés költségeit teljes egészében a hálás faluközösség állta, síremlékét a Mezőgépzeti Szakiskola igazgatósága készítette el.

5. A kontextus

Felmerül a kérdés, hogy mivel magyarázható ez a nagyfokú ragaszkodás, melyet a közösség tanítója iránt mutatott? Hogy a kérdést megválaszolhassuk, szólni kell a kontextusról, meg kell vizsgálni azokat a kulturális és a társadalmi dimenziókat,¹⁶ melyben Mihály Béla tanítói és kultúra-/gazdaságszervező munkáját kifejtette.

5.1. A helységet a múltban alapvetően szolgáló parasztok, azaz jobbágyok és zsellérek lakták, akik elsődlegesen földműveléssel és állattartással foglalkoztak. Napjainkban is az ingázó bér munkások mellett megtalálhatóak a kizárólag az agrárszektorban dolgozó családok (bár jóval kisebb arányban), illetve a városi munkát és mezőgazdálkodást szimultán végzők. A vizsgált időszak első felében még nem bomlott fel a hagyományos földműves életforma, a földek tagosítására és a társas gazdaság megszervezésére ugyanis itt csak 1956–57-ben került

Ugyancsak ekkor kerül először napirendre egy létesítendő szakiskola gondolata is: „[...] Ebben az épületben akármilyen szakiskolát (kertészeti), vagy 10 osztályos iskolát lehetne létesíteni. Ezt az iskolát községünk és a környéke el is tudná látni tanulóval.” (SárIskLev. Átiratok 13/ 1953.)

15 A *Virágéknál ég a világ* című népdal dallamára. Berekméri D. István szóbeli közlése.

16 Vö. Mandelbaum, D. G.: i. m. 34–36.

sor, ami jól mutatja a faluközösség földszeretét, annak elvesztésétől való rettegését,¹⁷ hiszen a környező falvak jó részében (pl. a szomszédos Nagyernye község) 1952-ben már kollektív gazdaságok jöttek létre. A meggyőző munka azonban Sáromberkén is folyamatosan napirnden volt a helyi tanerők és a központi agitátorok¹⁸ tevékenysége révén. 1952-ben a 182-es számú, a rajon tanügyi osztályához intézett átirat a következőkről számol be: 1. „[...] Minden tanítónak házcsoportja volt, ahol feldolgozta az agitációs anyagot és végezte a mozgósítást.” 2. „[...] A választási kampány alatt hat kultúr műsort adtunk [elő], [...] a választás előkészítéséről és lefolyásáról két újságcikket küldtünk a Vörös Zászló szerkesztőségének.”¹⁹

1957. szeptember 26-án a helyi iskola tanári kara a következő tervet dolgozta ki a „mezőgazdaság szövetkezetesítésére”: „1. Nyelvtan órákon olyan példákat kell venni, melyek egységes gondolatmenetben a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségét mutatják be. [...]”

2. A mezőgazdaság szövetkezetesítése érdekében minden más tevékenységet alárendelünk ennek a célnak. 3. Az iskola igazgatósága az osztályvezetőkkel karöltve elkészíti az osztályokban a grafikont, melyen naponta nyilvántartják, hogy az osztály tanulóinak szülei közül hányan léptek be valamilyen szocialista alakulatba és mekkora területtel.”²⁰

Ezek a munkaterv, jelentések mellett a felsőbb szervektől (Marosvásárhelyi rajoni Néptanács Tanügyi és Művelődési Osztálya) érkező rendeletekből nyerhetünk képet az akkori agitációs munka módszereiről, természetéről. 1957-ben például ilyen rendeletek érkeztek: „Elrendeljük, hogy a körlevél érkezésével kezdődőleg a tanulók úgy az iskolában mint a faluban a következő köszönéssel üdvözljék a tanítókat, illetve a dolgozókat: Előre a szövetkezetesített faluért! Fogadása a következő: Előre!. A köszönés bevezetése kötelező!”²¹ Illetve egy másik átiratban ez áll: „Azok a tanügyi káderek, akiknek a szülei még magángazdák, fizetetlen szabadságot engedélyez számukra az iskola igazgatósága, előre elkészített terv alapján. Erre azért van szükség, hogy kádereink számára biztosítani tudjuk az időt, mely szükséges ahhoz, hogy szüleikkel eredményesen foglalkozhassanak.”²²

1961. december 1-jén Sáromberkén is megalakult a kollektív gazdaság, de a falu és a tantestület jó kapcsolata a továbbiakban is megmaradt. Ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy a helyi tanerőknek sikerült magánbeszélgetésekben, kórus- és színdarabpróbákon²³ olyan „átjárási helyzeteket”²⁴ teremteni, ahol alkalom adódott a hivatalos szférából való kilé-

17 Vö. „[...] hamar észrevettem, hogy minden »nadrágos« és aktatáskás embert előlegezett bizalmatlansággal fogadtak, és némiképp ellenségnek tekintettek. Kolhoz-társas-kollektív csinálókat sejtettek bennük, olyanokat, akik ha nem hozakodnak elő szándékukkal, akkor rejtett felderítő munkát végeznek” – írja még az 1959-es évekre visszatekintve a közösség egykori lelkésze. Nagy Géza: *i. m.* 93.

18 Gurza László visszaemlékezése szerint Sáromberkére egy 45 tagból álló agitációs bizottság volt kiszállva.

19 SárIskLev. Átiratok – Jelentések 1951–1957.

20 SárIskLev. Tervek – Jelentések 1954–1957.

21 SárIskLev. Rendeletek 1957/9.

22 SárIskLev. Rendeletek 1957/11.

23 Gurza László egykori tanerő elmondása alapján.

24 A fogalmakat Bodó Julianna használja (a szocialista társadalom privát és hivatalos szférájának érintkezési stratégiáiról szóló tanulmányában. Bodó Julianna: *Átjárási technikák a szocializmusban a privát és a hivatalos szféra között = Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszájáról.* Szerk. Bodó Julianna. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 1998. 31–80. 37.

pésre,²⁵ az „alsó világgal” való szimpátia/ ideológiai stb. azonosulás kifejezésére. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a kollektivizálás alatt, s az azt követő években nem került sor neheztelésekre, összekülönbözésekre falu és a tanító(k) között.

5.2. A front átvonulása után, a lakosságnak egy része már 1944 végén, másik része 1945 elején, tavaszán hazatért a menekülésből. Ebben a nehéz és kusza helyzetben a református egyház vállalta fel a szervező, irányító szerepet az oktatási élet megszervezésében. Az egyházi vezetés már az 1945 őszén tartott közgyűlésen kimondta, hogy egy szervezendő al gimnázium igen szükséges volna mind Sáromberke, mind a környező falvak gyermekei számára, s még az év őszén be is indul az oktatás a fogyatkozott számú tantestület vezetésével. Az egységes al gimnázium, melyhez internátus is tartozott, az 1948-as tanügyi reformig működött. Átszervezése után a felső tagozat és a hozzá tartozó bentlakás (V–VII. osztály) az egykori Teleki-kastély déli szárnyába költözött, míg az alsóbb osztályok (I–IV. osztály) a régi, 1912-ben épített iskolában maradt. Az iskolába beírt gyermekek száma ekkor már 172 fő volt, mely a következő években fokozatosan növekedett, 1953-ra elérve a 201 főt. A tanulók létszámának folyamatos növekedése nem kevés mértékben a tanerők fáradhatatlan toborzó munkájának eredménye volt, mely során sikerült meggyőzni főleg a hátrányos anyagi helyzetben levő szülőket gyermekeik beiskoláztatásáról. 1952-ben például az iskola vezetősége hét szülővel íratott alá kötelezvényt a gyermekek iskolába járatására vonatkozóan. Ugyanakkor a létszámbeli növekedés komoly gondok elé állította az iskola vezetőségét. A megnövekedett tanulólétszám következtében az iskola rendelkezésére álló épületek kevésnek bizonyultak. Ilyen körülmények között az akkori igazgató, Éltes László átirattal fordult a tartományi és rajoni szervekhez, hangsúlyozva, hogy az egykori kastély teljes épületegyüttesét meg kell nyerni az iskola ügyének, s ekkor vetődött fel először egy magasabb fokú (esetleg mezőgazdasági szakiskola) létrehozásának gondolata is, melyet azonban csak Mihály Bélának sikerült megvalósítania (l. fentebb).

A sáromberki közoktatás történetében az 1950-es évek hoztak újabb fordulatot. 1951-ben érkezett a faluba és honosodott meg a Csegezi házaspár (Gábor és Anna), a Varró házaspár (Gábor és Anna), illetve Vajda Zoltán; ugyancsak itthon tanított Barabássy Irma. A következő évben érkezett meg a Mihály házaspár (Béla és Irma), 1955-ben pedig a Gurza házaspár (László és Ida). Valamivel később, az 1966-os tanévtől telepedett haza a Simon házaspár (Ákos és Mária). Természetesen az itt említetteken kívül számos más tanerő is tanított hosszabb-rövidebb ideig a sáromberki iskolában, azonban ezek a tanerők képezték az akkori tantestület gerincét, mely az iskola falain belül történő oktatás mellett intenzíven részt vállalt a közösség gazdasági és szellemi életének irányításában is.

1955-ben Mihály Bélát nevezték ki a sáromberki általános iskola élére, akinek négy év kemény munka árán 1958-ban sikerült megalapítani az egykor megálmodott hároméves mezőgazdasági szakiskolát, melynek őt nevezték ki első igazgatójává. A szakiskola kezdetben az általános iskolával közös közigazgatás alatt működött, diákjai – melyek közül sokan már a 18., sőt a 19. életévüket is betöltötték – jórészt a környező falvakból kerültek ki, de Mihály Béla Mezőpanitból és környékéről is toborzott diákokat. A szakiskolában tanulók száma 49 volt, az általános iskolába pedig 208 tanuló volt beiratkozva. Az összesen 257 diákot 14 tanerő és két helybéli oktatómester oktatta.

25 Ezeket a kilépéseket nevezi Bodó Julianna „átjárási gyakorlatnak”, a kilépések hogyanjának összességét pedig „átjárási technikának”. Bodó Julianna: *i. m.* 36.

A szakiskola ügyéért folytatott küzdelmet kedvezően befolyásolta a kollektivizálás folyamatának felgyorsulása, hiszen a kollektívok működtetéséhez szükséges szakemberképzés szükségességére lehetett hivatkozni: „a cél az volt, hogy a kollektivizálás befejezése után az ottan végzetek hazamennek és ottan vezető pozíciót töltenek be a kollektív gazdaságok életében.”²⁶

A megalakult szakiskola jótékony hatással volt a sáromberki iskolaügyre, hiszen új, szakképzett tanárok érkeztek a településre: Kádár István agrármérnök, Iszlai Attila természetrajz szakos és Fülöp Antal román szakos tanárok, akik a szakiskolában és az általános iskolában egyaránt tanítottak. Ezenkívül érezhetően kibővült az iskola anyagi és didaktikai alapja, felrendült a kulturális- és a sporttevékenység.

Mihály Béla jó szervezőképességekkel rendelkező, ügybuzgó és nem utolsósorban „befolyásos” igazgatónak bizonyult. Már az 1958/59-es tanévben megkapta a néptanáctól a szengyeli határon található 5 hektáros területet, mely fele szőlős, fele része pedig gyümölcsös volt, s melyben a Mezőgazdasági Szakiskola növendékei a szükséges szakgyakorlatokat elvégezhettek. Ugyancsak ebben az évben indítottak be a szakiskola számára egy lakatosműhelyt és egy asztalosműhelyt teljes felszereléssel.

A Mezőgazdasági Szakiskola az 1960/61-es tanévtől különvált az általános iskolától, s egyben átalakult Mezőgépeszti Szakiskolává. Igazgatójává Mihály Bélát nevezték ki, s ezt a tisztséget haláláig ő töltötte be.

A szakiskola, valamint az internátus létesítésével nem csupán az egykori Teleki-kastély épületének „megmentése” oldódott meg, hanem új munkahelyek is létesültek. Az internátus működéséhez ugyanis személyzetre (nevelők, szakácsok stb.) volt szükség, melyet Mihály Béla a helyi lakosság köréből toborzott.

5.3. Az államhatalom megkövetelte és a helyi, illetve rajoni szerveken, valamint a féléves és éves jelentéseken keresztül ellenőrzés alatt tartotta az iskolaköteles gyermekek iskola- és óralátogatását. A rendszeres jelentések mellett az osztályfőnökök és a tanítók számára kötelező volt a családlátogatás legkevesebb havi egy alkalommal, a problémás gyermekek esetében az igazgató bevonására is sor került. A tanerők szinte minden gyermeket folyamatosan értékelték (tanulmányi előremenetel, családi helyzet stb.), s ahol szükséges volt, közbeléptek: rábeszéltek, szankciókat alkalmaztak. Iskolakezdekor a meggyőző akció még erőteljesebb volt: „[Iskolakezdekor] az első két hét alatt én egyebet nem csináltam, mint reggel mentem ki a Telepre, a Kút utcába, s hajtottam a gyermekeket az iskolába. S talán – úgy beszélgettük a feleségemmel – ennek meg is volt az eredménye, mert azok a szülők, most már ugye szülők, és egy részük nagyszülő is, a gyereket minden további nélkül hozzák az óvodába, iskolába. Akkor volt olyan is, aki munkára fogta a gyereket, nem akarta, hogy járjon iskolába. Oda pedig szinte naponta elment vagy az osztályfőnök, s mentem én is vele, hogy győzzük meg, hogy adja a gyermeket iskolába.”²⁷

A folyamatos iskola- és óralátogatás biztosítása mellett az akkori iskola vezetőség igen nagy hangsúlyt fektetett az analfabétizmus felszámolása érdekében végzett munkára. Az 1950-es évek elején hat tanerőt osztottak be erre a munkára, s bár szűkös didaktikai eszközkészlet állt rendelkezésükre, az eredmény csakhamar mutatkozott: a 70 nyilvántartott írástudatlanból 55 vett részt a tanfolyamon, melyből 38-an sikeresen vizsgáztak a tanfolyam végzetével. Ezekre a tanfolyamokra az 1960-as évek végéig folyamatosan sor került. Az iskolá-

26 Gurza László egykori tanerő visszaemlékezése.

27 Gurza László egykori tanerő visszaemlékezése.

ban vagy a magánházaknál folytak, egy-egy pedagógus öt-hat írástudatlannal foglalkozott, rendszerint az esti órákban. Hatékonyágát mutatja az a tény is, hogy az ilyen téren kifejtett tevékenységéért – mint már említettük – Mihály Bélát, az iskola akkori igazgatóját 1957-ben éltanító címmel tüntették ki.²⁸

A tanítók a gyermekek tanulási eredményeinek javítása érdekében a gyermekek szabadidős tevékenységét is ellenőrzés alá vonták. Hangsúlyosan agrár település lévén, Sáromberekén az 1950-es években még gyakran szerveztek kaláka- és egyéb bálakat házaknál, vagy a művelődési házként is szolgáló „táncteremben.”²⁹ A bálók a kora délutáni órákban kezdődtek, s belenyúltak a késő éjszakába. Az új művelődési házban pedig naponta került sor filmvetítésre. Ezeken az eseményeken szinte mindig legalább egy tanerő, az igazgató/képviselő Mihály Béla jelen volt, de gyakran mások is, s szigorúan felügyelte a gyermekeket, akiknek az esti órákban tilos volt a bálban vagy a vetítésen részt venni. Emellett minden napra egy-egy tanerő volt beosztva, aki délután végigsétált a falun, s az utcán játszó gyermekeket leckéjükből kikérdezte.

5.3.1. „Hogy rászorítsuk a gyermekeket, hogy tanuljanak, öt óra után nem engedték, hogy az utcán játszodjanak, s minden napra be volt osztva egy tanerő, sétálgatott a faluban, még az emberekkel találkozott, beszélgetett. Meg nem engedték, hogy... – akkorjában a kultúrotthonban minden este volt filmvetítés – nem engedték, hogy a gyermekek menjenek, nézzék a filmet, hanem megszerveztük a vasárnap vagy szombat délutáni filmvetítést. Kezdetben egyes szülők még haragudtak is ezért, de utána ők is rájöttek, hogy ez nagyon jó, és a gyermekeknek a felkészülési színvonala emelkedett.”³⁰

5.3.2. „Ha kint játszottunk, mert elvégeztük a leckénket, öt órakor, hat óra között, vagy kint futballoztunk a házak alatt, kellett vigyázzunk, mert ha végigment Mihály Béla vagy Gurza vagy Varró, akkor megkérdeztek, hogy na gyeride, a leckédet elkészítetted? Megvan a leckéd? Vagy kérdést tehettek fel. Nem létezett akkor bál vagy mozivetítés, egy időben nagyon szigorúan vették. Soha nem felejttem el, asszem, már akkor hetedikes voltam, elbújtunk egy este filmet nézni. Nem volt akkor tanerő, de megtudták. Másnap ki voltunk állítva a tanáriba. Én nagyon megszégyelltem magam, mert főleg engem az élen dorgált. Emlékszem a filmre is: Sóbálvány, az volt a címe. Hogy mi volt benne, arra már nem, de ahogy az sóbálvány volt, ott mi váltunk sóbálvánnyá, amikor Mihály Béla végigment. – Na ezt nem vártam tőled – azt mondja –, Domika ezt nem vártam tőled. Vigyáztak, ha bál volt, az ki volt hirdetve [...], délután még megengedték, vagy ott volt a szülő is, de este ha nem más, akkor kihirdették vagy Mihály Béla vagy Gurza, vagy aki ott volt, hogy kérjük a gyerekeket hazavinni.”³¹

5.4. A falu kulturális életét szintén a helyi tanerők szervezték újra és irányították. A tanerők a két világháború közötti időszak pezsgő kulturális életének hagyományából merítet-

28 „Amikor megkaptuk a kinevezésünket Sáromberekére, az iskolai munka mellett fő feladatunk az írástudatlanság felszámolása volt. Az iskolában vagy magánházaknál gyűltünk össze öt-hat írástudatlannal, rendszerint az esti órákban, és végeztük a cseppet sem könnyű munkát, több-kevesebb sikerrel. Férjem ezzel a munkával érdemelte ki és kapta meg az éltanító címet.” Mihály Irma nyugdíjas tanítónővel 1994-ben készült az interjú, lejegyezte Berekméri D. István (l. Berekméri D. István: *i. m.* 153.)

29 Az épület a református egyház tulajdona volt, benne működött az iskola. A II. világháború után művelődési célokra foglalták le, de megmaradt az egyház tulajdonában. Az új művelődési ház 1959-ben épült fel.

30 Gurza László egykori tanerő visszaemlékezése.

31 Berekméri D. István visszaemlékezése.

tek mintákat, az akkor létesült, működő kulturális tevékenységeket élesztették újra. Vajda Zoltán tanár, kultúrigazgató szorgalmazására 1955-ben – az akkortájt Sáromberkére kinevezett – Gurza László vezetésével felnőtt vegyeskórust létesítettek. A dalkört beindulásától nagy lelkesedéssel fogadta a faluközösség; a tagok és szimpatizánsok létszáma rövid időn belül 100 fölé emelkedett, s még azok is szívesen eljártak az esti próbákra, akiknek egyébként hangminősége nem ütötte meg a kívánt átlagot sem. Az aktív (azaz a versenyeken szereplő) tagok száma azonban 40 fő volt. A kórus közel tízéves működése alatt (1963-ben oszlott fel) a környező települések mellett Marosvásárhelyen, Szovátán, Parajdon stb. vendégszerepelt, több megyei és országos szintű rendezvényen vett részt és nyert díjat vagy kitüntetést – többek között egy alkalommal országos második díjat is. Az akkor nyert bútorzatból rendezték be az újonnan elkészült, s az Ady Endre nevét viselő művelődési ház nagytermét, valamint az olvasótermet is. A felnőtt kórus mintájára ugyancsak Gurza László vezetése alatt az általános iskola felső tagozatának is diákkórusa alakult, mely a Teleki családtól visszamaradt zongora kíséretével a környező falvakba, valamint Marosvásárhelyre is több alkalommal eljárt vendégszerepelni. A szakiskola pedig zenekarral és táncscsoporttal büszkélkedhetett.

A dalkör mellett a közösségnek két felnőtt (egy a helyi tanerőkből, másik a falu fiataljából szerveződött – mindkettő Vajda Zoltán szervező munkájának eredménye) színjátszó csoportja is volt. A betanult színdarabokat a helyi közönségnek adták elő, de néhány sikerebb darabbal (melyben tanerők és helyiek egyaránt szerepeltek) a környező falvakat is bejárták. A *Bújócska* című darabbal például a helyi színjátszó csoport eljutott Bukarestbe is, A *Cigány* című darabbal pedig, melyben néhány tanerő is játszott, az 1957/58-as évadban a falusi csoport az országos döntőbe került. A színjátszó csoportokat Vajda Zoltán, Mihály Irma és Gurza Ida oktatta, irányította, a próbákra a helyi művelődési házban vagy egy-egy tanerő házában került sor. „A hosszú téli estéken a művelődési otthon mindig benépesült, gyakran minden terem foglalt volt, és ilyenkor a színjátszó csoporttal a saját otthonomban próbáltam. Különbözőn a kollegák mindenike kivette részét ebből a munkából. [...] Munkánknak megvolt az eredménye: színjátszó csoportunk országos döntőig jutott, dalárdánk megyei döntőn vett részt, vendégszereplésekre jártunk. Külön színjátszó csoportja volt a tantestületnek, melynek tagjai ha kellett, mindig szívesen ugrottak be segíteni a falusi csoportot. Irodalmi összeállításainkkal a magyar klasszikus irodalmat ismertettük, népszerűsítettük, pótoltuk azt, ami az akkori hivatalos tantervből kimaradt” – emlékezik vissza Mihály Irma ezekre az évekre.³²

Az iskolában Fülöp Antal vezetett kiváló színjátszó csoportot. A *Bakancsos* című darabban 1958-ban bejárták a környező falvakat, s a 8000 lejes bevételből a csoport tagjai a helyi tanári kar felügyeletével (Mihály Béla és Irma, Fülöp Antal stb.) országjáró kirándulást szerveztek. A csoport tagjai közül többen a későbbiekben a felnőtt színjátszásba is bekapcsolódtak, ezzel magyarázható, hogy a színjátszó tevékenység az 1970-es évek közepéig folyamatosan, kisebb-nagyobb kiesésekkel pedig az 1990-es évek közepéig fennmaradt.

A népnevelés részeként, a két világháború között működő gazdatanfolyamok mintájára, szakembereket (agrár- és gépészmérnököket, orvost, népművészt) hívtak előadást tartani. A Szülők Iskolájában pedig olyan előadásokra került sor, melyek révén a szülők eligazítást nyertek a családban felmerülő nevelési gondok megoldásához.³³

32 Berekméri D. István: i. m. 153.

33 Mihály Irma visszaemlékezése alapján (l. Berekméri D. István: i. m. 153.).

A falu kulturális életének megszervezésében Mihály Bélának a településre költözésétől, de igazgatóvá választásától (1955) még inkább fontos szerepe volt. Az igaz, hogy neve a színjátszók között ritkán szerepel, és sem a kórusnak, sem a színjátszó egyletnek nem volt vezetője, az egyes rendezvények megszervezése, az éves program elkészítése, felügyelése, a vendégszereplések, kiszállások megszervezése az iskolaigazgató hatáskörébe tartozott. Ugyanakkor ezeken a rendezvényeken, de még a bálokban is mindig – képviselői/alelnöki tisztségének köszönhetően is – Mihály Bélát illette a megnyitó beszéd, ő volt, aki a rendezvény egyes mozzanatait bekonferálta.³⁴

5.5. A kulturális élet megpezdülésével együtt a sportélet terén is változás állt be. Mihály Béla a Teleki-kastély egykori angolkertjének helyén sportpályát létesített, a kastély északi szárnya mellett található valamikori cselédházban pedig korszerű sporttermet hozott létre. Az iskolának labdarúgó- és kézilabda-csapata létesült, melyek a környező falvak között megrendezett vetélkedőkön értek el sikereket.

6. A mítosz kódszövegei³⁵

Minden korszak, minden társadalmi réteg, de talán minden közösség is, megkeresi/kitermeli a maga hőseit, birtokba veszi, s magánbeszélgetések, megemlékezések alkalmával megszerkeszti, főbb motívumok köré szervezi élettörténetüket. Az idegen világból érkezett tanító idegennek számít a falusi közösségben, amely a kölcsönös ismeretség alapján szervezi kapcsolatait. Az újonnan érkezett tanító így „esetnek” számít a település lakói számára, s mindaddig idegen marad, míg a közösség szert nem tesz biográfiájára. A tanító – minden tanító – hőssé válik, a közösség beszél róla, munkáját párhuzamba állítja az előző és az elkövetkező tanítók munkájával. Kiemel, egyediesít és tipizál – értékel a saját szempontjai szerint. Létrehozza azt a textust, amelyen keresztül az adott kontextusban a tanítóról – Mihály Béláról – beszél. Mihály Béla „közösségi biográfiájának” legfontosabb motívumai a következők.

6.1. A sáromberki Teleki-kastélyt a második világháború alatt, és ezt követően több alkalommal is kifosztották, angolkertjét tönkretették. A román adminisztráció berendezkedése után oldalsó szárnyaiba lakók költöztek, középső traktusába gabonagyűjtő központot létesítettek. Iskolai célokra történő lefoglalása Mihály Béla igazgatósága alatt ment végbe, melyet mind a közösség, mind a szakember az épületegyüttes megmentéseként értelmez. Mihály Bélára tehát a közösség úgy tekint, mint a Teleki-kastély megmentőjére.

6.2. Mihály Béla iskolaigazgatóként és képviselőként komoly eredményeket ért el. Sikertült iskolai célokra megnyernie a kastély középső szárnyát, melyet elődje viszont hasztalan kérvényezett. Az 1950-es évek közepén Marosvásárhelyen létesített pedagógiai főiskola diákjai a sáromberki iskolában végezték pedagógiai gyakorlataikat, s ugyancsak itt tartották a

34 „[Mihály Béla] azért mindig ott volt, mert ő volt a bekonferáló, ő tartotta a szöveget.” „Mert mint igazgató akármilyen műsor volt a kultúrotthonban, ő kiállt. Ő volt az, aki hivatalosan mindig szólt a tömeghez, a falusiakhoz, és ezáltal képviselte az intézményt, képviselte itten az értelmiségieket. Mindig elég nagy... mint gyerek... nagy beszédeket, há most már nem, ugye megvolt akkor a politika, de mindig arra emlékszem, hogy nagy, hosszú beszédeket modott, tehát nagyon jó szónok volt.” Berekméri D. István visszaemlékezése alapján.

35 Lotman, Jurij: *Szöveg a szövegben = Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai*. Pécs, ELTE Orosz Filológiai Tanszéke, JPTE Irodalomtudományi Tanszék, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. 1994. 57–80. 62.

kéthavonta megrendezett rajoni iskolaigazgatói értekezleteket. Ezek pedig anyagi juttatásokkal jártak, s elősegítették az iskola infrastrukturális fejlődését. Ezen kívül Mihály Bélát több alkalommal is kitüntetésben részesítették: 1957-ben éltanítói címmel, 1963-ban és 1965-ben a községi munkáért járó kitüntetésben részesült (*Fruntaș în gospodăriea satelor*). Ezzel is magyarázható, hogy a faluközösség Mihály Bélát „befolyásos embernek” látta.

6.3. Egykori tanítványai szigorú embernek tartották. Ugyanakkor jó pedagógiai képességeit hangsúlyozták. A diákokat arra ösztönözte, hogy vegyenek részt az új tananyag bemutatásában, s ezáltal elérte, hogy növendékei előre átolvassák a soron következő leckeiket. Az órára soha nem vitt be magával jegyzetet, sem egyéb segédletet.

6.4. A mezőgazdasági szakiskola megalapítását követően megnőtt a diákok száma, bentlakás létesült, melynek fenntartásáról gondoskodni kellett, ezenkívül nőtt a személyzet is. Ilyen körülmények között megszorodtak az iskolaigazgatói teendők, s Mihály Béla szinte nap mint nap csak a késő esti órákban hagyta el az iskolát. A lakosság szemében pedig az iskola ügyeiért szabadidejét és családját feláldozó megszállott tanító mintaképe lett.

6.5. Pozíció(i)ból adódóan számos embert munkahelyhez segített, több tanárkollégáját támogatta lakásvásárlás, családalapítás alkalmával, s éppen ezért még szembeötlőbb, hogy ő maga albérletben lakott, s bár „minden lehetőség a kezében volt”, soha nem tett szert saját lakásra. Felül tudott emelkedni az anyagiakon – mondják. Mások szerint meg éppen felelőtlen volt családjával szemben. De mindkét fél megegyezik abban, hogy munkája megszállottja volt.

6.6. Sáromberke Mihály Béla haláláig, 1968-ig községközpont volt, de a községösszevonások során besorolták a szomszédos községbe, Nagyernye központtal. A faluközösség emlékezetében a két esemény összekapcsolódott: „ha apám élne, Sáromberkén még most is lenne néptanács” – mondja Mihály Ilona, s B. D. I. helyi tanerő és községi tanácsos szintén erre az álláspontra helyezkedik, sőt tovább is megy. Szerinte, ha korai halála nem akadályozza meg, Mihály Béla már a hatvanas években bevezettette volna háztartási célokra a földgázt Sáromberkére.³⁶

7. Összegzés

Mihály Béla személyéről ellentmondásos adatok maradtak fenn. Egyszerre volt a község érdekében lankadatlanul fáradozó tanító, a falu érdekeit a hatalom helyi szintjein felvállaló politikai képviselő és a kommunista ideológiát közvetítő, a kollektivizálást sürgető agitátor. Sáromberkén töltött rövid élete alatt újjászervezte az iskolát, eredményeket ért el a helyi – főleg a cigány közösséget érintő – analfabétizmus felszámolása terén, fellendülést hozott a kulturális- és a sportéletben, megmentette a település díszeként számon tartott Teleki kastélyt, mezőgazdasági szakiskolát alapított, mely nem csupán a település, de a környék számára is fontos oktatási intézmény volt (és maradt napjainkig). Több embernek állást és megélhetést adott. Tekintélye, a kollektivizálás szorgalmazása és a kommunista ideológia terjesztése ellenére meglehetősen nagy volt és ennek hatása máig érezhető. Alakja a helyiek szemében a tanító mintaképévé vált, a tanítóval szemben felmerülő közösségi igények a körje szerveződő történetekben objektiválódnak.

³⁶ Sáromberke nemcsak megyei, hanem országos viszonylatban is komoly földgázlelőhelynek számított, számít. A településen a földgáz bevezetésére mégis csupán az 1990-es évek végén került sor.

Források

Sáromberki Református Egyházi Levéltár, rövidítés: SárEgyhLev
Sáromberki Iskolai Levéltár, rövidítés: SárIskLev
Magánszemélyek irattára

Adatközlők

Berekméri D. István (sz. 1946). Történelem szakos tanár. Személyes interjú. 2005.
Gurza Ida (sz. 1933). Nyugalmazott tanítónő. Személyes interjú. 2005.
Gurza László (sz. 1928). Nyugalmazott tanító. Személyes interjú. 2005.
Mihály Ilona (sz. 1948). Mihály Béla leánya. Személyes interjú. 2005.
Nagy Géza (sz. 1929). Nyugalmazott református lelkipásztor. Személyes interjú. 2005.
Szabó K. Miklós (sz. 1946). Nyugdíjas földművelő. Személyes interjú. 2005.

9 786068 178745 >